

Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana 2006

Bojan Godeša

SLOVENSKO
NACIONALNO
VPRAŠANJE
MED DRUGO
SVETOVNO
VOJNO

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 2

Bojan Godeša

SLOVENSKO NACIONALNO VPRAŠANJE MED
DRUGO SVETOVNO VOJNO

Urednik:

dr. Žarko Lazarević

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

prof. dr. Jerca Vodušek Starič

Recenzenta:

prof. dr. Jerca Vodušek Starič, dr. Stane Granda

Oblikovalec:

Andrej Verbič

Prevod povzetka:

Andrej Turk

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Grafika-M s.p.

Izid knjige so podprli: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1941/1945"

323.1(497.4)"1941/1945"

GODEŠA, Bojan

Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vprašanje /

Bojan Godeša ; [prevod povzetka Andrej Turk]. - Ljubljana :

Inštitut za novejšo zgodovino, 2006. - (Zbirka Razpoznavanja =
Recognitiones ; 2

ISBN-10 961-6386-08-5

ISBN-13 978-961-6386-08-1

229902080

Petri, Matiji in Ani

Pregled vsebine

PREDGOVOR	9
OSVOBODILNA FRONTA, REVOLUCIJA IN NACIONALNO VPRAŠANJE	15
<i>Priprave na revolucijo</i>	17
<i>Ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora</i>	45
<i>Dolomitska izjava</i>	65
<i>Izza kočevskega zbora – med pričakovanji in stvarnostjo</i>	126
<i>Kocbekova misija v Rimu poleti 1944</i>	138
PRIMORSKA – SLOVENSKI KOMUNISTI MED NACIONALIZMOM IN INTERNACIONALIZMOM	159
<i>“Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več”. Slovenski komunisti in Italijani na Primorskem</i>	161
<i>Primorska sredina in predvojni primorski protifašizem v očeh slovenskih komunistov med drugo svetovno vojno</i>	185

KATOLIŠKI TABOR MED BALKANOM IN SREDNJO EVROPO	199
<i>Slovenska ljudska stranka in vprašanje državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo</i>	201
<i>Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev slovenske države poleti 1941 v Združenih državah Amerike</i>	245
<i>Ehrlich in zasnova slovenske države</i>	268
<i>Škof Rožman in vprašanje državnega okvira med drugo svetovno vojno</i>	306
<i>New York Times o načrtih za samostojno slovensko državo med drugo svetovno vojno</i>	315
<i>Srednjeevropski integracijski načrti med letoma 1918 in 1945 ter Slovenci</i>	335
POVZETEK	355
SUMMARY	369
VIRI IN LITERATURA	383
OSEBNO KAZALO	403

Predgovor

Pričujoča knjiga je rezultat večletnega raziskovalnega dela, ki ga – ob drugih raziskovalnih temah – izvajam na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, njegove izsledke pa sem sproti objavljaj v znanstvenih revijah oziroma predstavil na znanstvenih srečanjih. V knjigi obravnavana problematika reševanja bodočega državnopravnega okvira Slovenije med drugo svetovno vojno in s tem povezanega slovenskega nacionalnega vprašanja predstavlja tematiko, ki je imela v vseh obdobjih slovenske novejše zgodovine pomembno mesto. Kljub temu da je bilo to eno od osrednjih vprašanj problematike druge svetovne vojne na Slovenskem, po ideološki sprostitvi in padcu komunizma konec osemdesetih let ta problem ni bil v središču pozornosti slovenske strokovne pa tudi ne širše javnosti. Zasenčila so ga druga vprašanja, ki so se zdela pomembnejša in aktualnejša, morda pa tudi pripravnejša v oživiljenem kulturnoboju ozračju, ki je na Slovenskem zavladalo v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Po drugi strani velja opozoriti, da se vprašanja, ki jih obravnava pričujoča knjiga, na prvi pogled verjetno tudi niso zdela preveč vznemirljiva in sporna, da bi jih bilo potrebno na novo osvetliti. Kljub temu, da se je v Sloveniji v času okupacije med letoma 1941–1945 razvnel tudi notranji spopad med dvema taboroma (Osobodilno fronto pod vodstvom komunistov in protirevolucijo) in da je med njima vladala nespravljljivost, se je tekom okupacije razvil na obeh straneh v bistvu zelo podoben narodnopolitični program. Ta je še vedno bil

Zedinjena Slovenija, nepresežen narodnopolitični ideal iz leta pomladi narodov 1848, v federativno obnovljeni in razširjeni jugoslovanski državi. Ob teh v slovenskem zgodovinopisju že uveljavljenih ugotovitvah pa podrobnejša razčlemba dilem, ki so se pojavljale pri oblikovanju narodnopolitičnih programov – te so bile dostikrat prezrte oziroma včasih celo namenoma zamolčane – kaže celotno problematiko v nekoliko drugačni podobi kot smo jo bili doslej vajeni. Razkrije se nam, da so se v obeh med vojno sprtih taborih (v protirevolucionarnem velja to le za katoliško stran) pojavljale najrazličnejše dileme in predlogi, povezani z vprašanjem bodočega državno-pravnega Slovenije (povezovanje na Balkan ali v Srednjo Evropo), tako da sprejetje jugoslovanskega državnega okvira ni bilo povsem samoumevno kot bi lahko sklepali na podlagi dosedanjih raziskav. Pot do odločitve za jugoslovanski državni okvir je bila pri obeh taborih sicer samosvoja, toda za obe strani velja, da je bila kompleksna in protislovna.

Po drugi strani je potrebno poudariti dejstvo, da sem se zastavljene problematike skušal lotiti čimbolj celovito. Tako sem pri obravnavi upošteval oba slovenska tabora, kar bi sicer moralo biti samoumevno, a so v dosedanjih raziskavah nacionalne problematike med drugo svetovno vojno – velika večina jih je nastala v času pred vzpostavitvijo demokracije, ko verodostojne primerjave med vojno sovražnih taborov niso bile zaželeno – skoraj izključno prevladovali pogledi med vojno zmagovite strani. Pri tem sem mi je zdelo zelo pomembno, da sem nacionalno problematiko umestil v širši okvir medvojnega dogajanja na Slovenskem, katerega podoba se je od konca osemdesetih let dvajsetega stoletja naprej v mnogočem spremenila, predvsem kar zadeva prehod iz črno-belega prikazovanja v kompleksno in poglobljeno znanstveno-kritično obravnavo. V kontekstu takšnega pristopa raziskovanja se je izkazalo, da so z drugo svetovno vojno Slovenci postali nacionalno bolj zreli. To obdobje predstavlja pomembno prelomnico v nacionalnem pogledu, saj z opredelitvijo slovenskih liberalcev za federativno ureditev na slovenskem političnem prizorišču ni bilo več politične skupine, ki bi zagovarjala unitarizem in centralizem. Uresničitev na-

cionalnih ciljev je spričo znanega medvojnega razpleta pripadla slovenskemu osvobodilnemu gibanju. Tako so na podlagi pravice narodov do samoodločbe sprejeti avnojski odloki o federalni ureditvi nove jugoslovanske države pomenili pomemben odmik od Karadjordjevičeve predvojne Jugoslavije in korak k formalno-pravni vzpostavitvi slovenske državnosti. V državnopravnem pogledu so Slovenci v novi jugoslovanski skupnosti pridobili nekatere pomembne attribute državnosti pa tudi pomen in vpliv Slovenije in Slovencev je bil novi državi večji kot pa v predvojni monarhiji. A vse te nesporne pridobitve v isti sapi relativizira dejstvo, da je bila odločitev za Jugoslavijo sprejeta brez vsakršnih vnaprejšnjih zagotovil o položaju Slovenije v novi državni skupnosti. Avnojske odloke, na katerih je temeljila povojna jugoslovanska država, lahko ocenimo za kompromis med različnimi koncepti povojne notranje ureditve države, ki so se tedaj pojavljali v jugoslovanskem vodstvu osvobodilnega gibanja. Razhajanja se niso bistveno razlikovali od dilem, ki so se porajale ob nastanku nove južnoslovanske države leta 1918. Po vojni sta se nasprotna pogleda na notranjo ureditev Jugoslavije le še izkristalizirala in se nato spopadala s spremenljivo srečo ves povojni čas, sprva sicer res prikrito, prvič javno pa v polemiki med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Čosićem. Nato se je spor le še stopnjeval in po Titovi smrti, ko ni bilo več najpomembnejšega blažilca teh razlik, dosegel vrhunec v začetku devetdesetih let dvajsetega stoletja, ko je jugoslovanska država razpadla.

V prelomnih devetdesetih letih preteklega stoletja ni prišlo le do uvedbe parlamentarne demokracije, temveč tudi do državne osamosvojitve Slovenije, zato se samo po sebi zastavlja vprašanje, zakaj ni do tega dogodka prišlo že po drugi svetovni vojni. Večkrat se je pokazalo, da so možnosti korenitejših sprememb meja in državnih okvirov izvedljive le ob večjih mednarodnih prelomnicah, med katere sodi tudi druga svetovna vojna. Izsledki raziskave prikažejo, da je bilo med političnimi dejavniki odprtih več različnih opcij glede rešitve slovenskega državnopravnega okvira, med katerimi ni bila izključena niti misel na slovensko državo. Pri tem je potrebno dodati, da je šlo le izjemoma (nekaj časa

pri slovenskih komunistih, pri Lambertu Ehrlichu) za zamisli, ki so bile *conditio sine qua non* njihovega trenutnega političnega delovanja, prevladovalo je namreč razmišljanje o samostojni slovenski državi kot zasilni možnosti rešitve slovenskega vprašanja, če Jugoslavije zaradi morebitnih mednarodnopolitičnih razlogov ter sporov med Srbi in Hrvati ne bi bilo mogoče obnoviti. Tako stališče je zagovarjala zlasti katoliška stran (z izjemo "stražarjev"), medtem ko so bili liberalci edina politična sila na Slovenskem, ki so vseskozi vztrajali izključno na Jugoslaviji pod Karadjordjevičevim žezlom ter niso iskali drugih alternativ. Značilno je, da so v Slovenski ljudski stranki obstoj omenjenih alternativnih načrtov vedno prikrivali, tako med vojno kot tudi po njej. Med vojno se je to dogajalo predvsem zaradi bojazni pred odzivi srbskih politikov, po vojni pa zlasti zaradi sporov s "stražarji", ki so se zavzemali za samostojno slovensko državo. Pri tem je potrebno še posebej poudariti, da je ne le neugoden mednarodnopolitični okvir med in po drugi svetovni vojni, ki ni bil naklonjen pobudam kot je ustanovitev samostojne slovenske države, temveč tudi zelo skromno zaupanje v zmožnost obstoja in preživetja samostojne slovenske države pri večini odločujočih slovenskih političnih dejavnikov vplivalo na to, da samostojna slovenska država po drugi svetovni vojni ni mogla biti uresničena.

Svojih razmišljanj o nacionalnem vprašanju med drugo svetovno vojno nikakor ne bi mogel tako poglobljeno strniti v pričujočo knjigo, če mi ne bi stala ob strani cela vrsta posameznikov. Za večkrat zelo koristne razgovore o nekaterih problemih v zvezi s pričujočo knjigo se zato zahvaljujem sodelavcem na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, dr. Ervinu Dolencu, dr. Alešu Gabriču, dr. Juriju Perovšku, dr. Jožetu Prinčiču, dr. Mateji Režek in dr. Petru Vodopivcu. Posebna zahvala gre recenzentoma knjige, prof. dr. Jeri Vodušek Starič in dr. Stanetu Grandi. Iskreno se zahvaljujem tudi Inštitutu za novejšo zgodovino in uredniku njegove knjižne zbirke Razpoznavanja/Recognitiones dr. Žarku Lazareviću, da sta knjigo sprejela v inštitutov knjižni program, ter Agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, da je s finančno pomočjo omogočila njen

izid. In ne nazadnje hvala tudi Petri, Matiji in Ani, ki so mi ob pisanju ves čas stali ob strani.

V Ljubljani, dne 1. septembra 2006

Bojan Godeša

Osvobodilna
fronta, revolucija in
nacionalno vprašanje

Priprave na revolucijo

I.

Za čas od jeseni 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo je značilno, da je o delovanju slovenskih in jugoslovanskih komunistov ohranjenih le malo sočasnih virov. Za čas do napada na Jugoslavijo (6. april 1941) je najpomembnejše gradivo s 5. državne konference Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), ki je bila sredi oktobra 1940 v tedanjem zagrebškem predmestju Dubravi. Na voljo je še nekaj partijskih okrožnic, letakov, razglasov ter nekaj številk različnega partijskega časopisja (Delo, Proleter...). Močno okrnjena je korespondenca med KPJ oz. Komunistično partijo Slovenije (KPS) in Kominterno, verjetno najpomembnejši vir za razumevanje delovanja KPJ v tem času. Poleg tega si lahko pri proučevanju KPS in razmer v Sloveniji v tem času pomagamo še z dokumenti, ki sicer niso nastali tedaj, vendar se njihova vsebina dotika tudi dejavnosti KPS v tem obdobju. Pri tem imam v mislih predvsem poročila, napisana s strani privrženecv medvojnega protirevolucionarnega tabora na Slovenskem, ti so dokaj redno ilegalno obveščali svoje predstavnike (predvsem Miha Kreka) v jugoslovanski kraljevi vladi v Londonu¹ o položaju v Sloveniji.²

¹ O delovanju vlade glej Zapisnici sa sednica ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945. Beograd 2004.

² Glej Nasprotniki NOB knjiga 1/126 (tipkopis). Poročilo pisano spomladi 1942 iz

Za razumevanje delovanja slovenskih komunistov in za njihov način političnega razmišljanja v času po paktu Hitler – Stalin predstavlja izboren vir korespondenca s konca leta 1939 in začetka 1940 med Dušanom Kermavnerjem, komunističnim razumnikom – zgodovinarjem, ki je bil tedaj še v milosti pri voditeljih slovenskega komunizma (znano je, da je bil kmalu zatem – poleti 1940 – izključen iz KPS) ter Lojzetom Udetom, osebnostjo, ki spada, gledano s slovenskih razmer, v krog tistih, ki jih Peter Vodopivec v svojem članku “O svetlobi in barvi tridesetih let”³ šteje med nevernike in dvomljivce, ki v tedanji, do skrajnosti razdeljeni družbi niso prišli do veljave. Korespondenca ni imeniten vir le zato, ker so viri za to obdobje redki, temveč predvsem zato, ker gre za zasebno, očem širše javnosti prikrito dopisovanje, kjer so lahko osebni pogledi, razmišljanja in ocene bolj prišli do izraza kot npr. v časopisni polemiki, kjer se je bilo po eni strani potrebno držati “uradne” linije (to velja zlasti za Kermavnerja) ter po drugi strani zaradi cenzure, ki v tistem času ni omogočala odkritega pisanja o tovrstni problematiki.⁴ Vrednost tega vira bistveno ne zmanjšuje niti dejstvo, da se je v času, o katerem govorim, v jeseni 1940, partijska linija v nekaterih pogledih že spremenila. V še večji stiski glede dosegljivih virov se znajdemo pri proučevanju dobe med napadom na Jugoslavijo (6. april 1941) in napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo (22. junij 1941), ko pred nami dobesedno zazija praznina. Tako na primer o obstoju proti-imperialistične fronte slovenskega naroda (PIF) pričata le dve neposredni omembi, vse ostalo je plod kasnejših pričevanj in marsikdaj tudi protislovnih interpretacij.⁵

Ljubljane pod psevdonimom M. Prikazen (Miloš Stare); Arhiv Republike Slovenije 1660, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8 (dalje AS 1660, Cankar). Poročilo z dne 22. maja 1943 z naslovom “Ljubljana” (brez navedbe avtorja poročila); Isto, f. 9/I. Poročilo v srbohrvaškem jeziku z začetka leta 1942 (brez navedbe avtorja poročila) itd.

³ Naši razgledi, 20. april 1990.

⁴ Njuna korespondenca je bila objavljena v Novi reviji 48/49, 50/51, 52/53 in 54/55/56. Njeno analizo glej v Bojan Godeša, Polemika med Dušanom Kermavnerjem in Lojzetom Udetom v letih 1939–1941. Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana: SAZU – ZZDS 2005, str. 131–138 (dalje Godeša, Polemika Kermavner – Ude).

⁵ Prvič se omenja “osvobodilna fronta slovenskega naroda” v letaku centralnega komiteja KPS konec aprila 1941, torej neposredno po sestanku (26. april 1941 – isti dan, ko je Hitler obiskal Maribor), ki je bil kasneje proglašen za ustanov-

Kljub tako skromnemu številu neposrednih virov nam o zametkih organiziranja PIF posredno priča tudi Titovo poročilo Kominterni iz prve polovice junija 1941, ki govori o sporazumih komunistov, doseženi s krščanskimi socialisti in Sokoli.⁶ O skopem številu virov za ta čas priča tudi dejstvo, da se Kardeljeva zbrana dela za vojni čas, ki sicer še čakajo v tipkopisu na objavo, začnejo šele z dokumentom z dne 22. junija 1941. Ali je možno, da Edvard Kardelj, eden najožjih sodelavcev Josipa Broza Tita, v času dobrih dveh mesecev ni nič napisal? Malo verjetno. Da so komunisti v tej razgibani dobi ustvarili precej več dokumentov, kot jih je trenutno dostopnih, seveda ni dvoma. Za nekaj dokumentov celo točno vemo, da so obstajali, a žal niso ohranjeni. Za nekatere pogrešane dokumente lahko sklepamo, da niso izginili po naključju. Tako npr. s 5. državne konference KPJ, s katere je gradivo sicer dobro ohranjeno, manjkajo referati Kardelja (o mednarodno-političnem položaju), Milovana Djilas (o nacionalnem vprašanju) in Ivana Milutinoviča (o agrarnem vprašanju). Le-ti pa se niso izgubili v vojnem metežu, saj so vojno viro prestali varno zakopani na vrhu neke vile v Beogradu, kamor naj bi jih osebno zakopal Josip Broz Tito.⁷ Za njimi je izginila sled po vojni. Posebej pomenljivo in značilno za ta čas je še danes ne povsem pojasnjeno vprašanje v zvezi s prvo številko glasila centralnega komiteja KPS "Delo" v letu 1941. Dejstvo je, da se do danes ni ohranil niti en izvod s tem oštevilčenjem. Ob ponatisu medvojnih letnikov "Dela" so pisci

nega. "Protiimperialistična fronta slovenskega naroda" pa se edinkrat v sočasnih virih pojavlja v "Geslih našega osvobodilnega boja" objavljenih 22. junija 1941 v Slovenskem poročevalcu. V obeh omembah je ime pisano z malo začetnico, prvič je "Osvobodilna fronta slovenskega naroda" pisana z veliko začetnico v Kidričevem članku "K dejanjem" (Slovenski poročevalec, 11. julij 1941). Dejstvo, da se Osvobodilna fronta (OF) omenja celo pred PIF in da so tudi nekateri udeleženci ustanovnega sestanka (npr. Josip Rus) menili, da je bilo tam govora le o OF in ne o PIF, morda celo dopušča razlago, da so imel namen organizacijo sprva imenovati kot OF, a so jo po kasnejšem posegu preimenovali v PIF. Glede na to, da Kardelja na ustanovnem sestanku ni bilo (bil je na Hrvaškem), bi lahko sklepali, da je bil morda ravno on tisti, ki se je na podlagi idejno-teoretskih postavk v skladu s tedanjimi ocenami mednarodnega položaja zavzel za spremembo imena v PIF. V kasnejših, sicer še vedno medvojnih razlagah, sta Edvard Kardelj in Boris Kidrič omenjala le še PIF, tako da se je tako poimenovanje kasneje ustalilo.

⁶ Josip Broz Tito, Zbrana dela, knjiga 7, str. 41 (dalje Tito, Zbrana dela).

⁷ Izvori za istoriju KPJ. Peta zemaljska konferencija KPJ (19. – 23. oktober 1940). Predgovor, str. XXI (dalje Peta zemaljska konferencija).

poskušali vrzel razrešiti s pojasnilom, da naj bi "Delo", izšlo januarja 1941 kot tretja številka, v resnici bilo tista manjkajoča prva številka v letu 1941 ter da je šlo za "očividno pomoto" pri oštevilčenju.⁸ Toda obstojajo nekatere sledi o "pravi" prvi številki "Dela" z letnico 1941, ki naj bi izšla maja 1941. V njej naj bi, po navedbi Janeza Martinca (psevdonim za predvojnega kulturnega urednika pri osrednjem katoliškem časniku "Slovenec" Tineta Debeljaka, ki je po vojni emigriral v Argentino), Boris Kidrič zapisal: "Ponosen sem, da smo zrušili ta jugoslovanski nestvor!"⁹ Martinčeva (Debeljakova) omemba majske številke "Dela" kot prve v letniku 1941 se ujema z oštevilčenjem in logično zapolnjuje prostor med tretjo, januarsko številko "Dela", ki spada tudi po vsebini (v celoti je posvečena 5. državni konferenci KPJ) še v letnik 1940 ter avgustovsko, ki je druga številka v letniku 1941. Soočeno po navedenem Kidričevem stavku, so imeli slovenski komunisti tehtne razloge, da so skušali kasneje majske številke "Dela" zamolčati. Martinčeva inačica, to je, da je majska številka "Dela" zares obstajala, se zdi verjetnejša tudi za to, ker je bil maj 1941 tudi čas, ko bi bilo možno, da so slovenski komunisti zastopali podobna stališča, kot jih je domnevno zapisal Kidrič. Tudi Črtomir Nagode je v pogovoru z Jankom Mačkovškom novembra 1941 o slovenskih komunistih trdil, da "dokler ni bila Rusija napadena, niso jugoslovanskega imena niti omenjali, razven pri napadih nanj odn. Jugoslavijo."¹⁰ V skladu s tem Kidričevim zapisom je bilo tudi ukrepanje slovenskih komunistov v Prekmurju potem, ko so ga zasedle madžarske sile. Ti so se, po predhodnem pogovoru med Alešem Beblerjem in Miškom Kranjcem, po madžarski zasedbi odločili organizacijsko povezati z madžarskimi komunisti in v ta namen tudi odpotovali na sestanek z njimi v Budimpešto.¹¹ Čeprav so bili pri tem neuspešni, pa ta namera vendarle posredno nakazuje priznavanje

⁸ Delo, glasilo centralnega komiteja KPS. Ponatis ilegalnih izdaj Dela iz let 1941 in 1942. Ljubljana: Cankarjeva založba 1947, str. 230.

⁹ Janez Martinc (Tine Debeljak), Zgodovinske osnove narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Koledar Svobodne Slovenije 1951. Buenos Aires, str. 120.

¹⁰ Jera Vodušek Starič, "Dosje" Mačkovšek. Viri 7. Ljubljana 1994, str. 36 (dalje Vodušek Starič, Dosje Mačkovšek).

¹¹ Ferdo Godina, Prekmurje 1941–1945. Murska Sobota: Pomurska založba 1980, str. 35–37.

trenutnega stanja, to je okupacije in razkosanja. Tudi med nekaterimi komunisti, zlasti v zasavskih revirjih (Trbovlje, Hrastnik, Zagorje), ti so sodili v nemško okupacijsko cono, so se pojavljala razmišljanja, da jih bodo zaradi nemško-sovjetskega pakta nemški okupatorji pustili javno delovati.¹² Vendar to ni bila zgolj slovenska posebnost, saj se je podobno dogajalo tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Tako iz tega časa izvira tudi skrivnostno in še danes ne docela pojasnjeno vprašanje o poskusu ustanovitve KP Neodvisne države Hrvaške, prav tako se je tudi v od Bolgarov zasedeni Makedoniji pokrajinski sekretar KPJ za Makedonijo Metodija Šatorov odločil za sodelovanje z bolgarskimi komunisti, organiziranimi v Delavski partiji Bolgarije.¹³ Obstoj teh problemov nakazuje tudi članek J. B. Tita iz maja 1941 v glasilu "Srp i čekić" z naslovom "Zakaj smo še v sestavi Komunistične partije Jugoslavije".¹⁴ Ne gre pozabiti, da se je maja 1941 tudi Sovjetska zveza v skladu s Stalinovo pragmatično politiko do nacistične Nemčije trenutno sprijaznila z obstoječim stanjem (z okupacijo in razkosanjem Jugoslavije) in odpovedala gostoljubje jugoslovanskemu veleposlaniku v Moskvi Milanu Gavriloviću. Šele septembra 1941 je sovjetska vlada znova obnovila diplomatske odnose z jugoslovansko kraljevo vlado v Londonu.

Ker v mnogih primerih manjkajo deli dokumentov, ki govore o delovanju KPS v tistem času,¹⁵ celotna podoba tega časa temelji predvsem na kasnejših pričevanjih in razlagah, pri katerih obstaja precejšnja možnost, da so pisane z vidika poznejšega razvoja dogodkov. To zahteva izjemno previdnost pri upoštevanju teh pričevanj,

¹² Alenka Nedog, Tone Tomšič. Oris življenja in revolucionarnega delovanja (9. 6. 1910 – 21. 5. 1942). Ljubljana: Založba Borec 1969, str. 257.

¹³ Najnovejša dognanja zgodovinarjev v zvezi z delovanjem Metodija Šatorova sicer v precejšnji meri relativizirajo to njegovo odločitev, s tem da je še vedno vzdrževal tudi zveze s centralnim komitejem KPJ, vendar njenega pomena, kljub temu ne morejo povsem zanikati (Vida Deželak Barič, Poročilo s konference Metodija Šatorov – Šarlo i negovoto vreme (1897–1944). (Skopje 23. in 24. novembra 2005). Prispevki za novejšo zgodovino 2005, št. 2, str. 158–160).

¹⁴ Tito, Zbrana dela, knjiga 7, str. 16–17.

¹⁵ Tako je npr. nepopolna okrožnica centralnega komiteja KPJ iz druge polovice aprila 1941 (glej Tito, Zbrana dela, knjiga 6, str. 188–194), manjka konec letaka centralnega komiteja KPS italijanskim in nemškim vojakom (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I/9 – dalje DLRS) itd...

posebej še, ker sta se izoblikovali dve povsem nasprotni gledanji, da ne rečem stereotipa, ki se ne razlikujeta le po vrednotenju delovanja KPS v tem času, temveč sta si navzkriž celo pri navajanju preprostih dejstev, kar dokazuje, kako je ob pomanjkanju izvirnih dokumentov lahko široko polje kasnejših razlag. Ne zgolj slučajno pomanjkanje dokumentov, ki kaže na očitno prikrivanje nekaterih dejstev, daje slutiti, da v kasnejših komunističnih razlagah, ki so sicer sprejete kot splošno veljavne, niso zajete vse plati tedanjega delovanja KPS. Po drugi strani je seveda jasno, da že načelna usmeritev protirevolucionarnih piscev odseva določeno shematično negativno gledanje na vse, kar ima zvezo s KPS in z OF, vendar je potrebno dodati, da v nekaterih primerih zelo podobno ocenjujejo obnašanje komunistov v tem obdobju okupacije povsem različni med seboj nepovezani protikomunistični pisci. Tako ostaja marsikatero vprašanje tega časa odprto in nepojasnjeno. Zato sem se v svojem prispevku raje omejil na vprašanje za katero menim, da nanj lahko odgovorim tudi na podlagi sicer skopih primarnih virov.

II.

Delovanje KP od jeseni 1939 je bilo pogojeno z navodili Kominterne, ki so bila izoblikovana po podpisu prijateljske pogodbe med Sovjetsko zvezo in nacistično Nemčijo. To je čas, ki se ga komunisti nikjer po svetu ne spominjajo radi. V delovanju KP je prišlo do preobrata z enostransko prekinitvijo ljudskofrontnega povezovanja, čez noč so izginili protifašistični poudarki in zamenjala so jih razredno obarvana gesla. Skoraj istočasno je v Evropi izbruhnila vojna, ki je kasneje prerasla v največji svetovni spopad. Čeprav je vojno v mnogočem omogočil prav omenjeni pakt, si je sovjetski zunanji minister Vjačeslav Molotov v govoru pred vrhovnim sovjetom 31. oktobra 1939 preprosto umil roke ter vojno ocenil kot spopad dveh enakovrednih imperialističnih taborov.¹⁶

¹⁶ François Furet, *Minule iluzije. Eseg o komunistični ideji 20. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 401–412 (dalje Furet, *Minule iluzije*).

Idejno-teoretično podlago tej cinični oceni o imperialističnem značaju vojne je Molotov prepustil tedanjemu voditelju Kominterne Georgiju Dimitrovu.¹⁷ S to oceno, ki je namigovala na podobnost s prvo svetovno vojno, je ponovno prišla v ospredje teza o vojni, ki bo oslabil imperializem ter pospešila svetovno revolucijo. Iskra svetovne revolucije naj bi vzplamtela v najšibkejšem členu verige imperialističnih držav, ki ga je po mnenju Kominterne predstavljal nacistična Nemčija.

Tako prepričanje lahko prepoznamo tudi v tedanjih stališčih jugoslovanskih komunistov, ki so veljala celo po napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941, vse do 22. junija 1941. Takšno podobo o pričakovanih komunistov si lahko ustvarimo na podlagi sicer redkih, a zato nič manj prepričljivih virov. Dovolj je že, da vzamemo v roke prvi dve številki "Slovenskega poročevalca" iz maja in junija 1941 ter preberemo le uvodna članka "Naša nesreča in naša vera!" in "Znanilci notranje krize" ali pa npr. prvomajski letak centralnega komiteja KPS, ki je bil namenjen slovenskemu narodu in obenem(!) vojakom, podoficirjem in oficirjem nemške, italijanske in madžarske vojske, kar bi bilo ob neupoštevanju navedenih pričakovanj povsem nerazumljivo.¹⁸ Vsa omenjena predvidevanja slovenskih komunistov se najbolj izrazito zrcalijo v t. i. geslih našega osvobodilnega boja, ki so bila podlaga za protiimperialistično fronto slovenskega naroda.¹⁹ V teh geslih je namreč zajeta večina elementov, značilna za tedanje razmišljanje slovenskih komunistov. Tako je na prvem mestu zapisana pravica slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi ter združitvi razkosanega slovenskega ozemlja, kar se povsem ujema s omenjenim domnevnim Kidričevim zapisom v "Delu" o jugoslovanskem nestvoru in prizadevanji Šatorova za samostojno in združeno sovjetsko Makedonijo. Protiim-

¹⁷ Georgi Dimitroff, *Der Krieg und die Arbeiterklasse der kapitalistischen Länder. Die Kommunistische Internationale 1939* (november) – reprint Feltrinelli. Milano 1967, str. 1112–1125.

¹⁸ DLRS, knjiga I/6.

¹⁹ DLRS, knjiga I/10. Gesla so bila objavljena v Slovenskem poročevalcu (leto II, št. 4) 22. junija 1941. Sestavil jih je Boris Kidrič. Po nekaterih podatkih so bila sprejeta na prvem zasedanju plenuma PIF dne 15. junija 1941.

perialistična fronta je bila, kot pove že ime samo, naperjena tako proti nemško-italijanskemu imperializmu kot tudi proti propagandi anglo-amerikanskih imperializmov. Brez boja proti izdajalski "lastni" kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi in rezultat boja je porušenje imperializma pri njegovih temeljih.²⁰

K temu pravzaprav ne bi bilo prav dosti dodati, če se ne bi kasneje pojavile razlage, češ da teh stališč ne gre razumeti dobesedno, saj so morali tudi jugoslovanski komunisti spoštovati navodila Kominterne, vendar so v resnici točno predvidevali razvoj dogodkov. Res je bil jugoslovanskim komunistom pakt v napoto, saj jih je omejeval v njihovem delovanju, tako da so se lahko le pripravljali na prihajajoči boj. Ta ovira in zadržek sta odpadla z nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, ki so ga slovenski in jugoslovanski komunisti zares pričakovali in zanje ni predstavljal presenečenja. Napočil je trenutek, na katerega so komunisti tako nestrpno čakali. Komunisti so se odzvali že prvi dan, tako sta centralni komite KPS in centralni komite KPJ, izdala posebna proglosa. Iz vsebine obeh je razvidno prepričanje komunistov, da je nastopil čas revolucije ("... ne gre le za obrambo Sovjetske zveze, temveč za dokončno socialno in nacionalno osvoboditev človeštva..." – zelo pomenljiv je vrstni red!), v proglosu zasledimo kot glavnega nasprotnika imperalizem nasploh, nikjer še ni nobenega namiga na možno protifašistično koalicijo, kot glavni zavezniki so predstavljene sile, znane iz sheme o svetovni revoluciji (... "Proti sebi imajo nepremagljivo rdečo armado, velikansko silo, kateri stoji kot granitna stena na braniku socialistične domovine. Proti sebi imajo delovno ljudstvo in narodno zatirane vsega sveta"), pojavljajo se primerjave z oktobrsko revolucijo ("... spomnite se svojih borbenih tradicij iz pretekle intervencije kapitalističnega sveta proti vladi mlade sovjetske republike...") itd.²¹ Zanimivo je, da sta centralni komite KPS in centralni komite KPJ izdala po vsebini precej podobna letaka povsem neodvisno drug od drugega, kar še doda-

²⁰ Prav tam.

²¹ Tito, Zbrana dela, knjiga 7. Proglas centralnega komiteja KPJ "Delavci, kmetje in meščani Jugoslavije" z dne 22. junija 1941, str. 42–45.

tno potrjuje, kakšno prepričanje je takrat vladalo med jugoslovanskimi komunisti.²² Še konec junija 1941 je centralni komite KPS zopet naslovil letak na nemške in italijanske vojake, kjer jih je pozival: "...tudi vi, nemški (italijanski) vojaki, morate stremeti za tem, da bo zmaga Rdeča armada, vaš in naš najboljši zaveznik..."²³ Za jugoslovanske komuniste je bil tako nepredviden značaj vojne, kakršnega so mu dali v Sovjetski zvezi po 22. juniju 1941. Delno spremenjeno gledanje KPS(J) na značaj vojne, ki je iz krivične in imperialistične postala pravična in osvobodilna, se je uveljavilo šele po nekaj brzojavkah Kominterne v začetku julija 1941 in predvsem po Stalinovem radijskem govoru 3. julija 1941 (tedaj se je prvič po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo oglasil v javnosti), kjer je podal smernice za domovinsko vojno in ne za revolucionarno vojno po zgledu na oktobrsko revolucijo med prvo svetovno vojno. Kominternina je sicer že 22. junija 1941 poslala brzojavko centralnemu KPJ, ki pa jo je Josip Kopinič, obveščevalec slovenskega rodu, tedaj nastanjen v Zagrebu, šele 26. junija 1941 predal centralnemu komiteju KP Hrvatske. Šele nato je centralni komite KPJ izvedel za vsebino brzojavke, ki pravi, da v tej etapi boja ne gre za socialistično revolucijo.²⁴ Opozorilo s takšno vsebino je Kominternina poslala le jugoslovanskim komunistom, kar tudi po svoje pomenljivo priča o tem, kakšne predstave so imeli v Moskvi o tedanjem razmišljanju jugoslovanskih komunistov. V brzojavki Kominterne z dne 1. julija 1941 se prvič omenja vojna kot "domovinska".²⁵ Po omenjenem Stalinovem radijskem govoru se je sestal centralni komite KPJ, ki je sprejel sklepe, objavljene 12. julija 1941, v katerih se nič več ne omenja imperialistov, temveč le še fašiste, kjer se prvič omenja ves kulturni svet: vsi narodi okupiranih dežel, vključno z narodi Anglije in ZDA.²⁶ Komunisti se torej niso le "taktično" prilagajali komin-

²² Dokumenti ljudske vstaje v Sloveniji 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1–2, str. 17.

²³ DLRS, knjiga 1/12.

²⁴ Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945). Beograd: Izdavački centar Komunist 1985. Knjiga I/11 op. 79 (dalje Izvori).

²⁵ Izvori, knjiga I/14.

²⁶ Izvori, knjiga I/18.

ternskim navodilom v času pakta, temveč so bili tedaj tudi dejansko prepričani, da se ustvarjajo možnosti za spreminjanje imperialistične vojne v revolucionarno.

Ce hočemo razumeti, kako so lahko slovenski komunisti tako shematično in abstraktno gledali na razvoj, je potrebno opozoriti na nekaj dejstev. Prvo je zelo preprosto. KPS je bila predvsem revolucionarna stranka, ki ni bila samostojna, temveč le sestavni del KPJ, le ta pa sekcija Kominterne, ter da so jo vodili poklicni revolucionarji, mnogi med njimi šolani v tridesetih letih v SZ. Njih imam tudi v mislih, ko govorim o slovenskih komunistih v tistem času. Drugo dejstvo je, da si je J. B. Tito s težavo pridobil mandat za sestavo centralnega komiteja KPJ. Novo vodstvo KPJ si je pridobljeno zaupanje s strani Kominterne želelo poglobiti in utrditi s svojo dejavnostjo, ki bi jo po svoji revolucionarni gorečnosti lahko opredelili z reklom, da so hoteli biti bolj papeški od papeža. Novo vodstvo je tudi dalo prednost partijski disciplini pred znotrajpartijsko demokracijo, značilno za prejšnja obdobja, ko je v njej na pomembnih položajih še delovala tudi starejša generacija slovenskih komunistov.²⁷ Tik pred vojno je bil v teku proces pod geslom t.i. "boljševizacije partije", za katerega so bile značilne notranje čistke, največ prav med komunističnimi razumniki (npr. poleti 1940 Dušan Kermavner).²⁸ Najbolj značilen izraz te politike je spor na književniški levisi (Miroslav Krleža) ter v Sloveniji dogodki na univerzi (izključitev mladih komunistov – Vlado Vodopivec, Drago Šega, Albert Kos in Lev Modic).²⁹

Po drugi strani tedaj v komunističnem gibanju ni bila navada, da bi o ocenah z najvišjega mesta dvomili ali jim celo oporekali, nasprotno, v praktično politično življenje so prišle v obliki poenostavljenih shem, ki so se zlahka sprevrgle v nedotakljive dogme, za katere je značilno izrazito črno-belo prikazovanje razmer. Višek

²⁷ Ervin Dolenc, Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov? Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana: SAZU – ZZDS 2005, str. 113–129.

²⁸ France Filipič, Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja. Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana: SAZU – ZZDS 2005, str. 27.

²⁹ Marko Jenšterle, Skeptična levica. Maribor: Založba Obzorja 1985, str. 95–123.

takega manihejskega gledanja predstavlja leta 1938 nastala "Kratka zgodovina VKP(b)", ki je postala nekakšen katekizem komunistične vere. Vere pravim zato, ker so komunisti kljub načelnemu priseganju na materializem, ki naj bi bil povrh še znanstven, mnogokrat bolj spominjali na vernike in idealiste. Ne glede na to, da vsaka vojna samodejno še ni pomenila začetka revolucionarne krize, kar je veljalo do sedmega kongresa Kominterne leta 1935, ko je italijanski komunist Palmiro Togliatti v svojem referatu z naslovom "Priprave imperialistov na novo svetovno vojno in naloge Kominterne" uvedel določeno razlikovanje ter označil tri možnosti značaja morebitne vojne v bodočnosti,³⁰ pa je bila vojna z najvišjega mesta (Molotov, Dimitrov) označena za imperialistično. S tem je prišla zopet v ospredje teza o skorajšnjem izbruhu revolucije v najšibkejšem členu v verigi kapitalističnega obroča. Zanimivo, da je najšibkejši člen, po komunističnem prepričanju, predstavljala nacistična Nemčija, ki je bila tedaj pravzaprav na višku svoje moči, kar dokazuje nestvarnost v ocenjevanju razmer, ujetost v lastne teoretske dogme in sheme, predvsem pa, kako zgrešene in površne so bile komunistične ocene o družbenem bistvu fašizma oz. bolje rečeno nacizma. Tako gledanje je bilo v komunističnem svetu zelo razširjeno. Tako so v Sovjetski zvezi leta 1938 posneli propagandni film, ki je prikazoval spopad med Sovjetsko Rusijo in nacistično Nemčijo, tako da je v vsej Nemčiji izbruhnila revolucija, ki je triumfirala v Berlinu, nato pa so na ruševinah nacizma in s pomočjo Sovjetov napovedali obdobje miru in razcveta. Teza o fašizmu kot agenturi monopolnega kapitala in s tem najvišji fazi kapitalizma, kjer so razredna nasprotja najbolj zaostrena, kar naj bi avtomatično pomenilo, da je tu revolucija najbližja, se je pokazala za zelo plehko. Vendar take ocene niso povsem naključne oz. niso zgolj plod nerazumevanja bistva fašizma. Kažejo tudi na določeno nelagodje oz. občutek krivde, ki ga seveda nikoli niso hoteli priznati, da nosijo svoj delež krivde za prihod nacizma na oblast v Nemčiji tudi komunisti. Po drugi strani niti niso poskušali dre-

³⁰ Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa. Sedmi kongres Komunističke internacionale, knjiga 11 (drugi del), str. 867–922.

zati v korenine fašizma, saj bi se ob natančnejši analizi pokazala tudi marsikatera (totalitarna) podobnost s komunizmom.

Nenazadnje so se ti ljudje – poklicni revolucionarji – vseskozi tudi pripravljali na vojni čas in so temu cilju podredili svoje življenje, tako da so si tak (revolucionaren) razplet tudi intimno želeli. Kot vemo, pa si vsakdo najraje ustvari predstave, ki marsikdaj bolj ustrezajo željam in pričakovanjem kot pa stvarnosti. Tudi komunisti so bili, čeprav “posebnega kova”, samo ljudje iz mesa in krvi.

Vse to je med slovenskimi in jugoslovanskimi komunisti zapustilo globoke sledi in ustvarilo trdno prepričanje, da gre zgodovinski razvoj le po eni poti, to je po poti zaostrovanja notranjih nasprotij v kapitalističnem svetu, ki vodijo k neizbežni svetovni revoluciji. Z nastankom protifašistične koalicije tako prepričanje sploh ni zamrlo. Lahkotnost, s katero so jugoslovanski komunisti pozimi 1941/42 prišli do sklepa, da prihaja do začetka revolucionarnega vrenja v Nemčiji in razpadanja protifašistične koalicije, ko so bile resnične razmere v mednarodnem okviru v popolnem nasprotju s temi ocenami ter so bila razmerja med tabori – za razliko od časa pred 22. junijem 1941 – lahko prepoznavna, dokazuje, kako močna je morala biti med komunisti vera o revolucionarnem razpletu dogodkov. Nezaupanje v trdnost protifašistične koalicije in zavezništvo z zahodnimi silami, ki so v očeh jugoslovanskih komunistov predstavljale imperialistični svet in so vrh tega v tistem času še podpirale kralja in begunsko vlado, glavna strateška nasprotnika, je do neke mere možno pojasniti, ker tedaj še ni bilo trdnejših formalnih povezav med velikimi zavezniki ter so lahko zavezništvo razumeli le kot kratkotrajno taktično potezo, podobno kot sodelovanje s Hitlerjem. Ko je bila konec maja 1942 podpisana dvajsetletna prijateljska pogodba med SZ in Veliko Britanijo³¹ in je lahko vsem postalo jasno, da zavezništva ne bo prav kmalu konec, ni bila vera v svetovno revolucijo

³¹ J.A.S. Grenville – Bernard Wasserstein, *The Major International Treaties of the Twentieth Century. A History and Guide with Texts* (I. knjiga). London – New York: Routledge 2001, str. 249–250.

med slovenskimi komunisti s tem ni prav nič omajana. Sprememba je bila le v spoznanju, da trenutno še ni napočil čas zanjo, če pa bodo strpni, bodo, po Kidričevih besedah poleti 1942 na Cinku, dočakali tudi trenutek, ko bo SZ napovedala boj za sovjetizacijo sveta.³² Skladno s takimi pričakovanji je vodstvo slovenskih komunistov svoj boj tudi razumelo ne toliko kot del borbe združenih zaveznikov proti fašizmu, temveč bolj kot svoj prispevek, kot so sami temu praveli, za razbijanje imperialističnega obroča. Razvoj dogodkov v Jugoslaviji so razumeli kot prvo razpoko v tem obroču. Zato tudi tako izrecno poudarjanje pomena jugoslovanskega primera kot zgleda za vse ostale narode. V brošuri "Strategija in taktika osvobodilne borbe" je npr. takole zapisano: "Mirno lahko trdimo, da od oktobra 1917, to je od ruske socialne revolucije, noben dogodek ni v toliki meri pretresel sveta, kakor ravno naša borba. Danes lahko ugotovimo, da se na našem primeru vrši diferenciacija sveta."³³ Tu ne gre za prevzetnost, značilno za vase zavevano balkansko mentaliteto, ki izhaja iz prepričanja, da se ves svet vrti okoli in zaradi njih, temveč le za gledanje, ki razume uveljavitev partizanskega gibanja kot zgled za podoben razvoj v drugih evropskih državah ter Jugoslavijo kot odskočno desko za izvoz revolucije po celem Balkanu, Italiji in srednji Evropi.

Brez upoštevanja kontinuitete teh pogledov jugoslovanskih komunistov tudi ni moč razumeti nekaterih njihovih ukrepov v prvih povojnih letih (v sklopu boja za meje, dejavnost v Grčiji, Albaniji...). Za jugoslovanske komuniste konec druge svetovne vojne namreč še ni pomenil zaključka njihovega boja. Šele po kominformovskem sporu, skladno z idejo o pravici lastne poti v socializem, se je utvara o neizbežnosti svetovne revolucije umaknila v ozadje in temu primerno se je prilagodilo tudi gledanje na drugo svetovno vojno in njen značaj.³⁴

³² DLRS, knjiga II/98. Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942.

³³ Vida Deželak Barič, Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. Prispevki za novejšo zgodovino 1995, št. 1–2, str. 142–162.

³⁴ Bojan Godeša, Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu. Jugoslavija v hladni vojni. Ljubljana – Toronto 2004, str. 487–490 (dalje Godeša, Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo).

Komunistični voditelji v Moskvi so se s tezo o imperialističnem značaju druge svetovne, postavljeno jeseni 1939, le navidez vrnili k leninistični strategiji iz prve svetovne vojne, da je treba imperialistično vojno spremeniti v državljansko vojno, da bi ta lahko postala vzvod za revolucionarni prevzem oblasti. Dejansko Stalin ni šel tako daleč, saj je tedaj revolucija že imela svojo domovino, Sovjetsko zvezo, ter je bilo delovanje mednarodnega komunističnega gibanja podrejeno obrambi te skupne domovine delavcev.³⁵ Pravzaprav so se sovjetski komunisti odpovedali svetovni revoluciji že sredi dvajsetih let, ko so sprejeli stališče o komunizmu "v eni deželi". To distinkcijo, ki se je slovenski (jugoslovanski) komunisti niso zavedali, pa je prav dobro zaznal Lojze Ude, ko je v polemiki s Dušanom Kermavnerjem leta 1939 zapisal: "A tudi tu je po mojem mnenju mogoče reči, da tudi v Sovjetski zvezi ne gre več za svetovno revolucijo, temveč da gre za zaokroženje in zavarovanje ruskega 'življenjskega prostora', gre za novi imperializem Rusije, v katerem je komunistična ideja samo še sredstvo, ne pa več smiselno bistvo njene eksistence."³⁶ V tem je bila ključna razlika med jugoslovanskimi in sovjetskimi komunisti, ki je pomembno zaznamovala njihovo delovanje med vojno in do neke mere vplivala tudi na kominformovski spor.

III.

Potemtakem se samo po sebi postavlja vprašanje, zakaj so se slovenski komunisti sploh odločili za sodelovanje s krščanskimi socialisti in Sokoli, kasnejšimi najpomembnejši zavezniki v OF, ko pa se vendar niso izpolnila njihova pričakovanja glede predvidenega razpleta dogodkov.

Resnične vzroke, zakaj so se komunisti odločili za sodelovanje s krščanskimi socialisti in Sokoli, zastira ocena, da je bilo Društvo prijateljev Sovjetske zveze (DP SZ) ustanovljeno na ljudskofrontnih osnovah in kot

³⁵ Furet, *Minule iluzije*, str. 410–411.

³⁶ Godeša, *Polemika Kermavner – Ude*, str. 135.

tako predstavlja neke vrste iztočnico oz. predhodnika OF. DP SZ, ki je bilo na pobudo KPS ustanovljeno po navezavi diplomatskih stikov med Kraljevino Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo (21. junij 1940³⁷), je sicer uspelo zbrati okoli dvajset tisoč podpisov (med njimi je bilo precej uglednih oseb),³⁸ kar pa si ne gre, kot ugotavlja Peter Vodopivec, razlagati s simpatijami podpisnikov do sovjetskega režima ali slovenskih komunistov, temveč z grozečo vojno nevarnostjo in prepričanjem o vojaški moči Rdeče armade.³⁹ Hkrati je podpisnike vodilo tudi nasprotovanje tedanji politiki Slovenske ljudske stranke (SLS) oz. slovenskega dela Jugoslovanske radikalne zajednice, ki si je pod Koroščevim vodstvom prizadevala za čim tesnejše odnose s silami osi, tako da je bilo zaupanje v zahodne demokracije in njihovo družbeno ureditev v slovenski javnosti v tem času na zelo nizki stopnji.⁴⁰ K takemu padcu zaupanja v zahodne sile in njihovo parlamentarno demokracijo, ki se je zdela še posebej kompromitirana po padcu Francije, pa je v delu slovenske javnosti v nemajhni meri prispeval tudi spomin na Münchenski sporazum, v katerem so evropske zahodne sile popustile pred Hitlerjevimi zahtevami. Prizkaz DP SZ kot nekakšnega veznega člana, ki dokazuje kontinuiteto ljudskofrontne politike iz časov pred sovjetsko-nemškimi paktom ter OF in osvobodilnim bojem pa ne ustreza dejanskemu razvoju dogodkov.⁴¹ V času ustanavljanja DP SZ ni moč govoriti o kakršnikoli ljudskofrontni politiki, saj je med slovenskimi komunisti vladal duh vinjske konference, katere sporočila so vse

³⁷ Božo Repe, Društvo prijateljev Sovjetske zveze. Borec 1989, št. 9, str. 900.

³⁸ Josip Vidmar, *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije – Založba Borec 1985, str. 533–535.

³⁹ Peter Vodopivec, *Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte*. Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 2 (zbornik Slovinci in leto 1941) str. 40–41 (dalje Vodopivec, *Moč in nemoč LF*).

⁴⁰ Kljub temu seveda lahko predvsem v delu slovenskega liberalnega tabora, sledimo stalnemu zaupanju v zahodno demokracijo in njeno tedajno edino evropsko predstavnico, Veliko Britanijo (Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*. Ljubljana: samozaložba 2002).

⁴¹ Mnenje, da gre za kontinuiteto med slovenskim ljudskofrontnim gibanjem s konca tridesetih let in osvobodilnim gibanjem oziroma, da pakt Hitler – Stalin v Sloveniji ne pomeni zarez, je moč zaslediti v delu izpod peresa pokojne Alenke Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Založba Borec 1978. Nasprotno pa zagovarja stališče, da gre v organizacijskem pogledu vsekakor za zarez, Vodopivec, *Moč in nemoč LF*, str. 41.

prej kot ljudskofrontna. K ustanovitvi DP SZ sprva tudi ni bila pritegnjena nobena politična skupina, temveč le nekateri ugledni posamezniki. V tem času so se komunisti celo otepali povezav z drugimi političnimi skupinami (npr. znan je primer s krščanskimi socialisti⁴²). Prepričan sem, da če bi komunisti še dolgo nadaljevali s politiko, ki so jo zagovarjali v času ustanavljanja DP SZ, ne le da ne bi nikoli prišlo do ustanovitve OF, temveč bi slovenski komunisti doživeli podobno usodo, kot so jo ob in po nemški zasedbi doživele nekatere zahodnoevropske KP. Po drugi strani je seveda potrebno opozoriti, da je sodelovanje KPS s krščanskimi socialisti in Sokoli temeljilo na akcijskih sporazumih, v katere je bilo vključeno tudi sodelovanje v DP SZ, tako da je pri nastajanju OF društvo odigralo svojo vlogo, predvsem pri pritegnitvi nekaterih kulturnikov ter kot neke vrste medij, kjer so se na skupnih razgovorih поблиže spoznavali in s tem zblíževali, toda zato v njegovi ustanovitvi še ne moremo videti iztočnice OF.

Odločitev komunistov za sodelovanje s krščanskimi socialisti in Sokoli, ki je kasneje privedla do ustanovitve OF, je bila povezana s spremenjeno politično linijo KPJ, sprejeto jeseni 1940 na 5. državni konferenci. Sklepi konference so pomembno vplivali na nadaljnje delovanje KPJ ter jih smemo imeti danes, ko se lahko z razdalje ozremo nanje, za tisti odločilni preobrat, ki je komunistom omogočil, da so kasnejši potek dogodkov mogli obrniti sebi v prid.

Na omenjeni konferenci je Kardelj načelno opredelil stališče o delovanju komunistov ob morebitnem napadu na Jugoslavijo (jeseni 1940 je bilo v ospredju pričakovanje italijanskega napada) ter pojasnil, da bodo državo branili, če bo ta boj napreden, to je v interesu revolucije in Sovjetske zveze, sočasno pa bodo napadali buržoazijo, ker se ne bojuje dovolj dosledno. Slednja trditev je sicer zelo pomenljiva, a hkrati tudi razkriva, da v tistem času jugoslovanski komunisti še niso predvideli kolaboracije kot možnega načina delovanja svojih nasprotnikov. Čeprav se Kardeljeva načelna opredelitev

⁴² Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana: Cankarjeva založba 1977, str. 199–200.

pogosto interpretira v smislu, da bodo komunisti domovino branili zgolj v primeru, če bodo lahko izvedli revolucijo, pa se pri tem pozablja na "interes Sovjetske zveze". Ta pa ni bil nujno usmerjen v revolucionarni boj za takojšen prevzem oblasti, temveč je lahko zahteval tudi drugačno podporo komunističnih partij po svetu Sovjetski zvezi (vseskozi je bila najpomembnejša naloga komunističnih partij po svetu obramba prve države socializma), pač odvisno od trenutne mednarodne konstelacije sil. To se je pokazalo prav v tedanjih navodilih Kominterne, v katerih so odločno odsvetovali jugoslovanskim komunistom, da usmerijo delovanje v odkrit revolucionarni prevzem oblasti in strmoglavljanje jugoslovanske vlade. Pomembno je bilo, da so jugoslovanski komunisti sklenili opustiti revolucionarni defetizem ter se kljub omenjenim načelnim pomislekom zaradi trenutne perspektive, to je nevarnosti s strani osnih sil, odločili braniti neodvisnost, ker, kot je dejal Kardelj: "Danes hočemo, da narodi Jugoslavije ohranijo svojo neodvisnost, da se ne dopusti osi, da zavzame tukaj nove položaje proti ZSSR in revolucionarnemu proletarskemu gibanju".⁴³ Stališče KPJ, izraženo na 5. državni konferenci, so v nemškem veleposlaništvu v Beogradu že razumeli kot "napoved boja proti politiki sil osi".⁴⁴ Tako je KPJ s tem v svojo politično linijo posredno vključila tudi protifašistično stališče, ki je bilo zaradi še vedno veljavnega pakta Hitler – Stalin zavito v bolj nedoločen izraz "nevarnost totalitarnih držav". Zanimiva je uporaba tega izraza, ki so se ga komunisti sicer iz znanih razlogov raje izogibali. Še enkrat posebej poudarjam "tudi protifašistično stališče", kajti tu gre šele za izenačitev z zahodnim imperializmom oz. za simetrijo, kot se je izrazil Aleksander Bajt.⁴⁵ Boj proti imperializmu je bil aktualen vse do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. S tem vera v revolucionarni razplet dogodkov še ni bila v ničemer omajana, temveč je bila le spremenjena ocena, kdaj naj bi ta čas nastopil. Na konferenci

⁴³ Izvori, Peta državna konferenca, str. 204.

⁴⁴ Dušan Biber, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1983, št. 1–2, str. 121–138.

⁴⁵ Aleksander Bajt, Bermanov dosje. Ljubljana: Mladinska knjiga 1999, str. 763–764.

v Dubravi je bila sprejeta ocena, da trenutno še ni čas za odkrito revolucionarno akcijo (Kardelj je dejal, da se s tem ne smejo igrati!), ampak, da je sedaj čas priprav na revolucijo. Ali kot se je izrazil Kardelj: "Moramo biti previdni in ne smemo dovoliti, da bi množice prekmalu zahtevale orožje."⁴⁶ V tej oceni se skriva drug pomemben sklep, ki je odločilno vplival na nadaljnji razvoj, zlasti v Sloveniji, to je, da naj se komunisti začno povezovati z opozicijskimi skupinami.⁴⁷

Dejstvo je, da je KPS šele na podlagi teh ocen stopila v stik s krščanskimi socialisti, konkretno s Tonetom Fajfarjem, ki se spominja, da je to bilo "nekega deževnega jesenskega dne"⁴⁸ ter nato v januarju 1941 še z Josipom Rusom, predstavnikom Sokolov. S skupinama so komunisti sklenili akcijski sporazum ter ju vključili v dejavnost DP SZ.

Temeljev OF torej ne moremo iskati v zgledih in tradiciji ljudskofrontnega gibanja pred paktom, saj med njima ni kontinuitete niti v organizacijskem smislu niti idejnem pogledu. Šlo je za sodelovanje na povsem novih temeljih z jasnim namenom, da komunisti s pomočjo teh dveh skupin izpeljejo revolucijo. V njih so komunisti videli opozicijski skupini dveh tradicionalnih taborov oz. sredstvo za pridobivanje množic teh taborov ter za istočasno osamitev vodstev tedanjih političnih strank. Te svoje ocene o pomenu in vlogi svojih zaveznikov komunisti niso kasneje v ničemer spremenili in jo najdemo zapisano tudi v dolomitski izjavi.⁴⁹

Zanimivo je, da so slovenski komunisti šele jeseni 1942 skušali podobo OF približati predstavam, ki so prevladovale v idejno – teoretskem gledanju na taktiko

⁴⁶ Izvori, Peta državna konferencija, str. 205.

⁴⁷ Izvori, Peta državna konferencija, Rezolucija V. zemałjske konferencije komunističke partije Jugoslavije, kjer je pod VI. poglavjem "Boj protiv rata" pod 2.B točko napisano: "da komunisti stupe u doticaj s raznim organizacijama političkih grupacija, političkim ličnostima koje su voljne da saraduju u borbi za te zahteve na jednoj zajedničkoj platformi." (str. 236). Ta zahteva je zapisana v še dokaj nedoločni obliki, vendar je možne dileme, na koga naj bi se te besede nanašale, odpravil Edvard Kardelj, ki je v zaključni besedi jasno poudaril: "Ne radi se samo o frontalnom sukobu s tim strankama već i o organizovanju opozicije tih stranaka i izolaciji vrhova." (str. 205).

⁴⁸ Tone Fajfar, *Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: Založba Borec 1981, str. 22 (dalje Fajfar, *Odločitev*).

⁴⁹ DLRS, knjiga VI/4.

delovanja KP v času ljudskofrontnega povezovanja. Vsekakor je bilo obdobje od jeseni 1942 do podpisa dolomitske izjave, ko je bilo nasilno presekano, čas najširše politične linije KPS. V teku so bila ponovno pogajanja s sredino (Andrej Gosar, Stojan Bajič), kjer bi bili komunisti pripravljene sprejeti tudi pogoje, ki jih v letu 1941 niso hoteli.⁵⁰ Po drugi strani so komunisti puščali krščanskim socialistom in Sokolom precejšnjo mero svobode. Komunisti so bili celo pripravljene popustiti, čeprav le navidez, tam, kjer ne pred tem ne kasneje niso pustili nikogar blizu, to je v partizanski vojski, kjer so uvedli funkcijo treh pomočnikov političnih komisarjev. Krščanski socialisti so doživljali pravi razcvet, dogajalo se je celo, da so jih komunisti sami vzpodbujali k razširjanju dejavnosti, imeli so svoj časopis (Slovenska revolucija), aktivistični kader, izdajali so okrožnice, skratka postajali so neke vrste stranka, čeprav nihče med njimi tega ni izrekel naglas in tudi sami krščanski socialisti niso želeli postati klasična politična stranka. Komunisti so se tega seveda zavedali, a čeprav jim to dejstvo gotovo ni bilo najbolj pri srcu, so ga kljub vsemu tedaj dopuščali, kar je najlepše razvidno iz Kidričevega pojasnila, "da je na sedanji stopnji našega boja od partije odvisno, ali bo znala zadržati svoje zaveznike in istočasno utrditi lastne pozicije."⁵¹ Čeprav pri tem prilagajanju ne moremo zanemariti povsem konkretnih razlogov za to odločitev, gre namreč za čas oboroženega nastopa protirevolucionarnih sil, pa nikakor ne moremo mimo dejstva, da so k temu precej prispevali tudi povsem idejno – teoretični vzgibi, okrepljeni s spoznanjem o značaju vojne.

Po tej plati je komuniste najbolj žulilo dejstvo, da v OF ni bilo socialno demokratske oz. socialistične stranke, s katero naj bi po idejno teoretskih predpostavkah celo predstavljali jedro organizacije. Sicer šibki slovenski socialisti se že pred vojno niso nikoli dobro ujemali s komunisti,⁵² med okupacijo pa se je ta trend z redki-

⁵⁰ Glej npr. Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I.* Ljubljana: Društvo 2000 1991. Pismo Jožetu Zemljaku 1. oktobra 1942, odposlano 6. oktobra 1942, str. 172–176.

⁵¹ Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja 1963, dokument 208 (dalje Jesen 1942).

⁵² Milan Zver, *Odnos socialistov do notne fronte proletariata in ljudske fronte v tridesetih letih na Slovenskem.* Borec 1989, št. 7–8.

mi izjemami (Rudolf Golouh,⁵³ France Svetek) nadaljeval in del vodstva (Josip Petejan, Celestin Jelenc) se je tudi vključil v protirevolucionarne organizacije (Narodni svet, Slovenska zaveza, Narodni odbor). Boris Kidrič je v informativnem poročilu "za Moskvo" oktobra 1944 opisal odnos do socialistov z besedami: "Od socialističnih predstavnikov amsterdamskih strokovnih organizacij je vstopil kmalu po nemškemu napadu na Sovjetsko zvezo v glavni odbor Delavske enotnosti Slovenije France Svetek (...) Predstavniki vodstva socialistične politične stranke niso hoteli niti v glavni odbor Delavske enotnosti niti v vodstvo Osvobodilne fronte, češ da celotno njihovo vodstvo ni zbrano, ker so Nemci nekatere člane izgnali v Srbijo. Dali so pristanek na vse delovanje Delavske enotnosti Slovenije in Osvobodilne fronte ter tudi stopili v njune lokalne organizacije. S tem pa so dejansko likvidirali politično vlogo socialne demokracije, kajti Delavska enotnost se je kmalu razvila (...) v popolnoma enotno gibanje."⁵⁴ V nasprotju s Kidričem, ki je pogovore s socialisti postavil na začetek okupacije, pa je Kardelj v pismu J. B. Titu decembra 1942 pisal, "da so odkrito priznali polom socialdemokratske politike in zmago partije ter izjavili, da brez diskusije sprejemajo linijo partije in da bodo v njej odkrito sodelovali,"⁵⁵ vendar se naj bi to zgodilo jeseni 1942. O tej kronološki nejasnosti, tudi o domnevnem pristanku vodstva socialistov "na linijo partije" jeseni 1942 ni dejansko nič znanega, tako da je verodostojnost teh izjav močno vprašljiva. Dejansko so se komunisti tedaj pogovarjali le s Francem Svetkom. Kako močno so bili pripravljeni popustiti komunisti, da bi vsaj deloma zapolnili to vrzel (manjko socialistov v OF), je razvidno iz tega, da so konec leta 1942 želeli vključiti v izvršni odbor OF Franca Svetka, socialista, predstavnika svobodnih sindikatov v vrhovnem plenumu OF, sicer pa prepričanega protikomunista.⁵⁶ Svojega odklonilnega

⁵³ Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana 1966, str. 400–405.

⁵⁴ Boris Kidrič, *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960*, št. 1, str. 15 (dalje Kidrič, *Kratek obris*).

⁵⁵ Jesen 1942, dokument 207.

⁵⁶ DLRS, knjiga V/39.

stališča do KP Svetek ni skrival niti v času, ko je bil kot član vrhovnega plenuma OF na osvobojenem ozemlju od jeseni 1943 pa do konca vojne.⁵⁷ Uresničitev tega predloga bi privedla do prav zanimivega položaja, da bi v izvršnem odboru OF sedel tudi izrazit protikomunist. Ta pobuda seveda kakšne pomembnejše politične pridobitve za komuniste in za izvršni odbor OF ne bi pomenila, vendar bi s tem komunisti zadostili svojim ideološko-teoretičnim merilom. Do uresničenja tega predloga ni prišlo, ker ga je prehitel podpis dolomitske izjave 1. marca 1943 in je seveda postal brezpredmeten.

Vprašanje je, zakaj so se komunisti lotili preoblikovanja OF po ljudskofrontnih zgledih šele tako pozno in ne že takoj po 22. juniju 1941, ko jih v teh prizadevanjih ni Kominterna prav nič omejevala, temveč celo vzpodbujala. Velja tudi opozoriti, da je bilo zbiranje protifašističnih sil, vzpodbujeno s strani Kominterne po 22. juniju 1941, mišljeno še precej širše, kot so bile ljudske fronte v drugi polovici tridesetih let.

Vse to je bilo povezano z dejstvom, da so se slovenski komunisti šele poleti 1942 sprijaznili s tem, da klasična izvedba revolucije, kot so jo predpisovali komunistični učbeniki, po zgledu na oktobrsko revolucijo v danih okoliščinah (obstoj protihitlerjevske koalicije) ni izvedljiva. Takrat je postalo jasno, da vloga OF le ne bo tako kratkoročnega pomena, kot so si v začetku predstavljali, ter so poskušali storiti to, kar bi v bistvu morali že takoj po 22. juniju 1941, le da so bile poleti 1942 bistveno drugačne razmere kot pa pred letom dni. To nam pove, koliko časa so slovenski komunisti potrebovali, da so se zavedli značaja protihitlerjevske koalicije in njene trdnosti, žal, ali pa morda glede na razvoj za komuniste celo na srečo, prepozno, ko je iskra bratomorne vojne že vzplamtela. Tudi takrat to spoznanje ni izviralo prvenstveno iz notranjih slovenski razmer, temveč predvsem iz ocene mednarodnega dogajanja ter izredno ostrega opozorila Kominterne.⁵⁸ Svoj začetni dvom v trdnost

⁵⁷ Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945. (II. del). V partizanih. Maribor: Založba Obzorja 1994, str. 62.

⁵⁸ Tito, Zbrana dela, knjiga 11, str. 129–130, opomba 329. Glej tudi DLRS knjiga III/31.

protihitlerjevske koalicije so skušali slovenski komunisti prikriti tudi pred nadrejenimi v Moskvi. Kidrič je v poročilu "za Moskvo" nekatere ukrepe iz jeseni 1942 (npr. konferenco Delavske enotnosti) preprosto premarknil v poletje 1941.⁵⁹

Kako pa je zares potekal razvoj po 22. juniju 1941? Zgradba OF, zasnovana pred 22. junijem 1941, se v temeljih ni bistveno spremenila, zato je bil prehod iz PIF v OF razmeroma enostaven. Jedro organizacije so tvorile skupine, ki so se povezale že pred 22. junijem 1941 in so se zato tudi imenovala kot ustanovne oz. temeljne. Najpomembnejša pridobitev za organizacijo po 22. junija 1941 je bil pristop Edvarda Kocbeka, ki so mu komunisti kasneje priznali osrednjo vlogo med svojimi zavezniki v OF. Pomena vseh ostalih skupin predvsem v začetnem obdobju sicer ne gre prezreti, a te t. i. plenumske skupine oz. tudi gosposke imenovane, nikoli niso imele ključne vloge v razvoju organizacije, posebej še, ker so se slovenski komunisti v času prehoda v drugo fazo revolucije v prvi polovici leta 1942 izogibali stikom z njenimi predstavniki. V oči bode dejstvo, da v OF, seveda če ne štejemo KPS, ni bilo predvojnih političnih strank. Sodelovanju z njimi so se komunisti odpovedali že kmalu – poleti 1941, torej praktično na samem začetku organiziranja. Pri tem velja pripomniti, da so imeli komunisti pred tem že eno neprijetno izkušnjo s predstavniki strank, združenih v Narodnem svetu, saj so njihovo prošnjo za vstop v svet takrat precej zviška zavrnilo s pojasnilom, da je v svetu prostor le za legalno priznane stranke, med katere pa komunistov niso prištevali.⁶⁰ Tudi kasneje (avgusta in septembra 1941), ko je bilo vprašanje povezovanja znova aktualno, se je vodstvo SLS v domovini na čelu z Natlačénom, za razliko od npr. vodje slovenskih liberalcev Alberta Kramerja in katoliškega politika sredinske usmeritve Andreja Gosarja,

⁵⁹ Kidrič, Kratek obris, str. 15.

⁶⁰ Utemeljitev odklonitve sodelovanja komunistov v Narodnem svetu je bila s formalno pravnega vidika sporna, kajti zakoniti stranki v Sloveniji sta bili po določilih oktroirane ustave iz leta 1931 le Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) in Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), vse politične stranke pa so bile že pred tem z uvedbo šestojanuarske diktature razpuščene. S tega zornega kota bi bilo lahko sporno tudi preimenovanje iz slovenskega dela JRZ nazaj v SLS, kar se je zgodilo po državnem udaru 27. marca 1941.

postavilo na stališče, da komunistom ne gre priznavati legitimnosti v odporu proti okupatorju, še manj pa z njimi sodelovati.

Če se sedaj vrnemo na izhodišče, je jasno, da dejstva govore ravno nasprotno od tega, da bi bila OF že v času pred 22. junijem 1941 organizirana na ljudsko-frontnih temeljih, sicer še z imenom PIF, kot so skušale dokazati raziskave pred osamosvojitvijo, temveč da je tudi v novih razmerah, nastalih po 22. juniju 1941, ohranjala svoje revolucionarno jedro, le da je bilo nekoliko prilagojeno novi usmeritvi. Taka organizacijska postavitve pa je v sebi že vsebovala marsikatero kal kasnejših dogodkov.

Glede na značaj KPS, ki je bila tedaj le izpostava KPJ, le-ta pa sekcija Kominterne, ter je svoje revolucionarne interese povsem istovetila s sovjetskimi, se postavlja vprašanje, ali so se slovenski komunisti odločili za ustanovitev PIF na podlagi neposrednega navodila Kominterne. Istovetenje s sovjetskimi interesi je bilo za slovenske komuniste v tistem času povsem razumljivo, ne le zaradi partijske discipline in vere, temveč zaradi lastne maloštevilnosti in skromnega vpliva na politično življenje (med vojno, ko je moč KPS že bistveno drugačna, so komunisti sami ugotavljali, da so bili pred vojno – sekta!), tako da je v njihovih očeh Sovjetska zveza pomenila najpomembnejšo dejansko oporo, na katero so se lahko naslonili, tako politično kot tudi psihološko.⁶¹ Dokončen odgovor na gornje vprašanje bomo dobili, ko

⁶¹ Kako so tedaj razmišljali slovenski komunisti o svojem odnosu do Sovjetske zveze, je moč razbrati tudi iz Udetovega referata, napisanega v decembru 1941 in prebranega 8. januarja 1942 pred predstavniki krščanskih socialistov (Edvard Kocbek, Marijan Breclj, Jože Dolenc, Tone Fajfar, Aleš Stanovnik, Miro Jeršič, Jože Zemljak in Vilko Pitako) (Lojze Ude, *Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944*. Uredil Boris Mlakar. Ljubljana: Slovenska matica 1994, str. 7–19 – dalje Ude, *Moje mnenje*). Ude med drugim pravi: "Ko so doživeli Nemci pred Moskvo svoj doslej največji poraz, so takoj začele padati izjave ne samo o močnem obračunu same Rusije z Nemčijo temveč tudi o možnosti kakega separatnega miru. Isto se je ponovilo, ko je Japonska napovedala vojno samo Ameriki in Angliji, ne pa Rusiji, SZ. Pokazalo se je, da mnoge naše komuniste poleg tega, da jih teži zveza z Anglijo in Ameriko, skrbi bolj usoda SZ kakor Slovenije. Kaj si je vendar mogoče dobrega obetati za Slovenijo od kakega separatnega miru, med Nemčijo in Rusijo! Res da so vsi ti računi utopija, vendar sem bil po teh izjavah zopet potrjen o upravičenosti svoje čuječnosti." Tako vedenje o tedanjih razmišljanjih slovenskih komunistov si je Ude lahko ustvaril, saj sta v tem času (od oktobra 1941 do februarja 1942) pri njem ilegalno bivala Zdenka in Boris Kidrič.

se bodo v Moskvi odprli arhivi z gradivom Kominterne. Zelo verjetna pa se mi zdi razlaga, da Kominternina ni dala konkretnih navodil za ustanovitev PIF, marveč da je na njen nastanek vplivala le posredno, prek splošnih smernic, ki jih je jeseni 1940 prenesel vodstvu KPJ inž. Nikola Petrović. V Kominterninih navodilih je bila postavljena tudi zahteva po sodelovanju jugoslovanskih komunistov z opozicijskimi skupinami.⁶² Ta je bila, kot že rečeno, nato izražena tudi na 5. državni konferenci KPJ in je pripomogla k začetkom povezovanja s krščanskimi socialisti in Sokoli. Nova partijska linija, sprejeta na 5. državni konferenci, namreč ni bila sad spoznanj jugoslovanskih komunistov, saj vzrok zanjo ni tičal v morebitnih notranjih spremembah v Jugoslaviji, ampak je šlo za usklajevanje s trenutnimi sovjetskimi interesi na Balkanu. Sovjetska zveza je kljub še vedno veljavnemu zavezništvu z nacistično Nemčijo že močno nezaupljivo gledala na širjenje nemškega vpliva na Balkan, za katerega je bila tudi sama zainteresirana, tako da so se tu njuni interesi križali.

Nazoren primer, kako je bil zasuk v politični liniji KPJ nenaden, lahko izluščimo iz sklepov 5. državne konference in vinjske konferenca, ki je bila mišljena kot priprava slovenskih komunistov na državno konferenco. Za razliko od že navedenih poudarkov s 5. državne konference lahko na vinjski zasledimo prepričanje, da je napočil čas revolucionarnega poleta, pričakovali so skorajšnji izbruh revolucije v Nemčiji, zato boj proti fašizmu, ki bi po tej oceni v resnici pomenil boj proti nemškimi ljudskimi množicam, ni bil pomemben, izključni krivci za vojno so bili zahodni imperialisti. Komunisti so zahtevali rušenje jugoslovanske vlade, v tem času so hoteli ustanoviti lastne oborožene oddelke itd. Poleg

⁶² Tito, Zbrana dela, knjiga 6. Sklep sekretariata IKKI o odgovoru na nekaj vprašanj sekretarja CK KPJ tovariša Walterja (15. september 1940), str. 197–200. Tudi Jože Pirjevec, Sklep sekretariata Izvršnega komiteja Komunistične internacionale št. 688, z dne 15. septembra 1940. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 2, str. 117–122. Odlomek, ki se nanaša na pobudo za sodelovanje z opozicijskimi skupinami se glasi: "Partija mora izkoristiti vse možnosti za sodelovanje z opozicijskimi skupinami drobno buržoaznih strank in s silami znotraj socialne demokracije, da razširi in okrepi bojno fronto proti reakciji za zahteve množic, za obrambo neodvisnosti jugoslovanskih narodov, pa čeprav le glede posameznih vprašanj boja in samo začasno."

omenjenega ideološko pogojenega gledanja na značaj druge svetovne vojne se je verjetni razlog za tako ostre tone jugoslovanskih komunistov v času vinjske konference, ki pa jih lahko opazimo tudi med drugimi balkanskimi KP, skrival v namenu, da se s tako odkrito revolucionarno dejavnostjo KP da Hitlerju jasno vedeti, da ima tudi Moskva svoje strateške interese na Balkanu. Ker pa se Hitler na taka in podobna opozorila očitno sploh ni oziral, se je Sovjetska zveza, sicer prevedno, da ne bi ogrozila zavezništva z njim, začela postavljati proti širjenju nemškega vpliva v Jugoslaviji. Po padcu Francije je bilo namreč na evropskem kontinentu porušeno dotedanje ravnotežje med evropskimi silami, ki je ustrezalo Sovjetski zvezi, poslej se je morala sovjetska zunanja politika prilagajati novim razmeram, v katerih je postala nacistična Nemčija prevladujoča sila. Tako je Sovjetska zveza vzpostavila stike z jugoslovansko vlado, najprej preko trgovinskega sporazuma in nato še z vzpostavitvijo diplomatskih odnosov, ter je po drugi strani delovala preko KPJ, kjer lahko sovjetska stališča prepoznamo v resoluciji 5. državne konference (boj za mir, proti vključitvi Jugoslavije v vojno, razkrinkavanje imperialističnih ciljev obeh vojskujočih se taborov, boj proti zunanji politiki vlade, za sklenitev pakta o prijateljstvu s Sovjetsko zvezo) ter v oceni, da še ni čas za odkrito revolucionarno dejavnost, temveč da gre šele za čas priprav nanjo. Kominternina je ocenila predlog za revolucionarno zrušitev jugoslovanske vlade poleti 1940 zaradi tedanje šibkosti jugoslovanskih komunistov za pustolovščino ter KPJ ostro opozorila, da "se mora zelo resno upreti špekulacijam o pomoči Rdeče armade Sovjetske zveze."⁶³ Sicer pa gre razumeti Kominternino brzdanje revolucionarne vneme jugoslovanskih komunistov predvsem z vidika ocene mednarodnih razmer, da naj KPJ s svojo dejavnostjo ne daje povoda, ki bi lahko služil kot izgovor za poseg tujih sil v Jugoslaviji.

To je bilo izhodišče, ki je omogočilo KPS povezavo s krščanskimi socialisti in Sokoli, najprej v obliki akcijskega sporazuma ter nato konec aprila 1941 v obliki fronte, ki pa je ne gre razumeti kot neke politične for-

⁶³ Tito, Zbrana dela, knjiga 6, str. 199.

macije z razvejano organizacijsko mrežo, ampak zgolj kot začetek aktivnega povezovanja v skupno organizacijo. Šele v začetek avgusta 1941 segajo prvi pozivi za ustanavljanje odborov OF po terenu, za zaključek oblikovanja organizacije pa lahko štejem šele sprejetje temeljnih točk novembra 1941. Že ta postopen razvoj organizacije kaže, da verjetno ni bilo nobenega izrecnega navodila iz Moskve. Poleg tega ne bi bilo potrebno, da bi centralni komite KPJ konec poletja 1941 še enkrat, to je naknadno, dokončno odobril KPS organiziranje OF. Tudi v kasnejših izjavah sami voditelji (Edvard Kardelj, Miha Marinko) pravijo, da je dala pobudo za organiziranje OF KPS na podlagi splošne linije KPJ, veljavne za vso Jugoslavijo. Iz vsega povedanega lahko sklenemo, da je KPS v tem obdobju zvesto sledila ukazom in navodilom KPJ in Kominterne, vendar je bilo, kljub tedanji togosti in brezpogojni podrejenosti, tudi nekaj manevrskega prostora za upoštevanje nekaterih posebnosti okolja, kar pa je prišlo v poštev zgolj za tistega, ki ga je bil sposoben spoznati in dojeti. Čeprav sem do sedaj v glavnem uporabljal le splošne izraze (centralni komite KPS, vodstvo KPS...), je potrebno na tem mestu posebej omeniti predvsem Borisa Kidriča, idejnega tvorca organizacije. Zato lahko rečemo, da je, kljub temu da so bili slovenski komunisti v prvi vrsti izvajalci kominternske politike, v pobudi za ustanovitev fronte tudi nekaj izvirnega, še posebej ker česa podobnega ne zasledimo nikjer drugod.

Potrebno je tudi pojasnilo, zakaj so bili jugoslovanski komunisti, kljub napačnim predvidevanjem lahko uspešnejši in bolje pripravljeni na predstoječe dogodke kot pa nekatere druge komunistične partije, ki so po začetku druge svetovne vojne zaradi pakta Hitler – Stalin širile defetistično politiko in doživele razsulo.⁶⁴ Kljub dejstvu da je bilo vodstvo KPJ eno redkih, ki je bilo doma in ne v Moskvi, ter njihovim nespornim kasneje izraženim političnim sposobnostim in pogumu, je poseglo vmes tudi nekaj za jugoslovanske komuniste srečnih, a

⁶⁴ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean – Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karol Bartosek, Jean – Louis Margolin, Črna knjiga komunizma. Zločini, teror in zatiranje. Ljubljana: Mladinska knjiga 1999, str. 380.

od njih samih povsem neodvisnih okoliščin. Tako je bila Jugoslavija (skupaj z Grčijo) zadnja napadena država s strani osnih sil pred nemškim napadom na SZ in je po zasedbi Jugoslavije trajal, za komuniste neprijetni pakt, le še dva meseca. Najpomembnejše pa je dejstvo, da so se trenutni sovjetski interesi na Balkanu, tu ne mislim ideoloških, temveč globalno – strateške, precej ujemali z interesi jugoslovanskih narodov. Njihovo stičišče je predstavljalo nezaupanje do političnih namenov Nemčije na Balkanu ter s tem posredno nezaupanje do nacizma oz. fašizma. To je jugoslovanskim komunistom omogočalo, da so si kljub napačnim predvidevanjem in za njih še vedno veljavnemu neugodnemu paktu, uspeli zagotoviti ugodno izhodišče za kasnejšo akcijo. Izkazalo se je, da je bilo za komuniste odločilno stičišče, ki se je kazalo v odnosu do fašizma. Ta odnos pa nikakor ni predstavljal gibala komunističnega delovanja, kajti glavni strateški sovražnik je ostal še naprej imperializem v vseh pojavnih oblikah. Njihovo delovanje je ostalo slejkoprej utemeljeno v revolucionarni ideologiji. Svoj končni cilj so slovenski komunisti vseskozi videli v izvedbi revolucije, toda pot k njeni uresnitvi, pogojena tudi s konkretnimi slovenskimi razmerami, so videli, vsaj po 22. juniju 1941, ko z oceno o pravični in osvobodilni vojni jo prenehajo označevati za imperialistično in krivično, preko aktivne borbe proti fašizmu in od tod je izviral njihov odločni protifašizem.

Razhajanje med KPJ(S) in Kominternu v ocenjevanju razmer lahko prepoznamo že v času pakta Hitler – Stalin, torej tudi že v času nastajanja PIF. Tu v prvi vrsti ne gre za zavestno nasprotovanje Kominterni, ki bi bilo v tistem času praktično nemogoče, čeprav so se zlasti po kominformovskem sporu pojavile težnje, da bi se te razlike predstavile kot zavestno nasprotovanje Kominterni. Temeljna razlika med slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti in Kominternu je bila v dojemanju komunistične ideologije, ki je služila Kominterni v mednarodno-političnih odnosih predvsem kot sredstvo za uresničevanje sovjetskih državnih interesov, medtem ko je bilo pri jugoslovanskih komunistih ravno obratno, ideologija je pogojevala politične odločitve. Vse te razlike so se tudi odražale v razumevanju druge svetovne voj-

ne, ki so jo jugoslovanski komunisti razumeli ne le kot boj proti fašizmu, temveč so v njej videli tudi začetek procesa, ki vodi k neizbežni svetovni revoluciji.⁶⁵ Tako ocenjevanje pomena druge svetovne vojne pa je vplivalo tudi na kasnejši medvojni razvoj.

⁶⁵ Godeša, Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo, str. 487–490.

Ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora

I.

Vrhovni plenum OF je 16. septembra 1941 na tretjem zasedanju ob prisotnosti predstavnikov 15 skupin sprejel sklep o konstituiranju v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). V drugem členu je bilo zapisano, da SNOO “za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju.” Hkrati je bilo ugotovljeno, da je “vsako organiziranje izven okvira OF SN v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo.” SNOO je tudi sporočil, da stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije.⁶⁶ Poleg ustanovnega proglaša so bili na zasedanju sprejeti tudi štirje odloki (o vključitvi slovenskih partizanskih čet v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije (NOPOJ), o zaščiti slovenskega naroda, o narodnem davku in o posojilu svobode).⁶⁷

Boris Kidrič je v članku “Pomen osnovanja SNOO in njegovih ukrepov” v “Slovenskem poročevalcu” 20. septembra 1941 zapisal, da so ukrepi “prvi korak k uspostavitvi slovenske narodne suverenosti, ki smo jo izgubili in ki jo z lastnim osvobodilnim bojem hočemo obnoviti” ter so “prvi znaki nove slovenske oblasti, ki se z naraščajočo avtoriteto javlja v Osv. fronti.” Obe-

⁶⁶ DLRS, knjiga I/38.

⁶⁷ DLRS, knjiga I/40, 41, 42 in 43.

nem je bilo, po Kidriču, to dejanje preišljen odgovor na "nervozne" ukrepe italijanskih okupacijskih oblasti, ki so 11. septembra 1941 izdale uredbo o uvedbi izrednega sodišča ter predvidele možnost smrtne kazni za tiste, ki skrivajo orožje, prevratni material ali kako drugače delujejo proti italijanski vojaški in civilni oblasti. Tretjič naj bi bili ukrepi izraz dviga splošne narodne morale, katerih posledica je izstop Natlačna in Puclja iz konzulte, ki "predstavlja danes le še medle obrise nevarnosti." Četrtrič pa naj bi ti ukrepi pomenili poziv k slovenski narodni disciplini.⁶⁸ V informativnem pismu za Moskvo iz oktobra 1944, v katerem je prikazan razvoj OF, Boris Kidrič ustanovitev SNOO zgolj omenja, ne da bi temu aktu pripisal kakšen poseben pomen. Po vojni pa je Makso Šnuderl v leta 1950 izdani "Zgodovinski ljudske oblasti" poudaril, da so se Kidričeve trditve o prvem koraku k vzpostavitvi slovenske narodne suverenosti uresničile "zlasti s konstruktivno delavnostjo njegovega izvršilnega organa IOOF, v SNOS, pozneje v Ljudsko skupščino LRS." Zato so bili ti sklepi po Šnuderlovih besedah upravičeno razglašeni z zakonom LRS z dne 23. februarja 1948 (Ur. list 10/48) za zgodovinsko pomembne.⁶⁹ Povsem nasprotnega mnenja o pomenu sklepov SNOO pa je Lovro Šturm, ki meni, "da sta bila v svojih bistvenih sestavinah že ob njunem nastanku v očitnem nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ki jih je človeštvo strnilo v kodeks etičnih vrednot in pravil družbenega sožitja." K temu je še dodal oceno, da "oba akta nista bila namenjena zagotavljanju svobode in vzpostavitvi svobodne demokratične družbe, ampak sta bila uporabljena kot sredstvo za ustrahovanje ljudi in za izvedbo komunistične revolucije in za vzpostavitev totalitarnega družbenega sistema pod monopolno oblastjo komunistične partije."⁷⁰

Namen pričujočega prispevka ni zgodovinsko in pravno vrednotenje SNOO, temveč poskus odgovoriti,

⁶⁸ DLRS, knjiga I/46.

⁶⁹ Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1950, str. 135–136.

⁷⁰ Lovro Šturm, *Pogledi na vsebinsko pravno pravilnost dveh aktov SNOO z dne 16. septembra 1941*. Podjetje in delo 1998, št. 6–7, str. 1095.

kako so ukrepi, povezani z ustanovitvijo SNOO, dejansko vplivali na tedanje politično dogajanje.

Pomen ustanovitve SNOO so v svojih delih pozitivno ovrednotili tudi kasnejši raziskovalci (Metod Mikuž, France Škerl, Tone Ferenc), pri čemer pa se njihove ugotovitve niso bistveno razlikovale od že navedenih Kidričevih in Šnuderlovih zapisov. Z afirmativnega vidika se je obravnave vprašanj, povezanih s SNOO, lotil tudi Janko Pleterski in se pri tem tudi najbolj poglobil v razjasnitev temeljnih pojmov (narodna-socialna revolucija).⁷¹ Za razliko od omenjenih pa Tamara Griesser – Pečar ocenjuje, da sestanek 16. septembra 1941 pomeni začetek državljanske vojne na Slovenskem, ker je OF pod vodstvom komunistov monopolizirala upor in na podlagi takrat sprejetih odlokov utemeljevala svojo oblast.⁷²

II.

Čeprav je Kidrič v omenjenem članku iz leta 1941 zapisal, da so ukrepi SNOO “logična posledica moči Osvobodilne fronte”, pa je vendarle potrebno opozoriti, da ta trditev ni povsem ustrezala dejanskemu stanju. OF oziroma njena predhodnica PIF se je namreč organizirala postopoma več mesecev, tako da lahko za zaključek njenega oblikovanja štejeemo sprejetje njenega programa, tj. temeljnih točk novembra in decembra 1941. Prvi poziv za ustanavljanje odborov OF na terenu je izšel konec avgusta 1941 v Kardeljevem članku “Za Osvobodilno fronto slovenskega naroda” v glasilu centralnega komiteja KPS “Delo”, tako da je osvobodilna organizacija šele tedaj začela dobivati množične temelje. Širši razmah je organizacija doživela šele jeseni 1941 in še ta je predstavljal za voditelje KPS presenečenje, tako

⁷¹ Janko Pleterski, Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991, str. 215–218. Tudi Janko Pleterski, Senca ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993, str. 55–94.

⁷² Tamara Griesser – Pečar, Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana: Mladinska knjiga 2004, str. 139–148.

po množičnosti in socialni sestavi, kot tudi po tem, kje se je OF najprej in najbolj razširila. Tedaj so se tudi začeli načrtneje ukvarjati z vzpostavljanjem mreže odborov po terenu.⁷³ V tistem času tudi še ni imela izoblikovanega programa ter se je vodstvo OF še vedno pogajalo za vstop v organizacijo z nekaterimi skupinami iz liberalnega tabora, kot je bila npr. Mlada JNS, in na drugi strani iz katoliškega tabora z razmeroma širokim krogom Gosarjevih in Šolarjevih privržencev, ki jih je družilo predvsem nasprotovanje politiki vodstva SLS vse od njenega vstopa v vlado leta 1935 in sprejetja imena JRZ.⁷⁴ Vse to kaže, da sta bili dejanska moč OF in njena izoblikovanost v času ustanovitve SNOO še zelo omejeni, tako da njegovih sklepov in odlokov ni zmogla v celoti uresničiti. OF se je namreč tedaj šele začela uveljavljati kot pomemben politični dejavnik. Odloke SNOO je tudi Kardelj, ki je bil tedaj v Srbiji, kasneje označil kot "operetno" zakonodajo. Sprva pa so imeli še velikopoteznejše načrte. Zamišljeno je namreč bilo, da bi ustanovili Narodni svet, a so se po premisleku na seji izvršnega odbora OF odločili za manj zavezujoči NOO.⁷⁵

Zastavlja se vprašanje, zakaj je vodstvo OF tako hitelo s konstituiranjem v oblastno telo in s tem glede na omenjene okoliščine dejansko prehitelo razvoj dogodkov. Hitenje je bilo predvsem posledica napačnih predvidevanj slovenskih komunistov o hitrem koncu vojne na vzhodni fronti, ki se bo po notranjem zlomu v Nemčiji sprevrgla v revolucionarno vrenje po vsej Evropi oziroma, kot je dejal Prežihov Voranc v pogovoru s Francetom Koblarjem, "zidali smo na evropski upor."⁷⁶ Na dogodke pa se je bilo potrebno hitro pripraviti in onemogočiti domače nasprotnike. S takimi pričakovanji je bil namreč povezan strah pred pojavom tekmeča, ki bi lahko nastajajoči OF vzel veter iz jader in ji prekrižal načrte. Bojazen, da bodo ostali na repu dogodkov,

⁷³ Edvard Kocbek, *Pred viharjem*. Ljubljana: Slovenska matica 1980, str. 133 (dalje Kocbek, *Pred viharjem*).

⁷⁴ Jera Vodusek Starič, *Vprašanje sredine med drugo svetovno vojno*. Slovenska kultura v vojnem času. Ljubljana: Slovenska matica 2005, str. 98–99 (dalje Vodusek Starič, *Vprašanje sredine*).

⁷⁵ Kocbek, *Pred viharjem*, str. 116.

⁷⁶ France Koblar, *Moj obračun*. Ljubljana: Slovenska matica 1976, str. 174 (dalje Koblar, *Moj obračun*).

kot so se slovenski komunisti sami izražali, oziroma da bodo izločeni iz osrednjega političnega dogajanja, jih je silila k pospešeni dejavnosti in hkrati tudi k tveganju. Hiperaktivnost je bila glede na položaj KPS, ki je bila po besedah enega vodilnih slovenskih komunistov Borisa Kidriča pred vojno le "sekta", tudi razumljiva, saj niso imeli česa izgubiti, a so se obenem zavedali, da lahko veliko pridobijo, posebej še ker so bili zaradi predvojne ilegalne dejavnosti dobro usposobljeni za delovanje v težkih okupacijskih razmerah.⁷⁷ Tedanje okupacijske razmere so razumeli kot ponujeno priložnost za revolucionarni prevzem oblasti. Razmer, ki bi komunistom sploh ponujale možnost uresničitve svojih idealov, dolgo časa ni bilo, kar na njih, kljub stalnemu poudarjanju pravilnosti komunistične usmeritve v svoji propagandno-politični dejavnosti, psihološko gotovo ni vplivalo vzpodbudno. Tako je Dušan Kermavner ocenil predvojno komunistično delovanje z besedami: "Pred dobrim desetletjem in vse desetletje odtlej se je marsikomu zdelo, da je ta orientacija oprta na neko himero, da je njena ideja brez moči, tako malo praktična je bila videti: Bog visoko, a Rusija – daleko."⁷⁸ Torej so se tudi komunisti sami pred vojno zavedali precejšnje brezizhodnosti svojega delovanja in so dvomili o možnostih uresničitve svojih idealov. Z začetkom druge svetovne vojne v Evropi pa se je kar naenkrat pojavilo upanje in ponudila se jim je priložnost, ki je ni veljalo zapraviti. Iz takega ocenjevanja razmer je razumljiva tudi njihova neučakanost. Komunisti so bili namreč prepričani, da je prišel njihov trenutek. Po drugi strani se je po začetnem šoku razpoloženje v slovenski javnosti v času ustanovitve SNOO bistveno spremenilo in je kazalo precejšnjo pripravljenost podpreti odločne protiokupatorske ukrepe. Med ljudmi je vladala močna odporiška volja. Osrednji namen ustanovitve SNOO je bil torej prehiteti predvojno politično elito in omajati njeno legitimnost (glavni argument je bilo njeno delovanje v konzultu) ter hkrati pred-

⁷⁷ Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, str. 128–133 (dalje Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam).

⁷⁸ Godeša, Kermavner – Ude, str. 133–134.

staviti OF kot novo silo, ki lahko predstavlja slovenske interese. Konstituiranje SNOO je namreč sovpadalo z vestjo iz začetka septembra 1941, da nameravata bivši ban Marko Natlačen in Ivan Pucelj izstopiti iz konzulte, kar se je dalo razumeti kot napoved spremembe v politiki predvojnih strankarskih voditeljev. Dejansko so se po nekaj mesečnem zatišju avgusta 1941 začeli pogovori med predstavniki katoliškega in liberalnega tabora glede uskladitve delovanja v vojnih razmerah, ki so konec septembra 1941 privedli do dogovora med Natlačnom in Kramerjem o ustanovitvi Narodnega odbora ter sprejetja skupnega programa, tj. londonskih točk. V tistem času je tudi Lambert Ehrlich podal Natlačenu predlog o ustanovitvi podtalne slovenske vlade, ki pa ga je bivši ban po razmisleku vendarle zavrnil.

Kljub stalnemu predvojnemu opozarjanju na komunistično nevarnost, najmočnejšo predvojno stranko SLS dejavnost slovenskih komunistov, ko je bil OF še v povojih, ni pretirano vznemirjala. Tedanji osrednji problem v katoliških vrstah je bilo oblikovanje lastne strategije v vojnih razmerah, kar je bilo povezano s poskusom preoblikovanja notranjih razmerij v SLS, tudi na položaju vodstva stranke. Najvplivnejša skupina v SLS na čelu z Natlačnom tedaj ne le, da ni razmišljala o morebitnem sodelovanju z OF oziroma s komunisti, pri tem se je sklicevala na papeško okrožnico Divini Redemptoris (1937), temveč je komunistom odrekala tudi legitimnost v odporu proti okupatorju. V teh opredelitvah se je Natlačen razlikoval od Alberta Kramerja, ki je bil kot vodilna osebnost liberalnega tabora pripravljen v okupacijskih razmerah sodelovati tudi s komunisti, prav tako kot so tudi sredinsko usmerjeni katoličani Gosar – Šolarjeve skupine zagovarjali pravico komunistov do odpora proti okupatorju in jim ponujali mesto v spomladi 1942 ustanovljeni Slovenski zavezi. Vendar nepripravljenost vodstva SLS ni bila edini razlog za nesodelovanje KPS pri pogajanjih predvojnih političnih strank, saj so tudi slovenski komunisti odklanjali pogovore z njunima vodstvom in ju niso vabili k sodelovanju z OF. Tako je pisal Edvard Kardelj takoj po drugem zasedanju plenuma OF 28. julija 1941, da sta izven OF ostali vodstvi JRZ in JNS, da pa je kljub temu v OF večina slovenskega na-

roda.⁷⁹ Šlo je za preoptimistično oceno, ki ni ustrezala trenutnemu dejanskemu stanju. Slovenski komunisti v OF niso vabili predvojnih strankarskih voditeljev, ker so jih krivili za aprilsko katastrofo kot posledico njihove 23 letne politike, katere logično nadaljevanje naj bi bilo udinjanje italijanskemu okupatorju predvsem v konzultih, ki so ga šteli za izdajstvo. Ta vidik, to je sodelovanje v konzultih, so sicer najbolj poudarjali, vendar je bil vzrok za nesodelovanje tudi načelno odklonilno stališče slovenskih komunistov do strankarstva. Stranke so se jim zdele, kot se je jeseni 1941 izrazil Boris Kidrič, katastrofa še večja od same okupacije.⁸⁰ Tako stališče slovenskih komunistov je izviral iz prepričanja, naslanjajoč se na svoje idejne predpostavke, da dogodki ustrezajo fazi priprav na narodno revolucijo. To je ustrezalo tedanji splošni usmeritvi vzhodnoevropskih komunističnih partij, ki so si, poleg zmage nad silami Osi, za enega od ciljev postavile tudi odstranitev ostankov fevdalizma in dokončanje neuspešne meščanske demokratične revolucije iz leta 1848.⁸¹ V njeni izvedbi naj bi vodilna vloga prešla iz rok meščanskih sil v roke delavskega razreda oz. njegove avantgarde, tj. komunistične partije, kar pa je bila slovenska (jugoslovanska) posebnost. Ta teoretična podlaga je izhajala tudi iz povsem pragmatične presoje tedanjega položaja, v katerem so predvojni strankarski voditelji v precejšnjem delu javnosti (ne le tistem, ki jim že pred vojno ni bil naklonjen) izgubili veliko verodostojnosti in zaupanja, kar so komunisti razumeli kot priložnost za uveljavljanje lastnih ciljev. Istočasno je bilo voditeljem KPS jasno, da je zelo malo možnosti, da bi predstavniki predvojnih strank pristali na njihov koncept upora, v katerem so slovenski komunisti videli edinstveno priložnost za razširitev svojega političnega vpliva in približevanje svojemu dolgoročnemu cilju, tj. uvedbi sovjetskega sistema. Hkrati so se zavedali, da bi jih sodelovanje s predstavniki ostalih strank v njihovih forumih, četudi bi ga ti sprejeli, in pristajanje na nji-

⁷⁹ Izvori, knjiga I/46. Poročilo Edvarda Kardelja 2. avgusta 1941 Josipu Brozu Titu.

⁸⁰ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 121–126.

⁸¹ Mark Mazower, Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi. Ljubljana: Mladinska knjiga 2002, str. 249 (dalje Mazower. Temna celina).

hovo taktiko postopnih priprav dejansko utesnjevalo v njihovem delovanju in zmanjševalo možnosti, da se KPS uveljavi kot vpliven dejavnik v slovenski družbi. Poleg tega so imeli slovenski komunisti že pred tem negativno izkušnjo s predstavniki predvojnih meščanskih strank, saj so ti aprila 1941 ob ustanavljanju Narodnega sveta zavrnilo pristop komunistov z utemeljitvijo, da KPS ni zakonita stranka in jih s tem skušali izločiti iz osrednjega toka dogajanja. To so bili pomembni razlogi, ki so komuniste silili k samostojni akciji. Razplet dogajanja na slovenski politični sceni konec poletja in začetek jeseni 1941 je ugledni katoliško usmerjeni kulturni delavec France Koblar opisal v pogovoru s Kocbekom jeseni 1941 z besedami: "Kakor je program pravičen in sprejemljiv, morate vendar politično misliti. Govorite najrajši vsi o tem, da dosedanjih političnih voditeljev ne marate. Če naj bo ta organizacija vseslovenska, mora zajeti res vse poštene in resnično narodne ljudi. Če ne bo v organizaciji v celoti Slovenske ljudske stranke in njenih voditeljev, se bojim, da se začne nasprotovanje, iz tega nasprotovanja pa pri naših razmerah sledi verski boj." Po vojni, ko je zapis nastal, pa je Koblar komentiral: "Pa nihče ni mislil na ta problem – eni so se bili že organizirali v meščansko demokratično fronto, drugi v proletarsko demokratično OF, na zunaj je veljal vendarle še enodušen odpor proti okupatorju za edino linijo, ki jo more priznati vsak Slovenec."⁸²

Tako sta konec poletja 1941 oba zaenkrat še bolj konkurenčna kot sovražna tabora, ko sta po začetnem šoku začela dejavno oblikovati politično strategijo, že kazala, da nameravata hoditi po ločenih poteh. Tako lahko rečemo, da je bila zavajajoča ugotovitev zapisana v Svobodni Sloveniji 6. decembra 1941, da "so se komunisti izločili iz slovenske skupnosti, ker oni edino niso pristali na skupen narodni program, kakor ga je razglasil London," saj je bila nepripravljenost na sodelovanje obojestranska.

⁸² Koblar, Moj obračun, str. 173.

III.

Kakšni pa so bili odmevi in reakcije na zasedanje 16. septembra 1941 v politični srenji, ki je bila o sklepih in odlokih SNOO obveščena v Slovenskem poročevalcu 20. septembra in 1. oktobra 1941. Ustanovitev SNOO sama po sebi ni sprožila nobene nove dinamike v tedanjem političnem razvoju. Prvi neposredni odmevi v političnih krogih na dejavnost OF so se začeli pojavljati konec oktobra 1941. Eden prvih, ki je tudi že predstavljal temeljni vzorec za večino nadaljnjih kritik, je bil letak "Zavedni Slovenci", ki ga je napisal Rudolf Smersu.⁸³ V središču njegove pozornosti je bilo razkrinkavanje OF kot komunistične in nenarodne organizacije, ki ima za cilj vzpostavitev boljševiške diktature ter zaradi povzročenih žrtev opozarja na škodljivost njihove akcije. Čeprav je iz Smersujevega letaka razvidno, da mu je poznan sklep o konstituiranju SNOO, v besedilu njegovi sklepi in odloki sploh niso omenjeni, pa zato v nekaj kasneje izdanem letaku "Vsem Slovencem", sicer bolj mimogrede, polemizira s t. i. zaščitnim odlokom SNOO o izdajalcih. Posreden odmev na odloke SNOO lahko zasledimo tudi v novembrski številki glasila Sokolske legije "Naprej zastave slave", ki pa je za razliko od omenjenih odmevov, sicer tudi OF priznavala odporniško naravnost, a isto zahtevala tudi zase.⁸⁴ Presenečenje nad ekskluzivnimi stališči slovenskih komunistov je bilo razumljivo, saj je prihajalo še poleti 1941, ko pri začetnem organiziranju odpora stvari še niso bile povsem jasne, tudi do stikov in pogovorov med vodstvom KPS in poznejšimi četniki. Razčiščevanje vprašanja monopolizacije odpora je ostalo na obrobju političnega dogajanja, ker se vodstva strank (zlasti v katoliškem taboru), proti katerim je bila dejansko uperjena ost sklepa o monopolizaciji odpora in konstituiranja SNOO, nanj sploh niso neposredno odzvala.

Opozorilom iz katoliškega tabora, ki so nasprotovala po njihovem mnenju nesmiselnemu odporu pod

⁸³ AS 1660, Cankar, f. 7/I.

⁸⁴ France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. Zgodovinski časopis 1967, str. 142 (dalje Škerl, Nasprotniki).

vodstvom KPS, so se kmalu priključile tudi trditve, da bo o vsem odločal le London, ter da je katoličanom po papeški okrožnici Divini redemptoris prepovedano sodelovati s komunisti, kar je bilo namenjeno tistim katoličanom, ki so bili pripravljene sodelovati z OF. Osrednje sporočilo tedanjih kritik v katoliškem taboru na račun dejavnosti OF je bilo tako usmerjeno predvsem v odločno nasprotovanje vsem oblikam odpora proti okupatorju, ker komunistična OF "deluje tako, da bo naš narod izginil."⁸⁵ Vprašanja monopolizacije odpora v katoliških krogih za razliko od liberalcev, kot že rečeno, niso posebej izpostavljali, kar je bilo glede na njihovo stališče, da komunistom ne gre priznavati legitimnosti v odporu, tudi razumljivo. V celoti gledano ustanovitev SNOO v tedanji slovenski družbi ni povzročila pomembnejšega pretresa in tudi ni doživela večjega odmeva, kaj šele, da bi ji pripadlo osrednje mesto v tedanjih polemikah.

Temeljni razlog za začetek odkritih napadov na OF predvsem s strani katoliškega tabora torej ni tičal v sklepih in odlokih SNOO, temveč v nepričakovano množičnem odmevu med prebivalstvom v zgodnji jeseni 1941 na pobudo OF za oboroženi odpor. Poziv k odporu je ugodno odmeval tudi med tistimi, ki pred vojno niso bili naklonjeni komunistom oziroma komunizmu. Med njimi so bili v precejšnjem številu tudi katoličani oziroma, kot so zapisali v vodstvu SLS v nekem poročilu v London, da so "nasedli tudi nekateri naši". Te ocene iz katoliških vrst so potrjevale uspešnost tedanjega delovanja OF. Vodstvo osvobodilne organizacije se je namreč že ob začetkih organiziranja oboroženega odpora poleti 1941 zavedalo izjemnega pomena vprašanja sodelovanja katoličanov v OF, ki ga je Boris Kidrič v članku "Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom", objavljenim v avgustovski številki "Slovenskega poročevalca", predstavil z besedami: "Poskusi klerikalne reakcije in italijanskih pomočnikov pa bodo ostali brez uspeha, če bo Osvobodilna fronta znala do kraja zajeti katoliške množice."⁸⁶ Jesen 1941 je bila torej čas, ko se je med slovenskimi političnimi dejavniki z vso silovitostjo raz-

⁸⁵ AS 1660, Cankar, f. 7/I.

⁸⁶ DLRS, knjiga 1/24.

vnel boj za množice, ki so bile pred vojno v pretežni meri (morda še najmanj v Ljubljani) na strani SLS.

Na ostre tone, naperjene proti OF, je vplivala tudi zaskrbljenost ob nezavidljivem položaju, v katerem se je jeseni 1941 znašel katoliški tabor zaradi izgubljenе verodostojnosti med delom prebivalstva in nesloge v lastnih vrstah. Vsi ti ukrepi, katerim se je z moralno obsodbo komunistične dejavnosti konec oktobra 1941 pridružil tudi ljubljanski škof Gregorij Rožman, naj bi pripomogli k ponovni strnitvi katoliških vrst in odtegnitvi množic OF. Ideološko in versko pogojeno nasprotovanje OF se je prepletalo z opozorili o nesmiselnosti in preuranjenosti oboroženega odpora (avanturizem, nevarnost nepotrebnih žrtev in povračilnih ukrepov okupatorja), ki naj bi odvrnila prebivalstvo od OF. Radikalna gesla o oboroženem odporu, proti katerim so nastopali nasprotniki OF, so le deloma ustrezala dejanski dejavnosti osvobodilne organizacije. V tem času je bilo namreč partizanstvo kot aktivna oblika oboroženega odpora proti okupatorju še v povojih in številčno šibko (okoli 150 v Ljubljanski pokrajini), odmevnejše in večje oborožene akcije pa so bile redke (Lož, Bezuljak). Glavnina delovanja je bila osredotočena v OF, kjer so prevladovale pasivne oblike odpora (bojkot okupatorjevih ukrepov in prireditvev, množične demonstrativne akcije, prebiranje ilegalnega tiska, zbiranje denarnih in gmotnih prispevkov za OF itd.), pa tudi ilegalcev je bilo tedaj še malo. Take oblike odpora proti okupatorju so bile sprejemljive za veliko večino, posebej še ker so v propagandi OF prevladovali nacionalistično-odporniško obarvani toni. Komunisti so se namreč načrtno izogibali konkretnim pogovorom o povojni prihodnosti, kar pa je bilo jasno prepoznavne revolucionarno-socialne levičarske retorike, je bila v večinoma usmerjena le proti predvojnim voditeljem, kar glede na njihov, v tistem času ne najboljši sloves pri precejšnjem delu javnosti niti ni bilo sprejeto kot negativna propaganda.

Pri OF je šlo za nekakšno vmesno obliko odpora, razpeto med radikalnimi gesli o oboroženemu odporu in dejansko pasivnejšimi oblikami upiranja, ki pa so jasno odražale protiokupatorsko razpoloženje med prebivalstvom. Odziv prebivalstva je bil prilagojen tedanjim razmeram, kar je bil tudi pogoj, da je OF sploh lahko

postala množična organizacija. Vsa omenjena opozorila nasprotnikov OF tedaj tako niso pomembneje vplivala na razpoloženje prebivalstva, ker so bila usmerjena predvsem proti radikalnim geslom, ki jih je oznanjala OF in k razkrinkavanju komunistov in komunizma. S takim pristopom so kritiki zgrešili bistvo uspeha OF, predvsem pa njeni nasprotniki niso dejavno oblikovali nobene pozitivne konkurenčne pobude, ki bi pritegnila ljudi. T. i. londonske točke so bile v političnem pogledu celo konkretnejše od temeljnih točk OF, a so bile izraženo usmerjene v povojno prihodnost, medtem ko je bil program OF predvsem osredotočen na tedanje aktualno dogajanje. Glede pasivne drža je vodstvo SLS na čelu z Natlačnom poslušalo očitke tudi iz lastnega tabora (zlasti s strani "stražarjev"). Pravzaprav lahko za celotno dobo okupacije trdimo, da so se nasprotniki osvobodilnega gibanja v glavnem le odzivali na dejanja in ukrepe partizanske strani in bili ves čas vojne v strateški defenzivi. Zato je bil precejšen del prebivalstva v veliki meri še vedno, kljub pojavu protipropagande, naklonjen dejavnosti OF in se je osvobodilna organizacija tudi jeseni 1941 še naprej širila. Hkrati pa se je medsebojno obtoževanje stopnjevalo in so slovenski komunisti po zgledu oktobrske revolucije leta 1917 svoje nasprotnike že poimenovali "bela garda".⁸⁷

Ustanovitvi SNOO je na drugi plenarni seji SNOO 1. novembra 1941 sledilo sprejetje sedmih temeljnih točk OF. V njih je bilo med drugim tudi zapisano, da po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast OF kot celota ter da bo po osvoboditvi uvedla dosledno ljudsko demokracijo. Tudi na drugih področjih je OF skušala delovati v skladu s sklepi in odloki SNOO. Tako so npr. v poročilih pisali o pobiranju davka, čeprav to ni povsem ustrezalo dejanskemu stanju, na kar je že leta 1966 opozoril France Škerl, ko je ugotovil, da noben odbor OF v tem obdobju, ko še ni bilo osvobojenega ozemlja, ni mogel predpisati davka nasprotnikom OF.⁸⁸ Podobno je bilo tudi z drugimi odlo-

⁸⁷ Vodušek Starič, *Dosje Mačkovšek*, str. 35.

⁸⁸ France Škerl, *Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941–1943)*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, št. 1–2, str. 183.

ki. Tako je bilo zapisano v članku "Izdajalci" v "Slovenskem poročevalcu" 1. novembra 1941, ki je obravnaval že omenjeni Smersujev letak in njegovo pismo iz zapora italijanskim oblastem, da bi moral spregovoriti le še odlok SNOO o kazenskih sankcijah za izdajalce, vendar mu je OF trenutno namenila drugačno smrt – in sicer moralno.⁸⁹ Podobnih primerov je bilo še nekaj. Najbolj je razlika med deklarativnim in dejanskim izvajanjem prišla do izraza ob govoru predsednika jugoslovanske kraljeve begunske vlade generala Dušana Simovića po londonskem radiju 15. novembra 1941, ko je razglasil polkovnika Dražo Mihailovića za edinega vodjo vseh sil odpora v Jugoslaviji. Tedaj se je to vprašanje dejansko šele pojavilo kot poseben problem. Že naslednji dan, 16. novembra 1941, je član t. i. ministrske skupine v vrhovnem plenumu OF liberallec in predvojni ban Dravske banovine (1930–1934) Drago Marušič stopil v stik s predstavniki centralnega komiteja KPS in predlagal, da izvršni odbor OF pošlje v Srbijo v Mihailovićevev štab na Ravni gori polkovnika Jako Avšiča in majorja Karla Novaka.⁹⁰ Izvršni odbor OF je ta predlog sicer zavrnil, a hkrati izjavil, da nima nič proti, če častnika odideta v Srbijo v imenu t. i. ministrske skupine v OF.⁹¹ Tako so začasno razrešili dilemo in Avšiču ter Novaku pojasnili, "da je OF podrejena Vrhovnemu štabu in da se mora Draža sporazumeti z Vrhovnim štabom, če hoče imeti kaj z OF." Vodstvo KPS torej samo ni vedelo, kako naj se odzove, in je v drugi polovici novembra 1941 pisalo centralnemu komiteju KPJ: "Mi smo zavzeli stališče, da se vprašanja Draže v javnosti sploh ne dotikamo, dokler ne dobimo vaših jasnih direktiv. (...) Kako je, dejansko mi ne moremo presoditi in čakamo vaših navodil".⁹² Če bi se slovenski komunisti dosledno držali sklepov SNOO, se jim to vprašanje sploh ne bi smelo postavljati. Torej slovenski komunisti, kljub 16. septembra 1941 spreje-

⁸⁹ DLRS, knjiga I/71.

⁹⁰ Marijan F. Kranjc, Slobodan Kljakić, Plava garda. Zaupno poročilo četniškega vojvode in generalštabnega polkovnika Karla I. Novaka, poveljnika slovenskih četnikov. Ljubljana – Beograd 2006, str. 45–46.

⁹¹ Kidrič, Kratek obris, str. 20.

⁹² DLRS, knjiga I/85. Poročilo centralnega komiteja KPS v drugi polovici novembra 1941 centralnemu komiteju KPJ.

tim odlokom, še vedno niso povsem izključevali možnosti določenega sporazuma v Sloveniji, a so odločitev o tem prepuščali nadrejenemu, osrednjemu jugoslovanskemu vodstvu partizanskega gibanja, ki je bilo tedaj v Srbiji. Sodelovanje v Sloveniji je bilo tako odvisno od razmerja med partizani in četniki v Srbiji.

Medtem ko so čakali na odgovor, pri čemer je potrebno opozoriti, da tedaj ni bilo rednih zvez in je bil stik med Vrhovnim štabom NOPOJ in slovenskim partijskim vodstvom dva meseca prekinjen, je konec novembra 1941 prišlo v Slovenijo pismo centralnega komiteja KPJ z datumom 30. oktober 1941. V njem so centralni komite KPS obveščali o pogovorih z Dražo Mihailovičem ter ukazali, da naj v Sloveniji prepovedo ustanavljanje posebnih oboroženih oddelkov izven partizanskih enot. Neposredno zatem, 4. decembra 1941, je bil v vosovskem atentatu ustreljen France Emmer – Fanouš, organizator četništva, ki je bil vpleten v podtalne oblike delovanja proti OF na terenu (npr. poskus odtegnitve Aleša Stanovnika od OF).⁹³ Toda pri tem je zanimivo, da pri utemeljitvi njegove usmrtnitve ne zasledimo neposrednega sklicevanja na odlok SNOO, temveč le to, da ga je na smrt obsodilo posebno sodišče za zaščito naroda.⁹⁴ To gre pripisati že omenjenemu kritičnemu Kardeljevemu stališču do odlokov SNOO, ki jih je označil za operetne, “kajti če ne boste mogli uresničiti teh določb, bo stvar postala smešna”.⁹⁵ V poročilu centralnemu komiteju KPJ 5. decembra 1941 je Tone Tomšič nato samokritično zapisal: “Vaša kritika naše operetne zakonodaje je pravilna. Mi smo že sami to uvideli in s tem prenehali.”⁹⁶

Čeprav je že pred tem ljubljanski škof Rožman opozarjal na usmrtnitve,⁹⁷ je bil Emmer prva odmevnejša žrtev, ki je povzročila tudi burne reakcije med pripadniki študentskega kluba “Straža v viharju”, ki so zagrozili z

⁹³ Pavle Rant, Ing. France “Fanouš” Emmer. Vestnik 1981, št. 4, str. 220–229.

⁹⁴ DLRS, knjiga 1/95.

⁹⁵ Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Država v državi (I. knjiga). Ljubljana: Založba Borec – Partizanska knjiga 1987, str. 28 (dalje Ferenc, Ljudska oblast (I)).

⁹⁶ DLRS, knjiga 1/94.

⁹⁷ Tamara Griesser – Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana: Družina 1996, str. 86 (dalje Griesser – Pečar, Dolinar, Rožmanov proces).

ultimatom, da, če se ne preneha s terorjem, bodo javno razgrnili imena štirinajstih voditeljev OF. Vse omenjeno je pomenilo korak k zaostitvi odnosov v slovenski družbi, čeprav je bilo dotlej že kar nekaj atentatov in njihovih poskusov (Leon Rupnik, Lovro Hacin). Tudi za usmrtitve domačih ljudi, ki jih je zagrešilo osvobodilno gibanje (zanje je bil v tem času večinoma odgovoren avgusta 1941 ustanovljeni VOS, ki so ga vodili izključno komunisti), teh je bilo v letu 1941 po sedaj znanih podatkih po vsej Sloveniji okoli 120,⁹⁸ ne moremo trditi, da so bile neposredno povezane z zaščitnim odlokom s 16. septembra 1941 oziroma da jih le-ta vzpodbudil, saj je do usmrtitev prihajalo že pred tem. Tudi v tem pogledu odloki SNOO ne predstavljajo nobene prelomnice.

Sledila je objava pisma Vrhovnega štaba NOPOJ izvršnemu odboru OF z dne 17. novembra 1941 v "Slovenskem poročevalcu" 9. decembra 1941 o oboroženem spopadu med partizani in četniki v Srbiji. V njem je bil Mihailović označen kot izdajalec, ki služi dvema gospodarjema, londonski vladi in Nemcem. V pismu je bilo še naglašeno, da gre "brez dvoma za delo reakcionarnih velesrbskih elementov" ter da naj posvetijo vse svoje sile učvrstitvi enotnosti osvobodilne borbe v Sloveniji ter tako preprečijo možnost podobnih dogodkov v Sloveniji.⁹⁹ Po objavi pisma, ki naj bi učinkovalo kot bomba, se je po Kidričevih besedah slovenska buržoazija v OF počutila vse slabše, v zraku pa je bilo čutiti vsak dan hujšo razredno napetost znotraj slovenskega naroda.¹⁰⁰ Neposreden odgovor na dogodke v Srbiji je bilo sprejetje dveh dodatnih točk v program OF, ki je tako obsegal končnih devet točk. Dodatni točki pa ni sprejel SNOO ali vrhovni plenum OF, kot se je to zgodilo s predhodnimi sedmi, temveč kar izvršni odbor OF na seji 21. decembra 1941. To je kazalo, da slovenski komunisti niso imeli prevelikega zaupanja v plenumske skupine v OF in so z njimi dejansko tedaj prekinili stike, obnovili so jih v

⁹⁸ Boris Mlakar, *Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941–1945. Žrtve vojne in revolucije*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije 2005, str. 23 (dalje Mlakar, *Krogi nasilja*).

⁹⁹ Izvori, knjiga II/Priloga 15.

¹⁰⁰ DLRS, knjiga I/104. Poročilo Borisa Kidriča v drugi polovici decembra 1941 centralnemu komiteju KPJ.

povsem drugačnih razmerah šele konec poletja 1942. Osmo točka je govorila o tem, da bo po narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. V deveti točki je bilo zapisano, da narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite. Ta točka je bila povsem v skladu z navodili osrednjega jugoslovanskega vodstva iz Srbije. V Sloveniji so jih razumeli, da naj bo vsak poskus organiziranja katerekoli druge vojaške formacije v kali zadušen, ker tak poskus pomeni netenje državljanske vojne.¹⁰¹ Neposredna posledica spopada med Mihailovičem in partizani v Srbiji je bil tudi spor z Nagodetovo skupino Stara pravda, ki je bila nato izključena iz OF.¹⁰² V začetku decembra 1941 je Kardelj v pismu glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet zapisal: "Na ozemlju Slovenije ne sme biti drugih oboroženih čet razen partizanskih, ki so brezpogojno poslušne poveljem Glavnega poveljstva partizanskih čet v Sloveniji. Likvidirajte, če je treba z orožjem, vsak drug poskus."¹⁰³ Konec januarja 1942 je bil v skladu z deveto točko programa OF in omenjenim Kardeljevim navodilom natančno določen zaščitni odlok SNOO in zagroženo s smrtno kaznijo vsakomur, ki organizira vojsko izven partizanstva ali ki ne bi bil pod vodstvom OF.¹⁰⁴ Po Kidričevih besedah je tedaj napočil čas narodne revolucije.

Po prelomu z Mihailovičem in umiku iz Srbije, se je vodstvo jugoslovanskega partizanskega gibanja znašlo v izjemno težavnem položaju, J. B. Tito naj bi celo razmišljal o odstopu z mesta generalnega sekretarja centralnega komiteja KPJ. Pozimi 1941/42 je vodstvo jugoslovanskih komunistov na podlagi ocenjevanja domačih in mednarodnih razmer (uspešna zimska

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1992, str. 59-65.

¹⁰³ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI/knjiga I (Borbe v Sloveniji 1941), dok. 70 (dalje Zbornik dokumentov o NOV).

¹⁰⁴ Makso Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949, dok. 21, str. 34, in Boris Mlakar, Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991, str. 258.

protiofenziva Rdeče armade; Stalinovo zagotovilo na proslavi ob obletnici oktobrske revolucije, da bo vojne kmalu konec; podpora Velike Britanije četniškemu gibanju pod vodstvom Draže Mihailovića, s katerim je bilo partizansko gibanje že v oboroženem spopadu; nezaupanje v trajnost protihitlerjevske koalicije) v skladu z razumevanjem razvoja revolucije v dveh etapah prišlo do sklepa, da je napočil čas prehoda v drugo, socialistično revolucionarno etapo. Sklep o tem je politbiro centralnega komiteja KPJ sprejel na seji 7. decembra 1941 v vasi Drenova v Sandžaku in ga nato potrdil in radikaliziral na sejah v Ivančičih pri Sarajevu 7. in 8. januarja 1942.¹⁰⁵ Navodila, "da je treba pripraviti tla za novo etapo našega boja, v katero stopamo s hitrimi koraki," so bila prenesena tudi slovenskemu centralnemu komiteju. V imenu centralnega komiteja KPJ je Kardelj januarja 1942, ko se je nahajal v Bosni, napisal dve pismi (1. in 10. januar), v katerih je slovensko komunistično vodstvo opozarjal, da so se isti procesi kot v Srbiji začeli odvijati tudi v Sloveniji in bo potrebna nova taktika, ki zahteva zaostritev odnosov do reakcionarnih elementov. V pismu 10. januarja 1942 je Kardelj med drugim pisal centralnemu KPS: "Iz Slovenskega poročevalca se vidi, da v glavnem ubijate zgolj denunciante, a manj petokolonaše, ki na političnem področju služijo okupatorju in so se kot taki kompromitirali pred narodnimi masami. V tem pogledu morate zaostajanje popraviti."¹⁰⁶ Navodila jugoslovanskega komunističnega vodstva, ki so temeljila na zgrešenih ocenah razmer, so privedla tudi v Sloveniji do pospešenega zaostrovanja odnosov, povod zanje ni tičal prvenstveno v notranjih slovenskih razmerah, temveč je izviral iz neposrednega prenašanja jugoslovanskih (predvsem srbskih) razmer v slovensko okolje. Uresničevanje teh navodil je pomembno vplivalo na razvoj dogodkov v Sloveniji, ki so se v razmerah tuje zasedbe razvili tudi v državljansko vojno.

Tako sta atentata na študenta, člana Katoliške ak-

¹⁰⁵ Bojan Godeša, Z narodno spravo – konec državljanske vojne? (anketa). Borec 1990, št. 5–6–7, str. 593–594.

¹⁰⁶ Izvori, knjiga III/14.

cije in ljubljanske študentske organizacije,¹⁰⁷ “mladca” Franca Župca in Jaroslava Kiklja marca 1942 prinesla nove razsežnosti v zaostritvi odnosov v tedanji družbi. Skladno z omenjenimi Kardeljevim navodilom sta bila umora izrazito politično motivirana ter sta izzvala prve množične javne odzive na vosovske atentate. Njuna pogreba, zlasti Kikljev, kjer je govoril tudi škof Rožman, sta se spremenila v množično politično manifestacijo, ki je privedla tudi do spremembe javnega mnenja.¹⁰⁸ Neaklonjenost javnosti umorom je postala tolikšna, da so se o smiselnosti atentatov začeli spraševati tudi v OF (Lojze Ude, Aleš Stanovnik, Darko Černej, Angela Vode – z izjemo slednje so bili vsi pravniki!), kar je aprila in maja 1942 celo privedlo do delne krize v organizaciji. Februarja 1942 umorjeni bančnik Avgust Praprotnik je bil sicer precej bolj poznana javna osebnost kot umorjena katoliška študenta, vendar je bil umor članov elitne katoliške organizacije razumljen kot simbolni napad na katoliški tabor kot celoto. Škof Rožman je Kiklja imenoval za “mučenika”. Zato tudi tako odločen odziv najvišjih predstavnikov katoliškega tabora. Najbolj protikomunistično usmerjena skupina, “stražarji”, pa se je že postavljala na stališče, da je “aktualno samo eno osvobojenje: slovenski narod je treba osvoboditi od komunistične OF in to takoj!”¹⁰⁹ Ob tem so “stražarji” tudi napovedali pripravljenost za sodelovanje z okupatorskimi oblastmi, kar so po umoru svojega voditelja Lamberta Ehrlicha maja 1942 tudi udejanjili.

Vse opisano dogajanje je bilo v večinoma omejeno na Ljubljano, ki je bila od februarja 1942 obžičena, usoden prelom pa je pomenilo dogajanje spomladi in poleti 1942 na ozemlje Dolenjske in Notranjske, ki so ga nadzorovali partizani. V skladu z omenjenimi navodili o prehodu v drugo etapo revolucije, ko so imeli slovenski komunisti pred očmi le “revolucijo, Stalina in ZSSR” je prišlo na tem ozemlju do nasilja nad domačim civilnim

¹⁰⁷ Italijanske okupacijske oblasti so dopustile, da se na univerzi ne ustanovi fašistična Gioventù universitaria fascista (GUF), temveč Organizzazione universitaria lubianense (OUL), z glavno nalogo izkazovati lojalnost zasedbenim oblastem.

¹⁰⁸ Vinko Škafar, Jaroslav Kikelj. Pričevalec vere in veselja. Maribor 2001, str. 171–179.

¹⁰⁹ Mlakar, Krogi nasilja, str. 23.

prebivalstvom (okoli 500 umorjenih). V takem vzdušju je prišlo do ustanovitve vaških straž, kar je poleti 1942 privedlo do državljanskega spopada v Ljubljanski pokrajini.

IV.

V prikazanih glavnih stopnjah delovanja slovenskih komunistov v razvoju razmerij, ki so pomembno prispevala k zaostrovanju odnosov v slovenski družbi – ta so sčasoma prerasla tudi v državljansko vojno – je razvidna tudi vloga in pomen odlokov SNOO. Trditev o začetku državljanske vojne z ustanovitvijo SNOO in sprejetjem odlokov 16. septembra 1941 je glede na zgoraj navedena dejstva neustrezna, saj ne upošteva pomena kasnejših, tedaj še nepredvidljivih dogodkov (spor z Mihailovičem, odločitev o prehodu v drugo etapo), ki so odločilno vplivali na razvoj v Sloveniji. Z odloki SNOO povezano vprašanje monopolizacije odpora ni ključno prispevalo k začetku državljanske vojne (gre za povojno interpretacijo, ki nima ustreznih dokazov v medvojnih dokumentih), zanjo je bilo usodnejše partizansko nasilje nad civilnim prebivalstvom na podeželju Ljubljanske pokrajine spomladi in poleti 1942.

Sprva odloki SNOO zaradi ohlapne opredelitve ter nejasnega položaja in s tem pogojene nedorečenosti uresničevanja, povezanega hkrati tudi s tedanjo relativno šibkostjo osvobodilnega gibanja, niso prinesli večjega pretresa v tedanjo slovensko družbo. So pa odloki SNOO v določeni meri že nakazovali smer razvoja dogodkov v Sloveniji. Do poskusa celovite uveljavitve odlokov SNOO, ki so bili istočasno tudi prilagojeni novim okoliščinam, je dejansko prišlo šele po objavi vesti o spopadu med partizani in četniki v Srbiji, ki je v tem pogledu pomenila, z nekaj kasnejšimi januarskimi pismi centralnega komiteja KPJ, pomembno prelomnico v zaostrovanju odnosov. Ta prehod je moč natančno zaznati tudi iz ocen tedanjega dogajanja pri vodilnih slovenskih komunistih. Tako je v času konstituiranja SNOO Kidrič označil obdobje kot fazo priprav na narodno revolucijo, januarja 1942, po dogodkih, povezanih s spopadom

med Mihailovičem in partizani v Srbiji, pa je ugotovil, da je napočil čas narodne revolucije.

Ob tem lahko opazimo določeno protislovje. Slovensko komunistično vodstvo se je na prelomu 1941/1942, v času pospešene diferenciacije v slovenski politični javnosti, ko je šele začelo dosledneje izvajati odloke SNOO, zaradi Kardeljeve kritike omenjenih odlokov kot operativnih, poslej pogosto ni več sklicevalo nanje. Odtlej tudi SNOO ni več sprejemal novih odlokov, pa tudi vrhovni plenum OF ni več javno nastopal kot SNOO skoraj dve leti, vse do Kočevskega zbora odposlancev oktobra 1943. Februarja 1944 na zasedanju v Črnomlju pa se je SNOO preimenoval v SNOS, torej v obliko, ki so jo sprva skušali uresničiti že septembra 1941, a so si tedaj premislili.

Dolomitska izjava

V ozračje se je vrnilo
nekaj tujega in nevarnega,
začutili smo nadslovenske
in naddemokratske namene.
(Edvard Kocbek)¹¹⁰

A) Uvod

Potek razgovorov, ki so privedli do podpisa dolomitske izjave, je bil po dosegljivih virih že opisan.¹¹¹ V besedilu bom zato večjo pozornost posvetil okoliščinam in razlogom, ki so neposredno vplivali na odločitev vodstva KPS, da je prisililo predstavnike drugih dveh temeljnih skupin (krščanskih socialistov in Sokolov) v izvršnem odboru OF k podpisu dokumenta, za katerega se je v strokovni literaturi udomačil izraz dolomitska izjava (včasih tudi pugleška izjava, izjava treh temeljnih skupin ali celo le izjava). Slednji izraz bom v nadaljevanju razprave uporabljal tudi sam.

1. Kratek pregled dosedanjih razlag

Uvodoma bom podal kratek pregled geneze izho-

¹¹⁰ Boris Pahor – Alojz Rebula, Edvard Kocbek, pričevalec našega časa. Trst 1975.

¹¹¹ Ferenc, Ljudska oblast (I), str. 588–589.

dišč, na temelju katerih so nastajale različne hipoteze o vzrokih za nastanek izjave. Namenoma govorim le o izhodiščih, kajti vseh različnih pogledov na izjavo, ki so se iz teh izhodišč razvili, na tem mestu ni mogoče obnavljati. To se mi tudi ne zdi nujno potrebno. Menim namreč, da so izhodišča, na katerih temeljijo dosedanje razlage, v nasprotju s tedanjim razvojem dogodkov ali pa preveč posplošeno vrednotijo vzroke za izjavo, tako da so konkretni razlogi ostali zastrti. Genezo temeljnih izhodiščnih tez bom prikazal v zaporedju, kot so posamezne teze tudi časovno nastajale.

I.

Samo besedilo izjave ne omenja konkretnih razlogov, ki so zahtevali njeno sprejetje. Čeprav je bila vsebina izjave "strogo internega značaja", ni mogla ostati poznana le ozkemu krogu podpisnikov (od tedanjih članov izvršnega odbora OF je nista podpisala le Josip Vidmar in Zoran Polič) že iz povsem pragmatičnih razlogov.¹¹² Aktivistom temeljnih skupin v OF, v delo katerih je izjava neposredno posegla, je bilo potrebno nekako pojasniti razloge, ki so podpisnike vodili k temu ukrepu. Vodstvo KPS se je odločilo odgovornost pripisati krščanskosocialistični skupini. V okrožnici centralnega komiteja KPS z dne 1. marca 1943¹¹³ je namreč zapisano, da so se pri nekaterih krščanskih socialistih na terenu (op. avtorja – torej ne v vodstvu skupine!) začele pojavljati težnje, ki so slabile in rahljale enotnost OF, tako da je pretila nevarnost, da bi se iz enotnega vseljudskega gibanja spremenila v koalicijo.¹¹⁴ Nato so v okrožnici na-

¹¹² Zoran Polič je ostal v Ljubljani, ker se je medtem Josip Rus nepredvideno vrnil s poti v Bihać nazaj v Dolomite. Glej DLRS, knjiga V/162. Pismo centralnega komiteja KPS z dne 17. februarja 1943 poverjeništvu centralnega komiteja KPS za Ljubljano z navodili za delo.

¹¹³ DLRS, knjiga VI/4.

¹¹⁴ Ta trditev je že sama po sebi sporna. Pred podpisom izjave je bila OF koalicija, ki je to dejstvo navzven najizraziteje kazala v načelu paritetne zastopanosti predstavnikov temeljnih skupin v odborih OF (razen v najnižjih, terenskih odborih). Šele po izjavi je OF po komunističnem razumevanju lahko postala "enotno vseljudsko gibanje". Krščanski socialisti so, s tem ko so se zavzemali za koalicijo, lahko le branili obstoječe stanje (status quo), nikakor pa niso mogli delovati proti nečemu, kar preprosto sploh še ni obstajalo.

vedeni pojavi (glej besedilo okrožnice v prilogi), ki naj bi dali misliti komunističnemu vodstvu. Že takoj v naslednjem odstavku je bila tem "pojavom" med krščansko-socialističnimi aktivisti odvzeta ost, ker je šlo po mnenju vodstva KPS pri teh pojavih bolj za njihov "objektivni" pomen in ne toliko za subjektivne namene aktivistov. Pojave v skupini, pojasnjuje okrožnica, je potrebno razumevati z vidika dejstva, da je dosedanja politika londonskih beguncev propadla, da so se le-ti nujno morali zateči k manevriranju in da bo reakcija morala pričeti z iskanjem svojih postojank znotraj samega osvobodilnega gibanja. Trenutno seveda krščanski socialisti nimajo nobene zveze z begunsko vlado v Londonu, nadaljuje okrožnica, toda jasno je, kam vodijo nekateri procesi in kakšne posledice bi nastale, če centralni komite KPS ne bi ukrepal. Po mnenju centralnega komiteja KPS sta namreč obstajali dve možnosti, prva, da se krščansko-socialistična skupina dejansko ukine kot samostojna politična organizacija z lastnimi aktivisti in deluje izključno za širitev in utrditev OF, ter druga, manj ugodna, da se krščanski socialisti proglase za stranko. Zdi se, da je to tista "paleta dialektičnih argumentov" (operiranje s pojmom "objektivno" – "subjektivno"), ki jo omenja Tone Fajfar v svojih spominih,¹¹⁵ s katero sta Kidrič in Kardelj prepričevala Kocbeka o nujnosti sprejetja izjave. Preden sploh nadaljujem z razčlemba okrožnice, je potrebno opozoriti, da je že sama uporaba teh terminov sporna in zavajajoča, ker s tem komunisti sebe izvzamejo iz mreže okoliščin, kot da tudi sami ne bi bili del družbenozgodovinskega dogajanja. Vsebina okrožnice je vidno protislovna, bolj kaže na to, da so tedaj komunisti začeli drugače gledati na krščanske socialiste, kot na to, da bi se krščanski socialisti v tem času v čem spremenili. Razvidna je preventivnost ukrepa, tj. podpisa izjave ("kakšne posledice bi nastale, če centralni komite ne bi pravočasno reagiral"), ker se je, kot so bili v vodstvu KPS prepričani, naglo približeval konec vojne ("ves pojav je treba razmotrivati skozi prizmo bližajočega konca"). Po njihovem mnenju naj bi to nujno ("objektivno"!) pomenilo, da mora priti do poizkusa razdiranja

¹¹⁵ Fajfar, Odločitev, str. 204.

osvobodilnega gibanja ("reakcija bo poskušala na vseh koncih in krajih izrabiti slabe postojanke osvobodilnega gibanja v svoje namene"), čeprav takrat še nič ni kazalo na to, kaj šele, da bi imeli komunisti kakšne konkretne dokaze za to ("pri krščanskosocialistični skupini stvar še ni prišla do kakih londonskih stremljenj ali protisovjetskih pozicij").

Bistveni pomen okrožnice kot dokumenta tistega časa, kar se tiče problematike odkrivanja vzrokov za izjavo, je bil v tem, da ji je uspelo, da je raziskovalcem začrtala prostor in jih usmerila v iskanje vzrokov za izjavo znotraj OF, tj. predvsem v odnosih med KPS in krščanskimi socialisti. Poleg tega je okrožnica jasno povedala, da vodstvo krščanskih socialistov ni dalo nobenega povoda, ki bi dal komunistom "misliti", temveč naj bi to bili pojavi med krščanskimi socialisti na terenu. To je pomembno dejstvo, ki je v nasprotju s povojnimi interpretacijami, o katerih bom govoril v nadaljevanju razprave.

Sklenem lahko z ugotovitvijo, da je okrožnica napisana neprepričljivo, protislovno in dvoumno, predvsem pa v njej zaman iščemo kakršnekoli konkretnosti.

II.

Časovno najbližja razlaga, nastala v istem času kot omenjena okrožnica, ki je konkretno opredelila, kdo naj bi "vznemirjal" vodstvo KPS, je zabeležena v Kardeljevem pismu, naslovljenem na Staneta Kovača in Toneta Tomana, ki sta bila krščanskosocialistična aktivista v Ljubljani.¹¹⁶ S tem pismom je povezanih več nenavadnosti, ki so morda naključne, verjetneje pa le odsev takratnega dogajanja okoli podpisa izjave. Pismo namreč ni v celoti ohranjeno, manjka namreč zadnja stran. Poleg tega pismo naslovnikoma sploh ni bilo vročeno, verjetno zato, ker so Kovača in Tomana marca 1943 aretirale italijanske okupacijske oblasti. Tako je Stane Kovač šele čez mnogo let izvedel za obstoj in delno vsebino pisma.

¹¹⁶ Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga X/129.

V pismu, napisanem 18. februarja 1943, je kot glavni vzrok za podpis izjave, navedeno delovanje Jožeta Brejca – Frančka na Dolenjskem in v Beli krajini. Kardelj je o Brejčevem delovanju menil, da je del splošnega procesa, “ki smo ga (op. avtorja – komunisti) v zadnjem času opazili vsepovsod na terenu, procesa vse večjega zapostavljanja interesov skupne borbe s strani vaših (op. avtorja – krščanskosocialističnih) aktivistov, a v cilju izkoriščanja OF za utrjevanje lastnih skupinskih pozicij.”¹¹⁷ Podobno oceno si je Kardelj zabeležil v svojem konceptu referata za zbor aktivistov OF na Pugledu (28. april – 1. maj 1943). V njem je pod točko številka pet (5) zapisano: “Dolenjske napake in trenja so bila signal, da je treba pristopiti k novim oblikam, formaliziranim v Izjavi.”¹¹⁸ Ali je to na samem zboru tudi povedal, mi ni znano.¹¹⁹

III.

Glede na to, da je bila izjava “strogo internega značaja in da ne sme pasti sovražniku v roke”, so se med vojno seveda izogibali njenemu omenjanju, kaj šele, da bi razpravljali o njenih vzrokih. Mnogi, med njimi, celo člani vrhovnega plenuma OF, so za izjavo izvedeli šele po kapitulaciji Italije, nekateri pa celo šele po končani vojni. Tudi prva povojna leta se o izjavi,¹²⁰ kot tudi o OF nasploh, ni kaj dosti razpravljalo in tako je Kardelj še na tretjem kongresu OF Slovenije (27. aprila 1951) v svojem referatu “Deset let ljudske revolucije” ponovil že omenjene trditve o razlogih, ki so zahtevali sprejem izjave.¹²¹ Toda že konec istega leta (25. decembra 1951) je Kardelj v intervjuju dodal nove sestavine, ki naj bi na novo pojasnile okoliščine, zaradi katerih je prišlo do

117 Prav tam.

118 AS 1589, fond centralni komite Zveze komunistov Slovenije 1945–1990, škatla 46, a.e. 2867.

119 Ta Kardeljeva misel namreč ni zabeležena v rekonstrukciji njegovega govora, opravljeni po vojni. Glej DLRS, knjiga VI/118. Zapisnik zbora aktivistov OF na Pugledu 28. aprila do 30. aprila 1943 ob priliki izjave treh osnovnih skupin v OF.

120 Izjava je bila prvič v celoviti obliki objavljena v glasilu centralnega komiteja KPS “Delo” leta 1948. Najverjetneje je bila objavljena kot odgovor na obtožbe v pismih VKP(b) ob izbruhu informbirojevskega spora o utapljanju KPJ v ljudski fronti.

121 Edvard Kardelj, Problemi naše socialistične izgradnje, knjiga II. (Državna in gospodarska graditev). Ljubljana: Državna založba Slovenije 1955, str. 50–151.

podpisa izjave.¹²² V nasprotju z dotedanjimi trditvami, ki jih je zagovarjal še dobrega pol leta pred tem, je povedal, da je bil Kocbek tisti, ki je skupaj z Jožetom Brejcem – Frančkom organiziral dejavnost, ki je bila nasprotna skupno dogovorjeni oefovski liniji. K temu je, po zatrjevanju Kardelja, v veliki meri pripomogel Arso Jovanovič, tedanji načelnik vrhovnega štaba NOPOJ s svojimi ukrepi (o njegovem prihodu v Slovenijo ter ukrepih bo tekla beseda v nadaljevanju razprave). Arsovo ravnanje naj bi Kocbek namreč izkoristil kot povod, da je napadel komuniste. Te trditve je Kardelj ponovil čez dobrih dvajset let v članku “Dolomitsko obdobje vodstva Narodnoosvobodilne vojske Slovenije”, ki je izšel kot predgovor h knjigi Rudolfa Hribernika – Svaruna Dolomiti v narodnoosvobodilnem boju.¹²³ Kardelj je v članku “Ob deseti obletnici Delavske enotnosti”, objavljenem novembra 1952, svoje trditve iz omenjenega intervjuja še poglobil in jih podkrepil s prikazom celotnega “scenarija”, ki se je odvijal pred podpisom izjave.¹²⁴ Tako naj bi, po Kardeljevem pričevanju po veliki italijanski poletni ofenzivi prišlo jeseni 1942 do nesoglasij znotraj osvobodilnega gibanja. Pri tem je imel Kardelj v mislih predvsem skupino katoliških intelektualcev v OF s Kocbekom na čelu. Prvi korak za premostitev teh težav naj bi bil sklic delavske konference, ki se je konstituirala v glavni odbor Delavske enotnosti (DE) (7. novembra 1942). Katoliški intelektualci, zbrani okrog Kocbeka, naj bi nasprotovali sklepom te konference in ustanovitvi glavnega odbora DE. S takim prikazom je Kardelj postavil ostro ločnico med strokovnim (delavskim), iz predvojne JSZ izhajajočim in intelektualnim delom krščanskosocialistične skupine, kajti po njegovem mnenju naj bi se delavska skupina že takrat (jeseni 1942) jasno opredelila za pot, ki jo je kasneje začrtala izjava. V nadaljnjem razčiščevanju odnosov v OF pa so morali tudi krščanskosocia-

¹²² Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju J. B. Tita (2), Rijeka, 1981. “Edvard Kardelj o ratu”, str. 1196–1210 (zapis razgovora, ki so mu prisostvovali Vlado Kozak, Franček Saje, Zdravko Klanjšček in Borut Megušar).

¹²³ Rudolf Hribernik – Svarun, Dolomiti v NOB. Knjižnica NOV in POS 31/I. Ljubljana: Partizanska knjiga 1974. Uvodne besede Edvarda Kardelja, str. 5–21.

¹²⁴ Delavska enotnost. Ponatis prvih letnikov, ki so izhajali v letih osvobodilne vojne in ljudske revolucije. Ponatis priredil Tone Fajfar. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije 1954, str. 7–12 (dalje Delavska enotnost – ponatis).

listični izobraženci priznati pravilnost tedanje odločitve ter podpisati izjavo, ki je po svojem bistvu le povzetek sklepov delavske konference. S tem naj bi bila zaključena faza razčiščevanja v OF, ki je trajala od jeseni 1942 do pomladi 1943.

IV.

Nekoliko drugačnega mnenja o vzrokih za izjavo je bil Tone Fajfar, član izvršnega odbora OF ter predvojni aktivist krščanskosocialističnega sindikata JSZ. V svojih spominih je navedel, da naj bi bila okrožnica številka šest (6) krščanskosocialistične skupine v OF,¹²⁵ s katero so zahtevali zaostroitev odgovornosti svojih aktivistov, tista, ki je vzpodbudila vodstvo KPS, da je dokončno razčistil odnose s krščanskimi socialisti.¹²⁶ Po Fajfarjevem mnenju povsem dobronamerno odločitev vodstva krščanskih socialistov so komunisti razumeli kot poskus organiziranja elitne skupine. To pa naj bi se komunistom zdelo še posebej nevarno. Do tega sklepa je Fajfar prišel na podlagi Kidričevega pisma Miri Svetina – Vlasti z dne 17. februarja 1943, ki je sicer pisano v zelo podobnem slogu, kot ga lahko zasledimo v že večkrat omenjeni okrožnici centralnega komiteja KPS z dne 1. marca 1943.¹²⁷

2. Kritično ovrednotenje dosedanjih pogledov

I.

Razčlemba in umestitev gornjih hipotez v tedanje dogajanje kaže na precejšnje neskladje s sliko, ki si jo lahko ustvarimo na podlagi dosegljivih virov. Najprej lahko z gotovostjo izločimo Edvarda Kocbeka kot tistega, ki naj bi izzval spor, ki je imel za posledico podpis izjave. To mnenje danes v strokovni literaturi tudi ni

¹²⁵ DLRS, knjiga V/42.

¹²⁶ Fajfar, *Odločitve*, str. 203–204.

¹²⁷ DLRS, knjiga V/163.

več sporno. Obstaja namreč cela vrsta različnih dokumentov, ki potrjujejo neutemeljenost obtožb na Kocbekov račun. Nima smisla izgubljati prostora in papirja z naštevanjem številnih dokumentov, navedel bom le enega, in sicer odlomke iz Kardeljevega pisma Josipu Brozu – Titu z dne 16. januarja 1943.¹²⁸ Izbral sem ga predvsem iz dveh razlogov. Prvič, ker je vsebina pisma posebej značilna ter ne dopušča dvoma o nevezdržnosti Kocbekove krivde, in drugič, ker je pismo v širši javnosti precej nepoznano. V celoti doslej še ni bilo objavljeno. V pismu Kardelj podaja karakteristiki članov izvršnega odbora OF, prof. Edvarda Kocbeka in dr. Josipa Rusa, ki sta odhajala v Bihač kot slovenska predstavnika v Avnoj. Kardelj opisuje Kocbeka na sledeči način: "... V vsem svojem naziranju je pravi predstavnik katoliškega intelektualca, zelo bistrega, ki hitro razume in ima rad, da se z njim odkrito razgovarja v vseh vprašanih tako za sedaj kakor za pozneje. Kadar omahuje, se mora vselej kdo izmed nas znajti na kraju samem in ga vrniti. V Partijo ima veliko zaupanje. Naše mnenje je, da bo šel do konca z nami. Edino v takem položaju, če bi Angleži morebiti tu uvajali nekakšno "demokracijo", bi se morebiti utegnil omajati. To smo imeli pred očmi, čeprav za zdaj ni pri njem nobenih anglofilskih tendenc. – Osebnost je zelo občutljiv. Toda, če se poprej o kakšnem konkretnem ukrepu z njim pogovori, se da hitro prepričati in – vse do Arsovega prihoda – nismo imeli z njim pomembnejšega konflikta. Za trdnost OF in IOOF je pri nas vedno najvažnejše pridobiti njega. Zato posebej pazite nanj. On je tudi za katoliške množice v Sloveniji najvidnejše poročilo, da bodo 'komunisti spoštovali vero'."¹²⁹ Iz odlomka je prepoznavno, da so komunisti Kocbeka šteli za ključno osebo v izvršnem odboru OF ter da so mu precej zaupali. Vedeti je namreč treba, da so komunisti glede na tedanje ekskluzivistično prepričanje popolnoma zaupali (v političnem smislu) lahko le svojim sodrugom, to je članom iste organizacije, zato gre v Kocbekovem primeru pravzaprav za največjo možno mero

¹²⁸ Edvard Kardelj, Zbrana dela (tipkopis), knjiga 6/79 (dalje Kardelj, Zbrana dela (tipkopis)).

¹²⁹ DLRS, knjiga V/163.

(političnega) zaupanja s strani komunistov. Poleg tega lahko iz gornjega odlomka razberemo, kar je bistveno za razpravo, da pred prihodom Arse Jovanoviča ni bilo nobenega resnejšega spora med Kocbekom in komunisti. Potrebno je še pojasniti, da tudi v Arsovem primeru ni šlo za spor (le) s Kocbekom, temveč z vsemi člani izvršnega odbora OF. Kardelj je namreč v pismu dne 12. januarja 1943 J. B. Titu zapisal: "Njegovo (op. avtorja – Arsovo) obnašanje je povzročilo pri nas izredno hud spor z IOOF. Vsi do zadnjega so nastopili proti njegove mu obnašanju."¹³⁰ Poleg tega je bil tedaj, sredi januarja 1943, spor z Arso že razrešen in praktično "ad acta". To je iz istega Kardeljevega pisma ravno tako povsem jasno: "Po tem smo morali stvari postaviti tako, kakor so v resnici bile, tj. pojasnili smo jim in pokazali pooblastilo, ki si ga Ti dal Arsu, tj. da mora ravnati v soglasju z IOOF in CK. In mi smo morali priznati, da je Arsa ravnal v nasprotju s Tvojim pooblastilom. Ker so se s Tvojo formulacijo popolnoma zadovoljili, smo na ta način vprašanje rešili, toda Arso se je znašel tu v politično nemogočem položaju."¹³¹ Kolikor je za razumevanje teze, ki jo v razpravi razvijam potrebno, zadostujejo ti poudarki iz odlomka.

II.

Vsa ta dejstva ne govore v prid Kardeljevim trditvam, izraženim v članku "Ob desetletnici Delavske enotnosti", da so neposredno po veliki poletni italijanski ofenzivi nesoglasja s Kocbekom in skupino krščansko-socialističnih izobražencev v OF dosegla vrh. Tako naj bi bila ta nesoglasja (do katerih pa jeseni 1942 sploh ni prišlo) povod za ustanovitev glavnega odbora DE (7. novembra 1942), ki naj bi bil prvi in odločilni korak na poti k izjavi. Poleg tega je te trditve nemogoče uskladiti s stvarnimi dejstvi tudi zato, ker je bila pobuda za ustanovitev DE sprožena že poleti 1942 med veliko italijansko

¹³⁰ DLRS, knjiga V/46.

¹³¹ Prav tam.

ofenzivo.¹³² Več kot očitno je, da domnevni dogodki po veliki italijanski ofenzivi, tudi če bi do njih zares prišlo, niso mogli biti vzrok za pobudo o ustanovitvi DE, ker je bila le-ta sprejeta že pred tem, tj. med ofenzivo. Vzroki za ustanovitev DE nimajo, kot hoče Kardelj prepričati bralce v članku, nobene neposredne zveze s podpisom izjave. Menim, da je v članku prikazani opis dogajanja v času od jeseni 1942 do podpisa izjave v nasprotju s tedanjim dejanskim razvojem, kot ga lahko obnovimo na podlagi dosegljivih virov iz tistega časa.

Ko beremo Kardeljevo rekonstrukcijo dogodkov jeseni 1942, moramo imeti pred očmi v prvi vrsti čas in dogajanje, v katerem je nastala. To seveda ne pomeni, da članek nima nobene zgodovinske vrednosti, vendar s tem dobi povsem drugo razsežnost. Članek več pove o dobi, v kateri je nastal (1952), kot pa o dobi, s katero se ukvarja (1942/3). Leto 1952 je namreč čas Kocbekovega izobčenja iz političnega in javnega življenja nasploh. Podobno velja tudi za Kardeljevo precej nespretno vpletanje Arse Jovanovića (bil je namreč informbirojevec!) v zvezo s Kocbekom, čeprav je bil Arsa, kot se bo v nadaljnjem besedilu izkazalo, na neki način tudi povezan s problematiko izjave, seveda ne v povezavi, ki jo je skušal bralcem vsiliti Kardelj. Namen Kardeljevega članka je bil zato povsem jasen, za vsako ceno je bilo potrebno političnega nasprotnika, v tem primeru Kocbeka, čimbolj očrnuti. Pri tem so mu bila zgodovinska dejstva malo mar in prav nič ni pomišljal, ko si je pri diskvalifikaciji Kocbeka pomagal tudi (in predvsem) z lažnimi obtožbami na njegov račun. Kardelj je zaradi trenutnih političnih interesov, sicer po eni strani s precej nespretno konstrukcijo, po drugi strani pa vešče, prikril resnično podobo dogajanja ter tako povsem skazil in popačil bistvene značilnosti dobe, ki jo opisuje v svojem članku. Kardelj je odnose med Kocbekom in (predvsem) Fajfarjem, nastale po letu 1952, ko sta se dokončno razšla, umetno premestil v vojni čas. K temu je veliko pripomogel tudi Fajfar sam, ki je svojega nekdanjega političnega tovariša ostro, deloma pa celo žaljivo, napadel v različ-

¹³² Delavska enotnost – ponatis. Glej Fajfarjeve "Pripombe in pojasnila", str. 146.

nih člankih.¹³³ Bistveno pri vsej stvari pa je, da je mnoge raziskovalce s tem speljal na led in njihovo raziskovanje usmeril v napačno smer.

III.

Za konec sem si pridržal še časovno najbližjo razlago, ki govori o povodu za sprejetje izjave, tj. delovanje Jožeta Brejca – Frančka na Dolenjskem in v Beli krajini. Kot kaže, se take razlage Brejc niti ni branil in je to “čast” po vojni tudi sam sprejel, čeprav je iz njegovih kasnejših zapisov razvidno, da je vedel za prave vzroke za podpis izjave.¹³⁴ Svoje delovanje na Dolenjskem je še dodatno podkrepil z novimi dejstvi, ki naj bi govorila v prid tej tezi. Jeseni 1942 je Brejc odšel na Dolenjsko z nalogo, da pridobi za OF čim več katoličanov.¹³⁵ Obenem se je Brejc še pohvalil, kakšni so bili sadovi njegovega dela, kar naenkrat je vsa Dolenjska postala krščanskosocialistična. Ob tem naj bi se komunisti zgrozili in nato je prišlo do konfrontacij in sporov v Dolomitih, ki so nato pripeljali do podpisa izjave. Čeprav Brejc v opisovanju pomembnosti svojega delovanja ne kaže ravno pretirane skromnosti, pa njegovega delovanja v sočasnih dokumentih KPS skorajda ne zasledimo. Prav tako v komunističnih virih, tudi tistih internih, ni moč opaziti kakšne posebne zaskrbljenosti ali celo razburjenja, čeprav je znano, da je bilo nezaupanje do vseh nepartijcev, tudi do svojih zaveznikov, med komunisti precej razširjeno. Poleg tega razvoj dogodkov od časa Brejčevega delovanja na Dolenjskem in v Beli krajini, do katerega je prišlo po Ferencovi oceni pozimi, na prelomu 1942/43,¹³⁶ do začetka razgovorov, do katerih je prišlo, kot je razvidno iz Kocbekovega dnevnika, okoli 12. februarja 1943, ne

¹³³ Bojan Godeša, Kocbekov in Fajfarjev pogled na vlogo krščanskih socialistov v Osvobodilni fronti. Krogi navznoter, krogi navzven. Kocbekov zbornik. Nova revija, št. 269/270, str. 169–175.

¹³⁴ Jože Javoršek, Spomini na Slovence (III. knjiga). Ljubljana: ADIT 1990, str. 222.

¹³⁵ Pozorište u zatvoru (intervju Bora Krivokapiča z Jožetom Javorškom), Ideje, 1982, št. 5. Navedeno po: Spomenka Hribar, Dolomitska izjava (Pokoritev krščanskih socialistov), Nova revija, št. 85/86, str. 759.

¹³⁶ Ferenc, Ljudska oblast (I), str. 581.

kaže, da bi bila izjava posledica Brejčevega delovanja.¹³⁷ Postavlja se vprašanje, zakaj vodstvo KPS ni takoj ukrepalo ter zahtevalo “ureditve” odnosov v OF, če se jim je zdelo Brejčevo delovanje zares tako nevarno. Sredi januarja 1943, torej po Brejčevem delovanju, sta se Kocbek in Rus, ki sta bila kot predstavnika izvršnega odbora OF poslana v Avnojo, odpravila na pot v Bihać in jasno je bilo, da ju dolgo časa, morda celo do konca vojne, ne bo nazaj v Slovenijo.¹³⁸ Zato sta bila kot njuna namestnika v izvršni odbor OF pritegnjena Marijan Breclj in Zoran Polič.¹³⁹ Da so komunisti videli v Kocbeku najpomembnejšega moža v izvršnem odboru OF ter se zelo dobro zavedali njegove “vrednosti”, sem že omenil. Skorajda si ni mogoče predstavljati, da bi bil tako odločilen dokument, kot je izjava, lahko podpisan brez Kocbekovega soglasja. Ravno tako bi bilo pri podpisu nemogoče obiti Josipa Rusa, ki je bil kot pravnik znan po svoji natančnosti in privrženosti formalnopravno neoporečnemu postopanju pri sprejemanju vseh odločitev. Zato menim, da če bi Brejčevo delovanje na prelomu 1942/43 resnično bilo povod za podpis izjave, bi tak sporazum vsekakor morali podpisati pred Kocbekovim in Rusovim odhodom v Bihać.

IV.

Povsem enako velja tudi za okrožnico številka 6 krščanskosocialistične skupine v OF, izdano 11. januarja 1943, za katero je Fajfar predvideval, da je “vzpodbudila” komuniste k razčiščevanju odnosov v OF. Da slovenski komunisti v tem času (sredi januarja 1943) niso razmišljali o kakršnihkoli spremembah v OF, je najbolj nazorno vidno iz Kardeljevega pisma J. B. Titu z dne 17. januarja 1943, kjer zelo podrobno pojasnjuje delovanje

137 Edvard Kocbek, *Tovarišija*. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Izbrano delo II, Ljubljana: Mladinska knjiga 1972, str. 525 (dalje Kocbek, *Tovarišija*).

138 Menim, da je bil to tudi razlog za nastanek okrožnice številka 6 krščanskosocialistične skupine, v kateri so podane njihove opredelitve do vseh ključnih vprašanj, povezanih z bodočim razvojem.

139 Na začetku je bilo namreč predvideno, da bi Breclj in Polič le nadomeščala Kocbeka in Rusa med njuno odsotnostjo.

KPS in OF.¹⁴⁰ Natančneje bom o tem pismu govoril v nadaljevanju razprave. Za zdaj navajam le Kardeljevo mnenje, ki nedvomno govori, da v tem času slovenski komunisti niso razmišljali o spremembah v OF. Kardelj je v pismu dobesedno zapisal: "Kar zadeva prihodnost OF, nimamo nikakršnega strahu."¹⁴¹ Tudi nekaj dni kasneje (20. januarja 1943) še ni sledu o možnih spremembah v OF, saj je v okrožnici izvršnega odbora OF z dne 20. januarja 1943 o preimenovanju Mlade OF v Zvezo slovenske mladine (ZSM) sokolskemu in krščanskosocialističnemu naraščaju zagotovljena pravica do svobodnega delovanja.¹⁴² Povod, ki je slovenske komuniste vzpodbudil k odločitvi, da "razčistijo" odnose v OF, je torej potrebno iskati v dogodkih, ki so se pripetili kasneje, v času med 20. januarjem in 12. februarjem 1943, ko so se začeli razgovori v Dolomitih.

B) Pot do izjave

1. Zveze med slovenskim in osrednjim jugoslovanskim vodstvom osvobodilnega gibanja od jeseni 1942 do spomladi 1943

Zveze med osrednjim jugoslovanskim vodstvom partizanskega gibanja na eni strani ter slovenskim vodstvom oziroma natančneje centralnim komitejem KPS na drugi strani skozi vse leto 1942 niso bile take, kot bi bilo za povsem usklajeno delovanje med njima potrebno. Pomanjkanje rednih zvez med komunističnima vodstvoma je prišlo zlasti do izraza po veliki italijanski ofenzivi v Sloveniji. Pisma so prihajala neredno (v obe smeri) ter z veliko zamudo. Nemalokrat se je zgodilo, da so se pisma križala med seboj.

Prve novice o razmerah v Sloveniji med veliko italijansko ofenzivo sta v vrhovni štab NOPOJ prinesla Ivo Lola Ribar in Ivan Krajačić. Zanje sta izvedela iz pogovora z Josipom Kopiničem v Zagrebu. Po rodu sicer

¹⁴⁰ DLRS, knjiga V/62.

¹⁴¹ Prav tam.

¹⁴² DLRS, knjiga V/77.

Slovenec (Belokranjec), je Kopinič med vojno deloval predvsem kot človek za zvezo med Kominterno in več KP, med njimi tudi KPJ, čeprav mu niso bila tuja niti vmešavanja v konkretne naloge posameznih KP, zlasti na Hrvaškem.¹⁴³ Kopinič je bil med ofenzivo nekaj časa v Sloveniji in je pod vtisom nekaterih res težkih trenutkov, ki jih je med ofenzivo preživljalo slovensko partizansko gibanje, v vrhovnem štabu NOPOJ orisal položaj v Sloveniji kot izjemno težaven in celo dramatičen. Kopiničeve vesti o dramatičnih razmerah v Sloveniji so bile za osrednje jugoslovansko vodstvo presenečenje, saj so dotlej iz Slovenije prihajale zgolj vzpodbudne vesti. Šele konec oktobra 1942 je Jože Bradeško – Boštjan odšel v glavni štab Hrvatske z dvema obširnima Kardeljevima poročiloma za J. B. Tita (20. september in 7. oktober 1942).¹⁴⁴ Od tod so ga poslali naprej v pravkar osvobodjeni Bihać (začetek novembra 1942) kjer je Bradeško tudi osebno poročal Titu o položaju v Sloveniji.¹⁴⁵ Šele za tem je Kardelj iz Krajačićevega pisma, napisanega okoli 27. novembra 1942, izvedel kakšne vesti razširja Kopinič.¹⁴⁶ Kopiničev opis dogajanja med veliko italijansko ofenzivo v Sloveniji je Kardelj lahko pojasnil oziroma demantiral šele v kasnejših pismih. Tako je na podlagi Kopiničevih izjav, predvsem pa omenjenih dveh Kardeljevih pisem, v katerih je bilo zelo slabo ocenjeno delovanje vodilnega slovenskega vojaškega kadra ter izražena prošnja za pomoč v vojaškem kadru, J. B. Tito 16. novembra 1942 napisal pismo slovenskemu centralnemu komiteju.¹⁴⁷ Na podlagi teh vesti je J. B. Tito v pismu zelo ostro kritiziral slovensko vodstvo na čelu s Kardeljem ter predlagal radikalne ukrepe za rešitev razmer v Sloveniji. Pismo je bilo poslano prek Arse Jovanovića, ki je s skupino oficirjev odšel v Slovenijo, tako da ga je Kar-

¹⁴³ Vjenceslav Cenčić, *Enigma Kopinič*. Beograd 1983.

¹⁴⁴ Jesen 1942, dok. 1 (tudi DLRS, knjiga III/97). Pismo Edvarda Kardelja z dne 20. septembra 1942 J. B. Titu in Jesen 1942, dok. 2 (tudi DLRS, knjiga III/ 138). Pismo Edvarda Kardelja z dne 7. oktobra 1942 J. B. Titu.

¹⁴⁵ Jesen 1942, dok. 206, opomba 4. Poročilo Edvarda Kardelja z dne 7. decembra 1942 J. B. Titu.

¹⁴⁶ Jesen 1942, dok. 185. Pismo Ivana Krajačića okoli 27. novembra 1942 Edvardu Kardelju.

¹⁴⁷ Tito, *Zbrana dela*, knjiga 13, str. 13–16. Titovo pismo centralnemu komiteju KPS in Edvardu Kardelju z dne 16. novembra 1942. V DLRS, knjiga IV/51, kjer je bilo pismo tudi objavljeno, je iz besedila izpuščenih več odstavkov.

delj dobil v roke šele okoli 22. decembra 1942.¹⁴⁸ Nekaj dni pred tem so Kardelj, dve pismi (7. in 14. decembra 1942), Boris Kidrič ter Boris Kraigher (oba z datumom 14. december 1942) napisali obširna poročila za osrednje jugoslovansko vodstvo.¹⁴⁹ Šele v njih so poleg orisa splošnih političnih in vojaških razmer v Sloveniji odgovarjali na Kopiničeve izjave o poletni italijanski ofenzivi in o razmerah v Sloveniji, za katere so izvedeli iz omenjenega Krajačičevega pisma. Kardelj je tako na Titovo pismo z dne 16. novembra 1942 odgovarjal šele v svojih januarjskih pismih.¹⁵⁰ Po vsej verjetnosti je Kardeljevo odlašanje z odgovorom (od okoli 22. decembra 1942 do 12. januarja 1943) povezano z zapleti, nastalimi ob prihodu Arsa Jovanoviča v Slovenijo. Vsa pisma ter ostalo gradivo, namenjeno centralnemu komiteju KPJ, vrhovnemu štabu NOPOJ in J. B. Titu osebno, naj bi v vrhovni štab NOPOJ v drugi polovici januarja 1943 odnesel Ivan Maček – Matija, ki se je skupaj s Kocbekom in z Rusom odpravljal na pot v Bihač.¹⁵¹ Že na Dolenjskem, v Podturnu, so na svoji poti v Bihač srečali Iva Lolo Ribarja in Rata Dugonjiča, ki sta prišla iz nasprotne smeri, tj. iz vrhovnega štaba NOPOJ v Slovenijo.¹⁵² Skupaj so ugotovili, da nadaljevanje proti Bihaču zaradi sovražni-kove ofenzive (operacija Weiss) na hrvaško ozemlje ni možno. Vse gradivo sta šele spomladi 1943 ob odhodu iz Slovenije, s seboj odnesla Ivo Lola Ribar in Arso Jo-

¹⁴⁸ DLRS, knjiga V/46. Pismo Edvarda Kardelja z dne 12. januarja 1943 J. B. Titu.

¹⁴⁹ Jesen 1942, dok. 206, 207, 208 in 209.

¹⁵⁰ DLRS, knjiga V/46. Pismo Edvarda Kardelja 12. januarja 1943 J. B. Titu. Kardelj, Zbrana dela (tipkopis), knjiga VI/79 (16. januar 1943). DLRS, knjiga V/62 (17. januar 1943). Kardelj, Zbrana dela (tipkopis), knjiga VI/81 (17. januar 1943).

¹⁵¹ Ivan Maček – Matija je zagotovo nesel vsa štiri Kardeljeva pisma iz januarja 1943. Za poročila iz decembra 1942 Ferenc v svoji knjigi Ljudska oblast (I) (str. 556) pravi: "... Za sedaj še ne vemo, kdo je odnesel Titu pošto vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo, v kateri so bila zlasti poročila Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča in Borisa Kraigherja iz srede decembra 1942." Verjetno je tudi vsa ta pisma nesel s seboj v vrhovni štab NOPOJ Maček. Tako mnenje sem si ustvaril na podlagi pisma Iva Lole Ribarja z dne 20. aprila 1943 (DLRS, knjiga VI/89), kjer pravi: "U uskoj vezi sa gornjim pitanjem je i slabost rada na učvršćivanju organizacionih baza naše Partije na terenu. U tom smislu, danas smatram da je organizacioni izveštaj druga Janeza (op. avtorja – Borisa Kraigherja) upućen CK KPJ (onaj koji je Angelo op. avtorja – Maček) nosio previše "ružičast", premalo samokritičan." Iz odlomka je razvidno, da je Maček s seboj nesel tudi Kraigherjevo pismo z dne 14. decembra 1942 (Jesen 1942, dok. 209). Zato je zelo verjetno, da je imel pri sebi tudi vsa ostala omenjena decembrska pisma.

¹⁵² DLRS, knjiga V/105. Pismo Iva Lole Ribarja z dne 27. januarja 1943 Edvardu Kardelju.

vanovič. V vrhovni štab NOPOJ sta se vrnila komaj 4. julija 1943.¹⁵³

2. Zapleti ob prihodu Arse Jovanoviča v Slovenijo

I.

Na seji centralnega komiteja KPJ 8. septembra 1942 so govorili o kadrovski pomoči pokrajinam, s katerimi so bile zveze slabe. Mednje je sodila tudi Slovenija. Ponovno so razpravljali o pošiljanju kadra v Slovenijo na seji centralnega komiteja KPJ 19. oktobra 1942 v Oštrelju. J. B. Tito se je 8. novembra 1942 odločil v Slovenijo poslati načelnika vrhovnega štaba NOVJ Arsa Jovanoviča, da uredi vojaška vprašanja.¹⁵⁴ Njegova osrednja naloga je bila preoblikovanje slovenskih partizanskih enot v sestavni del NOVJ ter povečati njihovo učinkovitost. J. B. Tito je dal Arsi Jovanoviču izredno široka pooblastila in ga postavil za začasnega poveljnika slovenske partizanske vojske s pravico, da oblikuje njen štab. Delovanje Arse Jovanoviča v Sloveniji na vojaškem področju je bilo že opisano,¹⁵⁵ zato se bom temu vprašanju posvečal le toliko, kolikor je imelo tudi politične razsežnosti. Na tem mestu le ugotavljam, da zaradi nasprotovanja slovenskega vodstva Arsi Jovanoviču navodil ni uspelo v celoti uresničiti, predvsem, da bi slovensko partizansko vojsko zbral in z njo odšel proti vrhovnemu štabu NOPOJ.

V času odhoda Arse Jovanoviča in skupine 11 častnikov v Slovenijo (sredi novembra 1942) so v vrhovnem štabu NOPOJ še vedno prevladovala ocene o razmerah v Sloveniji, ki so nastale predvsem na podlagi Kopiničevih izjav ter deloma tudi Kardeljevih pisem (20. september

¹⁵³ Ferenc, *Ljudska oblast* (I), str. 560/561.

¹⁵⁴ Ivan Matovič, *Vojskovoda s oreolom mučenika. Povest o generalu Arsu R. Jovanoviču načelniku vrhovnog štaba NOVJ i njegovoj tragičnoj sudbini*. Beograd 2001, str. 281–282 (dalje Matovič, *Vojskovoda*).

¹⁵⁵ *Slovenska novejša zgodovina*. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. 1848–1992 (I. knjiga). Ljubljana: Mladinska knjiga 2005, str. 671–673 (dalje *Slovenska novejša zgodovina*); Veljko Namors, *Tradicija NOB in enakopravnost jezikov v JLA*. *Nova revija*, št. 57; Marijan F. Kranjc, *Zakaj je bil Arsa Jovanovič poslan med slovenske partizane?* *Rast* 2005, št. 3–4, str. 331–342.

in 7. oktober 1942). Iz tedanjih dokumentov lahko razberemo, da sta se glavni vprašanji, ki sta v osrednjem jugoslovanskem vodstvu vzbujali dvom v politično linijo KPS, nanašali na uspešnost delovanja KPS v OF ter na odnos KPS do Jugoslavije. Tako je J. B. Tito po pričevanju Arse Jovanovića, ki se je kot načelnik vrhovnega štaba NOPOJ gibal v njegovi bližini, dvomil v uspešnost OF.¹⁵⁶ Tega sicer J. B. Tito nikjer ni zapisal, a je podobne pomisleke izrazil tudi v razgovoru z Jožetom Bradeškom. V svojem poročilu s poti v vrhovni štab NOPOJ je Bradeško zapisal: "V splošnem je bil (op. avtorja – J. B. Tito) zadovoljen z nami, le to ga je težilo, če mi komunisti ne odstopamo včasih preveč pred zavezniki."¹⁵⁷

Žal je od tod dalje besedilo uničeno, kar pa tudi po svoje priča o problematičnosti Titove izjave. Toda že iz zapisanega, lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo, da je Arsa kar verodostojno obnovil Titovo mnenje o OF. Povsem gotovo pa je, da v osrednjem vodstvu z J. B. Titom na čelu niso imeli razjasnjenih temeljnih pojmov o vlogi in pomenu OF v Sloveniji, saj bi se drugače J. B. Titu v pismu 16. novembra 1942 le stežka zapisalo, da se čudi, da "se sovražna ofenziva (op. avtorja – velika italijanska ofenziva) ni končala bolj katastrofalno, ker je v Sloveniji OF, v kateri sodelujejo tudi druge politične struje."¹⁵⁸

Poleg tega so bili v osrednjem vodstvu zaskrbljeni tudi zaradi "določenega" separatizma, ki naj bi se začel pojavljati v Sloveniji.¹⁵⁹ Tako naj bi J. B. Tito Arsi Jovanoviću pred odhodom med drugim tudi naročil, da "naj ohrani Slovenijo za Jugoslavijo".¹⁶⁰

II.

Tako Arsa ob svojem prihodu ni mogel imeti bistveno drugačnega stališča do razmer v Sloveniji. Mislim, da je smisel Jovanovićeve ukrepov kar dobro izražal

¹⁵⁶ DLRS, knjiga V/62.

¹⁵⁷ DLRS, knjiga IV/170. Poročilo Jožeta Bradeška z dne 15. decembra 1942 Borisu Kidriču o potovanju v vrhovni štab NOPOJ.

¹⁵⁸ Tito, Zbrana dela, knjiga 13, str. 13–16.

¹⁵⁹ DLRS, knjiga VI/89.

¹⁶⁰ Matović, Vojskovoda, str. 286.

tedanje poglede osrednjega jugoslovanskega vodstva na razmere v Sloveniji. Arso Jovanović je svoje mnenje in vtise v pismu J. B. Titu 12. decembra 1942 opisal z besedami: "O OF še nimam jasne predstave. Vidim, da je tukaj nekakšna nevojaška mešanica. Mislim, da so tudi politične napake. Na primer: namestnik političnega komisarja glavnega štaba ima ob sebi enega krščanskega socialista in enega Sokola, ki sta nekakšna namestnika ali kontrolorja. Oni so politični predstavniki svojih strank. Kako ima lahko zdaj predstavnik in organizator naše partije neko kontrolo s strani meščanskih strank. Lahko bi razumel, da so oni sprejeti, recimo kot člani glavnega štaba, toda ne kot tudi politični predstavniki v naši in ob naši partiji. Če imajo politični sporazum, potem mora biti izven partizanske vojske, izven glavnega štaba, lahko pa bi bil izražen v nekakšnem svetu. Jaz bom o tem govoril z Bevcem (op. avtorja – Kardeljem). Poleg tega sem opazil, da namestnik političnega komisarja v brigadi nima tiste vloge, ki jo ima v naših enotah. To vlogo ima sekretar agitpropa! Zaradi tega sem opazil, na prvi pogled drugačen vpliv partije kot pri naših enotah. Zdi se mi, da je to popuščanje pred meščanskimi strankami. Seveda bom jaz to sporočil samo Bevcu. Žal mi je, ker z menoj ni šel še kakšen tovariš, ki bi vse to raziskal, ker se bojim, da tile z OF ne bodo prišli daleč. Zdi se mi, da imajo krščanski socialisti svojo organizacijo v naši vojski. V določenem smislu je to lahko nevarno. Jaz sem tukaj našel: namestnika poveljnika (J. Avšič) in političnega komisarja (B. Kidrič) glavnega slovenskega štaba skupaj s po dvema meščanskima političnima predstavnikoma. Opazil sem, da so v zelo dobrih odnosih, soglasju in da se dobro sporazumevajo. Zdi se mi, da takšne kombinacije v glavnem štabu ne bom dovolil. Štab bom oblikoval po naših principih in izkušnjah."¹⁶¹ Po Kardeljevih besedah je Arsa Jovanović takoj po svojem prihodu v Slovenijo začel napadati OF, uvajati znake srpa in kladiva ter se "napačno" obnašati do zaveznikov (krščanskih socialistov in Sokolov) v OF ter tako prenašati bosanske razmere v slovensko

¹⁶¹ Matović, Vojskovođa, str. 304.

okolje.¹⁶² Poleg tega je Arsa Jovanović vse ukrepe izvedel brez vednosti in soglasja izvršnega odbora OF. To je sodu izbilo dno. Vsi člani izvršnega odbora OF so bili nad takim Arsovim ravnanjem ogorčeni ter so se mu odkrito uprli. Izvršniki so dobro začutili, "kam vodijo nekateri procesi", in so zato nastopili zelo odločno. Niso se spuščali v umestnost Jovanovičevih ukrepov, temveč so stvar postavili načelno. Zanje je pomenilo ravnanje Arse Jovanoviča krnitev nacionalnih pravic, krnitev samoodločbe naroda ter ponavljanje starojugoslovanske prakse.¹⁶³ Po drugi strani je bilo vodstvu slovenskih komunistov jasno, da Arsa ni ukrepal povsem na svojo roko, brez navodil osrednjega jugoslovanskega vodstva oziroma J. B. Tita. Zato se je Kardelj v pismu J. B. Titu previdno in dvoumno izrazil, da je Arsa Jovanović vsekakor prekorajčil pooblastila, ki mu jih je dal J. B. Tito, oziroma, da so mu premalo pojasnili njegove dolžnosti in tukajšnji položaj.¹⁶⁴ Vodstvo slovenskih komunistov se je tako znašlo v nemajhni zadregi. Na eni strani centralni komite KPJ, kateremu so bili glede na strogo centraliziran in hierarhično urejen ustroj neposredno podrejeni, na drugi izvršni odbor OF s svojo zahtevo po obrambi suverenosti slovenskega naroda. Na videz nerešljiv položaj kako zadovoljiti obe strani in združiti dve, v bistvu izključujoči se stvari. Toda slovenski komunisti so pokazali obilo politične spretnosti, da so se izvlekli iz nezavidljivega položaja. Rešilno bilko so našli v "razpoki" med vrhovnim štabom NOPOJ in Arsom Jovanovićem. Komunistom se je ponudila priložnost, da so vso stvar prikazali tako, da se je izkazalo, da je bil način Arsovega ukrepanja v nasprotju s pooblastilom centralnega komiteja KPJ in vrhovnega štaba NOPOJ. Vse ukrepe bi moral namreč Arsa Jovanović izvesti v soglasju s centralnim komitejem KPS in z izvršnim odborom OF. S takim pojasnilom so se izvršniki zadovoljili.¹⁶⁵ S tem je bil sicer Arsa Jovanović žrtvovan kot tisti, ki je povzročil spor, a bistveno za slovenske komuniste je bilo, da

¹⁶² DLRS, knjiga V/46.

¹⁶³ Prav tam.

¹⁶⁴ Prav tam.

¹⁶⁵ Prav tam.

jim je hkrati uspelo zadovoljiti zahteve izvršnikov ter v njihovih očeh ohraniti ugled in zaupanje v vrhovni štab NOPOJ. Iz načelnega spora z izvršniki so se slovenski komunisti res spretno izvili, toda ukrepe Arse Jovanoviča so onemogočili s povsem formalnimi razlogi in so tako vsa vsebinska vprašanja ostala še naprej odprta.

3. Nepričakovan prihod Iva Lole Ribarja v Sloveniji

I.

V začetku januarja 1943 je bilo na seji politbiroja centralnega komiteja KPJ v v Bihacu odločeno, da odideta v Slovenijo kot delegata centralnega komiteja KPJ Ivo Lola Ribar in Rato Dugonjič.¹⁶⁶ Njuna naloga je bila, da po partijski liniji pregledata vojno-politične razmere v Sloveniji. Za razliko od okoliščin, povezanih s prihodom Arse Jovanoviča v Slovenijo, Ribarjevemu skoraj dvomesečnemu bivanju v Sloveniji še ni bila posvečena zadostna pozornost. Verjetno je k temu pripomoglo tudi pomanjkanje dostopnih virov. V času bivanja v Sloveniji in deloma na Hrvaškem, od druge polovice januarja do srede aprila 1943, je Ivo Lola Ribar napisal več pisem, od katerih za sedaj poznamo štiri, poznano je tudi eno pismo Rata Dugonjiča.¹⁶⁷ Poleg tega je ohranjenih nekaj pričevanj oseb, ki so se z Ivo Lolo Ribarjem srečevale in sodelovale med njegovim obiskom (Ivan Maček, Boris Kraigher, Bogdan Osolnik, Niko Belopavlovič).¹⁶⁸ Razlog za prihod Ribarja in Dugonjiča v Slovenijo naj bi bilo dejstvo, da se slovenski predstavniki niso udeležili ni-

¹⁶⁶ Tito, Zbrana dela, knjiga 13, Uvod, str. XIV.

¹⁶⁷ DLRS, knjiga V/105. Pismo Iva Lole Ribarja z dne 27. januarja 1943 Edvardu Kardelju. Ivo Lolo Ribar, Ratna pisma. Prikupio i uredio Jozo Petričević. Zagreb – Beograd, 1978 (dalje Ribar, Ratna pisma). Pismo J. B. Titu dne 12. februarja 1943. DLRS, knjiga VI/89. Pismo centralnemu komiteju KPS dne 20. aprila 1943, Ribar, Ratna pisma, Pismo naslovljeno osebno na Edvarda Kardelja dne 20. aprila 1943, str. 196. Pismo ni bilo objavljeno v DLRS, knjiga VI, kamor bi sodilo. DLRS, knjiga V/157. Pismo Rata Dugonjiča dne 16. februarja 1943 centralnemu komiteju KPJ.

¹⁶⁸ Ivan Maček, Spomini. Zagreb: Globus 1981 (dalje Maček, Spomini). Pričevanji Borisa Kraigherja in Nika Belopavloviča o Ivu Loli Ribarju sta v knjigi Jozo Petričević, Ivo Lolo Ribar, Zagreb 1964, na str. 278–282 (Često nas je posećivao u Sloveniji) in 375–380 (Medu skojevcima Bele krajine). Bogdan Osolnik, Z ljubeznijo skozi surovi čas. Novo mesto – Ljubljana 1989.

ti zasedanja Avnoja v Bihaću niti ustanovnih kongresov USAOJ in AFŽ. Zavaljo tega in zaradi nerednih zvez s Slovenijo v osrednjem jugoslovanskem vodstvu niso imeli več prave predstave o razmerah v Sloveniji.¹⁶⁹ O tem, kar se je dogajalo v Sloveniji po Arsovem prihodu, pa seveda še toliko manj, saj o sporu sploh še niso bili obveščeni. Namen Ribarjevega prihoda v Slovenijo je bil, kot sam pravi v poročilu J. B. Titu, izvršiti njegov, to je Titov ukaz, katerega smisel je bil, da se izvede vojaški in politični prodor, "ki naj likvidira dosedanjo osamljenost slovenskih brigad od ostale vojske" in "da se učvrsti enotnost in borbeno bratstvo hrvaških in slovenskih partizanov prek vseh lokalnih pregrad in separatizmov."¹⁷⁰ Poleg tega je J. B. Tito priporočil Ivo Loli Ribarju, naj v Sloveniji organizirajo partijsko posvetovanje.¹⁷¹

II.

Ivo Lola Ribar in Rato Dugonjić sta stopila na slovenska tla v Beli krajini. V Suhorju sta srečala Borisa Kraigherja, ki je bil tu ravno na obhodu terena. Skupaj so odšli na Dolenjsko. V Podturnu so 23. januarja 1943 naleteli na Mačka, ki je bil z zajetno pošto na poti v Bihać, kjer naj bi Titu osebno poročal o položaju v Sloveniji.¹⁷² Skupaj z Mačkom sta potovala v Bihać tudi člana izvršnega odbora OF Kocbek in Rus. Po nekaj dneh so Maček, Boris Kraigher in Ribar skupno ugotovili, da zaradi sovražnikove ofenzive na Hrvaškem in v Bosni (operacija Weiss) nadaljevanje poti proti Bihaću ni možno. Maček in Ribar sta ostala pri brigadah, kjer sta oblikovala skupni slovensko-hrvaški operativni štab.¹⁷³ Namen teh akcij je bil razbremeniti glavnino partizanske vojske z vrhovnim štabom NOPOJ na čelu, proti kateri je bil usmerjen glavni udarec ofenzive.¹⁷⁴ Istočasno

¹⁶⁹ DLRS, knjiga V/105.

¹⁷⁰ Ribar, Ratna pisma. Pismo J. B. Titu z dne 12. februarja 1943, str. 193–195.

¹⁷¹ DLRS V/105.

¹⁷² Prav tam.

¹⁷³ Maček, Spomini, str. 188. Kocbeku so dejali, da odhaja Ivo Lola Ribar nazaj v Bosno, kar seveda ni bilo res. (Glej Kocbek, Tovarišija, str. 503.) Ribar je ostal v Sloveniji in deloma na Hrvaškem še več kot dva meseca.

¹⁷⁴ Prav tam.

je bilo odločeno, da se Kocbek in Rus vrneta na sedež izvršnega odbora OF v Dolomite, čeprav je imel Kocbek glede te odločitve nekaj zadržkov ter ni bil prepričan, da je najboljša.¹⁷⁵

Prvotno je bil Ribar namenjen h Kardelju v Dolomite. Zaradi opravkov v zvezi z vzpostavitvijo skupnega slovensko-hrvaškega operativnega štaba je odhod najprej odložil,¹⁷⁶ nato pa mu kljub nekajkratnim poizkusom ni uspelo priti v neposreden stik z njim.¹⁷⁷ Ribarju se tako kljub daljšemu bivanju v Sloveniji ni uspelo srečati s celotnim vodstvom slovenskih komunistov, ki je bilo v tistem času v Dolomitih. Tako sta bila Kardelj in Kidrič o razlogih Ribarjevega prihoda v Slovenijo obveščena le posredno. V svojem pismu ob prihodu v Slovenijo Ribar ni podrobneje opredelil namena svoje misije, temveč je o tej zadevi le ustno seznanil Borisa Kraigherja. Morda je bil Ribar konkretnější v kakšnem pismu Kardelju, ki pa za zdaj strokovni javnosti še ni dosegljivo oziroma se morda sploh ni ohranilo. Možno je tudi, da sta Boris Kraigher ali morda Rato Dugonjić ustno prenesla Ribarjevo sporočilo v Dolomite Kardelju in Kidriču.

III.

Dosegljivi viri zelo malo in na splošno poročajo o konkretnih ukrepih iz časa Ribarjevega delovanja v Sloveniji. Tako se Maček, ki je bil večino časa poleg Ribarja, spominja, da se je Ribar z enako pozornostjo posvečal tako političnim kot vojaškim problemom.¹⁷⁸ Vendar Maček kot komandant glavnega štaba Slovenije, v svojih

¹⁷⁵ Kocbek, *Tovarišija*, str. 502–503. “Na osnovi obveščevalnih novic in radijskih vesti smo včeraj sklenili, da poti ne bomo nadaljevali. Nekaj časa sem zagovarjal tezo, da bi se za dva ali tri tedne pridružili brigadam ali pa odšli v eno izmed naših zakonspiriranih bolnic in se šele takrat odločili za pot ali dokončno vrnitev v Dolomite. Toda štab Dolenjske cone nam je obseg četrte nemške ofenzive na jugu predočil v tako temnih barvah, da smo se morali vdati. Nekaj časa me je zelo prizadeval velik nesmisel: vrniti se po slabi in nevarni poti, potem pa čez mesec še enkrat napraviti to dolgo in nevarno pot. (...) Predlagal sem Mačku, da bi vsaj mene vzel s seboj v brigade, toda spet nisem nič dosegel.”

¹⁷⁶ DLRS, knjiga V/105.

¹⁷⁷ Ribar, *Ratna pisma*, str. 196. Pismo Iva Lole Ribarja z dne 20. aprila 1943 Edvardu Kardelju (osebno).

¹⁷⁸ Maček, *Spomini*, str. 188.

spominih v tistem času piše zgolj o vojaški plati, ki pa v tej razpravi ni v ospredju. Boris Kraigher, ki je bil v času Ribarjevega bivanja v Sloveniji z njim večkrat v stiku pravi, da se je takrat veliko razpravljalo o raznih problemih in oblikah tesnejšega povezovanja s celotnim jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem.¹⁷⁹ Ker gre za zelo posplošene opise, lahko rečemo, da se Ribarjevega bivanja v Sloveniji še vedno drži pridih skrivnostnosti.¹⁸⁰

4. Primerjava Kardeljevih in Ribarjevih pogledov

I.

Kljub temu je iz redkih virov možno izluščiti marsikaj zanimivega o pomenu in posledicah Ribarjevega prihoda v Slovenijo. Da Ribarjevi pogledi na razmere v Sloveniji in nadaljnje delovanje KPS niso bili povsem "uglašeni" in v sozvočju s Kardeljevimi, nam priča že prvo Ribarjevo pismo, napisano takoj po prihodu v Slovenijo. V njem Ribar hudomušno poziva Kardelja na besedni dvoboj s sledečimi besedami: "Tako će i naši razgovori biti plodniji – a imamo mnogo da pričamo, čitao sam kod Angela (op. avtorja – Mačka) tvoja pisma Starom i ne slažem se baš u svemu, dakle naoštri se za diskusiju."¹⁸¹ V tonu Ribarjevega poziva na razgovor je čutiti komaj prikrito zadovoljstvo, iz katerega veje duh rivalstva (v centralnem komiteju KPJ sta bila skupaj odgovorna za Slovenijo in Hrvaško, ki ni bila pod neposrednim nadzorom vrhovnega štaba NOPOJ in centralnega komiteja KPJ), da se mu je ponudila priložnost za poduk svojega starejšega in v partijski hierarhiji višje stoječega kolega o pravilnosti nadaljnjega delovanja KPS(J). No, tega veselja mu Kardelj očitno ni privoščil, saj se Ribarju kljub dvomesečnem bivanju v Sloveniji in trem poizkusom, da bi prišel v stik s Kardeljem,

¹⁷⁹ Ribar, *Ratna pisma*, str. 192.

¹⁸⁰ Tako je bilo npr. na Dolenjskem skojevsko posvetovanje ob prisotnosti Iva Lole Ribarja, o katerem pa danes, razen Ribarjeve omembe, iz katere sploh izvemo o njem, ne vemo nič, kaj šele, o čem so na njem razpravljali. (Glej Ribarjevo pismo J. B. Titu z dne 12. februarja 1943.)

¹⁸¹ DLRS, knjiga V/105.

ni uspelo srečati z njim. Glede na Kardeljev precej občutljiv značaj (le stežka je priznaval lastne napake oz. zmote) ne bi bilo prav nič presenetljivo, da se je Kardelj namenoma izognil srečanju z Ribarjem. Res pa je, da bi potovanje z Dolenjske v Dolomite v tedanjih okoliščinah trajalo od 8 do 10 dni. Zato je Ribar, preden je odšel na pot proti vrhovnemu štabu NOPOJ, v dveh pismih (obe z datumom 20. april 1943) povzel svoje vtise o razmerah v Sloveniji ter jih strnil v nekaterih pogledih tudi v kritične ocene. V pripombah na račun "linije" KPS je Ribar izpostavil "šibke" točke njenega delovanja in obenem podal smernice, po katerih naj bi se odvijalo nadaljnje delovanje slovenske KP.¹⁸²

V razpravi bom izkoristil po svoje srečno naključje, da je Kardelj v že omenjenem pismu z dne 17. januarja 1943, torej tik pred Ribarjevim prihodom v Slovenijo, o katerem pa seveda ni še nič vedel, podrobno razgrnil svoje poglede na nadaljnje delovanje ne le KPS, temveč tudi KPJ. Tako se nam kot na dlani ponuja redka priložnost, da ob analizi obeh pisem pridemo do še neusklajenih pogledov, ki so se izoblikovali v Sloveniji in v osrednjem jugoslovanskem vodstvu. O tem, da je Ribar v svojem pismu le obnovil poglede osrednjega jugoslovanskega vodstva, ni nobenega dvoma. V primerjalni analizi obeh pisem se bom osredotočil predvsem na politična vprašanja, vojaška bom obravnaval le obrobno, kolikor bo pač nujno potrebno za razumevanje celotne problematike.

II.

Glavne Kardeljeve misli glede nadaljnje strategije so bile: "Za utrjevanje naše Partije je danes potrebno – po mojem pojmovanju – dvoje: 1. Ustvaritev široke fronte narodne osvoboditve z zbiranjem vseh patriot-skih elementov. Ta splošna linija ne sme biti zabrisana niti tedaj, kadar Partija sama vodi to fronto. Tudi tedaj ni treba, da bi se videlo, da je to Partija sama. Zaradi

¹⁸² DLRS, knjiga VI/89; Ribar, Ratna pisma, str. 196.

tega je treba PVNOJ¹⁸³ dati zelo veliko vlogo, ne samo vlogo nekakšne vlade, marveč tudi vlogo političnega predstavništva in voditelja – poleg vrhovnega štaba, ki si je z dosedanjim delom brez dvoma pridobil avtoriteto, ki ga dviga nad PVNOJ ne formalno, temveč dejansko, in temu se ne smemo odreči za nobeno ceno, ker je v tem eno od najpomembnejših materialnih jamstev vodilne vloge naše Partije – vsega narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. V tem svetu (op. avtorja – Avnoj) naj Partija sodeluje kot faktor z največ avtoritete, faktor, ki mu praktično priznavajo avantgardno vlogo, ki pa te vloge ne poudarja na nek formalen način (ne zaradi ljudi v PVNOJ, temveč danes predvsem zaradi inozemstva) (...). 2. Za utrjevanje Partije same je po drugi strani potrebno, da hkrati Partija kot takšna nastopi v množicah, pojasnjujoč propagandistično (ne akcijsko) svoje cilje in naloge, ki so pred delovnimi množicami, zlasti pred delavskim razredom. Mi izdajamo OF literaturo, izdajamo pa tudi partijsko. Imamo OF, hkrati pa ustvarjamo tudi odbore Delavske enotnosti, kmečke konference itd. OF drži vso potrebno širino, toda pri odborih Delavske enotnosti, na kmečkih konferencah itd. se lahko stvari postavljajo drugače, ostreje, lahko se propagandistično postavljajo vprašanja zemlje, oblasti, kontrole proizvodnje itd. Tu se pojasnjuje bistvo sovjetskega sistema itd. Na ta način se tudi poleg največje širine OF ustvarja tista potrebna baza, s katero bomo mi na nadaljnjih etapah mogli brez težav napredovati, a da se sama širina gibanja v množicah ne bo bistveno zmanjšala. To je po mojem mnenju pot strnjevanja delovnih množic okrog Partije že na današnji etapi, a da se vendarle ne zožuje širina OF.”¹⁸⁴

III.

Kakšno stališče je v približno istem času zavzemalo osrednje jugoslovansko vodstvo, je moč razbrati iz Ri-

¹⁸³ Na začetku se je v Sloveniji uporabljal izraz “protifašistični”, od tod PVNOJ, namesto kasneje uveljavljenega “antifašističnega”, iz česar sledi kratica Avnoj.

¹⁸⁴ DLRS, knjiga V/62.

barjevega pisma Kardelju in centralnemu komiteju KPS z dne 20. aprila 1943. V njem je Ribar zapisal: "... Kao osnovna opasnost u ovom pravcu primećuje se u Sloveniji to da su narodne mase – čak i one obuhvaćene OF-om u daleko manjoj meri neposredno vezane uz našu Partiju, nego što je to slučaj sa drugim terenima. Uzrok ovakvom stanju stvari (koje je nepobitno) treba po mom mišljenju tražiti u dve osnovne činjenice: a) u činjenici da se KPS u očima masa ne pojavljuje u prvom redu kao rukovodilac NOB i u vezi s njom, i b) u slabosti rada na učvršćivanju i proširivanju organizacionih baza naše Partije na terenu. (...) Ovo sve ne doprinosi učvršćivanju naše Partije, podizanju njenih kadrova, učvršćivanju našeg uticaja u OF-u, već naprotiv nosi u sebi velike opasnosti za budućnost. U vezi sa gornjim, smatram da je jedan od glavnih problema naše opće linije u Sloveniji neposrednije pokazati KPS kao rukovodioca današnje borbe slovenačkog naroda i OF-a i upornije i sistematskije raditi na izgradnji naše Partije (i masovnih antifašističkih organizacija koje se nalaze pod njenim rukovodstvom) na terenu."¹⁸⁵

IV.

Primerjava stališč, izraženih v obeh pismih, odseva dve različni gledanji na nadaljnjo pot, ki kažeta na bistveno različno taktično usmeritev med slovenskim in jugoslovanskim vodstvom komunistov. Ribar v svojem pismu izrecno poudarja potrebo, da se KPS neposredno pokaže kot voditelj današnjega boja slovenskega naroda in OF. Kardeljevo stališče je ravno nasprotno, saj pravi, da je celo bolje, da ima KPS zagotovljeno le stvarno vlogo v OF, medtem ko se naj njena vodilna vloga formalno ne bi posebej naglašala. Druga bistvena razlika se nanaša na vlogo protifašističnih organizacij ter z njimi pogojenega načina utrjevanja množične podlage same KPS. Kardeljev način utrjevanja množične podlage KP, poleg stapljanja ostalih skupin s KPS, predvideva ustanavljanje odborov DE, prirejanje kmečkih konferenc,

¹⁸⁵ DLRS, knjiga VI/89.

kjer bi se propagandistično pojasnjevalo bistvo sovjetskega sistema. Odbori DE in konference bi predstavljali tisti vzvod, prek katerega bi KPS kljub širini in paritetni zastopanosti v odborih OF pritegnila neposredno nase tiste sloje (delavce, manj premožne kmete...), ki bi predstavljali zanjo trdno jedro tudi v bodočnosti, v drugi, to je socialistični etapi.

Povsem drugače postavlja vprašanje utrjevanja KP Ribar, ki zahteva vzpostavitev množičnih protifašističnih organizacij, katerih jedro tvorijo člani KP oz. SKOJ. Temeljni namen teh organizacij je, da si KP prek svojih članov, ki so vključeni v vodstva teh organizacij, zagotavlja izvedbo svoje politike med množicami ter seveda njihovo vodenje. Obenem te organizacije predstavljajo množično podlago, iz katere KP črpa nov partijski kader, ali v tedanjem partijskem izrazoslovju povedano, množične organizacije so "instrument" in "rezerva" KP. Množične organizacije tako predstavljajo obliko delovanja KP, prilagojeno posebnosti njene organizacije, za katero je značilna kadrovska sestava, s tem da je vloga množičnih organizacij transmissijska, ker je prek članov KP, ki jih vodijo, povezana s partijskimi forumi.

Različna poudarka povlečeta za seboj seveda še celo vrsto drugih vprašanj, ki jih lahko strnemo v temeljno razliko med Ribarjevimi in Kardeljevimi pogledi. Ta se odraža v dejstvu, da Kardeljev koncept preraščanja OF v monolitno organizacijo pod vodstvom KPS predstavlja proces, ki neposredno ne posega v koalicijsko (paritetno organizacijsko sestavo odborov OF!) strukturo OF, temveč jo formalno ohranja. Samo po sebi je razumljivo, da tako gledanje še naprej dopušča delovanje drugih političnih skupin v OF, ker je, kot je zapisal Kidrič, "na sedanji stopnji našega boja od partije odvisno, ali bo znala zadržati svoje zaveznike in istočasno utrditi svoje pozicije."¹⁸⁶ Ali na kratko povedano, Kardelj se v svojem pismu zavzema za obstoječo OF (status quo) ter ne vidi prav nobene potrebe za spremembo linije KPS v OF v bližnji bodočnosti.

Za razliko od Kardelja so bili Ribarjevi pogledi predvsem zahteva po vzpostavitvi množičnih protifašističnih

¹⁸⁶ Jesen 1942, dok. 208.

organizacij kot partijskih transmisij v nasprotju s koalicijskim značajem OF in tako nezdržljivi z dotedanjim načinom delovanja in vlogo OF v Sloveniji.

5. Dolomitska izjava – posledica Ribarjevega prihoda v Slovenijo

I.

Kako se je “nesporazum” med Ribarjem in Kardeljem končal in kakšen je bil njegov “razplet”, si lahko preberemo v besedilu izjave. Vsi tisti elementi, ki jih je Ribar v svojem pismu označil kot “šibke” točke delovanja KPS (premalo poudarjena vodilna vloga KPS, premajhna povezanost množic – ne z OF – temveč neposredno s KPS ...), so vsebovani v besedilu izjave. Izjava tako deluje kot nekakšen korektiv, ki izniči razlike v pogledih med Kardeljem in Ribarjem.

Poleg tega Ribarjev prihod v Slovenijo (21. januarja 1943) sovpada s časom, v katerem so slovenski komunisti sprožili pobudo za podpis izjave ter hkrati predstavlja edini nepričakovan “dogodek”, ki je lahko tako radikalno spremenil politično linijo KPS in s tem njen odnos do OF. Z njegovim prihodom centralni komite KPS namreč ni bil seznanjen, zato je bilo ob njegovem nepričakovanem prihodu presenečenje toliko večje. Svoje srečanje z Ribarjem na Dolenjskem je Maček v svojih spominih opisal z besedami, ki to zelo nazorno potrjujejo. Takole pravi: “V Podturnu nas je čakalo veliko presenečenje. Srečali smo se s članom vrhovnega štaba naše vojske in centralnega komiteja KPJ, Ivom Lolo Ribarjem.”¹⁸⁷ Tako reakcijo je ob svojem nenapovedanem obisku Ribar tudi pričakoval in je svoje prvo pismo Kardelju začel z naslednjimi besedami: “Znam, da češ se iznenaditi (kada) vidiš da ti se javljam iz tvoje Slovenije.”¹⁸⁸ To tudi pojasnjuje, zakaj je bilo kar naenkrat, ne da bi zavezniki v OF pred tem kaj slutili, treba na hitro podpisati izjavo ter zakaj so komunisti hoteli na vsak način spraviti Ko-

¹⁸⁷ Maček, Spomini, str. 188.

¹⁸⁸ DLRS, knjiga V/105.

cbeka in Rusa nazaj v Dolomite.¹⁸⁹ Ribar je že v pismu 12. februarja 1943 jasno zapisal, kaj mu ni všeč v Sloveniji (premajhna povezanost množic s KPS itd.), in je to stanje tudi kasneje v pismu 20. aprila 1943 označil kot “nepobitno” ter seveda kot slabost slovenske KP.

II.

Ribar sploh ni imel namena upoštevati dotedanjega ustaljenega načina delovanja OF ter tako niti ni počakal na sprejetje izjave, temveč je že ob svojem prihodu dajal navodila, ki so bila v nasprotju s tedanjo, tj. pred-dolomitsko prakso delovanja OF. Podobno je pred njim ukrepal tudi Arso Jovanović. V že omenjeni okrožnici izvršnega odbora OF o preimenovanju “Mladinske OF” v ZSM z dne 20. januarja 1943 še lahko preberemo, da se do tedaj obstoječe mladinske organizacije osnovnih skupin OF s tem ne razpuščajo, temveč, nasprotno, okrepijo svojo samostojnost, a preidejo v celoti v ZSM.¹⁹⁰ V nasprotju s temi navodili se je oblikovala enotna mladinska organizacija, v kateri je le ZKM (SKOJ) ohranila svojo samostojnost.¹⁹¹ Ribar se je namreč takoj po svojem prihodu v Slovenijo dogovoril z Viktorjem Stoparjem, tedanjim v. d. sekretarja pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo, o ponovni in drugačni organizacijski delitvi dela med mladino, kot je bila predvidena v okrožnici. Ribar mu je naročil, naj postavijo skojevce kot jedro ZSM.¹⁹² To je pomenilo, da drugi mladinski organizaciji (sokoli in krščanskosocialistični naraščaj) znotraj takega načina organiziranja ne moreta več delovati. ZSM so tako začeli že pred podpisom izjave organizirati kot množično protifašistično organizacijo, za katero je značilen transmisijski odnos do KP.

¹⁸⁹ Kocbek, *Tovarišija*, str. 502–503.

¹⁹⁰ DLRS, knjiga 5/77.

¹⁹¹ Ivan Križnar, Boris Kidrič o vodilni vlogi KPS v NOB. Borec 1984, št. 3–4, str. 219.

¹⁹² DLRS, knjiga V/134. Pismo Viktorja Stoparja z dne 8. februarja 1943 Lidiji Šentjurc.

III.

Ker neposrednih virov o tem, da je bila z Ribarjevim prihodom pogojena zahteva slovenskih komunistov po podpisu izjave, ni na voljo, sem si moral pomagati z analizo znanih in predvsem dostopnih virov. Podrobnosti o tem, kako so slovenski komunisti sprejeli zahteve (ali so jim v začetku morda nasprotovali in kdo jim je, če jim je), iz dosegljivih virov ni mogoče rekonstruirati, kot tudi ne, s kakšnimi argumenti je Ribar "prepričal" slovenske komuniste o nujnosti podpisa izjave. Prav tako ni mogoče z gotovostjo reči, kdo je dal Ribarju pooblastila, da lahko tako odločno poseže v delovanje KPS. Ribar se v svojih pismih povečini sklicuje osebno na Tita, pa tudi Djilasovo mnenje o tem, kako je prišlo do podpisa izjave, kaže na to, da kljub temu, da je bil tedaj član najožjega vodstva (politbiroja centralnega komiteja KPJ), ni bil seznanjen s potekom dogodkov ob podpisu izjave.¹⁹³ Po tem bi morda lahko domnevali, da je Ribar dobil potrebna navodila in pooblastila osebno od Tita, ne da bi bil politbiro o tem posebej seznanjen, a to je za zdaj le domneva.

C) Vzroki za izjavo

1. Nepoznavanje in nerazumevanje slovenskih razmer

I.

V slovenski politični in zgodovinski zavesti se je ustalilo prepričanje, da nerazpoloženje in sumničavost osrednjega jugoslovanskega vodstva do OF izvirata predvsem iz nepoznavanja stvarnega dogajanja v Sloveniji ter s tem pogojenega nerazumevanja vloge in pomena OF. Pri ocenjevanju OF in razmer v Sloveniji naj bi se osrednje jugoslovansko vodstvo vse preveč opiralo na pridobljene izkušnje v drugih jugoslovanskih pokra-

¹⁹³ Milovan Djilas, *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine 1990, str. 336. (dalje Djilas, *Revolucionarni rat*.)

jinah (po Ribarju “na drugim terenima” in po Kardelju “na drugih sektorjih”), kjer je že od začetka celotno gibanje neposredno vodila KPJ. Po tem bi lahko sklepali, da je bil Ribarjev poseg v delovanje KPS le logična posledica gornjih ugotovitev. Vendar je, vsaj tako menim, tak sklep le deloma točen, predvsem pa presplošen, da bi mogel zadovoljivo odgovoriti na tako kompleksno vprašanje.

Res je, da v osrednjem jugoslovanskem vodstvu z J. B. Titom na čelu niso povsem razumeli in dojeli pomena OF v Sloveniji. O tem nedvoumno priča že omenjeno Titovo pismo z dne 16. novembra 1942. V njem se je J. B. Tito čudil, kako da se ni poletna italijanska ofenziva končala za slovenske komuniste še slabše (Tito uporablja celo izraz “katastrofalnejše”), kot se je, ker v OF poleg komunistov delujejo tudi druge politične skupine. To je bila diametralno nasprotna ocena o vlogi OF med veliko italijansko ofenzivo in začetki državljanske vojne v Ljubljanski pokrajini, ko je Kardelj zapisal, “v OF je vsa naša moč”.

Neizpodbitno dejstvo je tudi, da so bili od poletja 1942 dalje v osrednjem jugoslovanskem vodstvu nezadostno (glej poglavje o zvezah) in deloma napačno (Kopinič!) obveščeni o razmerah v Sloveniji. Omenjeno Titovo pismo in Arsovo ravnanje ob prihodu v Slovenijo sta za to dobra pokazatelja.

Vendar tudi nerazumevanje bistva OF ne pojasnjuje v zadostni meri razlogov, ki so privedli do takega preobrata v odnosu osrednjega vodstva do OF in linije KPS v njej. Saj kljub temu, da niso v osrednjem jugoslovanskem vodstvu najbrž nikoli povsem dojeli bistva OF, še poleti 1942 ni bilo opaziti nobenih znakov zaskrbljenosti ter so sprejemali in tolerirali OF tako, kot je bila. Tako je Ivo Lola Ribar 28. julija 1942 v pismu Kardelju pisal: “Sicer se povsem strinjam s Teboj, ko praviš, da je potrebno, da vam VŠ omogoči neke stvari narediti pri vas bolj prožno z ozirom na izjemne razmere Slovenije, OF itd. Za nas tako dragoceno obliko, kot je OF, ne smemo spraviti v nevarnost zaradi zunanjih znakov itd., pa tudi zaradi večjih stvari ne!”¹⁹⁴ Dogajalo se

¹⁹⁴ DLRS, knjiga II/136.

je celo nasprotno, če se jim je v osrednjem jugoslovan-
skem vodstvu zdelo koristno, so se z njenim obstojem
celo pohvalili ter jo predstavili kot zgled, kako uspešno
se razvija osvobodilno gibanje.¹⁹⁵ Šele jeseni 1942 lahko
zaznava prve jasno izrečene pomisleke glede delovanja
OF (Titova izjava Bradešku, Titovo pismo 16. novembra
1942, Arsova izjava o Titovih dvomih o uspešnosti OF,
sam Arsa...), ki dosežejo vrh z Ribarjevim neposrednim
posegom v delovanje OF, katerega posledica je sprejetje
izjave.

II.

Pred svojim odhodom je dobil v vrhovnem štabu
NOPOJ Arsa Jovanović precej podobna navodila kot
kasneje Ivo Lola Ribar. Razlika je bil ta, da naj bi Ar-
so Jovanović deloval predvsem na vojaškem področju,
medtem ko je imel Ivo Lola Ribar prvenstveno politične
naloge. Poleg tega se Arsa Jovanović po svojem prihodu
v Slovenijo niti ni poskušal seznaniti in vživeti v sloven-
ske razmere, temveč je, še preden je sploh prišel v stik
z vodstvom KPS, začel odločno izvajati navodila (po Kar-
delju "mehansko prenašati bosenske razmere") vrhov-
nega štaba NOPOJ. Tako je po Kardeljevih izjavah delil
sektaške lekcije o politiki v OF, skupaj z Milovanom Ša-
ranovićem sta udarno brigado Matije Gubca preimeno-
vala v proletarsko brigado ter, najpomembnejše, hotel
je ukiniti GŠS ter zbrati vso slovensko vojsko, da bi z
njo krenil na jug, proti vrhovnemu štabu NOPOJ.¹⁹⁶ V
teh Arsovih ukrepih se zrcali pogled osrednjega jugoslo-

¹⁹⁵ Tako je Tito v brzojavki Kominterni (Tito, Zbrana dela, knjiga 9, str. 188) dne 4. aprila 1942 poročal, kako se "slovenski narod junaško bori, strnjen v enotni Osvobodilni fronti vseh resničnih rodoljubov, od komunistov do krščanskih socialistov in sokolov". Omemba OF, krščanskih socialistov in sokolov v tistem hipu seveda ni bilo zgolj naključje. Tega dne (4. aprila 1942) je politbiro centralnega komiteja KPJ na svoji seji v Foči "kritično pretresel" svojo politično linijo, kar je pomenilo konec politike odkritega razrednega zaostrovanja, ki je imela v krajih, kjer je najbolj prišla do izraza (Črna gora, Hercegovina), (začasno) pogubne posledice za komuniste, v Sloveniji pa je pomenila povod za začetek državljanske vojne. Z omembo OF je poskušal Tito ublažiti napačnost dotedanje politične linije KPJ, ki jo je Kominternina kritizirala v svoji brzojavki z dne 5. marca 1942 (Tito, Zbrana dela, knjiga 9, str. 222).

¹⁹⁶ Ta ukrep je bil verjetno povezan s tedanjimi načrti vrhovnega štaba, ki so predvidevali spomladi 1943 usmeritev proti vzhodnemu delu države (Srbija), kar je bila tako in tako njegova stalna težnja in strateška usmeritev.

vanskega vodstva do razmer v Sloveniji. Arsova osebna krivda je bila le v njegovem netaktnem postopanju (obnašal se je kot "generalni inšpektor"), v katerem se je zrcalila mentaliteta bivšega oficirja kraljeve vojske.

Za razliko od Arse je imel Ribar možnost dobrega se seznaniti z resničnimi razmerami na Slovenskem. Svoje mnenje o razmerah si je lahko ustvaril na temelju izčrpnih poročil, ki jih je nameraval Maček nesti v vrhovni štab NOPOJ, na podlagi razgovorov z Borisom Kraigherjem, Mačkom in ostalimi ter nenazadnje iz svojih osebnih vtisov, ki si jih je pridobil v neposrednem stiku na terenu. Vse to je tudi potrdil v pismu Kardelju in centralnemu komiteju KPS. Njegovih ukrepov torej ne moremo razlagati z nepoznavanjem slovenskih razmer. Ribar je spoznal, da so razmere v Sloveniji precej drugačne, kot so si to predstavljali v vrhovnem štabu NOPOJ. Zato je Ribar deloval bolj taktično in je v primerjavi z Arso delno popuščal v svojih zahtevah ter se prilagajal slovenskim razmeram. Tako ni več zahteval, da slovenska vojska odide z narodnega ozemlja, temveč je zahteval le vzpostavitev tesnejših vezi s Hrvati (skupne akcije, postavitve – sicer začasne – skupnega operativnega slovensko-hrvaškega štaba), pristal je, da v Sloveniji še naprej ostanejo tudi odredi, ni vztrajal pri ustanavljanju proletarskih brigad itd. Ribar je celo pritrjeval Kardelju, da je zares nepravilno mehansko prenašati vse izkušnje iz Hrvaške in Bosne, kar je počel Arsa, toda v isti sapi je nadaljeval: "Međutim, bilo bi istotako pogrešno ne pogledati razvoj u Sloveniji u svetlosti naših osnovnih iskustava u drugim zemljama Jugoslavije i gledati ga isključivo iz uže slovenačke perspective."¹⁹⁷

2. Geneza Kardeljevih pogledov

I.

Kardelj se je skupaj z ostalimi vodilnimi slovenskimi komunisti šele po "pustolovščini" s prehodom na politiko razrednega zaostrovanja, pri kateri je tudi

¹⁹⁷ DLRS, knjiga 6/89.

sam dejavno sodeloval, in po nastalih posledicah (začetek državljanske vojne na Slovenskem), zavedel, kako pomembna je za slovenske komuniste OF (Kardelj je dobesedno zapisal: "v OF je vsa naša moč."¹⁹⁸) ter da bo njena vloga precej dolgoročnejša, kot se jim je sprva dozdevalo. Zato je bil prvi Kardeljev korak ob prihodu na osvobojeno ozemlje julija 1942 vzpostavitev še tesnejših in predvsem dolgoročnejših vezi s svojimi najpomembnejšimi zavezniki v OF, krščanskimi socialisti. Sprememba politične linije v Sloveniji je bil povezana s Kominternino brzojavko z dne 8. avgusta 1942, naslovljeno na Walterja (Tita) in Birka (Kardelja). V njej je Kominternina zahtevala, da se opusti ime "proletarski" pri poimenovanju brigad in da se preneha s podobnimi napakami, "ki so voda na mlin sovražnikov naroda doma in v inozemstvu."¹⁹⁹ Po ostrem tonu brzojavke je Kardelj takole ocenil pomen njene vsebine: "Ta opomin velja za mnoge druge stvari, o katerih Deda (op. avtorja – Kominternina) ne govori. Mislim, da bi bilo treba mnoge stvari spremeniti (...) Mislim namreč, da je nošnja srpa in kladiva sektaštvo ne le v Sloveniji, temveč tudi v vsej deželi (...) Sicer pa je opomin zelo zdravilen in nam bo veliko pomagal."²⁰⁰ Kardelj je na omenjeno brzojavko odgovoril: "Strinjamo se popolnoma z vsebino in smo storili vse, da napako takoj popravimo."²⁰¹

In kako naj bi slovenski komunisti to napako, ki so jo razumeli kot splošno obsodbo sektaštva, popravili? Odgovor je na dlani, linija KPS je morala upoštevati protifašistični značaj vojne ter splošne smernice, ki jih je oblikovala Kominternina ob napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. To je pomenilo prilagoditev političnemu razumevanju razvoja revolucije v dveh etapah. V prvi etapi (to je v času vojne) naj bi se ustvarila široka narodna fronta protifašistično usmerjenih sil, katerih cilj je bil izgon okupatorja in uničenje fašizma. S spremembo politične linije naj bi se OF preobrazila iz organizacije, v

¹⁹⁸ DLRS, knjiga II/113. Pismo Edvarda Kardelja z dne 14. julija 1942 Ivu Loli Ribarju.

¹⁹⁹ Izvori, knjiga VI/96.

²⁰⁰ DLRS, knjiga III/31. Pismo Edvarda Kardelja z dne 10. avgusta 1942 Ivu Loli Ribarju.

²⁰¹ Kardelj, Zbrana dela (tipkopis), knjiga V/ 114. "Za Deda" (10. avgust 1942).

kateri je bil poudarek zgolj na treh temeljnih skupinah, ki so sodelovale na temelju ideološke sorodnosti že v času pred 22. junijem 1941, v organizacijo z enotnim delavskim jedrom, okrog katerega naj bi se zbrali ostali protifašistično usmerjeni sloji. Za doseg tega cilja sta bili jeseni 1942 sklicani delavska konferenca, kjer so ustanovili glavni odbor DE kot delavsko jedro, ter peta seja vrhovnega plenuma OF, ki je ponovno pritegnila k sodelovanju predstavnike plenumskih skupin, kar naj bi OF zagotovilo vsenarodno širino.

II.

KPS si v tem času ni prizadevala za formalno vodilno vlogo v OF (za stvarno pa seveda še kako!) ter je do svojih zaveznikov vodila zelo strpno politiko, sicer skladno z mislijo, ki jo je izrazil Kidrič, "da je na sedanji stopnji našega boja od partije odvisno, ali bo znala zadržati svoje zaveznike in istočasno utrditi svoje pozicije."²⁰² Ob prebiranju proglašev drugih KP (KPI, KPF ...), kjer v skladu s splošno politično linijo Kominterne komunistične partije sploh niso posebej omenjale svojega (komunističnega) imena, se je Kardelju še posebej utrdilo prepričanje, da je linija politične širine edino pravilna. Tako opogumljen in na podlagi uspešnih slovenskih izkušenj s politično širino, Kardelj ne le da ni dvomil v pravilnost politične linije KPS, temveč je bil celo prepričan, da je taka usmeritev pravilna za celotno KPJ in za vse jugoslovanske pokrajine. Tako je Kardelj v pismu z dne 17. januarja 1943 zapisal, da mora biti linija KPJ takšna, kot je oživljena v OF.²⁰³ Poleg tega je Kardelj predlagal ustanovitev nekakšne OF, ki bo strnila čim več demokratičnih elementov in večino ljudstva v vsej Jugoslaviji, da bo imelo gibanje širok protifašističen značaj tudi po bistvu in ne samo po obliki in imenu.

Pomen OF za celotno Jugoslavijo je skušal Kardelj podkrepiti s spretno primerjavo, kjer pravi, če v Sloveniji ne bi bilo OF, bi bili po poletni ofenzivi in oboroženem

²⁰² Jesen 1942, dok. 208.

²⁰³ DLRS, knjiga 5/62.

nastopu protirevolucije slovenski komunisti in partizani potisnjeni iz dežele, tako kot se je to zgodilo v Srbiji, Črni gori in Hercegovini. Očitna je aluzija na sektaštvo in uhajanje v drugo etapo (to velja vsaj za Črno goro in Hercegovino) pozimi in pomladi 1942 ter s tem seveda na skoraj pogubne posledice za komuniste, ki so nastale zaradi te politike. Hkrati lahko v teh Kardeljevih poudarkih zasledimo tudi polemičen odgovor na Titove trditve v pismu dne 16. novembra 1942, da se ni velika italijanska ofenziva za slovenske komuniste končala še katastrofalnejše zaradi OF. Zato je morala biti po Kardeljevem mnenju najpomembnejša naloga komunistov boj proti sektaškim tendencam kot največji nevarnosti v tistem času.

Če pozorno preberemo že večkrat navedeno Kardeljevo pismo z dne 17. januarja 1943, opazimo, da je v njem Kardelj kritiziral osrednje jugoslovansko vodstvo zaradi sektaštva. Tega seveda ni povedal naravnost, temveč je to posredno vidno iz nekaterih njegovih kritičnih opomb (kritiziranje časnika Borbe, Arse Jovanovića, proglaša ženske konference AFŽ). Tako si je Kardelj predstavljal politično linijo KPS(J) iz (domnevno) "uže slovenačke perspektive". Kako pa so stvari izgledale "u svetlosti (...) osnovnih iskustava u drugim zemljama Jugoslavije"?

3. Razvojna pot politične linije KPJ

I.

Od poletja 1942 lahko spremljamo proces medsebojnega prilagajanja v delovanju KPJ na eni strani ter Kominterne na drugi strani, ki je jeseni 1942 pripeljal do uskladitve politične linije KPJ z interesi Kominterne oziroma s sovjetskimi interesi, saj je bila Kominternina v bistvu le podaljšana roka sovjetske zunanje politike. Sovjetsko partijsko in državno vodstvo je sicer ves čas trdovratno zanikalo neposreden vpliv in povezavo s Kominterno, a je bilo malo takih, ki bi ta zagotovila resno jemali.²⁰⁴

²⁰⁴ Tako npr. se je po uradni ukinitvi Kominterne (maja 1943) v odnosih med

Seveda jugoslovanski komunisti niso niti hoteli niti mogli odkrito nasprotovati politiki takrat v mednarodnem komunističnem občestvu vsemogočne Kominterne, temveč je bilo v njihovem delovanju bolj čutiti latentno razhajanje s splošno linijo Kominterne.

Jugoslovanski komunisti so se na začetku vojne znašli v protislovnem položaju, eden od bistvenih pogojev za uresničenje njihovih strateških ciljev (revolucije) je bil podan, to je bila vojna, ki je v boljševistični teoriji že po definiciji pomenila tisto krizno zaostritev, ki odpira možnost za revolucionarni izhod iz nje (jasna je analogija z oktobrsko revolucijo in prvo svetovno vojno!), toda na drugi strani je bila razporeditev sil v mednarodnih razmerah, ki ni bila pogojena z razredno-ideološkimi kriteriji (socializem – imperializem), temveč povsem pragmatično, tista, ki je preprečevala klasično izvedbo revolucije. Temeljni problem, ki se je postavil pred jugoslovanske komuniste, je bil v razrešitvi tega protislovja (seveda protislovja le za komuniste!), te navidezne “kvadrature kroga”, kako izkoristiti vojno v pogojih protifašističnega boja za svoje strateške cilje, ne da bi prišli v nasprotje s temeljno usmeritvijo protifašistične koalicije, katere sestavni del je bila tudi Sovjetska zveza, zaščitnica jugoslovanskih komunistov.

Med jugoslovanskimi komunisti, znanimi po svojem radikalnem levičarskem prepričanju, je bila v prvem obdobju vojne opazna nestrpnost, polna preuranjenih in napačnih ocen, predvsem pa povsem nejasna perspektiva, saj še niso našli pravih rešitev v spletu zapletenih domačih in mednarodnih dogodkov. Sprva je bilo med njimi precej razširjeno prepričanje, da bo Rdeča armada hitro otopila udarno ost nacističnega vojaškega stroja na vzhodni fronti ter v protiofenzivi, še v letu 1941, prodrla daleč čez svoje državno ozemlje in tako osvobodila tudi naše kraje. To pa bi seveda tudi pomenilo konec vseh skrbi za jugoslovanske komuniste.

Za premočrtno izvedbo revolucije je bila, kolikor

Moskvo in KPJ spremenilo le ime, na katerega so jugoslovanski komunisti naslavljali svoje brzojavke. Od tedaj dalje so namreč jugoslovanski komunisti naslavljali brzojavke na Ivana in nič več na Deda. V obeh primerih pa je šlo seveda za isto osebo, Georgija Dimitrova.

se to morda čudno sliši, najbolj "moteč" dejavnik protihitlerjevska koalicija, posebej še, ker je ena od njenih vodilnih članic (Velika Britanija) nudila zavetje in dajala podporo jugoslovanskemu kralju in vladi, glavnima strateškima nasprotnikoma jugoslovanskih komunistov. Zato niti ni tako presenetljivo, da so si komunisti v trenutkih malodušja (po bolečem porazu pri Užicu in umiku iz Srbije) zlahka ustvarili prepričanje, ki je bolj ustrezalo njihovim potrebam in predvsem željam kot pa resničnosti. Tako so "moteče elemente" (protihitlerjevske koalicije) z ugotovitvijo, da prihaja do njihovega razpada, enostavno abstrahirali. S tem so jugoslovanski komunisti preprosto presekali gordijski voz in si ustvarili (sicer fiktiven!) svet, ki jih je naenkrat odrešil neznosnega bremena protihitlerjevske koalicije. Odprla se jim je pot k neposredni revolucionarni akciji, ki je dosti bolj ustrezala njihovi (revolucionarni) formi *mentis*. Do streznitve je prišlo šele po brzoplavki Kominterne (5. marca 1942), ki je vodstvo KPJ opozorila, da je zdaj osnovna naloga združiti vse protihitlerjevske elemente, razbiti okupatorja in izbojevati nacionalno osvoboditev.²⁰⁵ Vse omenjeno dokazuje, da se je spoznanje o strategiji boja, ki je komunistom v razmerah protifašističnega boja omogočilo prihod na oblast, izoblikovalo postopoma.

II.

Pri "izdelavi" strategije kot tudi pri njeni izvedbi ne smemo pozabiti na pomemben prispevek Kominterne. Ta je v začetnem obdobju v skladu s svojo splošno politično linijo zahtevala od KPJ sodelovanje na najširših protifašističnih temeljih, pri čemer ni izključevala niti sodelovanja s četniškim gibanjem pod vodstvom polkovnika, kasnejšega generala, Draže Mihailovića. Do dveh srečanj med Titom in Mihailovićem je jeseni 1941 sicer res prišlo, toda sklenila nista nobenega sporazuma. Nasprotno, prišlo je do oboroženega spopada med obema gibanjema potem, ko je predsednik jugoslovanske

²⁰⁵ Tito, Zbrana dela, knjiga 9, str. 222.

kraljeve vlade v Londonu Dušan Simović 15. novembra 1941 po londonskem radiju razglasil polkovnika Dražo Mihailoviča za edinega vodjo vseh sil odpora v Jugoslaviji. Kljub Titovim opozorilom, da se Mihailovičevi četniki ne borijo proti okupatorju, temveč z njimi celo sodelujejo, ter da so partizanske enote že od novembra 1941 z njimi v oboroženem spopadu, je Kominterneta marca 1942 še vedno vztrajala pri svoji temeljni usmeritvi ter KPJ priporočala sodelovanje z vsemi patriotskimi silami. V tem času se Kominterneta niti ni mogla prav dosti vmešavati v jugoslovanske razmere, saj so bili Sovjeti preveč zaposleni sami s seboj, čeprav so bila pričakovanja jugoslovanskih komunistov o sovjetski pomoči vseskozi prisotna. Takrat so bili še v izraziti defenzivi, ker so globoko na sovjetskem ozemlju potekale odločilne bitke, od katerih je bila odvisna usoda Sovjetske zveze. Poleg tega so bili tedaj v teku za Sovjete izjemno pomembni razgovori o tesnejši in dolgoročnejsi povezavi med vodilnimi članicami protihitlerjevske koalicije, ki so konec maja 1942 pripeljali do dvajsetletne prijateljske pogodbe med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo ter nekaj dni kasneje še med Sovjetsko zvezo in Združenimi državami Amerike. Razumljivo je, da Sovjetska zveza, ki je imela pred očmi predvsem svoje globalne državne interese, ni želela na kakršenkoli način oteževati zблиževanja z velikima zaveznikoma in dajati povoda za sumničenje v iskrenost proklamirane protifašistične politike.

S podpisom prijateljskih pogodb je Sovjetska zveza dobila dolgoročno jamstvo o trdnosti protihitlerjevske koalicije, pomembno gmotno pomoč ter obljubo o odprtju druge fronte. V tem času je bil tudi najhujši nacistični pritisk na bojišču že odbit, tako da so v Sovjetski zvezi že začeli konkretnije razmišljati tudi o (povojni) prihodnosti.

V jugoslovanskih komunistih in osvobodilnem gibanju je Kominterneta vseskozi videla silo, ki izraža sovjetske interese v Jugoslaviji, za razliko od jugoslovanske begunske vlade, ki ni skrivala svoje proangleške usmeritve ter odkrite zadržanosti do sovjetske Rusije. Sovjetski strateški interesi so podobno kot predtem že carski segali tudi na Balkan. V teh načrtih je imela posebno mesto Jugoslavija kot najpomembnejša balkan-

ska država, ki se je poleg tega razprostirala ob obalah Sredozemskega morja, kar je bilo ob znanih sovjetskih težnjah po izhodu na "topla" morja še posebej pomembno. Dolgoročno gledano je temeljna usmeritev jugoslovanskih komunistov (izvedba revolucije) v bistvu ustrezala sovjetskim interesom, potrebno jo je bilo le še prilagoditi splošnim mednarodnim razmeram, pogojenim z obstojem protihitlerjevske koalicije. Po drugi strani pa je KPJ s svojo politiko postavila Kominterno pred izvršeno dejstvo, saj je državljanska vojna v Jugoslaviji že izbruhnila in bi bil njena prekinitev zelo težavna.²⁰⁶

III.

Tako lahko od začetka poletja 1942 sledimo prvim korakom podpore Kominterne jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju pri uveljavitvi v mednarodni javnosti, kjer se niso omenjali več le vojaški uspehi gibanja, temveč ga postopoma vedno bolj uveljavlja kot pomemben politični dejavnik. Uveljavljanje osvobodilnega gibanja s strani Kominterne seveda ni bilo premočrtno, kajti Sovjetska zveza je imela pred očmi celoten kompleks svoje zunanje politike, katere primarni cilj je bil zagotavljanje harmonije v odnosih s svojima velikima zaveznikoma v protihitlerjevski koaliciji.

Medtem ko je Kominternina še spomladi 1942 vztrajala pri svoji prvotni usmeritvi, razglašeni 22. junija 1941, lahko v njeni brzojavki z dne 13. novembra 1942 že prepoznamo stališče, ki se v bistvu ujema s temeljno usmeritvijo jugoslovanskih komunistov, le da je prilagojeno in usklajeno s splošnim protifašističnim značajem vojne.²⁰⁷ Z opozorilom Kominterne, da se bo vprašanje režima v Jugoslaviji (monarhija ali republika) reševalo po vojni, je postalo jasno, da v času vojne ne bo mogoč prehod v t. i. drugo etapo. S tem je bila dokončno izključena možnost, da bi komunisti v Jugoslaviji prišli

²⁰⁶ Branko Petranović, Savo Dautović, Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945). Beograd: Narodna knjiga – Naučna knjiga 1988; Nikola B. Popović, Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941–1945). Beograd 1988.

²⁰⁷ Izvori, knjiga VIII/143.

na oblast po klasičnem revolucionarnem vzorcu. Zato je Kominternina tudi odsvetovala Titu in KPJ ustanovitev vlade (to je bil že tretji Titov poskus – pred tem že poleti 1941 in spomladi 1942), ker se Sovjetska zveza ni želela izpostavljati neposredni konfrontaciji z jugoslovansko begunsko vlado, za katero je kot gostitelj in pokrovitelj stala britanska vlada. Glede na to, da sta imela nasprotna tabora v Jugoslaviji v tistem času svoji glavni oporišči v dveh različnih državah protihitlerjevske koalicije (Veliki Britaniji in Sovjetski zvezi), je morala biti sovjetska politika še tenkočutnejša pri odmeri ukrepov v prid svojega varovanca, KPJ in osvobodilnega gibanja. Zato je Kominternina vedno vztrajala pri koristnosti skupne protifašistične borbe kot temeljnem merilu, prek katerega je lahko nemoteno uveljavljala jugoslovansko osvobodilno gibanje, hkrati pa je obilno pomagala pri dokazovanju pasivnosti (nekoristnosti) in kolaboracije (predvsem) četniškega gibanja pod vodstvom Draže Mihailovića.²⁰⁸ Obenem je Kominternina ves čas vztrajala, da se narodnoosvobodilno gibanje prikazuje brez vsakršnih ideoloških (komunističnih) predznakov, zgolj kot široko vsenarodno gibanje na podlagi zbiranja vseh domoljubnih sil, ne glede na strankarsko pripadnost, za skupni boj proti okupatorju. To so bili pogoji, ki so Kominterni oziroma sovjetski zunanji politiki omogočali, da je v skladu s splošno sprejeto zavezniško politiko podpirala osvobodilno gibanje in s tem KPJ.

Zato je Kominternina podprla (deloma pa celo sama predlagala) zamisel o ustanovitvi političnega telesa (Avnoj), ki pa je imelo že vse bistvene značilnosti, ustrezajoče tako KPJ kot tudi Kominterni. Z razglasitvijo za vsenarodno jugoslovansko in občestrankarsko politično telo je bila Avnoju namenjena vloga, ki je očitno predpostavljala, da predstavlja edinega jugoslovanskega političnega zastopnika sil na strani protihitlerjevske

²⁰⁸ Tudi v tem pogledu je viden preobrat v delovanju Kominternine, saj je le-ta še spomladi 1942 z nejevero in začudenjem sprejemala Titove razlage o sodelovanju Mihailovića, od januarja 1942 vojnega ministra v jugoslovanski begunski vladi, z okupatorjem. Tako v svoji brzojavki 5. marca 1942 (glej Tito, Zbrana dela, knjiga 9. Priloge, str. 222) Kominternina pravi: "Težko se je strinjati s tem, da sodelujeta London in jugoslovanska vlada z okupatorji. Tu mora obstajati velik nesporazum." Od poletja 1942 pa že lahko sledimo prvim ukrepom Kominternine, ki se ujemajo s Titovimi trditvami.

koalicije. S to odločitvijo, ki jo je podprla oziroma celo predlagala Kominternina, je bila zanikana legitimnost sil, ki jih je podpirala begunska vlada v Londonu. Na videz se zdi moja trditev, da poskuša biti Avnoj vsenarodno politično telo, a obenem izključuje in jemlje legitimnost silam, povezanim z begunsko vlado, protislovna. Toda ravno tu se skriva bistvo. V brzojavki Kominterne ne zasledimo niti najmanjšega namiga, da naj se KPJ poveže s katerokoli politično stranko ali skupino (v nasprotju s stališčem spomladi 1942!), da bi Avnoj zares postal koalicijsko večstrankarsko in s tem vsenarodno politično telo, temveč le, da naj se Avnoju da tak značaj.

In kako je Avnoj in s tem celotno osvobodilno gibanje dobilo zahtevan značaj (formo)? Vsenarodni in občestranski značaj naj bi bil dosežen s pritegnitvijo posameznih uglednih ljudi iz kulturno-umetniških krogov, nekaterih politikov iz predvojnih strank ter drugih znanih javnih delavcev v svojo sredo. Toda posebno široke in reprezentativne izbire komunisti, vsaj izven Slovenije, niso imeli, dostikrat pa so se za člane predvojnih strank opredeljevali tudi ljudje, ki so obenem (seveda ilegalno) že postali člani KPJ.²⁰⁹ Kominternina je v svoji brzojavki konec decembra 1942 še posebej poudarila, da naj še zlasti popularizira javne nastope predvojnih javnih in kulturnih delavcev.²¹⁰ Na splošno gledano pomembnost teh ljudi v predvojnem javnem življenju ni bila sorazmerna s publiciteto, ki so jim jo dajali komunisti ob njihovih javnih nastopih. Bistveno pa je bilo, da se je podoba Avnoja čim bolj približevala zamisli KPJ in Kominterne.

Po drugi strani so množično podlago osvobodilnega gibanja v političnem smislu zagotavljale množične profitašistične organizacije (AFŽ, USAOJ), ki so bile transmisijske organizacije pod neposrednim vodstvom KPJ.

²⁰⁹ Mednje spada tudi Ivan Ribar, ki je zasedel formalno zelo pomembno mesto predsednika Avnoja. Pred vojno je bil priljubljen odvetnik, član Srbske demokratske stranke, prvi predsednik ustavodajne skupščine, oktobra 1942 pa je postal tudi član KPJ (Izvori, knjiga VIII/37. Zapisnik seje centralnega komiteja KPJ dne 19. oktobra 1942). Ribar je za komuniste vsekakor predstavljal idealno kombinacijo, saj je v sebi združeval ugled neomadeževane predvojne politične osebnosti, kar v političnem življenju predvojne Jugoslavije ni bilo ravno lahko, ter lojalnost do komunistov, ki jo je s svojim vstopom v KPJ tudi formalno potrdil.

²¹⁰ Izvori, knjiga IX/114.

Kominternina se je očitno sprijaznila z načinom delovanja KPJ, saj je, če izvzamemo Slovenijo z OF, opisan način politične organizacijske strukture odražal razmerje političnih sil v jugoslovanskem osvobodilnem gibanju. Kljub nekaterim poskusom v letu 1941 ter spomladi 1942 KPJ ni uspelo od tega časa pritegniti niti ene politične skupine, s katero bi se uspela sporazumeti za skupen nastop. Tako si je KPJ že v vojnem času zagotovila, ne le v vojaškem, temveč tudi v političnem (kasneje z izgradnjo državnega aparata tudi v državnem) pogledu, popolno hegemonijo v osvobodilnem gibanju. To je pomenilo, da si je KPJ že v prvi etapi (po boljševisistični teoriji – buržoazno-demokratska etapa) za časa protifašističnega boja, zagotovila vodilno vlogo, kar je s stališča politike o razvoju revolucije v dveh etapah, ustoličene s strani Kominterne na začetku vojne, pomenilo določeno spremembo v tej prvi etapi, ki je postala stalnica v liniji KPJ za časa vojne.

4. Razlike v politični liniji KPS in KPJ – problem “lokalno” in “obče”

I.

Ko je Kominternina dala “zeleno luč” politični liniji, ki jo je zagovarjalo vodstvo KPJ, zbrano okrog vrhovnega štaba NOPOJ, in s tem v bistvu potrdila pravilnost njehove usmeritve, je le-ta nujno prišla v nasprotje s širše zastavljeno politično linijo KPS, utelešeno v OF. Tako je bil eden temeljnih vzrokov za podpis izjave pogojen z dokončno utrditvijo usmeritve vodstva jugoslovanskih komunistov, podprte s strain Kominterne in prilagojene splošnemu protifašističnemu značaju vojne. Le-ta je izhajal iz drugačnega od do tedaj ustaljenega razumevanja delovanja KP v prvi etapi (predvsem nobene koalicije!), ki ga je zagovarjal Kardelj v svojih pogledih. Modificirano gledanje na delovanje KP v prvi etapi je lepo ponazorjeno v okrožnici centralnega komiteja KPS z dne 1. marca 1943, torej potem ko so se tudi slovenski komunisti morali podrediti tej liniji KPJ. V njej je rečeno: “da posameznih etap naše borbe ni mogoče med seboj

mehanično ločiti (...) (tako) da nekatere točke sporazuma, kakršnega predstavlja Izjava, nujno segajo preko sedanje narodnoosvobodilne etape, čeprav gre samo za ureditev odnošajev v tej etapi in za čim ugodnejšo enotno borbo v tej etapi (...) Razlogi, ki so dali Centralnemu komitetu pobudo za Izjavo, v bistvu ne segajo preko današnje narodnoosvobodilne etape (...) Pač pa nam ta Izjava omogoča graditi OF kot izrazito enotno vseljudsko organizacijo in zajamčiti v OF naši Partiji avantgardno vlogo.²¹¹

Nasprotje med klasičnim razumevanjem vloge KP v prvi etapi, izraženim v Kardeljevih pogledih, in modificirano linijo KPJ je bilo vidno tudi iz Ribarjevih očitkov v pismih, naslovljenih na slovenske komuniste. Kardelj je svoja stališča utemeljeval in podkrepil tudi s proglašanjem drugih evropskih KP ter s poročili drugih komunističnih radijskih postaj, za katere je menil, da so bili tisti merodajni naslov, ki je izražal trenutno politično linijo KP. Kardelj je pri tem seveda izhajal iz splošnih smernic Kominterne. Med njimi ni delal razlik, ker je bil prepričan, da za vse KP velja enaka splošna linija, ki je bila formulirana ob napadu na Sovjetsko zvezo. Toda Ribar je Kardeljeva sklicevanja na linijo drugih KP zavrnil s trditvijo, da je nepravilno vzporejati taktiko KP Italije, KP Francije in KP Nemčije s taktiko KPJ. To je Ribar lahko storil, saj je, kot je iz zgornjih vrstic razvidno, medtem Kominterni že podprla sicer nekoliko prilagojeno linijo levičarsko usmerjenega vodstva KPJ, s katero se je KPJ že oddaljila od splošnih smernic Kominterne. Še izrazitejše so bile razlike med Kardeljem in Ribarjem v razumevanju vloge KP v prvi etapi. Navedki iz Ribarjevega pisma o tem najboljše govore: "Kao osnovna opasnost u ovom pravcu primećuje se u Sloveniji da su narodne mase – čak i one obuhvaćene u OFom – u daleko manjoj mjeri neposredno vezane uz našu Partiju, nego što je to slučaj na drugim terenima. (...) Vaša partiska literatura i aktivnost srednjeg i nižeg partkadra na terenu ne ide uporno linijom da masama, na reću i djelu, pokaže KPS kao rukovodioca današnje narodno-oslobodilačke borbe, kao kičmu OFa, kao snagu koju prije svega i stalno

²¹¹ DLRS, knjiga VI/4.

preokupiraju problemi i pitanja današnje borbe, (kako se to radi u Hrvatskoj, Bosni itd.) već naprotiv dozvoljava da ne samo mase već i dobar broj Ofovskih i naših mladih aktivista na praksi shvate Partiju kao snagu koja, istina, rukovodi OFom, ali je u glavnom snaga koju interesuju problemi sutrašnjice – za razliku od OFa, kao glavne snage današnje borbe. Ovakvo shvatanje, koje je potpuno pogrešno – jer je KPS zaista rukovodilac OFa i današnje oslobodilačke borbe – odražava se tako da se mase ne vezuju neposredno uz našu Partiju i njenu današnju politiku onako brzo i jako kako je to slučaj npr. u Bosni, pojedinim krajevima Hrvatske itd. (...) Kao što sam gore rekao, često i vaša partiska literatura pogoduje svojim tonom i linijom ovakvim shvatanjima: ona je u mnogo većjoj meri nego ona kod nas puna opštih pitanja (odnos komunista prema svojini, selu, crkvi itd.), mnogo je manje aktuelizirana.”²¹²

II.

Različni pogledi niso izvirali, kot je Ribar očital Kardelju, iz domnevno ozkega in enostranskega gledanja iz zgolj slovenske perspektive, kar naj bi že samo po sebi pomenilo, da je Ribar gledal na vso stvar iz nekega širšega vidika, saj Kardelj ni imel pred očmi le slovenskih razmer, temveč je upošteval celotno jugoslovansko problematiko, umeščeno v mednarodni okvir. Bistvo spora torej ni bilo (le) na relaciji “Slovenija (parcialno) – Jugoslavija (obče)”, temveč gre za spopad različnih konceptov in pogledov na taktiko, ki naj komunistom omogoči prihod na oblast. Ribarjev (oziroma celotnega osrednjega jugoslovanskega vodstva) koncept je bil bolj levičarsko in razredno usmerjen ter nestrpen do drugih političnih skupin, predvsem pa se je naslanjal na vojaško moč, medtem ko je Kardeljev bolj upošteval nacionalne značilnosti posameznih jugoslovanskih narodov ter je dajal prednost politični akciji pri širjenju svojega vpliva, skratka, bližji je bil splošni usmeritvi Kominterne, oblikovani po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo. Zdi se, da je

²¹² DLRS, knjiga VI/89.

k tej neubranosti med Kardeljem in osrednjim jugoslovanskim vodstvom konkretno precej prispevalo različno razumevanje Kominternine brzojavke z dne 9. avgusta 1942, kjer je le-ta že drugič (prvikrat marca 1942) opozorila vodstvo jugoslovanskih komunistov, da naj preneha s sektaško politiko. Reakcija s strani Tita in Kardelja, na katera je bila brzojavka naslovljena, je bila namreč povsem različna. Kardelj se je z njeno vsebino povsem strinjal ter v odgovoru Kominterni zagotovil, da bodo napaki, ki so jo slovenski komunisti razumeli kot splošno obsodbo sektaštva, takoj popravili.²¹³ Tito je ravnal drugače, bolj premeteno, načeloma je Kominterni sicer pri-trdil, v bistvu pa je vztrajal še naprej pri svojem.²¹⁴

5. Slovenski komunisti – “separatisti” ali jugoslovanski “centralisti”?

I.

Pri iskanju vzrokov za dolomitsko izjavo moramo v tesni povezavi z vprašanjem politične linije KP v Sloveniji upoštevati še nekaj pomembnih dejstev, ki se skrivajo v drugi temeljni “slabosti” KPS, to je v njenem odnosu do Jugoslavije oziroma domnevnem pojavu separatizma v Sloveniji. Ribar je svoje pripombe glede tega izrazil na sledeč način: “Drug Tito i naš centralni komitet su u tom

²¹³ Kardelj, Zbrana dela (tipkopis), knjiga V/ 114. Kako resno so slovenski komunisti vzeli opozorilo Kominterne, nam pove dejstvo, da so že naslednji dan (10. avgusta 1942) na seji centralnega komiteja KPS (DLRS, knjiga III/27) sprejeli sklepe v smislu kominterninega opozorila.

²¹⁴ Tito, Zbrana dela, knjiga 11, str. 129–130. Brzojavka izvršnemu komiteju Kominterne dne 12. avgusta 1942, v kateri J. B. Tito pravi: “... Strinjamo se z vami, da je treba sprejeti samo ime ‘udarna’, ne ‘proletarska’ brigada. Ime ‘proletarska’ bosta obdržali le 1. in 2. brigada, ki ju sestavljajo povečini delavci. Pripominjamo, da so ime ‘proletarska’ zahtevali borci in starešine sami, čeprav so bili kmetje tudi pristaši drugih strank.” Tako se je ime “proletarska” brigada (in kasneje divizija) še naprej ohranilo, medtem ko v Sloveniji od tedaj dalje ni bila ustanovljena nobena proletarska brigada in tudi edina dotlej ustanovljena proletarska brigada Toneta Tomšiča se je preimenovala v “udarno”. Seveda ni šlo pri teh razlikah le za poimenovanje brigad, temveč za celotno razumevanje pomena brzojavke, ki so jo slovenski komunisti razumeli kot splošno obsodbo sektaštva (glej zapisnik seje centralnega komiteja KPS z dne 10. avgusta 1942). Kardelj je celo dejal, da je nošnja srpa in kladiva (znak proletarskih brigad!) sektaštvo ne le v Sloveniji, temveč v vsej Jugoslaviji (glej DLRS, knjiga III/31), v nasprotju z J. B. Titom, ki je v bistvu zavrnil očitke iz brzojavke ter vztrajal pri svojem.

pogledu izrazili bojazan od izvesnog separatizma koji je počeo da se pojavljuje kod vas i stavili mi u dužnost da vam na to obratim pažnju. Činjenica je, da vi do osnivanja AVNOJ-a u Bihaću niste ni u part(iskoj) propagandi ni na praksi posvećivali dovoljno pažnje pitanju borbene saradnje naroda Jugoslavije i izgradnje njihove zajedničke buduće zajednice. Što više, često se je događalo da je vaš glavni udar bivao uperen (mislim na part(iski) kadar a ne na vaš CK) na bivšu Jugoslaviju i na Jugoslaviju uopće, jer se tu ni pravila dovoljno jasna razlika. (...) U Ziherlovoj brošuri o propastu Jugoslavije zaključak je potpuno sektaški – koje je mišljenje izrazio i sam drug Tito, pošto ju je pročitao. U svojoj brošuri 'Dve vojski' itd. Kidrič govori da je stvaranje jedinstvene NOVJ iz raznih nacionalnih NOV vojski, "samo vojaška potreba" itd. Postoji još mnogo ovakvih primjera.²¹⁵

Ob Ziherlovo brošuro "Zakaj je propadla Jugoslavija", napisano spomladi 1942, sta se spotaknila tako Tito (v pismu 16. novembra 1942) kot tudi Ribar. Toda če si nekoliko podrobneje ogledamo celotne okoliščine, ki so botrovale vsebini brošure, se pokaže vsa zadeva v precej drugačni luči, kot je videti iz Titovih in Ribarjevih očitkov. Brošuro je Ziherl namreč napisal v času, ko je osrednje jugoslovansko vodstvo sprejelo sklep o prehodu v drugo etapo, ker je bilo prepričano, da bo kmalu prišlo do notranjega zloma v Nemčiji in razpada protifašistične koalicije, kar bi pomenilo začetek revolucionarnega vrenja po celotni Evropi. V tej znova oživiljeni tezi o začetku svetovne revolucije v bodoči sovjetski Evropi ni bilo prostora za Jugoslavijo kot umetno versajsko tvorbo. Zato je osrednje vodstvo v tem času tudi kritiziralo odločitev izvršnega odbora OF o proslavljanju 1. decembra 1941 kot praznika združitve jugoslovanskih narodov, češ da gre za popuščanje reakcionarnim londonskim elementom in capljanje za malomeščanskimi elementi.²¹⁶ Skladno s takim razmišljanjem je bilo v pismu iz začetka decembra 1941, ki ga je napisal Kardelj v Srbiji in je bilo poslano glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet, poudarjeno, "da hoče slovenski

²¹⁵ DLRS, knjiga 6/89.

²¹⁶ DLRS, knjiga 1/109.

narod najprej doseči svojo neodvisnost in šele nato razpravljati o bodoči Jugoslaviji.”²¹⁷ V pismu centralnega komiteja KPJ (napisal ga je Kardelj) 1. januarja 1942 pa so slovenskemu komunističnemu vodstvu naročali, da je “potrebno močneje popularizirati stališče Partije glede pravice slovenskega naroda do samoodločbe, vštevisi odcepitev.”²¹⁸ Če vso stvar nekoliko poenostavimo in ironiziramo, sta Tito in Ribar s tem, ko sta kritizirala Ziherala, pravzaprav kritizirala sama sebe oziroma natančneje stališča centralnega komiteja KPJ iz konca leta 1941 in začetka leta 1942. Nekoliko daljši prikaz okoliščin, ki so vplivale na Zihерlove zaključke, kaže, kako so bile kritike osrednjega jugoslovanskega vodstva o separatizmu na Slovenskem v jeseni 1942 povsem neumestne in neutemeljene, saj so bili spomladi 1942 Zihерlovi poudarki povsem na “liniji” s tedanjo usmeritvijo KPJ. Podobno velja tudi za kritike na račun odsotnosti slovenskih delegatov na zasedanju v Bihaću, za katero pa se niso skrivale nobene separatistične nakane, temveč preprosto dejstvo, da so v Sloveniji prepozno izvedeli za zasedanje ter tako niso mogli pravočasno poslati nanj svojih predstavnikov. Ob tem je treba dodati, da se je Kardelj, ko je po radiu “Svobodna Jugoslavija” izvedel, da je bilo konec novembra v Bihaću zasedanje, takoj odzval in je izvršni odbor OF izdal posebno resolucijo, v kateri se je solidariziral z Avnojem in njegovim proglasom.²¹⁹ Vse to je bilo Ribarju ob prihodu v Slovenijo znano in zato je tudi priznaval: “Istina, u vašoj agitaciji i propagandi posle Bihaća opaža se znatna razlika.” Toda kljub temu je nadaljeval: “Ali je potrebno to forsirati na liniji proglaša AVNOJ-a i poznate izjave AVNOJ-a i VŠ-a, u agitaciji i na delu, utoliko više što je baš separatizam težnja KS (op. avtorja – kršćanskih socialistov) i sličnih. Političko i vojničko povezivanje s Hrvatima i sličnje mjere, posjete vaših aktivista oslobođenom području u Hrvatskoj itd. – sve to treba da budu praktičke mjere na putu uklanjanja ostataka “separatističke” opasnosti.”²²⁰

²¹⁷ Zbornik dokumentov o NOV, del VI, knjiga I/70.

²¹⁸ Izvori, knjiga III/1.

²¹⁹ DLRS, knjiga IV/125.

²²⁰ DLRS, knjiga VI/89.

II.

Zakaj je vprašanje domnevnega separatizma kar naenkrat, brez resničnega povoda s slovenske strani, postalo tako aktualno? Iz današnjega gledišča se zdi kar nekam samoumevno oziroma vsaj komunisti so po vojni želeli stvari tako prikazati, kot da je bilo za njih vprašanje obnove med vojno razkosane Jugoslavije samoumevno. V resnici seveda ni bilo tako, saj je bilo vprašanje obnove Jugoslavije tesno povezano z različnimi možnostmi razpleta ob koncu vojne, ki so jih komunisti predvidevali v različnih obdobjih svojega medvojnega delovanja.

Tudi v pogledu vprašanja obnove jugoslovanske države je bila odločilna omenjena brzojavka Kominterne z dne 13. novembra 1942. S tem ko je bila dokončno opuščena možnost prehoda v drugo revolucionarno etapo v časa vojne, je postalo jasno, da bodo jugoslovanski komunisti lahko prišli na oblast le prek obstoječe državne tvorbe, to je Jugoslavije (obstoječe seveda za članice protihitlerjevske koalicije). Različne druge opcije (balkansko-podonavske, srednjeevropske federacije...), predvidene ob drugačnem (revolucionarnem) razpletu vojne, so bile potisnjene v ozadje in tako je Kardelj decembra 1942 v pismu J. B. Titu ugotovil, da kaže, "da se bodo še najlažje prebili čez Jugoslavijo."

Različna žarišča osvobodilnih gibanj po Jugoslaviji v začetnem obdobju vojne sploh niso bila med seboj formalno povezana. Edina vez med osvobodilnimi gibanji pod vplivom KPJ je potekala po partijski liniji in se je poleg tega kazala tudi v tem, da so vsa gibanja priznavala vrhovnemu štabu NOPOJ avtoriteto najvišjega vojaškega poveljnika. Na splošno je bila povezava med osrednjim jugoslovanskim komunističnim vodstvom, ki je bilo zbrano okrog vrhovnega štaba NOPOJ, in nacionalnimi osvobodilnimi gibanji, posebej še v primeru slovenskega, zelo ohlapna ter je bila omejena le s splošnimi skupnimi smernicami, tako da so se gibanja v različnih nacionalnih okoljih lahko razvijala precej samostojno. To pomeni, da so se gibanja, prilagojena različnim okoljem, razvijala precej raznoliko, tako po obliki kot po obsegu.

Tako je bilo stanje do jeseni 1942, ko je zaradi spo-

znanja, da je končni cilj dosegljiv le prek jugoslovanske države, prišlo do pospešenega procesa poenotenja in centralizacije različnih nacionalnih osvobodilnih gibanj ter uravnoveženja njihovega do tedaj neenakomernega razvoja. Proces je potekal na vseh področjih, tako tudi na, v tistem trenutku najpomembnejšim, vojaškem in političnem. Vrh političnega poenotenja narodnoosvobodilnega gibanja je predstavljala ustanovitev Avnoja kot vsejugoslovanskega splošnega političnega telesa. Istočasno so bile na osvobojenem ozemlju v Bosanski krajini organizirane konference, na katerih so ustanovili enotne protifašistične množične organizacije, kot so npr. USAOJ in AFŽ, ki naj bi delovale na celotnem jugoslovanskem ozemlju. Nekateri znaki kažejo, da je bilo, takoj ko so v vrhovnem štabu NOPOJ sprejeli tako odločitev, poenotenje mišljeno še precej radikalnejše, kot je bilo nato izvedeno. Na primer, kaj naj pomenijo Titove besede v pismu s 16. novembra 1942: "Dali čete vi zadržati OF umesto Veča ili ne to je vaša stvar. Ja mislim da OF može mirne duše da ostane a Izvršni odbor OF-a kao vlast za Sloveniju."²²¹ Na prvi pogled se zdi ta Titov predlog precej velikodušen, toda po drugi strani kaže, da v osrednjem jugoslovanskem vodstvu niso bila povsem tuja tudi razmišljanja, da bi se OF preimenovala po vzoru Avnoja, kar se je na primer zgodilo pri vseh jugoslovanskih narodih (ZAVNOH, ZAVNOBiH...), ki pa pred tem še niso imeli svojih nacionalnih političnih in oblastnih organov. Na moč podobna razmišljanja je mogoče izluščiti iz Arsovega ravnanja, da bi celotno slovensko vojsko združil ter z njo odšel na jug, kjer bi se priključila enotam vrhovnega štaba NOPOJ.

III.

Tudi Ribarjeva glavna naloga ob prihodu v Slovenijo je bila, kot lahko razberemo iz njegovih pisem, "da se učvrsti jedinstvo i borbeno bratstvo hrvatskih i slovenačkih partizana preko svih lokalnih pregrada i 'separatizma'" ter da so "izvršili vojnički i politički 'prodor'

²²¹ DLRS, knjiga IV/51.

koji je likvidirao dosadašnju usamljenost slovenačkih brigada od naše ostale vojske.”²²² To je potrdil tudi Boris Kraigher, ko je dejal, da je Ribar dopotoval “s posebnim zadatkom da učvrsti i ponovno uspostavi tješne veze između oslobodilačkog pokreta i vojske, kao i omladinske organizacije Slovenije s općim narodnooslobodilačkim pokretom Jugoslavije.”²²³ Kraigher se je še spominjal, da je Ribar “mnogo (...) diskutirao o raznim problemima i oblicima tješnjeg povezivanja s čitavim jugoslovenskim oslobodilačkim pokretom.”²²⁴ Taka Kraigherjeva interpretacija daje slutiti, da slovenski komunisti, s katerimi se je Ribar srečal, niso bili nič kaj navdušeni nad “učvrščivanjem”, saj je moral Ribar očitno uporabiti kar nekaj truda (veliko je diskutiral!), da jih je prepričal o potrebnosti takega poenotenja. Kako pa je konkretno potekala diskusija med Ribarjem in slovenskimi komunisti, iz doslej znanih virov ni moč ugotoviti.

Če povzamem bistvo, je jasno, da ni bila težava v slovenskem separatizmu, temveč nasprotno, v tem času smo bili priča izjemno močni unifikaciji in centralizaciji jugoslovanskega osvobodilnega gibanja na vseh področjih. To pa je, kakorkoli že pogledamo, nujno pomenilo prevlado koncepta nadaljnjega političnega razvoja, kot si ga je zamislilo osrednje jugoslovansko vodstvo. Naenkrat ni bilo več prostora za raznolikost in samosvoje poteze znotraj osvobodilnega gibanja oziroma te niso bile več zaželenene. In res, ravno izjava je s svojimi posledicami izničila razlike med linijo KPJ in KPS ter jo prilagodila splošni liniji KPJ.

6. Vpliv spremenjenih mednarodnih razmer jeseni 1942

I.

Naglice, s katero je osrednje jugoslovansko vodstvo pospešeno začelo izvajati centralizacijo in unifikacijo, ni

²²² Ribar, Ratna pisma, str. 193–195. Pismo z dne 12. februarja 1943 J. B. Titu.

²²³ Ribar, Ratna pisma, str. 191–192.

²²⁴ Prav tam..

moč razumeti brez upoštevanja mednarodnih razmer jeseni 1942 oziroma, bolje rečeno, brez upoštevanja tega, kako so te razmere dojemali jugoslovanski komunisti. Jesen 1942 predstavlja čas, ko se je pobuda na svetovnih bojiščih dokončno prevesila na stran sil protihitlerjevske koalicije. Prenos vojne v severno Afriko in s tem približevanje zahodnih zaveznikov obalam Sredozemlja in Balkanu je pomenil v njihovih očeh tudi povečano zanimanje za jugoslovansko bojišče. Sočasno se je, po mnenju jugoslovanskih komunistov, povečevala možnost odprtja druge fronte, za katero so se zahodni zavezniki med drugim tudi obvezali v prijateljski pogodbi s Sovjetsko zvezo. Med jugoslovanskimi komunisti je bila namreč zelo razširjena bojazen, da bo prišlo do zavezniškega izkrcanja ravno na Balkanu. Da z odprtjem druge fronte v letu 1942 ne bo nič, je bilo jasno že ob avgustovskem obisku Churchilla v Moskvi, česar pa jugoslovanski komunisti seveda niso mogli vedeti. Strah pred izkrcanjem zahodnih zaveznikov na Balkanu je bil zelo pomenljiv ter jasno kaže, kakšen je bil, globalno gledano, odnos jugoslovanskih komunistov do Velike Britanije, ki je v njihovih očeh posebej lahka zahodni (imperialistični) svet, ki podpira tudi jugoslovansko "reakcijo", združeno okoli kralja.

Tudi v odnosu do zavezniškega izkrcanja na Balkanu lahko opazimo različne poudarke med osrednjirn jugoslovanskim vodstvom in slovenskimi komunisti. Ti so bili v bistvu le odsev splošne usmeritve, na katerih sta obe vodstvi gradili svojo politično delovanje pred podpisom izjave. V osrednjem jugoslovanskem vodstvu so bili precej bolj zaskrbljeni zaradi možnega izkrcanja zaveznikov, tako da so zopet začeli prevladovati elementi razredne logike, ki so v skrajnem primeru pripeljali celo do pogajanj z Nemci (t. i. marčevski pogovori spomladi 1943), kar bi se lahko ob nekoliko drugačnem razpletu tudi precej drugače končalo za komuniste. Ob tej zelo nepremišljeni potezi, ki pa po svoje zelo dobro razkriva, kakšni so bili cilji komunistov, so se tudi v vodstvu Kominterne ustrašili za usodo jugoslovanskih komunistov.²²⁵ Za razliko od pogledov, ki so se izoblikovali v

²²⁵ Djilas, *Revolucionarni rat*, str. 377.

vrhovnem štabu NOPOJ, se je Kardelj v tem času precej manj obremenjeval z možnim izkrcanjem, čeprav ga tudi on ni izključil ter je pri tem kritiziral stališče Arse Jovanovića. Predvsem pa je drugače gledal na najučinkovitejše načine za preprečitev posledic možnega izkrcanja (za komuniste je to pomenilo poskus restavracije predvojne oblastne strukture). Nasprotno od vrhovnega štaba NOPOJ, ki bi se bil v skrajnem primeru celo pripravljen povezati z Nemci in se z orožjem upreti zahodnim zaveznikom, je Kardelj dajal prednost politični akciji ter priporočal ustanovitev "OF v vsej Jugoslaviji, ki bo strnila čim več demokratičnih elementov in večino ljudstva – (in je) najboljše sredstvo, da politično spodkopljemo vse intervencionistične namene imperialistov."²²⁶

II.

Vse to je med jugoslovanskimi komunisti zbuvalo utvare, da se hitro približuje čas končnega razpleta vojne, na katerega se je seveda treba pripraviti. Kot kaže, si je Ribar pri pojasnjevanju potrebe po sprejetju izjave pomagal tudi s temi, sicer krepko preuranjenimi ocenami. To lahko sklepamo po nekaterih namigih glede potrebnega sprejetja izjave. Kidrič je v pismu Miri Svetini – Vlasti dne 17. februarja 1943 pisal: "Ves pojav je treba razmotrivati skozi prizmo bližajočega se konca" in dalje "zahtevali smo torej od njih (op. avtorja – krščanskih socialistov), da naj likvidirajo v praksi lastno politično skupinsko organizacijo, ali pa da naj jasno deklarirajo, da so stranka. V primeru, da bi se deklarirali za stranko, mi seveda ne bi prenehali z njimi sodelovati v okviru OF glede na sedanjo etapo osvobodilne borbe. Bili pa bi glede na nagli razvoj prisiljeni njihovo stranko na terenu čim prej likvidirati (...) moramo (se) zavedati, da gre razvoj naglo naprej, da pričenjajo razredni momenti igrati vse odkritejšo vlogo. (...) Da smo potemtakem dolžni zavarovati pozicije delovnega ljudstva in njegove avantgarde."²²⁷

²²⁶ DLRS, knjiga V/62.

²²⁷ DLRS, knjiga V/163.

Vse kaže, da je k odločitvi za sprejetje izjave pomembno prispevalo tudi to napačno ocenjevanje mednarodnih razmer in preuranjeno pričakovanje hitrega konca vojne, ki se je izoblikovalo (predvsem) v vrhovnem štabu NOPOJ. Zdi se, da so bile v Ribarjevem prepričevanju slovenskih komunistov ravno izjave o bližnjem koncu vojne celo v ospredju kot razlog, zakaj je treba spremeniti odnose v OF.

7. Zakaj so bili resnični vzroki za podpis izjave prikriti?

I.

Ostaja mi še odgovor na vprašanje, zakaj je bilo potrebno slovenskim komunistom resnične vzroke, ki so pripeljali do izjave, tako skrbno prikriti in domnevne razloge zanjo preusmeriti iz jugoslovanskega okvira na odnose med temeljnimi skupinami v OF. Razlogi za takratno ravnanje slovenskih komunistov so v prvi vrsti izvirali iz izkušenj, nastalih ob sporu z izvršnim odborom OF, ki ga je povzročil Arsa Jovanović s svojim ukrepanjem po prihodu v Slovenijo. Četudi sem o tem nekaj vrstic že zapisal, menim, da za boljše ponazoritev ne bo odveč, da nekoliko osvežim spomin z nekaterimi dejstvi, povezanimi z Arsovim ukrepanjem. Spor z izvršnim odborom OF je Kardelj v pismu J. B. Titu dne 12. januarja 1943 označil z naslednjimi besedami: "Njegovo obnašanje (op. avtorja Arse) je povzročilo pri nas izredno hud spor z IO OF. Vsi do zadnjega so nastopili proti njegovemu obnašanju, še več, iz tega so naredili načelno vprašanje: postavitve in spremembe v vojski, ki jih je naredil Arsa, ne da bi se dogovoril z IO OF, imajo za krnitev nacionalnih pravic, za kršitev samoodločbe naroda, za ponavljanje jugoslovanske prakse. Čeprav sprejemajo enotnost vojske narodov Jugoslavije, zahtevajo, da se spremembe izvajajo z njihovim soglasjem. Glede tega z njimi nikoli nismo imeli sporov, ker smo izpolnjevali to njihovo formalno pravico, da dajo soglasje k splošnim spremembam, (...) toda v zvezi z Arsovim ravnanjem so vprašanje postavili načelno: to je ali ima IO OF pravico,

da da soglasje k splošnim ukrepom v vojski ali ne. Mi smo poskušali v diskusiji stvar pripeljati na praktična tla, tj. na dejstvo, da pri tem ne gre za obliko, marveč za to, ali so ukrepi pravilni ali ne. Priznali so, da so ukrepi pravilni, pozdravili so pomoč vrhovnega štaba s kadri itd. ..., vendar mislijo, da je Arsa s svojim ravnanjem kršil nacionalne pravice slovenskega naroda.”²²⁸ V nadaljevanju pisma je Kardelj razlagal J. B. Titu: “Ker prav dobro poznaš specifično slovensko nacionalno občutljivost, ki je posledica stoletnega nacionalnega zatiranja, boš zelo dobro razumel, zakaj so ravno naši zavezniki tako vztrajni pri nekaterih pridobitvah našega NOB in zakaj toliko jahajo na nekaterih formalnostih. Pri njih še ni toliko vere v kompartijo, da se vseeno ne bi bali, da se za Arsovim ravnanjem vendarle ne skriva poskus ‘z juga’, da bi spet okrnili narodne pravice slovenskega naroda.”²²⁹ V naslednjem pismu z dne 16. januarja 1943 je Kardelj pojasnjeval J. B. Titu: “dejstvo, namreč, da ne gre le za nadaljevanje stare Jugoslavije, marveč gre za vstop narodov Jugoslavije v novo skupnost, zgrajeno na načelih samoodločbe, je za našo propagando v Sloveniji izredno važno. Odhod te delegacije v Bihać (op. avtorja – Kocbek in Rus sta bila predvidena kot slovenska predstavnika v Avnoj in sta na pot tudi odšla, a sta se morala vrniti nazaj v Dolomite), bomo mi prikazali kot zgodovinski korak slovenskega naroda in dobro bo zatorej, da daste vi (CK KPJ, vrhovni štab in Avnoj) tej stvari potreben okvir.”²³⁰ V pismu, napisanem dan kasneje (17. januarja 1943), je Kardelj svoje misli še podkrepil ter poudaril pomen vprašanja samoodločbe za celotno jugoslovansko osvobodilno gibanje: “Za našo partijo bo ves čas in z vsakim dnem vse bolj parola samoodločbe narodov najmočnejša parola. Pred nevarnostjo velikosrbskega šovinizma v prihodnosti bomo pri vseh zatiranih narodih Jugoslavije našli trdna oporišča prav s to parolo. Mislim, da bo v prihodnosti prav to tisti člen, za katerega se bomo morali trdno držati proti silam imperializma in reakcije. Ravno zavoljo tega mo-

²²⁸ DLRS, knjiga 5/46.

²²⁹ Prav tam.

²³⁰ Kardelj, Zbrana dela (tipkopis), knjiga VI/ 79.

ramo že danes paziti na vsak ukrep, da ne bi prekršili vsaj na videz tega načela. (...) Prosim Te, da imaš v rešnici pri svojih ukrepih pred očmi ta dejstva. Pri tem ne gre za bistvo, vendar je varovati zunanja znamenja suverenosti narodov, ker moraš računati z množicami, ki pogosto prav po takih znakih presojujejo bistvo. Nimamo opraviti s komunisti, ki jim je tuje vsakršno zatiranje in zato ne mislijo veliko na obliko. Pred očmi je treba imeti tiste, ki so dobili zaupanje v Partijo prav zaradi tega, ker je Partija tako dosledno branila pravice zatiranih narodov Jugoslavije in ki pogosto ne bodo znali razlikovati med obliko in vsebino.”²³¹

Razberemo lahko, da je Kardelj pripisoval vprašanje samoodločbe in suverenosti narodov osrednjo vlogo v politično-taktičnem načrtu. V času, ko so v osrednjem jugoslovanskem vodstvu oživele težnje po centralizaciji in poenotenju osvobodilnih gibanj, je to vprašanje prihajalo vedno bolj v ospredje. Prišlo je tudi do prvih konfliktnih situacij, ki so izvirale iz različnih pogledov glede rešitve tega vprašanja. V Arsovem primeru se je slovenskim komunistom uspelo mojstrsko izvleči iz nezavidljivega položaja, po drugi strani pa je bil ta primer zanje tudi dobra šola. Izkazalo se je, da je vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda zelo občutljivo, lahko bi celo rekli ključno za sopotnike (krščanske socialiste in sokole) v OF, na katerem stoji ali pade celotna taktika slovenskih komunistov. Zato je bilo potrebno prave vzroke za izjavo, ki so seveda pomenili očitno kršitev načela suverenosti slovenskega naroda, na vsak način prikriti.

Priloga:

Izjava

KPS, slovensko Sokolstvo in krščansko socialistična skupina ugotavljajo, da je njihovo dosedanje sodelovanje omogočilo uspešen, v slovenski narodni zgodovini edinstven slovenski nacionalni upor in da zahtevajo

²³¹ DLRS, knjiga VI/62.

bodoče naloge slovenske osvobodilne borbe njihovo še tesnejšo strnitev. Zato podajajo naslednjo izjavo.

I.

Aprilski zlom 1941 je bil hkrati moralnopolitični in organizacijski polom vse legalne slovenske politike, vseh uradno priznanih političnih strank, pa tudi reakcionarnega in protiljudskega družbenega vodstva slovenske nacionalne usode.

Po aprilskem zlomu so borbo za osvoboditev in združitev slovenskega naroda nujno morale prevzeti nove sile.

Ustanovni sestanek osvobodilne fronte, ki so se ga udeležili zastopniki Centralnega komiteta KPS, slovenskega Sokolstva, krščanskih socialistov in slovenskih kulturnih delavcev, je že po svoji sestavi izrazil temelje bodoče resnično nacionalne in ljudske slovenske politike. Sokolska skupina, ki se je že v predaprilski Jugoslaviji borila proti izkoriščanju Sokolstva v protinarodne in protiljudske namene, se je udeležila snovanja OF v smislu sokolskih narodno obrambnih nalog in smotrov ter je vključila slovensko Sokolstvo v Osvobodilno fronto, Krščansko socialistična skupina se je pridružila ustanovnemu sestanku OF kot izraz revolucionarno demokratičnih procesov med slovenskimi katoliškimi množicami, procesov, ki so se razvijali že v stari Jugoslaviji. Slovenska kultura je s svojim sodelovanjem manifestirala, da se hoče ob strani najdoslednejšega slovenskega nacionalnega in družbenega razreda – delavskega razreda Slovenije – boriti za osvoboditev in združitev slovenskega naroda ter za srečno bodočnost delovnega ljudstva Slovenije. KPS je kot stranka prevzela avantgardno vlogo v slovenskem narodnem osvobodilnem gibanju.

Komunistična Partija Slovenije je kot sestavni del Komunistične Partije Jugoslavije edina stranka, ki je aprilski zlom ni kompromitiral, ki je ves čas svojega obstoja pravilno razumevala ter zastopala slovensko nacionalno vprašanje in ki je zavzela pravilno stališče ob vseh odločilnih prekretnicah za slovensko nacionalno usodo. Glede na to dejstvo, dalje glede na dejstvo, da

je Komunistična Partija Jugoslavije sekcija Komunistične Internacionalne – svetovne stranke mednarodnega proletariata, najnaprednejšega družbenega razreda v zgodovini človeštva – in pa glede na dejstvo, da je Sovjetska zveza vzela v svoje roke usodo zatiranih narodov ter stvar vsega svobodoljubnega človeštva, je bila za obstanek in bodočnost slovenskega naroda edina rešitev v tem, da prevzame Komunistična Partija Slovenije iniciativo za Osvobodilno fronto kot vsenarodno organizacijo za osvoboditev in združitvev slovenskega naroda. V pobudi Komunistične Partije Slovenije se je tudi zrcalilo, da je družbeno vodstvo slovenskega naroda po polomu predaprilske protiljudske in protinacionalne politike prešlo na slovensko delovno ljudstvo z delavskim razredom na čelu. V dejanski slovenski politiki se je pričel tako uresničevati Cankarjev izrek: “Na tvojih plečih, na plečih delavca-proletarca, sloni bodočnost naroda, naroda proletarca.”

Ustanovni sestanek OF slovenskega naroda je pravilno ugotovil, da je resnična, končna in trajna rešitev slovenskega narodnega vprašanja zajamčena le s popolnim zlomom imperialističnega sistema, ki že desetletja v tej ali oni obliki vklepa slovenski narod, in z naslonitvijo slovenskega naroda izključno na Sovjetsko Zvezo. Pravilnost teh ugotovitev je potrdil ves nadaljnji razvoj tako slovenske narodne osvobodilne borbe kakor svetovne osvobodilne vojne proti fašističnemu imperializmu in barbarstvu.

OF je bila od vsega početka zasnovana in zamišljena kot vsenarodna organizacija, v katero imajo ne glede na politične, svetovnonazorske, tradicionalne in družbene razlike enakopravni dostop vsi Slovenci in vse zares patriotske slovenske skupine, ki jih ni omadeževalo izdajstvo in sodelovanje z okupatorji. Vsenarodni značaj, ki ga zastopa OF, je omogočil združitvev vseh pozitivnih slovenskih sil in je dokazal, da vodijo tako proletariat Slovenije kakor ustanovne skupine OF zares pristni nacionalni motivi.

Nastop bele garde, ki so jo spočeli in organizirali reakcionarni protinarodni in protiljudski, v predaprilski Jugoslaviji vladajoči krogi, kakor tudi izdajalska vloga tako imenovane sredine, ki je dejansko zgolj privesek

bele garde, sta dokazala, da je protiljudska reakcija izdala slovenski narodni interes iz svojih razrednih razlogov.

Tudi s svoje plati sta potrdila pravilnost ugotovitve, da pripada družbeno vodstvo slovenskega naroda proletariatu Slovenije in da je za slovensko nacionalno bodočnost pravilna samo pot, ki jo je že prehodil veliki ruski narod.

II.

Enotnost osvobodilne borbe, ki jo bije slovenski narod na življenje in smrt, kakor tudi vsi drugi razlogi, našteti v zgornjih ugotovitvah, zahtevajo, da se Osvobodilna fronta dosledno razvija v smeri vse krepkejšega in enotnega vseljidskega gibanja slovenskega naroda. Upoštevajoč to temeljno potrebo slovenske osvobodilne borbe in slovenske nacionalne ter ljudske bodočnosti, soglašajo ustanovne skupine OF v naslednjih dejstvih:

a) Osvobodilna fronta slovenskega naroda je enotna vseljidska politična in nacionalna organizacija slovenskega naroda. Vodi jo njen Izvršni odbor, ki predstavlja tudi enotno politično in organizacijsko vodstvo aktivistov Osvobodilne fronte.

b) Avantgardna vloga v slovenskem osvobodilnem gibanju pripada glede na njen program, organizacijsko strukturo, strategijo in taktiko Komunistični Partiji Slovenije kot avantgardi najnaprednejšega slovenskega družbenega razreda – proletariata Slovenije. Vse tri skupine ugotavljajo, da sta KPS in njeno vodstvo avantgardno vlogo Partije s pravilno politično linijo in organizacijo osvobodilne borbe slovenskega naroda tudi dejansko izpričala. Nujna posledica vsega tega je, da se Komunistična Partija Slovenije, ki je zgrajena in vodena po organizacijskih in političnih načelih boljševizma in ki predstavlja kot celota ter z vsako svojo organizacijsko postojanko avantgardno središče osvobodilnega boja, širi, razvija in utrjuje vsepovsod na slovenskem ozemlju in na vseh področjih slovenskega javnega življenja. Vsak član Partije kot avantgardne organizacije je že avtomatično aktivist OF.

Druge izmed ustanovnih skupin OF ne organizirajo samostojnih strank ali političnih organizacij. Ustreza-joče svojim nacionalnim, političnim in socialnim strem-ljenjem, ki so glede vseh temeljnih vprašanj istovetna s stremljenji KPS, ne čutijo in ne vidijo nobene potrebe za posebne lastne stranke ali politične organizacije.

c) Slovensko Sokolstvo je zaradi svojega narodno vzgojnega značaja vse od ustanovitve OF priznavalo KPS kot edino politično stranko, ki more po svojem programu, organizaciji in disciplini v osvobodilni borbi in v bodočnosti voditi politično življenje slovenskega naroda. Na tej osnovi je slovensko Sokolstvo v Osvobodilni fronti ustanovilo in ohranilo svoje razmerje do KPS ter ostaja pri svojem prvotnem sklepu, da ne organizira lastnih političnih aktivistov.

d) Razmerje med krščansko socialistično skupi-no in KPS je v skladu z dejanskim stanjem stvari in v interesu OF tako, da je in ostane krščansko sociali-stična skupina izraz prehajanja slovenskih katoliških množic na napredne nacionalne in družbene pozicije ter njihovega sodelovanja na takih pozicijah. Zaradi tega krščansko socialistična skupina ne organizira in ne bo organizirala posebne lastne politične organizacije. Ker bo Osvobodilna fronta organizirala enotno vzgojo za aktiviste OF, se krščanska socialistična skupina odreka sleherni posebni organizaciji lastnih aktivistov. Njeni aktivisti se obvežejo utrjevati in širiti izključno OF slovenskega naroda. V OF kot vseljudski politični in osvo-bodilni organizaciji slovenskega naroda ima slovenski kristjan polno možnost svojega vsestranskega politične-ga izživljanja. Vodstvo krščansko socialistične skupine kot nazorske skupine ostaja idejno vodstvo prehajanja slovenskih katoliških množic na napredne pozicije in njihovega sodelovanja na takih pozicijah.

e) Kader aktivistov OF vodi v organizacijskem in po-litičnem pogledu IOOF kot celota. Aktivisti odgovarjajo IOOF kot celoti. Posebni skupinsko politično organiza-cijski stiki s tem prenehajo (kar pa glede na točko b ne zadeva KPS kot stranke):

f) Uvede se enotna vzgoja za aktiviste OF po smer-nicah in na temelju materiala, ki ga določi IOOF.

g) Pri okrožnih odborih OF se osnujejo krožki akti-

vistov OF, ki imajo nalogo, da se bavijo z vzgojo aktivistov in da skujejo iz aktivistov organizacijsko, politično in moralno enoto. Kader KPS je dolžan posvetiti posebno skrb revolucionarni vzgoji vseh aktivistov. Stremeti mora za ustvaritvijo kar najpristnejšega vzdušja borbenega tovarištva.

Vse tri ustanovne skupine dvignejo kader aktivistov OF s tem na višjo razvojno podlago. Kader aktivistov OF postane kader izbranih osvobodilnih borcev, ki ga enotno vodi IOOF.

Aktiviste OF postavlja IOOF. Za osvobodilne borce pomeni čast, biti sprejet med aktiviste OF.

Za KPS:

Edo Kardelj

Kidrič Boris

Leskošek Franc

Za slovensko Sokolstvo:

Andrej Hribar²³²

Drejče Jaklič²³³

Za krščansko socialistično skupino:

Edvard Kocbek

Fajfar Tone

Miha Borštnik²³⁴

²³² Jože (Josip) Rus.

²³³ Franjo Lubej.

²³⁴ Dr. Marijan Breclj.

Izza kočevskega zbora – med pričakovanji in stvarnostjo

I.

“V nobeni jugoslovanski deželi, pri nobenem jugoslovanskem narodu ni bilo tolikšne samozavesti, tolikšnega navdušenja nad ustvarjanjem svoje lastne države. Tega sem se zavedel šele med zasedanjem slovenskih odposlancev, ki se je začelo v Kočevju 1. oktobra 1943. Tako priprave kot sam zbor so naredile na nas dosti večji vtis kot katerokoli prejšnje srečanje. Namestitev, oskrbovanje, dekoracija dvorane – kot da bi ne stanovali takorekoč še včeraj tam okupatorji in kakor da bi ne bili že na pohodu novi, še hujši okupatorji. Samo število udeležencev zbora – 562 iz vseh delov Slovenije – je dajalo zasedanju posebno zgodovinsko noto. Glavno vlogo pri tem sta igrala Kardelj in Kidrič. Oba sta dosegla svoj položaj zaradi zagnanosti v korist naše stvari in zaradi politične nadarjenosti: zaradi tega pa ju nihče ni koval v zvezde – za kult osebnosti tu ni bilo prostora. Navdušenje je veljalo Sloveniji – vladalo je enoglasno navdušenje zaradi njene državne samostojnosti, ki so jo občutili kot zaključek narodnostnih in začetek socialnih dosežkov. Ko je Kardelj v svojem uvodnem referatu omenil, da so imeli tuji gospodarji Slovence za ‘narod hlapcev’, je dvorana otrpnila od jeze, zato pa je naravnost eksplodirala v navdušenju, ko je govornik hvalil partizane in vzhičeno omenil svobodno Slovenijo.”²³⁵ Tako je ozračje na ko-

²³⁵ Djilas, *Revolucionarni rat*, str. 341.

čevskem zboru doživel Milovan Djilas, ki je bil kot gost povsem neobremenjen in zato tudi njegov opis morda najbolj nepristranski. Zdi se, kot da bi udeleženci zbora – po Kocbekovih besedah sicer v nekoliko umetno vzpodbujenem navdušenju v dvorani,²³⁶ v kateri je dominiral Cankarjev napis Narod si bo sodbo pisal sam, čutili, da je to ena poslednjih priložnosti, ko lahko odkrito dajo duška svojim nacionalnim čustvom.

Pred sklicem kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda je namreč že nekaj časa potekal tudi proces, ki je bistveno krnil slovensko suverenost. Tako lahko pozimi na prelomu let 1942 in 1943 opazamo neposredno vmešavanje s strani predstavnikov osrednjega jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja (najprej Arso Jovanović, nato Ivo Lola Ribar) v delovanje slovenske partizanske vojske in OF. Rezultat teh posegov je bil podpis dolomitske izjave in z njo povezana uskladitev linije OF z linijo KPJ ter nato v maju 1943 formalno zelo pomemben ukrep, in sicer prenos pravice imenovanja slovenskega glavnega poveljstva z izvršnega odbora OF na vrhovni štab NOVJ. Temu ukrepu je nasprotoval zlasti član izvršnega odbora OF Josip Rus, ki je menil, da pomeni prenos vojaških pooblastil na vrhovni štab NOVJ brez trdnih jamstev glede federalne ureditve prihodnje države restavracijo prejšnjih odnosov v državi, tj. unitarizma.²³⁷

Tudi Edvardu Kocbeku so se ob pripravah na kočevski zbor porajali dvomi, ki jih je na seji izvršnega odbora OF 1. oktobra 1943 izpovedal z besedami: "Najprej smo dokončno uredili osnutek, ki naj določi predstavništvo narodno osvobodilnega boja in začasne organe ljudske oblasti v vojnem razdobju. Razdelili smo ga na dva dela, na določanje strukture osvobodilnega gibanja in na nekakšno prvo slovensko ustavo v zasnovi. Prav zaradi tega se mi je zdelo pametno opozoriti tovariše na to, da bi iz drugega dela izpustili vse odnose do nastajajočega jugoslovanskega državnega sistema in jih izrazili

²³⁶ Edvard Kocbek, Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943. Ljubljana: Slovenska matica 1967, str. 341–342 (dalje Kocbek, Listina). V dnevnik je 2. oktobra 1943 zapisal: "Nocoj so se začeli oglašati tudi medklici, vendar so bili organizirani preveč vidno, postajali so neprijetni."

²³⁷ Slovenska novejša zgodovina, str. 673.

v samostojni izjavi, ki bi z njo nastopili v posebni točki: v njej bi slovesno razglasili svojo voljo po sožitju z drugimi južnimi Slovani ter pri tem poudarili vse suverene pravice, ki smo si jih doslej izbojevali. Opozarjal sem jih na prehitro in pretesno formuliranje nove jugoslovanske skupnosti. To se mi je zdelo potrebno povedati iz narodnovzgojnega in narodnopravnega razloga. Toda tovariši so bili mnenja, da je čas do večera prekretek in da je razvoj v nekem pogledu tako izjavo že prerastel. S tem se nisem strinjal.²³⁸ Na zborovanju je bilo poleg poudarjanja slovenske suverenosti – kot poroča Vladimir Dedijer – slišati očitke na račun Vidmarjevega govora, češ da je malomeščanski, ker v njem ni omenil boja drugih jugoslovanskih narodov, zaradi tega pa so okarali še Kidriča, češ da dopušča preveliko demokracijo, ker ni predhodno pregledal Vidmarjevega besedila.²³⁹ Po zboru (4. oktobra 1943) je Kocbek svoje vtise strnil v naslednje misli, ki so hkrati tudi zelo prodorna analiza celotne geneze pogledov slovenskega osvobodilnega gibanja na nacionalno vprašanje: “Zato mi je zdaj postalo močno žal, da referatov nismo prej skupno prediskutirali na seji in da se na Zboru nisem oglasil s prispevkom, ki bi bil spoštljivo izrazil omenjene opuščene misli, kajti z njimi bi dopolnili vsoto osvobodilnih resnic. Nazadnje pa sem pogršel še pravilno slovensko opredelitev za novo Jugoslavijo. Željo po zopetni vključitvi v jugoslovansko državno skupnost smo izrazili prvič že lani decembra, ko smo bili povabljeni na zasedanje ASNOJ v Bihaću, ali bolje rečeno, ko se je tudi slovenska komunistična stranka odločila za vzpostavitev Jugoslavije. Vendar smo to jugoslovansko smer izražali doslej nekam mimogrede in propagandno, stvarno se je jugoslovanska povezanost izrazila le med komunističnimi strankami jugoslovanskih narodov. Tudi nekomunisti smo začeli spoznavati nove razloge za jugoslovansko sožitje, vendar jih doslej še nikoli nismo do kraja analizirali in spremenili v načelo. Zdaj pa se to vprašanje odpira že po svoji praktični plati. Ko se je ustvarilo vojaško sodelovanje v jugoslovanskem okviru in se je

²³⁸ Kocbek, Listina, str. 335–336.

²³⁹ Dedijer, Dnevnik 1941–1944 (II. del), str. 423.

pokazalo, da se hočejo tudi posamezna osvobodilna gibanja združiti v zvezo osvobodilnih gibanj Jugoslavije, je postalo nujno, da proces preorientacije iz samoslovenstva v zopetno jugoslovanstvo pospremimo z jasno in javno izjavo, z manifestativno opredelitvijo, ki bi razglasila načela novega jugoslovanskega sožitja in enkrat za vselej vzpostavila gospodarska in politična poročta zoper kakršno koli izrabo. Če tega ne bomo storili, bomo kljub poudarjanju notranje federacije zapluli v nevarno smer centralistične restavracije. Zato čutim, da je treba idejo novega sožitja južnih Slovanov, ki jih je mogoče združiti le v zelo široki federaciji, približati Slovincem prav prepričljivo in previdno, to se pravi z rezervami, ki smo jih dolžni sebi in svojim zgodovinskim izkušnjam. Ljudje so tako razočarani nad politično povezanostjo z Balkanom, da hočejo stvarnega poročta, predvsem pa stvarne predstave o tem, kakšna naj bo nova Slovenija v novi Jugoslaviji. Zato, pravim, sem post hoc tudi obžaloval, da Zbor ni izkoristil priložnosti in da pri izvolitvi odposlancev v ASNOJ ni slovesno izrazil svojega stališča do nove Jugoslavije.”²⁴⁰

Tako smo od jeseni 1942 dalje priča svojevrstnemu položaju: po eni strani so se ključni elementi slovenske suverenosti dejansko krčili, po drugi strani pa se je slovenska suverenost javno izrecno poudarjala. To, v strokovni literaturi vsekakor premalo poudarjeno protislovje terja podrobnejšo osvetlitev.

II.

Za razumevanje našega problema je ključna trditev Edvarda Kardelja, zapisana v pismu J. B. Titu iz srede decembra 1942, “da je sedaj že očitno, da se bomo lahko mednarodno najlažje utrdili prav čez Jugoslavijo.”²⁴¹ Tedaj se je KPS dokončno odločila za jugoslovanski državni okvir, kar pa ni pomenilo, da je dotlej vseskozi izrecno nasprotovala jugoslovanski državi, temveč le, da je do tedaj puščala to vprašanje odprto. Ta Kardeljeva

²⁴⁰ Kocbek, Listina, str. 351–352.

²⁴¹ Jesen 1942, št. 207. Pismo Edvarda Kardelja 14. decembra 1942 J. B. Titu.

izjava, ki jo je prvi že sredi sedemdesetih let navedel Janko Pleterški,²⁴² kaže, da so bile trditve v slovenskem pa tudi jugoslovanskem zgodovinoписju pred osamosvojitvijo, da se je KPJ že leta 1935 dokončno odločila za jugoslovanski državni okvir netočne in zavajajoče. Za dokončno odločitev KPS za jugoslovanski državni okvir je bilo ključno prvo zasedanje Avnoja v Bihaću konec novembra 1942, kjer slovenskih predstavnikov sicer ni bilo, a je Kardelj po radiu Svobodna Jugoslavija, ki je oddajal iz Sovjetske zveze, v začetku decembra 1942 zvedel zanj. Kardelj je takoj v imenu izvršnega odbora OF sestavil osnutek komunikeja in ugotovil, da bo "potrebno napraviti celo vrsto izredno važnih sklepov", med drugim tudi določiti ljudi za člane Avnoja. Odločitev za jugoslovanski državni okvir je torej decembra 1942 sprejel kar Kardelj sam, ki pa se je zavedal, da bo, kot se je sam izrazil, potrebnih "nekaj ukrepov, da bi tudi v sami Sloveniji direktno dobili pristanek naroda."

Dotedanje Kardeljevo stališče do tega vprašanja je bilo izraženo decembra 1941, ko je zapisal, "da hoče slovenski narod najprej doseči svojo neodvisnost in šele nato razpravljati o bodoči Jugoslaviji."²⁴³ Podobno razmišljanje lahko razberemo v Kidričevem članku Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja iz maja 1942, objavljenem v komunističnem glasilu "Delo", ko je zapisal: "Doseči osvoboditev, združitvev in samoodločbo slovenskega naroda – to se pravi revolucionarno zlomiti obstoječi sistem nacionalnega zatiranja slovenskega naroda in revolucionarno preprečiti vzpostavitev katerega koli in kakršnega koli starega ali novega sistema imperialističnega jarma. Program osvoboditve, združitve in samoodločbe slovenskega naroda je potemtakem izrazito revolucionaren program." Nato je nadaljeval: "Že prva stopnja slovenske narodne revolucije (je) ubrala dosledno protiimperialistično smer, ki je bistveni pogoj za osvoboditev, združitvev in samoodločbo malega naroda."²⁴⁴ Toda kar sta Kidrič in Kardelj zago-

²⁴² Janko Pleterški, Temelji jugoslovanske federacije. Osvoboditev Slovenije. Ljubljana: Založba Borec 1977, str. 44.

²⁴³ Zbornik dokumentov in podatkov VI/1/70.

²⁴⁴ DLRS, knjiga II/19.

varjala konec leta 1941 in v prvi polovici leta 1942, po bihaškem zasedanju v taki obliki ni bilo več izvedljivo. Jugoslavija je postala namreč dejstvo, hkrati pa je postalo tudi jasno, da klasična izvedba revolucije, kot so jo predvidevale predvojne teoretične ideološke sheme, v danih razmerah (obstoj protifašistične koalicije) ni možna. Pri tem se je pojavila zadrega, kako najti ustrezno obliko za uresničitev samoodločbe narodov, na katero so se komunisti sklicevali, ki bi predstavljala primerno nadomestilo za spremenjeni razvoj v prvi fazi (v buržoazno-demokratski) revolucije.

Pri razreševanju tega vprašanja je imel v Sloveniji pa tudi v jugoslovanskem merilu osrednjo vlogo Edvard Kardelj. Kakšno rešitev je zagovarjal, je razvidno iz pisma, ki ga je pisal 16. januarja 1943 J. B. Titu. V njem mu je priporočal, kako naj v Bihaču sprejmejo Edvarda Kocbeka in Josipa Rusa: "Ko bosta prišla, naj jima vsaj tovariši iz PVNOJ narede oficielen akt sprejema kot predstavnikov slovenskega naroda. Ta formalnost bo naredila nanju dober vtis, poleg tega pa je to tudi za našo propagando dobro. Sam veš, da imajo Slovenci radi takšne formalnosti, zlasti danes, ko kot predstavniki slovenskega naroda stopajo v 'državne odnose' z drugimi narodi Jugoslavije. To dejstvo namreč, da ne gre le za nadaljevanje stare Jugoslavije, marveč da gre za vstop narodov Jugoslavije v novo skupnost, zgrajeno na načelih samoodločbe, je za našo propagando v Sloveniji izredno važno. Odhod te delegacije v Bihač bomo mi prikazali kot zgodovinski korak slovenskega naroda in dobro bo zatorej, da daste vi tej stvari potreben okvir."²⁴⁵ Ta scenarij se je tudi uresničil, ne sicer v Bihaču, kamor, kot je znano, Kocbek in Rus nista prišla, temveč devet mesecev kasneje, tj. oktobra 1943 v Kočevju in potem v Jajcu na drugem zasedanju Avnoja. Po drugi strani pa je Kardelj v istem pismu Tita tudi opozoril, "da moramo že danes paziti na vsak ukrep, da ne bi prekršili vsaj na videz tega načela," tj. načela suverenosti in samoodločbe narodov.²⁴⁶ Poleg razlogov načelne narave je k temu opozorilu konkretno prispeval tudi odkrit spor

²⁴⁵ Kardelj, Zbrana dela, knjiga VI/79 (tipkopis).

²⁴⁶ Prav tam.

izvršnega odbora OF z Arso Jovanovičem, načelnikom vrhovnega štaba NOPOJ. Poslej so bili slovenski komunisti pazljivejši, tako so npr. prave vzroke za podpis dolomitske izjave prikrili, o prenosu pravice za imenovanje glavnega štaba so trdili, da gre le za praktične vojaške potrebe itd. V že omenjenem pismu pa je Kardelj J. B. Titu tudi svetoval, naj slovenskim delegatom ob prihodu pojasni, da je centralizacija, za katero je iz ukrepov osrednjega jugoslovanskega vodstva od jeseni 1942 dalje že spoznal, da je neizogibna, potrebna le zaradi trenutnih mednarodnih vidikov.²⁴⁷

Zato je imel kočevski zbor zgolj manifestativen značaj, saj na njem ni bil sprejet noben pomemben sklep glede prihodnosti Slovenije. Dejansko so vodilni komunisti tedaj razumeli kočevski zbor in tudi Avnoj kot nekakšen "dolgi" in obvezo, da uresničijo "objektivno" in "nujno" razvojno etapo v zgodovinskem razvoju, kot so jo predvidevale idejne predpostavke, čeprav so nekateri slovenski komunisti upali, da bodo tem aktom sledili tudi vsi stvarni atributi za opredelitev države (npr. slovenska vojska). Po drugi strani pa je bilo pri teh dejanjih zelo pomembno poudariti, da pri obnovitvi države ne gre zgolj za nadaljevanje predvojnega jugoslovanske države in njene prakse, temveč bo ta zgrajena na povsem novih temeljih. Tako so kočevski zbor in tudi drugo zasedanje Avnoja v Jajcu jugoslovanski komunisti razumeli kot zaključek dobe, ko naj bi bilo v ospredju nacionalno vprašanje, nato naj bi stopili v ospredje socialno-razredni vidiki. V skladu s takim razumevanjem se je J. B. Tito ob dilemah, kam priključiti Bosno in Hercegovino (Srbiji ali Hrvaški) oziroma ali naj bo samostojna enota, opredelil za samostojno federalno enoto, pri tem pa pripomnil, da to tako in tako ni pomembno, saj bodo meje med federalnimi enotami le administrativne, ne pa prave, "buržoazne".²⁴⁸ Celotna geneza zamisli o sklicu kočevskega zbora je bila torej že v temelju precej protislovna.

²⁴⁷ Prav tam.

²⁴⁸ Djilas, *Revolucionarni rat*, str. 355.

III.

Kljub temu kočevskemu zboru ne gre zanikati pomena, saj je glede rešitve nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve pomenil prevlado koncepta, ki je bil dokončno potrjen na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu novembra 1943.²⁴⁹ V času med obema zasedanjema Avnoja (od novembra 1942 do novembra 1943) se je v jugoslovanskem vodstvu osvobodilnega gibanja pogled na oblikovanje nove jugoslovanske države namreč v marsičem spremenil. Drugo zasedanje Avnoja v Jajcu je utemeljil Kardelj in s svojimi odloki je predstavljalo vrh prizadevanj za rešitev nacionalnega vprašanja. Po prvem zasedanju Avnoja v Bihaću je bil eden glavnih očitkov osrednjega jugoslovanskega vodstva slovenskemu, da je izvršni odbor OF sam imenoval zastopnike v Avnoj, kar je Ivo Lola Ribar v pismu centralnemu komiteju KPS 20. aprila 1943 posebej poudaril, "da u slučaju osnivanja AVNOJ-a vi ste za razliku od Hrvata i drugih naroda Jugoslavije, istupali kao posebna celina koja delegira u AVNOJ svoje pretstavnike – dok su pretstavnici svih ostalih naroda bili izabrani i pozvani od vrhovnog štaba".²⁵⁰ Na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu je bilo ravno obratno, saj je kritizirani način postal pravilo. Tako so na podlagi Kardeljeve pobude na jugoslovanski ravni za posamezne pokrajine (Hrvaška, Črna gora in Boka, Sandžak ter Bosna in Hercegovina) najprej ustanovili najvišje politične organe, ki so se imenovali pokrajinski protifašistični sveti ljudske osvoboditve (ZAVNO – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja), torej drugače kot v Sloveniji, kjer je enako telo, SNOO, obstajalo že od septembra 1941. Tudi ti so se izrekli za jugoslovansko državo kot skupnost enakopravnih narodov, ki naj bi bila federativno urejena. Na podlagi takšnega zaporedja je bila odločitev sprejeta na drugem zasedanju Avnoja in zapisana v posebni deklaraciji, tj. odločitev o federativnem načelu zgraditve Jugoslavije, utemeljena na formalno že izrečeni samoodločbi

²⁴⁹ Na pomen kočevskega zbora pri snovanju sklepov na drugem zasedanju Avnoja opozarja tudi Djilas v svojih spominih (glej Djilas, *Revolucionarni rat*, str. 352).

²⁵⁰ DLRS, knjiga VI/89.

posameznih jugoslovanskih narodov. Avnojski odloki so ostajali na načelni ravni, dokončno ni bilo določeno niti število federalnih enot, zato je po zasedanju v Jajcu tudi Kardelj poudarjal, da se odloki še ne spuščajo v podrobnosti federativnega odnosa ter da bo njegove oblike pokazala prihodnost, bodo pa "v vseh primerih plod svobodnega sporazuma med našimi narodi." Največje zasluge za ta "preobrat" imajo slovenski komunisti, pri čemer velja posebej izzvzeti Edvarda Kardelja, ki je bil s svojim položajem v partijski hierarhiji najvplivnejši. Očitno je Kardelju s svojimi pogledi uspelo prepričati ostale vodilne jugoslovanske komuniste, zlasti seveda J. B. Tita, o neustreznosti prvega zasedanja Avnoja v Bihaću, kar je razvidno tudi iz Djilasovega zapisa o pogovoru s Kardeljem: "Odali' smo jedan drugom i kritičko gledanje na prvo zasedanje Avnoja u Bihaću 1942. god.: nije temeljito pripravljeno, a niti rešilo osnovna pitanja – buduću formu države, buduću vlast, osnove društvenog poretka."²⁵¹ Tako lahko imamo Kardelja za arhitekta in za idejnega tvorca odlokov v Jajcu, na katerih je temeljila druga avnojska Jugoslavija.

Čeprav je "preobrat" pomenil le delen kompromis, ki mu ni uspelo v celoti spremeniti dejanskega gledanja na nacionalno problematiko v jugoslovanskem komunističnem vodstvu, in to vprašanje ni bilo v celoti ustrezno uresničeno, pa je bilo bistvo sprejetja kočevskih in avnojskih sklepov v formalni zagotovitvi pravice do samoodločbe narodov in federativni ureditvi države. Čeprav je Kardelj, ko je J. B. Titu utemeljeval potrebnost teh ukrepov, prikazoval formalni vidik kot nekaj obrobnega, npr. pri oceni Kocbeka, je 16. januarja 1943 v omenjenem pismu J. B. Tita opozarjal, "da bo pri posameznih sklepih visel na formalnostih, ki priznavajo suvereniteto slovenskega naroda," je bil ta formalni akt priznanja pravice do samoodločbe dejansko najpomembnejši.

Niso pa formalni avnojski akti iz jeseni 1943 v ničemer zavrli že pred tem načrtane težnje po centralizaciji, ki se je proti koncu vojne le še stopnjevala in prive-

²⁵¹ O Kardeljevi vlogi pri oblikovanju sklepov drugega zasedanja Avnoja v Jajcu (glej Djilas, *Revolucionarni rat*, str. 356).

dla do političnega poenotenja celotnega gibanja jeseni 1944.²⁵² Tako je Latinka Perović, ena najbolj pronicljivih poznavalk jugoslovanske nacionalne problematike, ugotovila, da je bila zaradi monistične narave komunistične doktrine jugoslovanska federacija v precejšnji meri fiktivna, njeno vezno tkivo pa vojska in komunistična partija.²⁵³

Pri oblikovanju tega protislovnega sistema se je Kardelj izkazal kot spreten in daljnoviden politik, sposoben prilagajanja in krmarjenja med dvema ognjema. Po pričevanju pokojnega Jožeta Smoleta, je J. B. Tito o Kardelju nekoč celo dejal: "Ko ga malo bolj potipaš pod kožo, pride tudi iz njega na dan slovenski nacionalizem."²⁵⁴ Vendar je imel kot najvplivnejši Slovenec v celotni jugoslovanski zgodovini izredno kompleksno vlogo, katere posledice so bile tudi mnoge protislovne odločitve. Tako je kljub zagovarjanju formalne pravice do suverenosti in samoodločbe narodov Kardelj aktivno sodeloval pri centralizaciji, ki jo je že sam pred tem napovedal kot ukrep, potreben zaradi "mednarodnih razlogov". S pospešeno centralizacijo, začeto na prelomu 1942/43, in njenim odkritim nadaljevanjem poleti in zlasti jeseni 1944 se sprva niso preveč strinjali niti slovenski komunisti, tako je npr. še poleti 1944 Boris Kidrič upal, da se bodo slovenske partizanske enote preobrazile v slovensko vojsko, nato pa je prišel oster opomin s strani centralnega komiteja KPJ v obliki suspenza Kidriča, ki je nato spokorniško in samokritično napisal članek "Več jugoslovanstva", kjer se že zlovešče pojavljajo očitki o "samoslovenstvu", znani že iz predvojnne propagande slovenskega liberalnega, unitarno usmerjenega tabora.²⁵⁵ Kardelj pa je na seji centralnega

²⁵² Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba 1992, str. 51–104.

²⁵³ Latinka Perović, *Jugoslavija je poražena od znotraj. Teorija in praksa 1993*, št. 5–6, str. 547.

²⁵⁴ Jože Smole, *Pripoved komunista novinarja (1945–1980)*. Ljubljana: Enotnost 1994, str. 141.

²⁵⁵ Boris Kidrič, *Zbrano delo. Govori, članki in razprave 1944–1946, II. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba 1978, str. 104–107. V tistem času so šli v poudarjanju jugoslovanstva celo tako daleč, da so v teh vprašanjih na osvobojenem ozemlju Bele krajine zaprosili za pogovor tudi Engelberta Gangla in dr. Nika Zupaniča, oba zagrizena predvojnna privrženca unitarizma, ki sta seveda z veseljem pohvalila omenjeni Kidričev članek v 16. številki Slovenskega poročevalca. Glej Stari politiki in javni

komiteja KPS 1. septembra 1944, potem ko je ugotovil, da se vprašanje odnosa do Jugoslavije ni popravilo, posebej poudaril, da tu ne gre več le za politično linijo, kot je to veljalo večino dotedanjega časa, ampak da se ljudem dejansko privzgoji jugoslovansko gledanje.²⁵⁶ Prava žrtev tega procesa pa je postal jeseni 1944 odstavljani voditelj hrvaškega osvobodilnega gibanja Andrija Hebrang, ki je sklepe o samoodločbi in suverenosti vzel preveč dobesedno.

Procesu poenotenja na jugoslovanski ravni se seveda ni izognila tudi OF, ki je kot slovenska posebnost izstopala od političnih izkušenj v drugih predelih Jugoslavije. V tem pogledu se je Kardeljeva pobuda z začetka leta 1943, da naj bo slovenska OF zgled za celotno Jugoslavijo, izkazala za neuresničljivo, razvoj je šel namreč prav v nasprotno smer. OF se je namreč sčasoma utopila v nadaljnjem jugoslovanskem političnem razvoju. Ta proces se je v prvih povojnih letih kazal predvsem v ideološkem izganjanju "malomeščanstva" in "nacionalizma" iz OF. Hkrati je potekal poskus prikrojevanja socialne strukture osvobodilnega gibanja predvojnimi ideološkimi merili, to je predvsem favoriziranje delavcev, nasproti drugim slojem prebivalstva, kar je pomenilo opuščanje izvirnih temeljev gibanja. Po koncu vojne se je ta proces še pospešil in Osvobodilna fronta slovenskega naroda se je na prvem kongresu preimenovala v Osvobodilno fronto Slovenije, dokler ji niso v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja s preimenovanjem v Socialistično zvezo delovnega ljudstva vzeli še imena. To pa je pomenilo tudi formalno popolno izenačitev z ostalimi jugoslovanskimi republikami.

Hkrati je prišel pravi čas za razpustitev slovenske partizanske vojske, za ukinitvev katere je na začetku leta 1943 Kardelj menil, da je še prezgodaj, ob zaključnih vojnih operacijah Jugoslovanske armade spomladi 1945.

Iz vsega povedanega je razvidno, da se je že med voj-

delavci o Osvobodilni fronti, o jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu. Razgovori z dr. Brecljem, ing. Dušanom Sernecom, Engelbertom Ganglom in dr. Nikom Županičem. Zapisal Viktor Smolej. Izdalo uredništvo Slovenskega poročevalca.

²⁵⁶ AS 1487, fond centralnega komiteja KPS 1941-1945, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS z dne 1. septembra 1944.

no izoblikoval način delovanja slovenske politike, razpete med Scilo in Karibdo, ki je bil potem zgled in vodilo za celotno povojno obdobje. Tak način delovanja tudi ni bil povsem nov, saj se je v mnogočem skladal s tistim, ki ga je pred vojno uveljavil dr. Anton Korošec, karizmatični voditelj slovenskega katoliškega gibanja. Po drugi strani pa se je pokazalo, da sta dejansko obstajala dva koncepta oziroma pogleda na celotno problematiko ureditve jugoslovanske države vse do odločitve jeseni 1942, da jo obnovijo in se kljub jasnemu distanciranju od predvojne Jugoslavije in obveznem priseganju na deklarirano enakopravnost narodov niti nista bistveno razlikovala od temeljnih dilem, ki so se postavljale ob nastanku jugoslovanske države leta 1918. Po vojni sta se nasprotna pogleda na notranjo ureditev jugoslovanske države le še izkristalizirala in se nato spopadala s spremenljivo srečo ves povojni čas, sprva sicer res prikrito, prvič javno pa v polemiki Čosić – Pirjevec. Nato se je spor le še stopnjeval in po Titovi smrti, ko ni bilo več najpomembnejšega blažilca teh razlik, dosegel vrhunec v začetku devetdesetih let, ko je jugoslovanska država razpadla.

Kocbekova misija v Rimu poleti 1944

I.

“Kako je prišlo do mojega romanja v Rim? Ideja se je porodila iz kramljanja, ki sva ga imela tov. Krištof (Edvard Kardelj – opomba avtorja) in jaz neposredno po sklenjenem (viškem – opomba avtorja) sporazumu. Obe ma se je zazdelo, da je prišel primeren čas tudi za sondiranje terena v Vatikanu, za ugotavljanje razpoloženja v njem in za naš neobvezen nastop v tem pomembnem miljeju. Tudi ostali tovariši so čutili, da bi tak poskus bil mogoč in potreben. Vsi se namreč več ali manj zavedamo, da je za nas zelo važno, kako Vatikan gleda na naše osvobodilno gibanje, kakšno je njegovo razmerje do naših notranjih nasprotnikov, kako gleda na današnjo protikomunistično gonjo po svetu, kako gleda na Sovjetsko zvezo, kako se obnaša do svetovne reakcije in njenih povojnih načrtov in kako se misli držati do naše nove Jugoslavije v bodočnosti. Sklenjeno je bilo, da ta poskus tvegam jaz kot član NKOJ-a individualno, brez kolektivnega pooblastila, vendar z znanjem in odobrenjem celotnega NKOJ-a. Sklenjeno je tudi bilo, da v vseh razgovorih nastopim obenem kot predstavnik katoličanov v NKOJ-u in še prav posebej kot zastopnik slovenskih katoličanov v Osvobodilni fronti.”²⁵⁷ Tako je Edvard Kocbek 27. septembra 1944, potem ko se je vr-

²⁵⁷ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS. f. 495. Glej tudi Edvard Kocbek, Osvobodilni spisi (II. del). Ljubljana: Društvo 2000 1993, str. 99 (dalje Osvobodilni spisi (II)).

nil iz Rima, v pismu izvršnemu odboru OF pojasnil razloge za svojo pot.

Odločitev za Kocbekov odhod je bila sestavni del politike KPS in OF, ki jo je le-ta uveljavljala po podpisu sporazuma med predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) Josipom Brozom – Titom in predsednikom jugoslovanske begunske kraljeve vlade Ivanom Šubašičem (t.i. viški sporazum) 16. junija 1944. Zanj je bila značilna taktika politične širine, ki je imela v Sloveniji po eni strani namen v mednarodno-političnih razmerah pokazati pripravljenost za sprejemanje tudi drugače mislečih v osvobodilno gibanje, po drugi strani pa so z njo skušali izvesti diferenciacijo med še neopredeljenimi ter tako onemogočiti samostojno politično oblikovanje t. i. sredine. Kardelj je v navodilih slovenskemu centralnemu komiteju o tem zapisal: “V notranje političnem pogledu je sporazum popolnoma nevažna stvar in ničesar ne menja, ne v negativnem ne v pozitivnem smislu, na sedanjem stanju stvari. Kolikor ga lahko izkoristite za razbijanje belo – plave garde in sredine to storite, sicer pa ni treba pridajati stvari večjega pomena, kakor ga ima (...) V vsakem slučaju bomo svetovno javnost še enkrat prepričali o naši pripravljenosti na enotnosti z vsemi tistimi, ki kažejo voljo da se bodo borili proti okupatorjem, a obenem bomo znatno razbili reakcionarne grupe v inozemstvu.”²⁵⁸ Del te politike je bilo tudi poudarjeno dokazovanje, da osvobodilno gibanje spoštuje vero in omogoča normalno versko življenje, posebej še, ker je skoraj istočasno (od 12. do 16. junija 1944) v Ljubljani potekala duhovniška konferenca, na kateri so sprejeli posebno protikomunistično resolucijo in obsodili “izdajalsko početje” Metoda Mikuža, Franca Šmona in Avgusta Černetiča.²⁵⁹ Tako je bila v Beli krajini na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani, 22. julija 1944 sklicana duhovniška konferenca. Skupaj z nekaj predhodnimi konferencami po posameznih okrožjih se je zborovanj udeležilo okoli 20 duhovnikov. Vodil jo je prodekan iz Podzemlja Andrej Ilc, ki ga je

²⁵⁸ Izvori, knjiga XVIII/69. Pismo Edvarda Kardelja dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS.

²⁵⁹ Protikomunistično zborovanje slovenske duhovščine. Slovenec, 17. junij 1944.

škof Gregorij Rožman imenoval za generalnega vikarja na osvobojenem ozemlju Bele krajine in mu tudi dal svoj pristanek, da se je kot vikar sme udeležiti. Na njej so sprejeli posebno izjavo, s katero so navzoči duhovniki potrdili, da partizanska oblast upošteva in spoštuje versko življenje.²⁶⁰ Marija Vilfan je zatem zbrala pogovore z nekaterimi duhovniki (prodekanom Andrejem Ilcem, kaplanom Modestom Golio, Metodom Mikužem, župnikom Lojzetom Žabkarjem), dvema znanima predvojnima katoliškima javnima delavcema (Dušanom Sernecom in Francetom Bevkom) in Borisom Kidričem kot predstavnikom OF. Ti so avgusta 1944 izšli v posebni brošuri "Slovenski duhovniki in politiki o Osvobodilni fronti in veri". V tem času je bila celo predvidena skupna resolucija katoliških škofov v Jugoslaviji, za katero je dal pobudo hrvaški monsinjor Svetozar Rittig, ki se je septembra 1943 pridružil hrvaškemu osvobodilnemu gibanju.²⁶¹

Po drugi strani je potrebno omeniti, da dotlej slovensko osvobodilno gibanje ni imelo nobenih uradnih stikov z Vatikanom. Obstajal je sicer poskus s posebno spomenico katoliške skupine v OF spomladi 1943, naslovljeno na papeža Pija XII., ki pa je ostal neurešničen.²⁶² Z internacionalizacijo jugoslovanskega vpra-

²⁶⁰ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (IV. Knjižnica). Ljubljana: Cankarjeva založba 1973, str. 143.

²⁶¹ Izvori, knjiga XVIII/69, kjer je Kardelj zapisal: "32. Bilo bi zelo koristno, če bi se organizirala slovensko-hrvaška konferenca katoliških duhovnikov, za katero je dal inicijativo Msgr. Rittig. Stopite z njim v stik in se dogovorite o tem. Skupna resolucija katoliških duhovnikov v Jugoslaviji bi močno podprla narodnoosvobodilno borbo."

²⁶² Bojan Godeša, O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti papežu Piju XII. aprila 1943. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 657–663. Spomenico bi moral odnesti v Rim prior iz kartuzije Pleterje, vendar tega ni storil. O tem piše prior v svojih spominih (Josip Edgar Leopold – Lavov, Kartuzija Pleterje in partizani 1941–1945. Spomini. Ljubljana: Knjižnica Slovenskega poročevalca 1953, str. 86–87) naslednje: "Proti koncu junija 1943 sem po opravih potoval v zadevi pleterjskega samostana h generalnemu prokuratorju kartuzijanskega reda v Rim, ker takrat ni bilo mogoče potovati h generalu reda, ki je bival v Franciji. (...) Ob tej priliki sem imel tudi advijenco pri papežu Piju XII. (...) Neposredno pred potovanjem v Rim sem bil pri prijatelju Levarju in ga obvestil o svojem potovanju v Rim. Levar mi je ob tej priliki izročil elaborat, ki naj bi ga izročil papežu. V elaboratu so bile ovržene in hkrati raztolmačene razne obdolžitve, ki so jih podtikali partizanom. Tega elaborata pa nisem vzel s seboj, ker so bile trditve v njem samo postavljene, ne pa tudi dokazane. Dokazno gradivo ni bilo zbrano in razloženo, tako da bi bil elaborat brez učinka. Prosil sem Levarja, da bi sporočil na pristojno mesto, naj si prizadevajo vse navedbe v elaboratu podkrepiti z dokazi in potrebnimi dokumenti, nakar ga bom ob drugi priliki vzel s seboj v Rim." Kasneje pa prior gradiva, dopolnjena z dokazi ni

šanja in s približevanjem konca vojne poleti 1944, je imela tudi vzpostavitev stikov osvobodilnega gibanja z Vatikanom določen pomen. Tako je Edvard Kardelj v tistem času celo predlagal, da bi primer Metoda Mikuža oziroma odvzetje pravice njegovega opravljanja verskih obredov, predstavili v obliki pritožbe tudi Vatikanu.²⁶³

II.

“29. junija sem odletel v Bari, da bi se tam čim prej pripravil za pot v Rim. V Bariju je bila v tistih dneh takšna zmešnjava, da so priprave trajale do 5. julija. V tem času sem obiskal tov. dr. Smodlako in ga seznanil s ciljem in pomenom svoje rimske naloge. S tovarišema Magovcem in Marušičem sem obiskal taborišče v Gravini in se seznanil z življenjem in delom naših tehničnih in vojaških enot. Iz Barija sem se z avtom odpeljal v Neapelj, kjer sem moral ostati tri dni in čakati, da se vrne tov. Nikola Mandić, šef našega urada za zvezo v Neaplju. Tov. Mandića smo poslali v Rim, da osebno uredi vse za naše bivanje, ker ni na voljo telefonske linije. Tako sem s svojim tajnikom dr. Mirkom Koršičem prišel (...) julija v Rim in se nastanil v majhnem stanovanju, ki smo ga najeli. Že dan za tem pa sem ostal v postelji zaradi gripe, ki se ji je pridružil še išijas.²⁶⁴ Po posredovanju našega

odnesel, ker so bile razmere ob kapitulaciji Italije take, da ni mogel na pot v Rim (str. 94–95). Kljub temu pa je prior v Rimu vseeno vsaj ustno obvestil Vatikan, ne pa tudi papeža osebno, o tem, kdo so partizani:”Med svojim bivanjem v Rimu sem govoril z nekim monsinjorjem, ki je bil zelo blizu papežu Piju XII. Razložil sem mu, kako je pravzaprav s partizani. Ko sem mu o partizanih vse povedal, mi je ves začuden dejal: “To bi morali sporočiti papežu! Jaz sem z njim intimen in vas lahko popeljem k njemu po tajnem vhodu.” To pa sem takrat odklonil, ker me ni nihče poslal, da bi interveniral v tej stvari, še bolj pa zato, ker nisem imel v rokah nobenega dokaznega gradiva.” (str. 87)

²⁶³ Izvori, knjiga XVIII/69.

²⁶⁴ V pismu Kardelju (Osvobodilni spisi (II), 24. julij 1944, str. 85) je Kocbek še bolj natančno opisal svojo bolezen: “Tisti dan in noč, ko sem tovarišu predsedniku napisal daljše poročilo in sprejel par obiskov, sta bila le za hip olajšanje, drugega dne sem dobil revmatično vnetje desnega stopala, ki se je potem vselilo v levo stopalo, odnosno v obe kolena. Poleg tega se je mišični revmatizem naselil v prsnem košu in od časa do časa je ponagajal še stari išijas. Legel sem in tokrat temeljito, prevzela me je vročina, ki se v vijugah sprehaja gori in dol, ki me pa ta teden niti enkrat še ni zapustila. Znojim se neprestano in moreš si misliti, kako to pospešuje tudi zunanja rimska vročina. Zdravnik mi dnevno daje razne inekcije, ki jim niti ne vem imena, poleg tega pa požiram še neko drugo grenko robo. Če gledamo diagram, iz katerega je razviden potek vročine in s tem infekciозnega procesa, računamo, da bo čez štiri

Narodnoosvobodilnega odbora v Rimu me je z inekcijami začel zdraviti zagrebški internist dr. M. Rehnicher, ki se nam je pridružil in potuje v kratkem v Bari. Danes, 15. julija, sem že vstal in bom v dveh dneh že opravil prve obiske, ki sem jih pripravil s pomočjo svojega tajnika in prof. dr. F. Kosa, ki ga je pred enim letom poslala v Rim slovenska Osvobodilna fronta. Mislim, da smo čas moje bolezni maksimalno izkoristili.”²⁶⁵ Tako je Kocbek opisal svojo nepričakovano dolgo potovanje v Rim. S tem pa zapletov in presenečenj še ni bilo konec.

Glavni cilj Kocbekovega odhoda v Rim je bil obisk pri papežu. Prve dni, še med boleznijo, je začel s svojimi sodelavci navezovati stike z Vatikanom. Pri tem jim je pomagal bivši odvetnik na Reki in izkušen mednarodni pravnik dr. Niels Sachs – Grički.²⁶⁶ Tako je z njegovim posredovanjem prišlo do dveh razgovorov med Kocbekom in prelatom Cippico, ki je delal v vatikanskem državnem tajništvu. Nato je Kocbek v pismu Kardelju 24. julija 1944 pisal, da v prihodnjih dneh predvideva še en sestanek s Cippico in nato z njegovim predpostavljenim monsinjorjem Tardinijem, “nato pa čez par dni s papežem.” K temu je še zapisal: “Upam da bom prišel do nje-ga, pa čeprav se bom moral opirati na palico.” Nato pa je dodal še, kar se je pozneje izkazalo za ključno: “Naj tu omenim še zadržek, ki so ga spretno formulirali “nekje v Vatikanu”. Ker sem član Nacionalnega komiteja in ker me kot takega jugoslovanska kraljeva vlada priznava, me mora po ceremonijalu, ki tukaj strogo vlada, uvesti k papežu zastopnik naše države pri Vatikanu, od-nosno vršilec dolžnosti. Jaz sem tako tolmačenje odbil z razlago, da se mora prej spremeniti ves personal na-šega poslaništva pri Vatikanu, to pa zato, ker ima vsak

dni vročina izginila. Zaradi nege in poleg tega tudi politične bližine Vatikanu sem se preselil v privatno kliniko nekih redovnic.”

²⁶⁵ Osvobodilni spisi (II), str. 78. Pismo maršalu Titu z dne 15. julija 1944.

²⁶⁶ Osvobodilni spisi (II), str. 88–89. Pismo majorju Sardeliću z dne 3. avgusta 1944, kjer piše: “Dr. Sachs je bil do premirja interniran na Liparhi, kasneje pa je živel v Vatikanu, kjer je dobrodošel gost. Pred petimi tedni se je ponudil našemu komiteju v Rimu. Takoj je stopil v akcijo in mi do danes pomagal v mnogih zadevah, tako da smo se Brajnik, dr. Kos in jaz dogovorili in mu dali konkretno nalogo, da nas stalno in v celoti obvešča o tem, kaj se dogaja na zelo živahnem področju vatikanske poli-tike in diplomacije. Na tem mestu bo ostal, dokler mu ne bo odrejena druga naloga. Odločili smo se, da naj živi v Rimu brez vidnih zvez z nami in da za njegovo delo vemo samo Brajnik, dr. Kos, Vi in jaz.”

med njimi maslo na glavi.²⁶⁷ Pa tudi, če bi se personal spremenil, ne vem, če bi ne bilo dobro do konca vojne obdržati svojevrstno neodvisnost linije Osvobodilnega gibanja.²⁶⁸

Kmalu se je pokazalo, da do srečanja s papežem ni možno priti tako enostavno, kot se je to zdelo pred prihodom v Rim. V pogovorih (teh je bilo skupaj pet) s prelatom Cippico je Kocbek izvedel, da sta dve možni poti, kako priti do avdience pri papežu. Prva možnost je bila, da takoj zaprosi za sprejem brez predhodnih razgovorov, druga pa, da najprej opravi spoznavne razgovore, kjer bi se izmenjali pogledi in stališča prečistila. To izbiro so v Vatikanu pospremili z opozorilom: "Če zaprosite za avdienco takoj, jo brez vprašanja dobite, toda vedite, da s papežem ne boste mogli v tem primeru politično se razgovarjati, ker bo to tako imenovana privatna avdiencia, če pa se odločite za avdienco po končanih razgovorih, bo za dosego avdience, ki bo imela političen značaj, treba premostiti nekatere težave, katerih večja ali manjša akutnost se bo razodela v teku pogovorov samih, toda s papežem se boste lahko pogovarjali, o čemer boste hoteli."²⁶⁹ Kocbek se je odločil za drugo pot, to je za razgovore s prelato. Že v prvih razgovorih z mladim prelatom Cippico, ko je bil še bolan, je Kocbek pojasnjeval svoje videnje razmer v Sloveniji in Jugoslaviji. Tako mu je razlagal kakšno je osvobodilno gibanje in kako se bojuje proti okupatorju, delovanje reakcije in vlogo višjega klera ter episkopata pri tem. Kocbek je poudaril, da delovanje predstavnikov katoliške cerkve proti

²⁶⁷ Osvobodilni spisi (II), str. 83. Pismo maršalu Titu z dne 15. julija 1944, v katerem je zapisal: "4. Ne glede na rezultate mojega obiska v Vatikanu je treba opraviti tudi radikalne personalne spremembe pri kraljevem jugoslovanskem poslanstvu v Vatikanu. Dosedanjega poslanika (mislim da Milojević) ni v Rimu, ker ga je moral kot nezaželena oseba zapustiti, vendar je še vedno naslovni poslanik. Vršilec dolžnosti dalmatinski duhovnik Moskatelo in uradnika Čukić in dr. Zalar so se slabo vedli, zlasti slednja dva. Za vršilca dolžnosti je treba takoj postaviti našega zanesljivega človeka, ki bi spremljal zelo intenzivno, zanimivo in pomembno politično življenje v Vatikanu. Če boste izbirali primerno osebo, bi opozoril na dva človeka: najprej dr. Kosa, ki dobro pozna rimske razmere, zaradi dobrega odmeva v Vatikanu in v Sloveniji pa bi bil nemara primeren prof. Viktor Smolej, resen in zanesljiv človek, ki zdaj dela v slovenskem centralnem Agitpropu. Jasno je, da bi prišel v poštev samo eden od njiju, če sami ne najdete primerne osebe."

²⁶⁸ Osvobodilni spisi (II), str. 85–89.

²⁶⁹ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS, f. 495. Kocbekovo pismo z dne 27. 9. 1944 izvršnemu odboru OF.

osvobodilnemu gibanju ne bo moglo ostati brez posledic in bodo morali poskrbeti, da duhovščina ne mogla več delovati na tak način. Posebej pa je poudarjal, da se osvobodilno gibanje v ničemer ni pregrešilo zoper cerkev kot tako in da ni omejevalo osebne verske svobode niti cerkvenega organizacijskega delovanja. Odgovornost za napete odnose med osvobodilnim gibanjem in cerkvijo je torej na strani slednje in bo morala le-ta poskrbeti, da se stanje popravi in se ustvarijo pogoji za dobre odnose v bodočnosti. Kocbek je v pogovorih tudi pojasnil, da sam nima pooblastila, da bi začel pogajanja za končno ureditev odnosov, po drugi strani pa tudi še niso povsem dozorele razmere. Namen Kocbekovega obiska naj bi po njegovih besedah bil, da osvobodilno gibanje že vnaprej pokaže dobro voljo za pozitivno ureditev bodočih odnosov. Po Kocbekovem pripovedovanju so se razgovori razvili v prave debate, vendar pa so bile prelatove izjave le osebne značaja, ker Cippico ni imel pooblastila, da bi dajal izjave tudi v imenu Vatikana.²⁷⁰

Zato se je Kocbek odločil za sledeč korak: "V ta čas sodi tako imenovana spomenica, ki sem si jo zamislil tako, da bi to razpoloženje metodično prestregel in Vatikan do konca izzval in presodil. Vedel sem, da na spomenico ne bodo mogli drugače odgovoriti kot tako, da jo formalno vzamejo na znanje in da torej ne bo mogla imeti nikakršnih konkretnih političnih posledic navzven, obenem pa sem vedel, da bo napravil ogromen vtis, tako da so bili zares v zadregi. S tem sem v Vatikanu ustvaril moralno presenečenje in moralne posledice."²⁷¹

Tako je Kocbek predložil tajništvu Svetega sedeža posebno spomenico.²⁷² V prvih dveh delih spomenice, ki sta bolj uvodnega značaja, je govora predvsem o splošnih značilnostih gibanja in o vojnih razmerah v Ju-

²⁷⁰ Prav tam.

²⁷¹ Osvobodilni spisi (II), str. 107–108. Pismo maršalu Titu z dne 2. oktobra 1944.

²⁷² Osvobodilni spisi (II), str. 92. Pismo maršalu Titu z dne 8. avgusta 1944, v katerem pojasnjuje slogovne značilnosti spomenice: "Mislim, da bi tej spomenici moral dati bolj ali manj slovesen značaj izjave oziroma v njej formulirati svojo nalogo, da bi pri vseh uradnih obiskih laže nastopil kot utemeljitelj in razlagalec. Za pravilno umevanje spomenice je treba z moje strani pojasniti, da so njena vsebina in zgradba, poudarjanje nekaterih dejstev in izpuščanje drugih, pa tudi celotna frazeologija premišljeno izbrani in oblikovani po vztrajnem preučevanju vatikanskega okolja in njegovega političnega duha. Izražam upanje, da v tej spomenici nisem niti česa važnega izpustil niti prestopil meje, ki mi je dovoljena."

goslaviji. Za Kocbekovo misijo in odnose partizanskega gibanja z Vatikanom pa je pomemben zlasti tretji, zadnji del, ki se glasi: "Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije meni, da je po doseženi politični in vojaški enotnosti v državi in po sporazumu s kraljevo vlado v Londonu prišel čas, da se razčistijo in utrdijo odnosi med novim političnim predstavništvom v državi in Sveto stolico, odnosi, ki so jih domači okupatorjevi pomočniki in politiki bivših jugoslovanskih diktatorskih režimov v emigraciji stalno kalili in izkoriščali za svoje protinarodne, protidržavne in celo proticerkvene interese.

Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije zatorej prek podpisanega izjavlja, da je pripravljen priznati doseženi pravni položaj Katoliške cerkve v Jugoslaviji v skladu s federativnim in demokratičnim statutom države in omogočiti rešitev vseh tistih vprašanj in problemov, ki v predvojni Jugoslaviji niso mogli biti rešeni.

Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije bo v Jugoslaviji omogočil neodvisen, samostojen in apolitičen razvoj Katoliške cerkve in vseh njenih ustanov, njeni organi pa bodo lahko ostali v nemotenem in trajnem stiku s Sveto stolico. Komite nadalje izjavlja, do bo do morebitnih sprememb sedanjega pravnega položaja Katoliške cerkve v Jugoslaviji prišlo samo v soglasju s Sveto stolico.

Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije je sprejel smernice in želje svetega očeta glede miru in pravice; iz te izjave je jasno vidno stališče, ki ga zavzema glede graditve novega mirnega, zakonitega in pravičnega reda v Jugoslaviji, kjer bo Katoliška cerkev zavzela tisti položaj, ki ji po dostojanstvu pripada.

Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije prosi Sveto stolico, da nemudoma izvoli dati napotila vsem dostojanstvenikom s sodno oblastjo v Jugoslaviji, da bi brez odloga in v soglasju z obema stranema označili in imenovali vojaške duhovnike v Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije.

Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije je prepričan, da bo Sveta stolica vzela na znanje dobro voljo demokratične in federativne Jugoslavije in da bo zato s polnim razumevanjem dejanskega stanja in z materinsko ljubeznijo do svojih otrok škofe in jugoslovan-

sko duhovništvo s potrebnimi smernicami napotila k sodelovanju z narodnoosvobodilnim gibanjem v smislu obstoječih ustanov (verske komisije) in pri tem obsodila anacionalno in protidržavno delovanje, ki religijo in cerkev izrablja v izdajalske namene.

Nacionalnemu komiteju narodne osvoboditve Jugoslavije bi bilo po volji, če bi Sveta stolica že sedaj poslala na jugoslovansko osvobojeno ozemlje svojega predstavnika, ki naj zato, da bi bolje opravljal svojo nalogo, ne bo podložnik države, ki je zainteresirana za jugoslovanska vprašanja, da bi se osebno preprical o resničnosti zgornjih navedb, resničnosti, ki bo obveljala tudi v prihodnje.²⁷³

Nato je Kocbek v vatikanskem Državnem tajništvu stopil v stik z monsinjorjem Sigismondijem, referentom za balkanske države, ki je dobil za razgovor od pristojnih oblasti vsa potrebna pooblastila, kajti med tem je ravno umrl državni tajnik kardinal Maglione, zbolel pa je tudi monsinjor Tardini, šef kongregacije za izredna vprašanja, ki je imel v Vatikanu vlogo nekakšnega zunanjega ministra. Iz več razgovorov je Kocbek dobil sledeče mnenje o stališču Vatikana. Tako naj bi Vatikan na podlagi različnih poročil iz Jugoslavije prišel do spoznanja, da osvobodilno gibanje Jugoslavije združuje najrazličnejše plasti, vere in nazore, da nima komunističnih niti anarhističnih ali drugih prevratnih teženj, da nima protiverskih tendenc, čeprav so bili prav iz Slovenije obveščeni o 29 justifikacijah katoliških duhovnikov. Vendar, po Kocbekovih vtisih, naj slednji umori ne bi predstavljali nepremostljive ovire med Sveto stolico in Titovo Jugoslavijo glede razgovorov in glede urejanja bodočih odnosov med njima. Poleg tega so v Vatikanu pozdravili stik s predstavnikom nove Jugoslavije, ki so ga želeli obdržati vse dotlej, dokler ne bi bila imenovana enotna vlada oziroma bi bili dani pogoji za mednarodno priznanje novega političnega reda v Jugoslaviji. Slednjega naj bi priznal tudi Vatikan takoj, ko bodo to storili tudi zavezniki. V pogovorih so vatikanski predstavniki tudi vzeli na znanje Kocbekovo pobudo glede ureditve vprašanja

²⁷³ Osvobodilni spisi (II), str. 96–97. Spomenica predložena Tajništvu Svetega sedeža dne 12. avgusta 1944.

vojaških duhovnikov v NOVJ in pošiljanja apostolskega delegata na osvobodeno ozemlje.²⁷⁴

Po teh razgovorih je Kocbek znova načel vprašanje avdience pri papežu, ki jo je tolmačil kot krono dotedanjih uspešnih obiskov. Tega vprašanja ni bilo moč rešiti takoj in je bilo potrebnih več sestankov, dokler ni nazadnje o avdienci pri papežu razpravljal določen krog kardinalov. Na Državnem tajništvu so Kocbeku sporočili sklep: "Želimo vam omogočiti sprejem pri papežu in smo za to pripravljene vzeti nase politično tveganje, ki ga bo v določenem delu sveta povzročila objava vašega obiska pri papežu. Vendar hočemo, da je vaš obisk pri papežu postavljen v običajen diplomatski okvir, ker so bili naši pogovori vendarle pogovori Vatikanu kot versko-politične ustanove z vami kot politično osebo, pa čeprav je šlo pri tem stiku samo za izmenjavo mnenj in ustvarjanje razmer za stabilizacijo novih odnosov med nami in vami. Želimo, da vas k papežu privede jugoslovansko kraljevo poslaništvo pri Vatikanu, kar je po sporazumu Tito – Šubašić možno."²⁷⁵ Potem, ko se je Kocbeku posrečilo preskočiti prvo oviro, ko ni hotel pristati, da ga v obisk uvede predstavnik kraljeve vlade v Vatikanu, na kar je sveti sedež pristal, so od njega zahtevali akreditivno pismo NKOJ-a, v katerem bi ga le-ta predstavil kot svojega člana, ki naj stopi v stik s Sveto stolico in kot tak zaprosi za avdienco pri papežu. Takega pisma pa Kocbek ni imel, kljub temu pa je skušal zaobiti tudi to formalno zahtevo, kar pa mu kljub prepričevanju ni uspelo. V Vatikanu se niso pustili prepričati: "Toda Vatikan je kljub vsemu ostal na tej formalni zahtevi in mi pred odhodom poslal na dom človeka, ki je dejal, da si Vatikan pred zavezniki ne upa kršiti svojega protokola in da naj to razumemo in naj se čimprej vrnem z omenjenim pismom. Obenem so mi govorili, da so šli do skrajne meje in da bom kot član NKOJ-a prej sprejet pri papežu, kakor general de Gaulle, predsednik francoskega NKO, ki je na podobno avdienco čakal dva meseca, potem ko je prvič moral oditi brez nje, ker pogoji zanj

²⁷⁴ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS, f. 495.

²⁷⁵ Osvobodilni spisi (II), str. 111–112. Pismo maršalu Titu z dne 2. oktobra 1944.

še niso bili zreli.”²⁷⁶ Kocbek se je tako brez obiska pri papežu vrnil iz Italije 20. septembra 1944.

III.

Kocbek je celotno rimsko odisejado označil takole: “Če po vsem tem ocenim sam svoje delo, moram reči, da je tisto glavno, kar nam je bilo pred mojim odhodom v Rim pred očmi, doseženo: led je prebit, stik vzpostavljen, dobra volja izražena. Poleg tega smo spoznali, da Vatikan računa z novo Jugoslavijo kot izvršenim dejstvom in to posebno po sestanku Churchill Tito, odnosno po Churchillovem obisku v Vatikanu. Tu je mesto, da vam obnovim par izjav, ki so zelo pomembne. Iz razgovora sem posnel, da misli Vatikan po vojni uvesti neke vrste antiklerikalni kurz v vseh državah, kjer se je danes klerikalizem tako očitno negativno pokazal. Ko sem odprl vprašanje ljubljanskega škofa, so me poslušali in vpraševali, toda z ničemer ga niso branili, ko sem dejal, da bo slovenska narodna oblast v delikatnem položaju, ko ga bo morala prijeti zaradi velike odgovornosti za protiosvobodilno početje, ki si ga je naložil pred celim narodom. Zvedel sem, da so v Vatikanu dvignili roke od njega ob njegovem zadnjem obisku v Rimu, ko je hotel navodil, pa so mu rekli, da naj jo vozi po svoji lastni pameti.”²⁷⁷ Eden izmed odgovornih ljudi v Vatikanu mi je zagotavljal, da je Vatikan v Sloveniji pustil pasti ne samo škofa Rožmana,²⁷⁸ ampak tudi Slovensko ljudsko stranko, odnosno klerikalizem.²⁷⁹ (...) Tudi to je naša velika zmaga, čeprav se je odigrala tiho.”²⁸⁰ Ob teh opti-

²⁷⁶ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS, f. 495.

²⁷⁷ Škof Rožman je bil med okupacijo trikrat v Vatikanu, vendar le v času italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine in sicer maja 1942, novembra 1942 in zadnjič julija 1943. Glej Griesser – Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 155–157.

²⁷⁸ S to trditvijo kot neresnično polemizira Jakob Kolarič, Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa (III. del). Družba sv. Mohorja v Celovcu 1977, str. 491–492.

²⁷⁹ V pismu maršalu Titu z dne 2. oktobra 1944 (Osvobodilni spisi (II), str. 113) je Kocbek še dodal: “Glede tega mi je zanesljiv človek iz Vatikana z največjo resnostjo potrdil, da se je Vatikan odločil v Sloveniji žrtvovati Slovensko ljudsko stranko in žrtvovati škofa Rožmana. Na moje vprašanje mi je odgovoril, da Vam to lahko v taki obliki sporočim.”

²⁸⁰ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS, f. 495. K temu je Kocbek še dodal: “Čeprav mi je bila ta izjava dana jasno in sigurno, vas prosim, da jo uporabljate le v večjih

mističnih ocenah, pa je kljub temu še dodal: "Napačno pa bi bilo, ko bi si po tem mojem prigradnem poročilu ustvarili predstavo, da se ni spremenil le politični obraz Vatikan, ampak tudi njegov bistvo. Nasprotno, njegovo bistvo je ostalo staro. Vatikan sestavljajo še vedno prelati s konservativnimi političnimi in družbenimi tendencami. Res je sicer, da so v tem mravljišču zastopane vse rase in narodnosti in da je opaziti tudi toliko narodnih tendenc, vendar prevladuje enotno občutje negotovosti pred bodočnostjo, ki se hočejo iz nje rešiti po najlažji liniji. To linijo predstavljajo zapadni zavezniki, ki na vse načine omrežujejo Vatikan."²⁸¹ Podoben vtis o opravljeni nalogi v Rimu je Kocbek dobil tudi v razgovoru s Kardeljem. Predsedniku NKOJ-a J. B. Titu je v pismu dne 2. oktobra 1944 poročal: "S tov. Kardeljem sva napravil tudi nekakšen obračun moje poti, ugotovila sva, da je tisto bistveno, kar smo pred mojim odhodom imeli pred očmi, doseženo. Vatikan računa z novo Jugoslavijo in kljub svojim stalnim konzervativnim nagibom krmarji svojo ladjo zelo previdno in nikjer ne zapira nobenih vrat."²⁸²

Navkljub lastnim pozitivnim ocenam delovanja v Rimu, pa je lahko že kmalu tudi sam opazil očitke na svoj račun. Ta občutja je izrazil v pismu J. B. Titu 2. oktobra 1944: "V pismu, ki ste mi ga, spoštovani tov. predsednik, poslali, sem razumel vašo zaskrbljenost, nisem pa mogel razumeti očitka, češ da nisem načenjal naših pritožb glede ravnanja predstavnikov Cerkve pri nas, ko pa je to bila moja glavna naloga in bi moral izrabiti najmanjšo priložnost, da to storim. Moram Vam reči, da je to hudo delovalo name, zlasti še, ker sem ob vrnitvi med svoje tovariše naletel pri njih ne le na sledove takšnega mnenja, temveč tudi na nezaupanje v moje opravljeno delo."²⁸³

Tako je Kardelj 1. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju KPS: "Kocbek vam je napisal obširno poročilo

delovnih smernicah, nikakor pa ne v propagandi, kar velja v glavnem za vso vsebino mojih razgovorov."

281 Prav tam.

282 Osvobodilni spisi (II), str. 113.

283 Osvobodilni spisi (II), str. 110.

o svojem bivanju v Rimu²⁸⁴ in ga pokazal kot pozitivno dejstvo. Objasnite vi tistim, ki se jih tiče, da je Kocbekovo gledanje naivno in da je v resnici vatikanska reakcija še enkrat pokazal svoj obraz. Pozitivnega je v celi stvari samo toliko, da bomo mi lahko jutri Vatikanu in vsej katoliški hierarhiji pri nas, ko bo skušala utrditi svoje pozicije, rekli: prepozno, poslali smo vam Kocbeka, ko je bil še čas, zdaj pa je prepozno.”²⁸⁵

IV.

Navzven se je neuspeh Kocbekovega potovanja v Rim najbolj vidno kazal gotovo v tem, da mu ni uspelo izposlovati avdiencie pri papežu Piju XII, ki je bila njegov glavni cilj.²⁸⁶ Tudi Kocbeku je bilo jasno, da se bo po tem merila uspešnost njegovega obiska. Tako je v pogovoru z vatikanskimi prelati, ko se niso mogli uskladiti glede avdiencie pri papežu, tudi dejal: “Opozoril pa sem jih na to, da bodo moji tovariši in naša javnost presojali uspešnost mojega potovanja le po tem, ali sem bil sprejet pri papežu ali nisem bil.”²⁸⁷ Prav z zapleti glede obiska pri papežu, pa se je pokazala pomanjkljivost, ki je bila pravzaprav ključna in sicer, da Kocbekova misija ni imela dovolj jasno določenih pooblastil. Po eni strani naj bi Kocbek nastopal kot posameznik (le kot član NKOJ-a in še posebej kot zastopnik slovenskih katoličanov v osvobodilnem boju), po drugi pa dejansko tudi v vlogi predstavnika NKOJ-a, čeprav v njegovem imenu uradno ni bil pooblaščen. Pokazalo se je tudi, da ob od-

²⁸⁴ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS, f. 495. Pismo Edvarda Kocbeka 27. septembra 1944 izvršnemu odboru OF.

²⁸⁵ Izvori, knjiga XX/21. Zanimivo je, da je bilo Kocbekovo potovanje v Rim predmet polemike tudi ob znani Kocbekovi aferi zaradi intervjuja v tržaški reviji Zaliv leta 1975. Tako je Makso Šnuderl v polemiki s Kocbekom v Naših razgledih 6. maja 1975 uporabil tudi izpisek iz svojega dnevnika, kjer je imel zapisano: “Dalje je bilo referirano, da je bil Kocbek v Vatikanu in da so tam pripravljene obsoditi belo gardo in zamenjati ljubljanskega škofa in da to obsojajo. Seveda sedaj, ko smo mi sami razgalili belo gardo in onemogočili škofa! To ni nikaka koncesija Vatikana. Sicer pa je imel Vatikan več od Kocbeka kakor pa on od njega.” (navedba je povzeta po Šnuderl, Dnevnik (II. del), str. 303–304).

²⁸⁶ AS 1643, fond Predsedstvo SNOS, f. 495. V pismu izvršnemu odboru OF 27. septembra 1944 je Kocbek zapisal: “Ko sem odhajal na pot, sem obenem s svojimi tovariši imel pred svojimi očmi za konkreten cilj obisk pri papežu.”

²⁸⁷ Prav tam.

hodu niso bili preveč natančno seznanjeni z diplomatskimi prijemi, ki jih taka akcija zahteva. Vso zadevo pa je oteževalo tudi to, da NKOJ mednarodnopravno ni bil priznan, čeprav je bil Vatikan pripravljen v tem primeru zamizati na eno oko. Za vse to pa neposredno ni bil odgovoren le Kocbek, temveč celotno vodstvo, zlasti še Kardelj, ki je bil eden od neposrednih pobudnikov tega potovanja. K temu pa je potrebno dodati, da bi se Kocbek lahko takoj srečal s papežem, ko bi se vrnil v Rim s pooblastilom NKOJ-a. Seveda bi morala za to obstajati volja s strani vodstva osvobodilnega gibanja, te pa tedaj ni bilo več. Kocbek je v pismu monsinjorju Sigismondiju 3. oktobra 1944 sicer navedel ovire tehnične narave, ki onemogočajo njegov ponovno vrnitev v Rim, vendar je bilo dejansko drugače.²⁸⁸ Kardelj je namreč Kocbeku preprečil ponoven odhod v Rim²⁸⁹ in vodstvu slovenskega centralnega komiteja KPS v pismu dne 1. oktobra 1944 hkrati zabičal: "V zvezi s Kocbekovim slučajem vsa opozarjam, da ne pustite več nikomer v Rim od naših katoličanov, zlasti tudi ne Mikužu, ki je zadnjikrat izražal take želje."²⁹⁰ Tako se je na koncu izkazalo, da Kocbek pravzaprav sploh ni bil odgovoren za to, da se ni srečal s papežem.

Povsem neposredno se je nasprotje med Kocbekom in vodstvom partizanskega gibanja pokazalo dejansko le ob spomenici, ki jo je Kocbek predložil tajništvu svetega sedeža. Kocbek je sicer skušal to razhajanje kasneje omiliti, v poročilu izvršnemu odboru OF pa ga je celo zamolčal in spomenice v njem sploh ni omenil. Glavne očitke lahko razberemo iz pisma J. B. Tita, ki ga je napisal v imenu predsedstva NKOJ-a, dne 26. avgusta Edvardu Kocbeku. V njem lahko preberemo: "Smatramo da je potrebna večja opreznost nego što je izražena u

²⁸⁸ Osvobodilni spisi (II), str. 115–116, kjer piše: "Ovire tehnične narave, ki izvirajo iz poteka vojaških operacij in iz političnega udejstvovanja članov Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije v vseh predelih države, ovire torej, ki sem jih predvidel že v pogovorih z Vami, mi ne dopuščajo, da se vrnem v Vatikan z zahtevanim pismom."

²⁸⁹ Osvobodilni spisi (II), str. 109. Pismo maršalu Titu 2. oktobra 1944, kjer Kocbek piše: "Zato pa sem poročal tovarišem na seji, posebej pa še tovarišu Kardelju, ki je odločil, da se zaradi zunanjepolitičnih razlogov ne bom vrnil, ampak samo z osebnim pismom zaključil svoj obisk v Rimu."

²⁹⁰ Izvori, knjiga XX/21.

Vašem konceptu po pitanjima u trećem otkjenu Vašeg memoranduma, što se vidi iz naših prijedloga.

Odnos Katoličke crkve (ne Crkve u cjelini, već one u Jugoslaviji) prema borbi naroda Jugoslavije za njihovu slobodu nije bijo bresprijekoran. Ne samo da svećenstvo nije stalo uza svoj narod u toj njegovoj borbi, već je u ogromnoj svojoj većini bilo aktivno na strani neprijatelja. Bilo je čak i svećenika zločinaca. Prirodno je da to držanje nije ostalo bez posljedica na raspoloženju naroda prema Crkvi u Jugoslaviji. Mi ćemo morati preduzeti mjere protiv krivaca prema svom narodu i nastojati da spriječimo ponavljanje ovakve uloge domaćeg našeg djela crkvene organizacije.

Mi se do danas nismo ograđili o Crkvu, kao u pogledu njenog poštovanja tako ni u pogledu priznanja slobode njenog vjerskog djelovanja. Ona se međjutim u mnogome ogriješila o naše narode. Na njoj je sada da to popravi i da stvori uslove za dobre odnose u budućnosti. U ovakvom stanju stvari, mi ne možemo ničim garantovati njen pravni položaj, a ne možemo pristati ni da se odrekemo prava da izmenimo njen sadašnji položaj bez pristanka Sv. Stolice.

Danas ne vidimo nikakve garancije da bi takvo naše dobrovoljno odricanje od svojih prava urodilo korisnim plodom i dalo mogućnost za dobre odnose s Crkvom u našoj zemlji.

Zato smatramo da danas još nije vreme da se naši odnosi s Katoličkom crkvom konačno uredi. Oni bi – prema današnjem stanju i raspoloženju naroda – morali biti nepovoljni po samu Crkvu, bez obzira na pozitivno vjersko raspoloženje narodnih masa. Mi, razume se, ne želimo takvo rešenje pitanja. Upravo je u interesu dobrih odnosa sa Sv. Stolicom da se ta stvar postepeno razvija i u tom razvoju prečiste svi konkretni problemi Crkve u Jugoslaviji.

Zato je danas prerano obećavati priznanje dosadašnjeg pravnog položaja Crkve u Jugoslaviji, a još manje da će se promene pravnog položaja Crkve provoditi samo u saglasnost sa Sv. Stolicom.²⁹¹

Pri tem je šlo za očitno temeljno različno gledanje

²⁹¹ Osvobodilni spisi (II), str. 97–98.

predvsem na ureditev bodočih odnosov s katoliško cerkvijo in kdaj naj do njih sploh pride.²⁹²

V.

Poleg teh konkretnih očitkov in razhajanj je na negativno oceno Kocbekovega potovanja v Rim najbolj vplivala sprememba politične linije partizanskega gibanja, do katere je prišlo prav v času Kocbekovega bivanja v Rimu. Zanj je bila značilna opustitev politike širine in zaostritev odnosov do vseh skupin izven OF. Tako je vodstvo partizanskega gibanja v tem času (po 15. septembru 1944) prekinilo vse pogovore z vsemi subjekti izven OF in so se zanje zaprla vrata v OF. Politiko zaprtih vrat je Boris Kidrič v poročilu "za Moskvo" pojasnil takole: "V sedanji politični situaciji se že opaža, da se reakcija, ki se je doslej vezala predvsem na okupatorja, skuša pregrupirati, se vezati na zahodne zaveznike in dobiti razne postojanke v organizacijah Osvobodilne fronte in institucijah narodne oblasti. Ena izmed osnovnih nalog je torej preprečevati tako pregrupacijo in pridobivanje pozicij s strani reakcije. Pregrupacija reakcije je zelo vidna pri tistem delu slovenske duhovščine, ki očitno izraža trenutno vatikansko politiko. To je tisti del duhovščine, ki je ostajal doslej kljub pozivom OF, naj se priključi narodnoosvobodilni borbi, pasiven in ki se tudi ni javno diskreditiral zaradi sodelovanja z okupatorjem, ki pa poleg drugih elementov predstavlja sedaj objektivno in subjektivno sredstvo najnovejših poskusov reakcije, da izvede svojo pregrupacijo in se zasidra v raznih javnih institucijah."²⁹³ Tako je Kardelj v pismu centralnemu komiteju KPS z dne 1. oktobra 1944, ko je govoril o Kocbekovi poti v Rim in odnosih z Vatikanom in s katoliško duhovščino zapisal: "Vi pa v Sloveniji odločno zavzemite kurs, o katerem smo govorili, ko sem bil pri vas. Pokazalo se je tudi tu, da naše stališče proti duhovnom ni prav nič preostro, ker se sploh skuša zdaj ka-

²⁹² Z zelo podobnimi težavami kot Kocbek se je od jeseni 1944 spopadal tudi predsednik verske komisije Lojze Ude.

²⁹³ Kidrič, Kratek obris, str. 47.

toliška reakcija utrditi na naših pozicijah. Kakršna koli kolebanja v tem oziru ali popuščanja takim tendencam, kot jih razvija Kocbek, bi bilo v sedanjem položaju samo nevarno in bi privedlo do nove koncentracije reakcije. Zdi se mi potrebno še enkrat poudariti, da je potrebno zavzeti zelo oster kurs proti slovenski katoliški sredini in ji ne dati, da bi se konsolidirala. Ves mednarodni in notranji razvoj kaže na to, da bodo procesi šli svojo pot in da bo treba biti do skrajnosti buden.”²⁹⁴

Po drugi strani pa je prišlo v tem času tudi do pomembnih sprememb v OF. Tako so na seji izvršnega odbora OF 23. septembra 1944 sklenili razširiti izvršni odbor z 11 na 27 članov, kar je Boris Kidrič pojasnil: “da pomeni vstop v Izvršni odbor za vsakega od novih tovarišev, posebno pa za tiste, ki so sodelovali v Vrhovnem plenumu, kot predstavniki političnih frakcij in funkcij, kot pristanek na enotnost Osvobodilne fronte in to ne samo glede splošne politične linije, ampak tudi v organizacijskem pogledu, tako da se s tem vsak od prisotnih članov v IO odreče snovanju samostojnih političnih grupacij in da sprejmemo vsi OF kot bodočo platformo slovenskega političnega in ekonomskega življenja.”²⁹⁵ Po tej spremembi, lahko bi ji dejali kar nekakšna mala dolomitska izjava, je opredelili nov značaj OF Boris Kidrič z besedami: “Osvobodilna fronta je danes popolnoma enotna, čeprav navzven predstavlja še vedno tudi slovensko politično tradicijo. Komunistična partija ima v Osvobodilni fronti nesporno vodilno vlogo. (...) Osvobodilna fronta je ohranila svoj vsenarodni značaj, v svojem jedru pa predstavlja zvezo delavcev, delovne inteligence, kmetov, raznih drugih srednjih slojev in tistih patriotov, ki jim je interes narodnoosvobodilne borbe nad razrednimi interesi. Danes ne more biti nobenega dvoma, da bo Osvobodilna fronta pod vodstvom Komunistične partije ostala tudi po osvoboditvi.”²⁹⁶

Na negativno oceno Kocbekovega potovanja v Rim so še posebej vplivale ideje, ki se jih je navzel v Italiji.

²⁹⁴ Izvori, knjiga XX/21.

²⁹⁵ AS 1670, fond izvršnega odbora OF, f. 432. Seja razširjenega izvršnega odbora OF dne 23. septembra 1944; Bojan Godeša, Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. Prispevki za novejšo zgodovino 1998, št. 1–2, str. 75–87.

²⁹⁶ Kidrič, Kratek obris, str. 46.

Ta spoznanja je Kocbek opisal v več pismih osrednjemu vodstvu, najbolj natančno pa v pismu J. B. Titu 2. oktobra 1944, ko je zapisal: "Kot katoličan sem iz tega rimskega bivanja lahko potegnil zelo pozitivno ugotovitev, da se je v vrstah zavednih katoličanov po vsej Evropi začelo razslojevanje, ki ima bolj ali manj družbeni značaj. Ugotovil sem torej, da se je proces, ki smo ga začeli slovenski katoličani s pomočjo kompartije v osvobodilnem boju, zdaj pojavil tudi pri drugih narodih in to z zanosom, ki ga nisem nikdar pričakoval. Imel sem priložnost, da stopim v osebni stik z ljudmi, ki zastopajo revolucionarne težnje na primer v Italiji, pa tudi v Franciji in drugih deželah.

Vsi ti katoličani (z delavskimi množicami, mlado inteligenco in mladimi duhovniki) ostajajo iskreno zvesti katoliškemu nazoru, vendar hkrati sprejemajo marksizem-leninizem za svojo podlago na družbenopolitičnem področju, ne da bi kjerkoli nastopali kot kakšna sekta, pač pa akcijsko povezani s kompartijo. To so bile zame popolnoma nove vesti, slovesno so potrdile usmeritev slovenskih krščanskih socialistov, ki smo prvi med njimi stopili na to pot, obenem pa so pokazale, da je v katoliškem svetu zares dozorel trenutek za veliko razslojevanje družbenega in moralnega značaja. Tudi za nas je pomembno dejstvo, da bo v bodočih evropskih procesih veliko vlogo igralo prav to notranje čiščenje katoliškega sveta. S tem je potrjeno moje osebno mnenje, da je katolicizem sposoben velikih zgodovinskih preobratov, ne da bi pri tem karkoli spremenil v območju dogme.

Prepričan sem, da gremo naproti novemu katolicizmu, ki se bo omejil na svoj prav verski okvir in obenem zavrgel vse svoje politične in družbene nepravilnosti. Vse to pa ni bilo odvisno samo od nastopa katoliške levice same, ampak tudi od razumevanja kompartije, katere naloga je v Evropi med drugim ta, da z vsemi sredstvi omogoča to razslojevanje in nastop katoliške levice, kar bo trajalo tako dolgo, dokler ta proces ne bo končan. Spet sem globoko sam v sebi doživel dejstvo, da je evropski katolicizem tako močan duhovni in zgodovinski pojav, da ga v bodočih evropskih procesih ni mogoče niti zanikati niti rušiti bodisi z družbeno revolucijo ali kulturnim bojem, ampak samo očiščevati in

vklučevati v novi svet, ki terja obvezno družbeno napredno stališče, hkrati pa dopušča svobodo nazorov. To je nemara moje najbolj pozitivno spoznanje, do katerega sem prišel med bivanjem v Rimu, in se čutim dolžnega, da Vam ga v tej bežni obliki posredujem, ker ste predstavnik sile, ki je ravno v Sloveniji položila temelje temu velikemu procesu, danes pa tudi predsednik države, ki bo lahko ta prepričljivi zgled do konca uresničila.”²⁹⁷

Kocbekova razmišljanja in pogledi seveda niso ostali brez odmeva v partijskem vodstvu. Kardelj jih je ocenil z naslednjimi besedami: “Tudi sicer ta njegov obisk v Rimu na njega ni pozitivno deloval. Postal je bolj krščanski, kakor je bil kdaj koli prej. Tam je prišel v zvezo tudi z nekimi krščanskimi komunisti in zdaj mu je udarilo v glavo, da je njegova misija, namreč Kocbekova, da evropsko krščanstvo privede v sklad s komunizmom. Smatra, da se mora bolj aktivizirati, in ponovno postavlja vprašanje njihove skupine itd. Njegove ambicije te vrste so sicer zelo naivne, obenem pa lahko postanejo tudi nevarne. Jaz ga bom zadržal pri nas in ko pride v pravoslavni Beograd, bodo te njegove krščanske ambicije najbrže imele bolj malo možnosti za razvoj.”²⁹⁸ Nato je Kardelj nadaljeval: “Imel sem obširen razgovor z Rusom. Poleg vseh neumnosti in nesporazumov se mi vendarle zdi, da je Rus mnogo pozitivnejši od Kocbeka in da bo ostal zvest. Na to vas opominjam samo zaradi tega, kolikor boste morali eventualno v bodočnosti računati nanj.”²⁹⁹

Tako se je pokazalo, da je Kocbeku, kljub temu da je podpisal dolomitsko izjavo, ostajala kot vzor prvotna OF, predvsem pa je vztrajal na tem, da krščanskosocialistična skupina zadrži kulturni značaj in posebne povojne naloge med slovenskimi kristjani. To se je prvič javno sicer pokazalo že na sestanku krščanskosocialistične skupine po kočevskem zboru oktobra 1943 v Sušicah,³⁰⁰ vendar pa je ravno v primeru potovanja v

²⁹⁷ Osvobodilni spisi (II), str. 113–115.

²⁹⁸ Izvori, knjiga XX/21.

²⁹⁹ Prav tam.

³⁰⁰ Kocbek, Listina, str. 355–356, kjer odgovarja Borisu Kidriču: “Predvsem pa nam zaradi tega nihče ne more kratiti osnovne pravice, ki jo imamo kot temeljna osvobodilna skupnost, da se kdaj pa kdaj zberemo. Pripravljeni smo se vselej pogovoriti z

Rim to dokončno postalo jasno tudi slovenskemu partijskemu vodstvu. Zato dogodki jeseni 1944 pomenijo tisti usoden preobrat, ko se je partijsko vodstvo začelo dokončno razhajati s Kocbekom, najpomembnejšo osebo med nekomunističnimi člani izvršnega odbora OF. Kocbekova medvojna usoda je bila tako tesno povezana z razvojem OF oziroma z njenim vedno bolj poudarjenim podrejanjem KPS in s tem dejanskim zmanjševanjem njene vloge, posebej še, ker se ni prilagajal novim poudarkom, temveč je ostal zvest prvotni odločitvi, s katero se je opredelil za delovanje v OF.

vami o vsebini sestanka, o tem, kako bi referati čimbolj koristili nam in celotnemu gibanju, nismo pa pripravljeni odreči se pravici do rednega in javnega shajanja. Tej pravici se nismo nikoli odpovedali in nam je zato nihče ne more vzeti, razen s silo.”

Primorska – slovenski
komunisti med
nacionalizmom in
internacionalizmom

“Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več”. Slovenski komunisti in Italijani na Primorskem.

I.

V aprilskem sporazumu (1944) med centralnima komitejema KPS in KPI je bilo med drugim sklenjeno, da se “v podjetjih in med proletariatom izven podjetij ustanovljajo masovni ‘Odbori delavskega bratstva v osvobodilnem boju’. Ti odbori zajemajo vse delavstvo brez ozira na narodnostne, svetovno-nazorske in politične razlike ter ga vodijo v neizprosni boj, zlasti z dejansko podporo partizanskim borcem in z mobilizacijo v partizane z zavestjo, da pripada v tem boju proletariatu avantgardna vloga.”³⁰¹ Poleg tega naj bi tržaški okrožni odbor Delavskega bratstva začel takoj izdajati tudi svoje glasilo “Bratstvo”, ki naj bi bilo pisano v slovenskem in italijanskem jeziku.

Ime organizacije (Delavsko bratstvo) so predlagali italijanski komunistični delegati, ki se z imenom DE, uveljavljenim v drugih predelih Slovenije, niso strinjali. Tako naj bi se namreč imenovala neka italijanska trockistična organizacija, zato je bilo za italijanske komuniste ime DE nesprejemljivo.³⁰² Vendar se centralni komite KPS takoj, ko je izvedel za ime Delavsko bratstvo, z njim ni strinjal. Čeprav je pri spremembi ime-

³⁰¹ Branko Babič, *Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta*. Koper – Trst: Lipa – ZTT 1982, str. 180.

³⁰² AS 1487, fond centralni komite KPS 1941–1945, f. 61, a. e. 11263. Pismo Lidije Šentjurske z dne 29. maja 1944 centralnemu komiteju KPS.

na centralni komite KPS vztrajal vse od trenutka, ko je izvedel za vsebino sporazuma, je do preimenovanja Delavskega bratstva v DE v Trstu prišlo šele v začetku julija 1944, medtem ko je že tudi izšla ena številka glasila "Bratstvo". Vmes je namreč prišlo do nekaj zapletov in nesporazumov z italijanskimi komunisti. Vest o spremembi imena organizacije je tržaškemu okrožnemu komiteju KPS prinesel Anton Vratuša v začetku junija 1944, ni pa dotlej komite dobil še nikakršnega obvestila s strani oblastnega komiteja KPS za Primorsko.³⁰³ Ko so o tem vprašanju v začetku junija 1944 razpravljali na sestanku kontaktnega komiteja KPS in KPI, so prišli do zaključka, da naj ostane ime Bratstvo, ker organizacija zares temelji na njem.³⁰⁴ Tudi na enem od naslednjih sestankov kontaktnega komiteja v drugi polovici junija 1944 so predstavniki KPI vztrajali pri imenu Delavsko bratstvo, pri čemer naj bi bil zlasti odločen Guido Lampredi – Roberto. Predstavniki KPS pri spremembi imena niso vztrajali za vsako ceno, predvsem zaradi tega, ker tržaška federacija KPI do tedaj o tem vprašanju še ni dobila navodil s strani svojega vodstva v Milanu.³⁰⁵ Ker sta bila podpisnika aprilskega sporazuma oba centralna komiteja, se je lahko vsaka sprememba, v tem primeru glede imenovanja skupne množične delavske organizacije, izvedla le z njuno privolitvijo. V tem času je od osrednjega jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja iz Drvarja prek Slovenije potoval k tajništvu KPI za severno Italijo Vincenzo Bianchi – Vittorio in se je slovenski centralni komite z njim dogovoril za spremembo imena, ki naj bi jo Vittorio posredoval tajništvu v Milano.³⁰⁶ Pri tem je centralni komite KPS predlagal ime DE, vendar, ker je bil seznanjen s stališčem tržaške federacije KPI, pri njem ni vztrajal. Kot možno ime je bil podan predlog, da bi organizacijo poimenovali zgolj s skupnimi

³⁰³ AS 1638, fond oblastni komite KPS za Slovensko Primorje, f. 534. Poročilo okrožnega komiteja KPS za Trst 9. junija 1944 oblastnemu komiteju KPS za Primorsko.

³⁰⁴ Prav tam.

³⁰⁵ AS 1487, fond centralnega komiteja KPS 1941–1945, f. 115, a. e. 12860. Poročilo Antona Veluščka – Matevža iz Trsta z dne 27. junija 1944.

³⁰⁶ Izvori, knjiga, XVIII/7. Pismo centralnega komiteja KPS 6. junija 1944 centralnemu komiteju KPJ.

protifašističnimi odbori.³⁰⁷ O teh slovenskih predlogih je Vittorio obvestil vodstvo KPI za severno Italijo v posebnem pismu 10. junija 1944.³⁰⁸ Preimenovanje se je zavleklo tudi zaradi neodločnosti tržaškega okrožnega komiteja KPS, predvsem pa, ker vodstvo KPI za severno Italijo ni neposredno sporočilo svojega pristanka za spremembo imena tržaški federaciji KPI, temveč je to storilo le posredno, prek Antona Vratuše.³⁰⁹

Razlog za nasprotovanje centralnega komiteja KPS imenu Bratstvo je razviden iz pojasnila Vittoriju, kateremu so razložili, da so še preveč žive rane, ki jih je povzročil fašizem, da bi bilo "bratstvo" sprejemljivo za slovenske ljudske množice.³¹⁰

Na tem primeru se je pokazala dilema slovenskega komunističnega vodstva, razpetega med svoje načelne internacionalistične obveze, v katere je sodil tudi odnos do Italijanov oz. sodelovanje z italijanskimi antifašisti in domačo nacionalno realnostjo. Slovensko prebivalstvo, posebej še na Primorskem, namreč ni bilo naklonjeno sodelovanju z Italijani, četudi so ti bili protifašisti. Čeprav ni bilo ključno, je k temu prispevala po svoje tudi protirevolucionarna propaganda, ki je vneto agitirala proti "fratelanci" in trdila, da slovenski komunisti razprodajajo slovensko zemljo tujcem. Bistveno pa je bilo, da primorski Slovenci niso kazali pretirane težnje po razlikovanju med italijanskimi protifašisti in fašisti, ker so bili prepričani, da odgovornost za dvajsetletno zatiranje nosi italijanska država v celoti in ne le fašistični režim. Večinsko prepričanje na Primorskem je bilo, da so Italijani v prvi vrsti Italijani, četudi so komunisti in protifašisti. Zato je Edvard Kardelj 29. julija 1944 z Visa pisal centralnemu komiteju KPS: "Nedavno so radio stanice v Londonu in tako dalje prinesle vesti o vašem sporazumu z Italijani."³¹¹ Mi nameravamo te dni dati po RSJ

³⁰⁷ Pierluigi Pallante, *Il PCI e la questione nazionale. Friuli - Venezia Giulia 1941-1945*. Videm 1980, str. 184-186 (dalje Pallante, *Il PCI*).

³⁰⁸ Prav tam.

³⁰⁹ AS 1487, fond centralnega komiteja KPS 1941-1945, fasc. 61, a. e. 11467. Vranovo (Anton Vratuša) poročilo št. 16, 3. julija 1944 Lidiji Šentjunc.

³¹⁰ Pallante, *Il PCI*, str. 184-186.

³¹¹ Mišljen je sporazum med OF in CLNAI, podpisan v Milanu 16. julija 1944. Predhodni aprilski dogovor med centralnima komitejema KPS in KPI naj bi sicer bil tajen, vendar je tudi ta že kmalu prišel v javnost.

demanti teh vesti. V zvezi s tem vas opozarjamo, da se v odnosu do Italijanov v nobenem pogledu ne prenaaglite, v vsakem slučaju pa naredite vse kar je v vaših močeh, da se v svetovni javnosti ne bo govorilo o takšnih sporazumih, kakor govore sedaj. Imejte pred očmi, da so bili Italijani naši vojni sovražniki, s katerimi imamo še važne račune. Nimamo nobenega interesa danes bobnati v svet o njihovih borbah skupno z nami, kajti take borbe ni in se mi šele trudimo, da bi antifašistične elemente zares spravili v borbo. Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več. Treba je šele ustvariti pogoje sodelovanja. V sedanjih razmerah pogoji za sodelovanje z njimi in z njihovo vlado še niso zreli.”³¹² Kardelj v svojih navodilih sicer ni prepovedal sodelovanja z antifašističnimi Italijani, to naj bi se celo okrepilo, vendar pa so bili odtlej v odnosih z italijanskimi antifašisti zelo previdni (omenjeni sporazum s CLNAI je slovenska stran odpovedala). Tako KPS, ko je od jeseni 1944 začela neposredno v osvobodilno gibanje vključevati tudi Italijane, ni ustanavljala skupnih organizacij, temveč so množične organizacije ostajale na nacionalnih temeljih. Edina izjema so bili odbori Delavske enotnosti v Trstu, Tržiču in Miljah, ki so na razrednih temeljih združevali tako slovenske kot tudi italijanske delavce.³¹³ Ti so bili kot najpomembnejša množična organizacija od poletja 1944 do konca vojne tudi predhodnica in temelj za povojno politiko slovensko-italijanskega bratstva,³¹⁴ ko so v delovanju KPS v ospredje odločneje stopili internacionalistični in razredni poudarki. Navidez povsem nepomemben zaplet z imenom organizacije nam zaradi globine svojega pomena (“bratstvo”) na simbolni ravni odstira občutljivo iskanje ravnovesja slovenskih komunistov v odnosu do italijanskega prebivalstva.

³¹² Izvori, knjiga XVIII/69.

³¹³ Bojan Godeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu. *Annales* 1993, št. 3, str. 167–176 (dalje Godeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu).

³¹⁴ Podrobneje o povojni politiki KPS glej Nevenka Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva* (Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana 1998.

II.

V delovanju KPS na Primorskem je bilo vseskozi aktualno tudi mejno vprašanje. OF, ki so jo vodili slovenski komunisti, se je vseskozi načelno zavzemala za program Zedinjene Slovenije (zapisan tudi v temeljnih točkah OF), vendar pa je vprašanje meja pa tudi državnega okvira kar nekaj časa puščala odprto. Jeseni 1941 so namreč slovenski komunisti zagovarjali stališče, "da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za 'načrte' o bodočnosti (...) treba pa je pribiti, da pomeni izdelovanje 'načrtov' v mirnem zapečku – odtegotanje slovenskih sil osvobodilni borbi. (...) Na dnevnem redu je en sam načrt: premagati Nemce. Pa si bomo torej mi, Slovenci, ki nas je komaj dober milijon, privoščili luksuz in se v sedanjih resnih časih, ko gre za naše življenje in naše imetje, igrali s smešnim 'načrtovanjem'."³¹⁵ Takšno stališče je izviralo iz tedanjega komunističnega delovanja, imenovanega strategija in taktika, kjer v razmerah okupacije svojega končnega cilja, to je uvedbe sovjetske ureditve, niso naglašali, čeprav se mu seveda niso odpovedali in so tudi tedaj aktualni osvobodilni boj videli kot etapo na poti do uresničitve dolgoročnih načrtov, to je uvedbe sovjetskega sistema.

"Protinačrtništvo" je po drugi strani odražalo tudi dejstvo, da tedaj slovenski komunisti še niso imeli dokončno izoblikovanih stališč niti do vprašanja državnega okvira niti do mejnega vprašanja. Ta ključna vprašanja, ki so jih sprva namenoma puščali odprta, so slovenski komunisti pogojevali z bodočim mednarodnim razvojem dogodkov, za katerega so predvidevali, da bo šel v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji ter izbruha komunistične revolucije v Nemčiji, ki bo privedla do komunistične ureditve v celotni Evropi. V takšni bodoči ureditvi pa so slovenski komunisti menili, da bo vprašanje Zedinjene Slovenije zlahka rešljivo na podlagi predhodnih sporazumov z italijanskimi in avstrijskimi komunisti (Izjava KPS, KPI in KPA iz leta 1934). Vprašanje meja je bilo torej tesno povezano z razumevanjem celotne strategije komunistov, ki pa se je izoblikovala postopoma.

³¹⁵ Danes ni čas za "načrte". Slovenski poročevalec, 1. 11. 1941, št. 23.

“Protinačrtniško” stališče je predstavljalo tudi pri-
ložnost za najrazličnejše špekulacije glede stališča slo-
venskih komunistov do ključnih vprašanj nacionalnega
pomena. Jeseni 1941 se je to odražalo tudi v živahni
podtalni dejavnosti najrazličnejših političnih skupin,
v katerih so se vrstile obtožbe na račun KPS. Zato je
v začetku novembra 1941 centralni komite KPS izdal
poseben komunike o odnosu KPS do slovenskega na-
cionalnega vprašanja, v katerem je zavračal stališče,
“da so KPS nacionalne potrebe našega naroda tuje.”
Ključni argument v skladu z omenjenimi predvidevanji
slovenskih komunistov je bil sklicevanje na konferenco
predstavnikov KPS, KPI in KPA, ki se je “enodušno in
brez zadržka izrekla za osvoboditev in združitev vseh
Slovencev. Bila je to prva internacionalna konferenca,
ki je postavila pred svet problem slovenskega naroda
v celoti ter se izjavila za njegovo dosledno rešitev v ko-
rist slovenskemu narodu. Sklep konference je postal
za komuniste obvezen.” Poleg naštevanja najrazličnej-
ših argumentov je bilo v komunikeju tudi zapisano, da
“vsaka misel, da bi bila KPS ‘odstopila’ Trst in Maribor
ali pa da bi KPS mogla zatajiti katero koli slovensko
nacionalno pravico, je potemtakem popoln nesmisel.”³¹⁶
Medtem ko so slovenski komunisti v tem času na zah-
tevo Nagodetove skupine Stara pravda vsaj pristali na
formulacijo o nepriznavanju razkosanja Jugoslavije, za-
pisano v temeljnih točkah OF, objavljenih 8. novembra
1941, pa je ostajal omenjeni komunike – kljub zagotovi-
lom o nesmiselnosti odstopa Trsta in Maribora – še ve-
dno nedorečen in mejnega vprašanja sploh ni omenjal.
Verjetno zato, da bi se KPS v bodoče izognila tovrstnih
obtožb ter hkrati pomirila nekomunistične zaveznike v
OF – vedeti je potrebno, da se je OF tedaj šele obliko-
vala in so morali tudi slovenski komunisti v večji meri
kot kasneje upoštevati mnenje zaveznikov – je prav v
tem času prišlo do ustanovitve komisije za meje pri iz-
vršnem odboru OF.

Poleg tega je bilo že kmalu po okupaciji delo o mej-
ni problematiki uspešno zastavljeno glede seznanjanja
mednarodne skupnosti in izdelave konkretnih študij, s

³¹⁶ DLRS, knjiga I/75.

katerimi bi lahko dokazovali upravičenost ozemeljskih zahtev.

Tako se je na primer Janko Mačkovšek, takoj ko so ga italijanski okupatorji maja 1941 izpustili iz zapora, začel ukvarjati z mejnimi vprašanji.³¹⁷ Z njimi se je že pred vojno ukvarjal zlasti v okviru narodnoobrambne liberalno usmerjene Družbe sv. Cirila in Metoda.³¹⁸ Že septembra 1941 je šel preko Švice (nesel ga je dr. Vinko Vrhunec) prvi memorandum o slovenskih mejah, ki je bil namenjen jugoslovanski vladi v Londonu. Sprva sta v tej skupini sodelovala tudi Fran Zwitter in Svetozar Ilesič.³¹⁹ Skoraj istočasno, vendar neodvisno od Mačkovškovega kroga, za pobudo katerega sprva sploh ni vedela,³²⁰ se je okoli inž. Črtomirja Nagodeta začela zbirati skupina strokovnjakov različnih nazorskih in političnih opredelitev. V njej so poleg Nagodeta delali še Svetozar Ilesič, Fran Zwitter, Ljubo Sirc in Anton Vratuša. Razvidna je prepletenost v skupinah, saj se pojavljajo ista imena v obeh odborih (nekatera kasneje tudi v odboru za meje OF!) oziroma so isti ljudje celo pisali študije (npr. Nagode o Beljaku)³²¹ hkrati za Mačkovška kot tudi za OF.³²² Med seboj so usklajevali tudi poglede glede posameznih vprašanj. Vse to kaže, da je bilo njihovo prvenstveno izhodišče znanstveno, medtem ko je bila politična usmerjenost v ozadju, čeprav jih je večina izhajala iz liberalnih nazorskih krogov. V tistem času pa tako delovanje sploh ni bilo nenavadno, saj se je diferenciacija začela šele konec leta 1941. Takrat se je Nagodetova skupina razšla, delno zaradi nesoglasij glede mejnih vprašanj, največ pa zaradi spora med OF in Staro pravdo, ki mu je botroval spor z Dražo Mihailovičem.

³¹⁷ Vodušek Starič, *Dosje Mačkovšek*, str. 9.

³¹⁸ Tako so npr. ob 50-letnici Družbe sv. Cirila in Metoda septembra 1935 priredili poseben narodnoobrambni mladinski tečaj v Ljubljani ter referate, s katerimi so sodelovala tudi takšna ugledna imena, kot so npr. Milko Kos, Svetozar Ilesič, Franjo Baš, Lavo Čermelj, natisnili v posebni brošuri *Naši obmejni problemi*, Ljubljana 1936.

³¹⁹ AS 1931, *Nagodetov dnevnik*, str. 26–27.

³²⁰ Prav tam.

³²¹ AS 1931, *Nagodetov dnevnik*, str. 28.

³²² Tone Ferenc, *Problem zahodne meje pri Slovencih. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji*. Acta Histriae VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper 1998, str. 300.

Zato v takih okoliščinah niti ni bilo tako nenavadno in protislovno, da je začela pri izvršnem odboru OF kmalu delovati "komisija za meje", o kateri imamo v objavljenih virih zgolj omembo v Kocbekovem dnevniku³²³ in pa povojno pričevanje Frana Zwitterja, ki je v njej po lastnih trditvah sodeloval do odhoda v internacijo februarja 1942.³²⁴ Precej podatkov o njenem delovanju izvedemo tudi iz še neobjavljenega Nagodetovega dnevnika. Tako je bil kljub boju proti načrtovanju³²⁵ oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri izvršnem odboru OF, ki se je sestajal na različnih mestih, na primer pri Zwitterju, pa tudi pri Nagodetu. V njem so bili sprva še Anton Melik, Fran Zwitter, Prežihov Voranc in Edvard Kocbek, medtem ko naj bi Maks Miklavčič odklonil sodelovanje s pisnim opravičilom, da se ne čuti strokovno pristojnega za sodelovanje. Za diskusijsko podlago so sprejeli minimalistični predlog Stare pravde. Melik je prevzel utemeljitev z geografskega stališča, Zwitter s kulturno-historičnega in Nagode z gospodarskega in s prometnega. Krščanski socialisti in komunisti pa so se umaknili v ozadje³²⁶ in tako prepustili delo strokovnjakom. Tako Nagode!

Zwitter pa omenja med sodelavci poleg Miklavčiča, ki pa je, kot je razvidno iz Nagodetovega zapisa, odklonil sodelovanje, še Svetozarja Ilesiča in Boga Grafenauerja.³²⁷ Slednja sta se verjetno priključila naknadno, po sporu OF s Staro pravdo, ko je bil izločen Nagode.³²⁸

³²³ Edvard Kocbek, Zbrano delo (VI. knjiga). Ljubljana: Državna založba Slovenije 1996, str. 692–693 (dalje Kocbek, Zbrano delo (VI.)).

³²⁴ Prvi je o tem pisal Janko Pleterski, Delo dr. Frana Zwitterja za rešitev mejnih vprašanj, Zgodovinski časopis 1965–1966 (Zwitterjev zbornik), str. 24–25, isti, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, št. 1–2, str. 241 (dalje Pleterski, Osvobodilna fronta), po podatkih, ki mu jih je osebno zaupal Zwitter. Na obstoj tega odbora je Zwitter namignil že v članku Naš znanstveni inštitut (Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 317 – dalje Zwitter, Naš znanstveni inštitut), podrobneje pa je njegovo delo opisal v razpravi Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni (Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana: Založba Borec 1977, str. 260–262) (dalje Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta).

³²⁵ Zanimivo je, da so komunisti v razgovoru z Nagodetom trdili, da se napad na "načrtnike" v Slovenskem poročevalcu sploh ni nanašal na Nagodeta, temveč na tiste delavce v geografskem inštitutu, ki z njim sodelujejo (AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 19).

³²⁶ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 25.

³²⁷ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260.

³²⁸ Tak vtis daje Kocbekov zapis (Zbrana dela (VI), str. 693) z dne 16. februarja 1942,

Morda je s sporom s Staro pravdo povezana tudi menjava na mestu predsednika odbora, ki ga je sprva vodil Anton Melik, nato pa je njegovo mesto prevzel Zwitter.³²⁹ Po Kocbekovem zapisu v dnevniku je namreč očitno, da je imel spor s Staro pravdo širše okvire: "Slučaj Nagodeta. Še vedno razlagati, kar mi je tuje in nadležno, deloma celo meni samemu nerazumljivo. Prof. M.(elik) se je brani moje razlage in sploh vsake bližine med strokovnim in političnim delom. Moram reči, da se politično delo OF zadnje čase spreminja in da si v tem pogledu pridružujem svobodne roke".³³⁰ Kljub temu da ostajajo nekatera vprašanja v zvezi s sestavo odbora še odprta (na primer glede Zwitterjevega nadaljnjega delovanja v Mačkovškovem odboru oziroma o razlogih njegovega morebitnega izstopa itd.), pa je predvsem pomemben njegov vsebinski del. Zwitter je ta vprašanja strnil v naslednjo razlago: "Prežihov Voranc je nastopil s tezo, da moramo zahtevati vse slovensko etnično ozemlje ne glede na meje po prvi svetovni vojni, vključno tudi z ozemljem, potujčenim v dobi imperializma, odločno pa je nastopil proti zahtevam, ki bi šle prek tega stališča. To načelo je bilo sprejeto, glavna razprava pa se je razvila okrog dveh vprašanj njegove konkretizacije. Poudarjalo se je, da se moderno potujčevanje ni začelo šele v dobi imperializma, ampak že z velikim razmahom kapitalizma od srede 19. stoletja dalje. Predvsem je bilo pa v ospredju vprašanje odnosa med mestom in podeželjem, kadar se razlikujeta po svojem pretežnem etničnem značaju; poudarjalo se je, da mora v tem primeru mesto slediti podeželju, pristanišče svojemu zaledju. Geograf A. Melik je opozarjal, da so na podlagi tega načela razmejena ozemlja posameznih republik v Sovjetski zvezi."³³¹

Zapisa Nagodeta in Zwitterja o temeljnih izhodiščih za razmejitev (Nagode – navaja minimalističen program Stare pravde, Zwitter – navaja Vorančevo stališče) se le navidez ne ujemata. Kako je prišlo do dejanskega načelnega soglasja izvemo iz zapisa razgovora med Mačk-

kjer omenja Ilešiča kot novega kandidata za odbor, čeprav znani geograf prav dosti ni mogel storiti, ker je odbor kmalu za tem prenehal delovati.

³²⁹ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260.

³³⁰ Kocbek, Zbrana dela (VI), str. 692–693.

³³¹ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260–261.

ovškem in Nagodetom, kjer je slednji dejal: "Težko je z njimi (op. avtorja – misli na slovenske komuniste) glede mej. Njih sporazum iz l. 1934 z Nemci in Italijani je slonel na osnovi ljudskega štetja iz l. 1910. Torej priznavanje potujčevanja dejanskega, pa tudi navideznega pri ljud. štetju. Dolgo sem jim dopovedoval, da je to napačen princip in so končno le pristali, da se že govori n. pr. o Beljaku. So pa toliko zanimivi, da sedaj že kar negirajo, da so kedaj sklepali sporazume na podlagi lj. štetja l. 1910."³³² To kaže, da je imel eno ključnih vlog pri oblikovanju stališča KPS do mejnega vprašanja prav Nagode. Zaradi prvotnega stališča slovenskih komunistov je sprva odklanjal sodelovanje z njimi tudi Bogo Grafenauer, "ker je za njega štetje iz leta 1910 kot baza nesprejemljivo in ne namerava trošiti svojih energij z dokazovanjem našim komunistom, da morata pripasti Beljak in Celovec k nam."³³³ Po drugi strani pa je zanimivo, da so tedaj, to je na začetku leta 1942, le slovenski komunisti zahtevali tudi določitev meje s Hrvaško v Istri, kar pa v strokovnih vrstah ni naletelo na odmev, češ da zaradi lastne jugoslovanske usmeritve to vprašanje sploh ni pomembno.³³⁴

Čeprav Kocbek v dnevniku še 16. februarja 1942 piše, da strokovno delo poteka odlično,³³⁵ pa je delovne razmejitvenega odbora le teden dni kasneje, po aretaciji Frana Zwitterja 24. februarja 1942, nepričakovano hitro zamrlo.³³⁶

Čeprav ostaja v zvezi z delovanjem razmejitvenega odbora še marsikatero odprto vprašanje (na primer odnos vodstva slovenskih komunistov do tega odbora,³³⁷ razlog prenehanja delovanja odbora³³⁸) in kljub temu da je imel bolj položaj nekakšnega internega študijskega

³³² Vodušek Starič, *Dosje Mačkovšek*, str. 36.

³³³ AS 1931, *Nagodetov dnevnik*, str. 36.

³³⁴ AS 1931, *Nagodetov dnevnik*, str. 50.

³³⁵ Kocbek, *Zbrana dela* (VI), str. 693.

³³⁶ Zwitter, *Priprave Znanstvenega inštituta*, str. 261.

³³⁷ Zwitter sicer poroča, da je bil Prežihov Voranc zastopnik centralnega komiteja KPS v komisiji (*Priprave Znanstvenega inštituta*, str. 260), vendar Voranc dejansko ni imel take vloge v slovenski partijski organizaciji, kjer je bil postavljen na stranski tir. Iz tega lahko dodatno sklepamo (poleg "protinačrtniške" usmeritve), da vodstvo slovenskih komunistov tedaj ni pripisovalo večjega pomena razmejitvenemu odboru.

³³⁸ Morda je nanj vplivala tudi sprememba komunistične politike po sporu z Nagodetom.

krožka, je vendarle imel ključno vlogo pri razčiščevanju temeljnih izhodišč, na podlagi katerih so kasneje slovenski komunisti opredeljevali stališča do mejnih vprašanj. Tako je centralni komite KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 v Delu (št. 2, maj 1942) prvič javno izrazil načelno stališče, ki je bilo očitno plod razgovorov o mejni problematiki na prelomu 1941-1942: "V osvobodeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen."³³⁹ To izjavo je leta 1966 na posvetu ob 25. letnici OF Janko Pleterski pospremil z besedami: "To načelo je veliko širše kot pa npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega nacionalno revolucionarnega gibanja, ki jo je izdalo partijsko vodstvo v tujini in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo vsi ti kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino."³⁴⁰ Glede konkretizacije mejnega vprašanja pa tudi ta izjava še vedno stoji na "protinačrtniških" stališčih. Poseben proglas, ki ga je centralni komite KPS izdal za 1. maj 1942, torej istega dne kot glede vprašanja meja, celo izrecno trdi, da si slovenski narod svoje svobode ne bo izbojeval za zeleno mizo s "prekupčevanjem" v Londonu.³⁴¹ Takšno je bilo načelno stališče slovenskih komunistov, sicer pa o vprašanju meja niso prepogosto razpravljali. Zato je zanimiva razlaga Borisa Kidriča o mejnih vprašanjih, izražena na partijskem posvetovanju na Cinku v začetku julija 1942, kjer je šlo za pogovor, ki ni bil namenjen širši javnosti. Dejal je: "Menimo, da spada v Svobodno Slovenijo ozemlje, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnji imperialistični dobi. Nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega. Končna rešitev slovenskega narodnega vprašanja kljub mejam, ki jih je podal CK v zadnjem času, pa ni v mejah, ampak v vprašanju rešitve nacionalnega vprašanja v vsej Evropi."³⁴² Ta Kidričeva izjava je sicer povsem v skladu s tedanjim gledanjem komunistov na mejno vprašanje, je pa pomembna zato,

³³⁹ DLRS, knjiga II/21.

³⁴⁰ Pleterski, Osvobodilna fronta, str. 241.

³⁴¹ DLRS, knjiga II/18. Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

³⁴² DLRS, knjiga II/98. Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942.

ker se prvič pojavi geslo, katerega avtorstvo se je kasneje pripisovalo Josipu Brozu Titu pa tudi Prežihovemu Vorancu.³⁴³

Posebej težavno in zaradi notranjih slovenskih razmer ter tudi mednarodnih razsežnosti občutljivo je bilo stališče KPS do tržaškega vprašanja. O bodoči državni pripadnosti Trsta so razpravljali že pred vojno tudi v slovenskih komunističnih krogih. Tedaj so slovenski komunisti nihali med dvema rešitvama tržaškega vprašanja. Tako je Ivan Regent že leta 1918 razvil tezo, da naj "Trst postane svobodno, avtonomno in neodvisno mesto, ki naj bi bil – prav tako kakor Jugoslavija – svoboden državni del bodoče konfederacije svobodnih narodov."³⁴⁴ Dragotin Gustinčič pa se je ogreval za priključitev Trsta k Jugoslaviji, kar je utemeljeval s pripadnostjo mesta k zaledju, to je Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Pripomniti je treba, da je šlo pri tem bolj za akademske razprave in da se KPS o tem vprašanju pred vojno ni nikoli jasno opredelila. Tako se je na primer tudi Kardelj (Sperans) v "Razvoju slovenskega nacionalnega vprašanja", kljub temu da se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo, izognil tržaškemu vprašanju. Dokončno rešitev tega vprašanja so prepuščali bodočemu mednarodnemu razvoju dogodkov. Tudi z okupacijo in začetki odpora sprva v tem pogledu ni prišlo do bistvenih sprememb.

Čeprav so si nekateri slovenski komunisti v intimnih razgovorih seveda želeli priključitve Trsta k Zedinjeni Sloveniji predvsem zaradi velika števila proletariata,³⁴⁵ pa se tudi glede tržaškega vprašanja sprva niso hoteli izjasniti. Tako je Boris Kidrič na sestanku ljubljanske OF konec leta 1941 glede Trsta (po spomenu Angele Vode) na njena vprašanja odgovarjal: "Vedite pa, da bo Trst dobila država, kjer bo prej vladal komunizem." – 'Kaj pa, če v Italiji ne bi zavladal komu-

³⁴³ Prvi je na Kidričev izrek, ki ga najdemo kasneje tudi v Vorančevi brošuri Naše meje in nato v Titovem govoru septembra 1944 (ta je tudi najbolj znan!), opozoril Pleterski, Osvobodilna fronta, str. 241.

³⁴⁴ Ivan Regent, Trst in Jugoslavija. Poglavlja iz boja za socializem (I. knjiga). Ljubljana: Cankarjeva založba – Ljudska pravica 1958, str. 130. Nanj opozarja tudi Jože Pirjevec, Trst v slovenski politični misli: 1848–1947. Revija 2000, št. 127–128 (150 let programa Zedinjene Slovenije), str. 71 (dalje Pirjevec, Trst v slovenski politični misli).

³⁴⁵ Vodušek Starič, Dosje Mačkovšek, str. 36.

nizem, pa jim bodo zavezniki vseeno dali Trst – kar se tudi lahko zgodi?’ – ‘To se ne more zgoditi. A če se bo, bo čez deset let spet vojna – takrat bomo pa mi zmagali vsepovsod.’”³⁴⁶

Vodstvo KPS je sicer že leta 1941 naročilo Joži Vilfanu študijo na to temo, ki jo je mladi odvetnik napisal na 34 straneh. V besedilu z naslovom “Tržaško vprašanje v okviru slovenskega narodnega vprašanja” je Vilfan, naslanjajoč se na Lenina in Stalina, zagovarjal mnenje, da Trst kljub italijanski večini sodi k zaledju, ker “zaradi nacionalnega momenta” ni mogoče trgati “mest in vasi iz okrožij, ki ekonomsko gravitirajo k njim.”³⁴⁷

Še pomembneje pa je bilo, da so se po daljši diskusiji pri opredelitvi Trsta in Celovca za del Zedinjene Slovenije oprli na Melikovo razlago tudi na seji odbora za razmejitvev pri izvršnem odboru OF, kjer so opozorili na razmejevanje med posameznimi republikami v Sovjetski zvezi.³⁴⁸

Slovenski komunisti se kljub temu o vprašanju Trsta javno še naprej niso izrekli, vendar so po Kardeljevi vrnitvi v Slovenijo marca 1942 vendarle presodili, da je nastopil čas za razreševanja tudi tega vprašanja, in sicer v sklopu celotne primorske problematike. Tu je bilo v prvi vrsti potrebno rešiti vprašanje pristojnosti delovanja KPS na Primorskem, kjer je do okupacije delovala le KPI. O nameri razširitve delovanja KPS tudi na Primorsko so obvestili tudi Kominterno, ki je o teh vprašanjih tudi odločala. Zahteva je bila utemeljena v Kardeljevem pismu italijanskemu komunistu Umbertu Massoli – Quintu v drugi polovici marca 1942. Argumentacija, s katero so se slovenski komunisti odločili reševati vprašanje, je ključna za razumevanje celotne primorske problematike vse do spora z Informbirojem leta 1948. S tem da je “vprašanje o združitvi slovenskega teritorija treba postaviti neposredno na dnevni red,(...) ker smo dejan-sko že začeli uresničevati parolo o priključitvi Primorja ostalemu slovenskemu teritoriju, tj. parolo o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda.” Celotna pobuda je

³⁴⁶ Angela Vode, Skriti spomin. Ljubljana: Nova revija 2004, str. 352.

³⁴⁷ Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 69.

³⁴⁸ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 261.

bila tesno povezana z aktualnim razumevanjem dogodkov med slovenskimi in jugoslovanskimi komunisti, ki so predvidevali, da bo šel razvoj v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji in revolucionarnega vrenja v nacistični Nemčiji. Na podlagi teh predpostavk so slovenski komunisti na čelu s Kardeljem odprli primorsko vprašanje, seveda najprej oziroma predvsem le znotraj komunističnega sveta. V teh okvirih so Kardelj in slovenski komunisti predpostavljali, da bodo v "bratskem" sporazumu nejasna vprašanja enostavno rešljiva, zato tudi iz Kardeljevega pisma o tem vprašanju veje tak optimizem.

V omenjenem pismu Umberto Massoli – Quintu je Kardelj, potem ko je obravnaval vprašanje delovanja KPS na Primorskem, načel tudi vprašanje Trsta: "O vprašanju samega Trsta CK KP Jugoslavije ni podrobneje razpravljal, ker je avtomatski predpostavljal, da bo tudi tržaška partijska organizacija povezana s primorskim PK KP Slovenije. Zaradi tega bo tu izrazil samo svoje osebno mnenje in mnenje tovarišev iz CK KP Slovenije. O bodočem položaju Trsta po mojem mnenju skoraj ne more biti principialne diskusije: kot italijansko mesto bot Trst predstavljal avtonomno nacionalno italijansko področje, toda politično administrativno in gospodarsko bo najbrže vključen v tisto sovjetsko republiko, ki ji bo pripadalo tržaško zaledje." V tem predlogu se je Kardelj sicer naslonil na omenjeno Regentovo tezo, kar mu je v pismu poleti 1944 tudi potrdil,³⁴⁹ vendar s ključnim dodatkom o pomenu zaledja, kjer je bilo čutiti vpliv argumentacije odbora izvršnega odbora OF za meje, morda pa tudi Vilfanove študije. Pri tem je potrebno opozoriti, da je iz Kardeljevega pisanja razvidno, da ta vidik pri reševanju tržaškega vprašanja vendarle ni bi bil ključen. V odnosu do vodstva KPI je Kardelj utemeljeval zahtevo po pripadnosti Trsta k zaledju predvsem s trenutnimi mednarodno-političnimi in vojaško-strateškimi razlogi. Glede na omenjeno oceno predvidenega mednarodnega razvoja dogodkov je Kardelj utemeljil temeljni razlog,

³⁴⁹ AS 1748, Osebna zbirka Ivana Regenta, f. 3. Pismo Edvarda Kardelja 5. julija 1944 Mateu (Ivan Regent). Glej tudi Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 70–71.

zakaj naj bi Trst pripadel k zaledju (ni določil državne tvorbe, ki je bila tudi še odprto vprašanje!) z besedami: "Zaradi anglofilskega zadržanja velikega dela italijanske buržoazije na eni, a slabosti politične akcije italijanskega proletariata na drugi strani obstoji nevarnost, da bi Trst postal v bodočnosti odskočna deska reakcionarnih angleških imperialistov event. pod firmo londonske jugoslovanske vlade, ki nas sedaj že odkrito imenuje "internacionalistične zločince" – za politično in vojno akcijo proti (...) celi Srednji Evropi ter Balkanu. Jasno je, da bomo mi vse take poizkuse razbili – če bo treba – tudi z orožjem in je zato za nas izredno važno kako bo izgledal položaj v Trstu. Vsekakor, kolikor bo pač to naša oborožena sila dovoljevala, neki anglofilski ital. vladi mi Trsta ne bomo pustili, ker bo to za nas stalna nevarnost."

Kardelj take rešitve tudi ni imel za dokončno in je menil, da je tako stališče nujno "le izvestno kratko prehodno periodo (tudi anglofilska vlada v Italiji se ne bi mogla dolgo obdržati), dokler se ne bi italijanski in slovenski proletariat direktno sporazumela v duhu internacionalističnega bratstva."

V Kardeljevem pismu Quintu je šlo le za predlog rešitve primorskega vprašanja ne pa tudi za že izoblikovano zahtevo KPS. Zato je tudi celotno Kardeljevo pismo zadržano in pri vseh ključnih točkah glede Trsta (tako glede državne pripadnosti kot tudi razširjenosti delovanja KP) ni izključujoče, temveč pri obeh vprašanjih pušča odprta vrata. V vodstvu KPS, na čelu s Kardeljem, se je izoblikovalo stališče, ki je bilo v odnosu do italijanskih komunistov stalnica v argumentiranju razlogov za priključitev Trsta. Iz Kardeljevega pisma tudi veje prepričanje, da se bo mogoče neposredno dogovoriti z italijanskimi komunisti, medtem ko bosta vodstvo KPJ in Kominterni le dali soglasje k dogovoru.

Marčevskemu Kardeljevemu predlogu za rešitev primorskega vprašanja je sledil negativen odgovor Quinta. Kljub temu do poletja 1942 KPS tržaškega vprašanja ni načenjala. 6. avgusta 1942 je Edvard Kardelj v pismu Umbertu Massoli – Quintu predlagal priključitev Primorske k Zedinjeni Sloveniji, Trst pa naj bi postal avtonomno ozemlje, kjer bodo interesi slovenskega in

italijanskega naroda enakovredno zagotovljeni.³⁵⁰ Zaenkrat celotna vsebina omenjenega Kardeljevega pisma ni znana.³⁵¹ Tokrat pa ni šlo več le zgolj za Kardeljevo mnenje oziroma "diskusijski" prispevek, temveč že kar za izoblikovano stališče vodstva KPS. Verjetni razlog za začetke Kardeljevega razmišljanja o rešitvi tržaškega vprašanja je bila Kominternina brzojavka 3. avgusta 1942, ki tudi časovno sovпада s pismom Quintu. Kominternino sporočilo je sicer dovoljevalo delovanje slovenskih komunistov tudi na Primorskem, vendar se je pri razmejitvi pristojnosti med KPS in KPI odločila za razdelitev po nacionalnem (med Slovenci naj deluje KPS, med Italijani pa KPI) in ne po ozemeljskem načelu.³⁵² To je bilo v nasprotju z dotedanjo ustaljeno prakso, da so bile pristojnosti posameznih KP določene z državnimi mejami. Šlo je za začasno in tudi nekoliko pitijsko rešitev brez dokončne Kominternine (sovjetske) odločitve glede državne pripadnosti Trsta. Toda po drugi strani je Kominternino priznanje pravice delovanja slovenskih komunistov tudi na Primorskem, čeprav utemeljeno zgolj s pospeševanjem skupnega protifašističnega boja na tem področju, dejansko pomenilo tudi načelno sovjetsko soglasje za spremembo rapalske meje.³⁵³ Zdi se, da je Kardelj ocenil, da je sedaj napočil čas tudi za bolj odločno razčiščevanje tržaškega vprašanja, seveda ne še v javnosti, temveč še vedno internu, v dogovoru z italijanskimi komunisti. Tudi tokrat se Massola ni strinjal s Kardeljevim predlogom.

Kot je splošno znano, je izvršni odbor OF v začetku decembra 1942 podal izjavo, da sodi v svobodno in združeno Slovenijo ozemlje od Špilja do Trsta, od Kolpe do Celovca in tako natančneje določil ozemlje Zedinjene Slovenije. Postavlja se vprašanje, zakaj je prišlo le nekaj mesecev kasneje do tega (dvojnega) preobrata in kaj se je v tem času zgodilo prelomnega. Za dvojni preobrat gre

³⁵⁰ Umberto Massola, Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale. *Critica marxista* 1970, št. 5, str. 213.

³⁵¹ Pismo ni bilo na voljo niti uredniškemu odboru Kardeljevih Zbranih del.

³⁵² DLRS, knjiga III/11, op. 19.

³⁵³ O spremembi jugoslovansko-italijanske meje v korist Jugoslavije je Stalin prvič govoril med sovjetsko-britanskimi pogovori v Moskvi decembra 1941 v okviru svojega načrta za bodočo povojno razmejitev v Evropi.

namreč zato, ker je vodstvo slovenskih komunistov do decembra 1942 ne le spremenilo svoje stališče do tržaškega vprašanja, temveč je istočasno tudi opustilo "protinačrtništvo". Septembra 1942 je Kardelj ostro nastopil proti izdaji brošure "Beseda o naših mejah", ki jo je pripravil Prežihov Voranc (Pavle Vilhar) na podlagi gradiva in pogovorov v odboru OF za meje konec leta 1941 in začetek 1942. V pismu Vladimirju Krivicu 17. septembra 1942 je Kardelj zapisal: "Gre za boj proti okupatorju, ne pa za meje! Kar je bilo o mejah potrebno povedati, je že povedal CK v svoji izjavi.³⁵⁴ Nobeno tolmačenje te izjave danes ni oportuno! Pustite vprašanje meja popolnoma pri miru."³⁵⁵ Po bihaškem zasedanju Avnoja konec novembra 1942 pa je med slovenskimi komunisti dozorelo spoznanje, da dobiva razvoj dogodkov razsežnosti, ki jih sprva niso predvideli. Jasno je postalo, da ob koncu vojne ne gre pričakovati nekega "prevrata", temveč da se bo predvsem zaradi mednarodnih vidikov (obstoj protihitlerjevske koalicije) moralo prilagoditi novim razmeram. Tako je Kardelj 4. decembra 1942 pisal izvršnemu odboru OF: "V zvezi z zunanjimi in notranjimi dogodki bo treba izdelati že konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti, in tudi že pripraviti neke organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice."³⁵⁶ To spoznanje je v veliki meri obrnilo na glavo dotedanje trditve slovenskih komunistov, da dokončna rešitev slovenskega narodnega vprašanja ni v mejah³⁵⁷ in v "prekupčevanju" za zeleno mizo,³⁵⁸ ter jih je postavilo tudi pred odločitev glede konkretizacije mejnih zahtev in s tem tudi do tržaškega vprašanja. Kako zelo se je naenkrat mudilo z določitvijo meja, je razvidno že iz tega, da je odločitev o tem vpra-

³⁵⁴ Gre za izjavo centralnega komiteja KPS 1. maja 1942 v glasilu Delo (št. 2, maj 1942), v kateri je zgolj načelno opredeljeno, da sodi v osvobojeno in združeno Slovenijo poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen (DLRS, knjiga II/21).

³⁵⁵ DLRS, knjiga III/92.

³⁵⁶ Jesen 1942, dok. 201.

³⁵⁷ To je izjavil Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu poleti 1942 (DLRS, knjiga II/98).

³⁵⁸ DLRS, knjiga II/18. Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

šanju slovenski centralni komite sprejel samostojno in se ni posvetoval niti s centralnim komitejem KPJ niti s Kominterno, kaj šele z vodstvom KPI v Milanu, s katerim je sicer bil v rednih pisnih stikih. Za določitev mej se je centralni komite KPS odločil, kljub temu da jim je bilo jasno, da je to vprašanje v veliki meri odvisno tudi od bodočega odnosa sil.

Verjetno je zaradi vsega tega Kardelj v pismu Titu v dokaj dramatičnem tonu zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poizkušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica."³⁵⁹ Po Kardeljevih besedah je bila načelno najbolj problematična izjava o tem, da Združeni Sloveniji pripada vse tisto ozemlje, ki ga naseljujejo Slovenci ali je bilo nasilno potujčeno v poslednji imperialistični dobi, ker je dajalo možnost za najrazličnejše razlage. V nadaljevanju pisma Titu je Kardelj to stališče v precej opravičujočem tonu pojasnjeval, da so sprejeli tako široko formulacijo zato, da so se lažje zoperstavili klevetam in napadom sovražnikov. Hkrati pa je Kardelj precej negotovo dodal, da se vsaj po njihovem mnenju s tem v načelu niso oddaljili od marksizma-leninizma. V bistvu pa so vsa ta stališča temeljila na ugotovitvah, zapisanih v Vorančevi brošuri, v kateri pa so bila povzeta dognanja razmejitvenega odbora pri izvršnem odboru OF s preloma 1941/42. Stališče, da Trst pripada (slovenski) okolici, sta zagovarjala Gustinčič že pred vojno in Joža Vilfan v omenjeni brošuri. Celotno Kardeljevo pojasnilo Titu je izzvenelo, kot že rečeno, precej opravičujoče, kot da bi tudi Kardelja obhajali določeni dvomi, kar pa glede na njegovo predhodno stališče do Trsta tudi ne bi bilo nič nenavadnega. Tako je Kardelj, ko je podčrtal, da Trst sodi k Zedinjeni Sloveniji, da bi se izognil morebitnim očitkom o "nacionalizmu", takoj dodal: "Razumljivo je,

³⁵⁹ Jesen 1942, dok. 207. Poročilo Edvarda Kardelja 14. decembra 1942 Josipu Brozu Titu.

da slovenski narod priznava zaradi posebnega položaja Trsta – temu mestu vse avtonomne pravice, ki jih zahteva italijansko prebivalstvo, kot nasploh priznava vse narodnostne pravice narodnim manjšinam.”³⁶⁰ V navodilih pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942 pa je šel Kardelj še dlje z izjavo: “Takoj postavite vprašanje Trsta kot vprašanje samoodločbe italijanskega naroda, to je ustvarite tak položaj v Trstu, da bo očitno, da imajo Italijani v Trstu ne samo vse nacionalne pravice, ampak tudi oblast.”³⁶¹ Pri Kardelju sta za spremembo mnenja o položaju Trsta očitno vplivala predvsem dva vidika, nacionalni in internacionalistični (razredni). Prvega je utemeljil z besedami, če ne bi proglasili priključitve Trsta k Zedinjeni Sloveniji, “je sedaj že popolnoma jasno, da bi dali orožje v roke mihailovičevcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogoče.” Drugega pa je pojasnil: “V socializmu seveda to vprašanje sploh ni važno niti bi se za nas postavljalo. Toda mi smo na stopnji narodnoosvobodilne vojne, pa moramo zaradi tega ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma. Od tod izhaja naše sedanje stališče nasproti Trstu.”³⁶² To stališče je slovenskim komunistom olajšala tudi ocena, ki jo je izrekel Kardelj v pismu pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942: “Italija bo nedvomno ostala še nekaj časa imperialistična, tudi če se bo notranji režim ‘demokratiziral’.”³⁶³ Slovenski komunisti so tako uspeli svojo zahtevo po Trstu utemeljiti tako z nacionalnimi kot internacionalističnimi razlogi. S tega vidika je bila decembrska izjava vsekakor prelomnega značaja, sicer pa še ni bila povsem dokončna, čeprav v praksi slovenski komunisti od nje niso odstopili. Tako je Kardelj na seji centralnega komiteja KPS februarja 1944 dejal: “Ne odstopamo od Trsta, tudi pred italijanskim CK, doslej pa nismo še izdali nič točnejšega o Trstu.”³⁶⁴

³⁶⁰ Jesen 1942, dok. 207. Kasneje je bilo tako stališče, ki je bilo poudarjeno tudi v sklepu o priključitvi Primorske k svobodni Sloveniji, kritizirano s strani osrednjega jugoslovanskega vodstva.

³⁶¹ DLRS, knjiga IV/213.

³⁶² Jesen 1942, dok. 207.

³⁶³ DLRS, knjiga V/213.

³⁶⁴ AS 1487, fond centralnega komiteja KPS 1941–1945, f. 1, a. e. 12.

Kardelj se je po eni strani o vprašanju Trsta postavil na precej odločno stališče, toda drugi del izjave ("nismo izdali nič točnejšega") je bil vendarle nekoliko protisloven, saj je v bistvu pomenil zanikanje izjave iz decembra 1942.³⁶⁵ Kako je bil pri slovenskih komunistih odnos do tržaškega vprašanja zapleten in marsikdaj tudi protisloven, kaže Kardeljevo izvajanje v nadaljevanju seje, ko je dejal: "Mi ne moremo in ne smemo postavljati dokončne rešitve Trsta. Lahko se pokaže potreba, da mi prostovoljno pristanemo, da Trst ne bo naš."³⁶⁶ Iz nadaljevanja Kardeljevega izvajanja je jasno, da bi ta hipotetična možnost prišla v poštev le v primeru, če bi tudi v Italiji prevladal komunizem. V nasprotnem primeru, torej če Italija ne bo komunistična, pa bodo (in tudi so) slovenski komunisti vztrajali pri priključitvi Trsta k Jugoslaviji. V tem kontekstu je bila izrečena Kardeljeva trditev: "Naš Trst=Sovjetski Trst," ki pa jo gre razumeti tudi kot pomemben argument KPS proti stališču KPI v primeru tržaškega vprašanja in hkrati tudi kot nasvet (tedaj formalno že bivšemu) vodstvu Kominterne, ki je ob omenjenem sporu med partijama zaenkrat še stalo ob strani glede svoje opredelitve. Na podlagi omenjenih dejstev se je v zaključni fazi vojne KPS odločno zavzela za priključitev Trsta k Jugoslaviji.

III.

V obravnavi odnosov s KPI prehajamo do tretjega pomembnega področja, ki je KPS na Primorskem povzročalo velike težave in jo marsikdaj privedlo do dilem v usklajevanju nacionalnih in internacionalnih dolžnosti. Najbolj odmeven je bil spor med obema KP glede državne pripadnosti Trsta, glas o njem je segel vse do Kominterne ali natančneje do Georgija Dimitrova, kajti

³⁶⁵ Podobno se je zgodilo tudi s sklepom o priključitvi Primorske k Sloveniji iz 16. 9. 1943. V času vrhunca tržaške krize maja 1945 se je namreč od sklepa Kardelj distanciral z besedami: "Kočevskega odloka o priključitvi ne omenjajte in ravnajte se, kot da ne velja. Ta odlok nam je mnogo škodoval". (Dušan Biber, Trst, Triest ali Trieste. Geneza in dileme o tržaški krizi. Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ljubljana: Založba Borec, 1986, str. 679–680).

³⁶⁶ AS 1487, fond centralnega komiteja KPS 1941–1945, f. 1, a. e. 12.

pred tem je bila Kominternna že razpuščena.³⁶⁷ Čeprav je bilo o tržaškem vprašanju največ razburjanja na obeh straneh, pa se je ta problem v zaostreni obliki pojavil razmeroma pozno. Dejansko so bili razlogi za nesoglasja večplastni in so segali od različnih načelnih pogledov na posamezna vprašanja pa vse do osebnih zamer. Nesporazumom lahko sledimo vse od začetkov njenih stikov, to je od časa, ko se je Kominternna julija 1940 odločila, da prek Švice, Francije in Jugoslavije organizira delovanje KPI tudi v Italiji. V Slovenijo so prek Hrvaške prispeli Rigoletto Martini – Quarto z ženo in Umberto Massola – Quinto z družino.³⁶⁸ Ključna razlika med KP je bila v oceni trenutnih razmer in temu prilagojena taktična usmeritev. Razlika, zaznavna že na samem začetku stikov med predstavniki obeh KP, je bila temeljna in je v bistvu pogojevala vse ostale vidike nesporazumov. Odnose med KP je obremenjevala skozi celotno vojno obdobje in še po njej. Najjasneje je prišlo to nasprotje do izraza ob ustanavljanju Kominforma, ko sta Kardelj in Djilas, sicer po sovjetskih navodilih, ostro napadla prisotne italijanske in francoske komuniste zaradi domnevnega pomanjkanja revolucionarnosti. Razlika v delovanju je izvirala predvsem iz drugačnih položajev, v katerih sta se KP znašli med vojno, in iz tega izvirajočih trenutnih neposrednih ciljev. Poleg tega je KP ločevala tudi različna globalna ocena mednarodnega položaja, ki je imela korenine predvsem v bolj levičarski in radikalni usmerjenosti slovenskega (jugoslovanskega) komunističnega vodstva. Neposredni cilj KPS je bil poleg izгона okupatorjev tudi revolucionarni prevzem oblasti, medtem ko si je KPI zadala kot najpomembnejšo nalogo odstranitev fašizma in vzpostavitev demokracije v Italiji. S tem pogojena je bila tudi vloga KP v nacionalnih odporniških gibanjih. KPS je nastopala kot vodilna sila oz. celo kot hegemon v slovenskem osvobodilnem gibanju in drugim političnim subjektom zunaj OF niti ni priznavala pravice do organiziranja samostojnega odpornišтва. KPI je v italijanskem odporniškem gibanju sodelo-

³⁶⁷ Metod Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje. Zgodovinski časopis 1958/59, str. 16.

³⁶⁸ Umberto Massola, Memorie 1939–1941. Rim 1972.

vala le kot ena izmed enakopravnih koalicijskih strank v Comitato di liberazione nazionale (CLN). Poleg tega se je KPI kot koalicijska stranka v CLN tudi sama razvijala v množično politično stranko, kjer so veljala precej manj stroga pravila za sprejem, kot je to veljalo za kadrovske stranke, kakršna je bila KPS. S tem je bila povezana tudi stopnja boljševidnosti obeh KP. V tem pogledu je bila KPS daleč pred KPI, ki so ji slovenski komunisti večkrat očitali socialdemokratski značaj, kar je bilo v tedanjih razmerah huda obtožba.³⁶⁹

Vse omenjeno pravzaprav ne bi imelo večjega pomena, četudi so bili slovenski komunisti glede možnosti revolucionarnega razpleta v Italiji bolj optimistični kot italijanski sodrugi, če ne bi bilo odprto vprašanje ozemeljske razmejitve pristojnosti delovanja obeh KP v Primorju. V tem pogledu je zlasti pereč problem predstavljal Trst. To je v največjem mestu tega območja privedlo do izjemnega položaja, da sta na istem ozemlju delovali različni nacionalni KP, kar je ob omenjenih razlikah še dodatno zapletalo medsebojne odnose. Glavni "krivec" za to nenavadnost je bila že omenjena Kominternina brzjavka iz avgusta 1942, ki je pristojnost delovanja KP razmejila po nacionalnem in ne po ozemeljskem ključu.³⁷⁰

Z usklajevanjem odnosov na spornih območjih je bilo tesno povezano tudi vprašanje, na kakšnih temeljih graditi medsebojno sodelovanje. Od vsega začetka si je KPS(J) namreč lastila pomembnejšo vlogo, ki si jo je nekaj časa skušala zagotoviti tudi povsem formalno.³⁷¹ Čeprav je KPI uspelo zadržati formalno enakopraven

³⁶⁹ AS 1487, fond centralnega komiteja KPS 1941–1945, f. 19, a. e. 1825. Poročilo poverjenišтва centralnega komiteja KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško 11. 4. 1944 centralnemu komiteju KPS. V njem piše: "Tretji izvor težav je oportunitizem celotne italijanske Partije, ki se je v stališčih obeh delegatov zelo jasno zrcalil. Najbolje bo, da kar na mestu pokažemo osnovne značilnosti oziroma oblike oportunitizma KPI. Celotna Partija dela vtis da je obtičala v svojem razvoju nekako v letih 1924–1926 in da nudi danes zanimivo sliko razvojne stopnje vseh sekcij KI v tistem času. Vse je na pol socialdemokratsko od stila dela do ideologije. Disciplina in požrtvovalnost članov je na za nas komaj predstavljivo niski stopnji. Vsaka količjak težja naloga je za članstvo pretežka. Lokalni in pokrajinski forumi uživajo precejšnjo avtonomijo in se je treba z njimi skoraj pogajati, da sprejmejo sklepe CK."

³⁷⁰ Zato si je KPS v Trstu tudi prizadevala za ustanovitev skupnih odborov DE, da bi si pridobila vpliv tudi na delavstvo v Trstu. To je bilo po nacionalnem poreklu pretežno italijansko in je po partijski razmejitvi dela sodilo pod okrilje KPI (podrobneje glej Godeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu).

³⁷¹ Massola, Una polemica, str. 209–221.

položaj, pa ta dejansko nikakor ni bil enakovreden s KPS(J). Slednja je imela prednost že od prvih stikov in KPI je bila v precejšnji meri odvisna od nje, saj je zveza s Kominterno potekala prek zagrebškega centra, ki ga je vodil Josip Kopinič. Poleg tega je dobivala KPI od KPS tudi finančno pomoč. Ta je znašala trideset tisoč lir mesečno. Vodilna vloga KPJ med partijami sosednjih dežel pa ni bila le plod hotenj jugoslovanskih komunistov, temveč jo je na neki način priznavala tudi Kominternna.³⁷² To dejstvo je bilo v odnosih med sosednjima KP s približevanjem konca vojne vse pomembnejše. Tako ne moremo trditi, da bi KPS kdajkoli popustila težnjam KPI v vprašanih, kjer se njuni pogledi niso ujemali. Prej bi lahko trdili nasprotno, da je KPS uveljavljala svojo voljo tudi tam, kjer sta se KP razhajali.

IV.

Vsi nesporazumi (v prvi vrsti vprašanje državne pripadnosti Trsta, različna izhodišča in cilji, razmejitve pristojnosti med KP v narodno mešanih predelih), ki so se v času dogodkov le še zaostrovali, so privedli Kardeja do pisanja pisma J. B. Titu konec septembra 1944: "Močne imamo pozicije v Trstu, kjer je za Jugoslavijo velika buržoazija in proletariat, za Italijo pa so komunistična partija in intelektualci. Naši odnosi z italijanskimi komunisti so slabi."³⁷³ Če k temu dodamo še nenavadno žaljive izraze, s katerimi so se v posameznih dokumentih označevali posamezni ljudje iz obeh partij (pojavljajo se izrazi, kot so opice, babe, navadna intrigantska malomeščanska ničevost itd.), lahko ugotovimo, da je šlo za izjemno globok in oster spor med KP.

Prav medvojni odnosi med slovenskimi in italijanskimi komunisti nas opozarjajo, da je kljub načelnemu priseganju in sklicevanju na isto, tj. komunistično internacionalistično ideologijo, lahko v konkretnih primerih prihajalo do povsem različnih in celo kontradiktornih

³⁷² Tito, Zbrana dela, knjiga 17, str. 23–25. Pismo Svetozarju Vukmanoviču – Tempu 9. oktobra 1943.

³⁷³ Izvori, knjiga XX/12.

interpretacij in prilagoditev njene vsebine lastnim željam in potrebam. To dodatno dokazuje, da preučevanje medvojnega dogajanja, zlasti komunistične komponente, zahteva kompleksen pristop, ki se izogiba vnaprejšnjemu posploševanju in poenostavljanju.

Primorska sredina in predvojni primorski protifašizem v očeh slovenskih komunistov med drugo svetovno vojno

I.

Če hočemo razumeti odnos slovenskih komunistov do primorske sredine, je potrebno najprej pojasniti izvir pojma sredina. Ta se je najprej pojavil v Ljubljanski pokrajini in je tudi izhajal iz njenih razmer. Tako je Boris Kidrič v članku "Naprej in samo naprej", objavljenem v Slovenskem poročevalcu (leto II, št. 20) 11. oktobra 1941 pri razčlembi razmer v Ljubljanski pokrajini opazal, da obstajajo tudi ljudje, "ki se zaradi neodločnosti, osebnih ambicij ali zaradi premajhne zgodovinske razvidnosti ne opredeljujejo niti za OF niti za narodno izdajalsko reakcijo in se zato gibljejo v nekaki 'sredini'."³⁷⁴ Nato pa je Kidrič ugotavljal, da ti ljudje ne bodo mogli dolgo vzdržati na mrtvi točki in to zato ne, "ker bodo morali vedno jasneje spoznavati, da s svojim počenjanjem krepijo le reakcijo in njeno protinarodno stališče." Zato je Kidrič v nadaljevanju članka "te ljudi, ki se gibljejo v nekaki sredini," pozval, "da stopijo čimpreje v vrste OF in pripomorejo k ravnotežju celotne fronte, posebno pa k čiščenju tistih vprašanj, ki se jim še zde važna." Kidrič je namreč priznaval, "da marsikoga med njimi vznemirja resnična skrb za vrednote, ki so slovenskemu življenju lastne." Med te, po mnenju slovenskih komunistov še neopredeljene politike, so spadale tri skupine. Katoliški krog univerzitetnega profesorja dr. Andreja Gosarja ter

³⁷⁴ DLRS, knjiga I/52.

srednješolskega profesorja Jakoba Šolarja (med vojno so se poimenovali tudi "Zedinjeni Slovenci"), iz liberalnega tabora pa Mlada Jugoslovanska nacionalna stranka (imenovana tudi Nova Jugoslavija) z glavnimi sodelavci univerzitetnim profesorjem Stojanom Bajičem, Andrejem Uršičem, Brankom Vrčonom ter Samostojna demokratska stranka (voditelj dr. Ivo Potokar).³⁷⁵

V oči bode dejstvo, da so z ovrednotenjem nekaterih političnih sil kot sredinskih, slovenski komunisti dejansko že jeseni 1941 ocenjevali stanje v slovenski družbi v smislu nepremostljive polarizacije na dva tabora, čeprav razmere v tistem času še niso bile tako zaostrene. Stanje v Ljubljanski pokrajini je sicer že kazalo nekatera znamenja zaostrovanja, predvsem pa, da gre razvoj vedno bolj v smeri poglobljanja nasprotij med dvema nastajajočima taboroma.

Zakaj so bodočo sredino jeseni 1941 sploh skušali pridobiti za sodelovanje v OF, je pojasnil Kidrič v svojem znanem obsežnem poročilu o delovanju OF, ki ga je jeseni 1944 napisal "za Moskvo". V poročilu z naslovom "Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji" je pojasnil, da "niti ena od teh treh skupin ni imela kakšne pomembnejše organizacije, niti ne trenutnega širšega političnega vpliva. Bile so pa politično važne toliko, kolikor so v neki meri predstavljale slovensko politično tradicijo (...) Med vodilnimi katoliškimi krogi v Sloveniji je imel dr. Gosar koliko toliko vpliva. Od njegovega pristopa oziroma nepristopa v Osvobodilno fronto je bilo v veliki meri odvisno, ali se bo belogardistična klerikalna reakcija po kapitulaciji Jugoslavije in prvem poletu Osvobodilne fronte zbrala prej ali kasneje oziroma ali ji bo uspelo prej ali kasneje nastopiti z oboroženimi oddelki na strani italijanskega okupatorja proti Osvobodilni fronti in partizanskim enotam. Prav zaradi tega si je Osvobodilna fronta močno prizadevala pridobiti zase tudi dr. Gosarja in njegov katoliški krog."³⁷⁶ Preneseno v razumljiv jezik je to pomenilo enako oceno s katero so komunisti vrednotili ostale zaveznike v OF. V njih so komunisti predvsem

³⁷⁵ Škerl, Nasprotniki, str. 124–128 in 143–147.

³⁷⁶ Kidrič, Kratek obris, str. 22.

videli opozicijske skupine tradicionalnih taborov in kot take sredstvo za pridobivanje množic teh taborov ter za istočasno osamitev vodstev tedanjih političnih strank.

Vendar tedaj slovenski komunisti niso uspeli v vrste OF pridobiti nobene od sredinskih skupin, čeprav je vsaka skupina imela nekoliko drugačno zgodbo. Sicer pa je bilo za sredino značilno, da ni bila enoten politični dejavnik, temveč le skupna oznaka za skupine, ki jih družila podobna ocena domačih razmer, sicer pa med njimi v večinomoma niso obstajale tesnejše povezave.³⁷⁷ Po drugi strani ne gre pri sredinskih politikih prezreti dejstva, da so se tudi sami označevali za sredino in so s tako držo računali tudi na političen uspeh.

Zadržan odnos sredine do OF je temeljil predvsem v nestrinjanju z (neenakopravnim) položajem skupin v OF, z načinom (po njihovem mnenju neracionalnega) vodenja (prezgodnjega) odpora, različnem gledanju na zaostrovanje nasprotij v slovenski družbi ter na spoznanju, da komunistom ne gre le za osvobodilne cilje. Pri liberalni sredini se je tem pomislekom sprva pridruževalo še nejasno stališče OF do jugoslovanskega državnega okvira, na katerega je slednja dokončno pristala šele decembra 1942.

Zaradi odklonilnega stališča sredinskih skupin do OF se je zlasti po sporu med Titom in Mihajlovičem ter prehodom slovenskih komunistov v "drugo fazo" revolucije, ki je privedla do zaostrovanja po idejnih in razrednih merilih, tudi stališče komunistov do sredine spremenilo in zaostriło.

Tako je bil pojem "sredina" kot oznaka za določeno politično opredelitev s strani komunistov prvič omenjen februarja 1942 v Kidričevem članku "Slovenski narod in delovno ljudstvo – na branik svoje bodočnosti", kjer je med notranje sovražnike slovenskega naroda prišteval tudi katoliško sredino, ki naj bi blatila OF in mislila, da jo bo reakcija zaradi Natlačnovega poloma še lahko uporabila kot "rezervno vodstvo".³⁷⁸ Komunisti so jih začeli označevati predvsem kot špekulante brez načel, za katere ni prostora v tedanjih političnih razmerah.

³⁷⁷ Vodušek Starič, Vprašanje sredine, str. 95–97.

³⁷⁸ Boris Kidrič, Zbrana dela (II. knjiga), str. 84–85.

Kmalu za tem so se skupine, ki so jih označevali za sredinske vključile v Slovensko zavezo, kar je te skupine seveda še bolj oddaljilo od OF, čeprav so v Zavezi formalno še puščali odprto mesto tudi za komunistične zastopnike. V tistem času si je sredina namreč prizadevala za sporazum z OF, ki bi omogočil enotno delovanje vseh slovenskih političnih sil. Prepričani so namreč bili, da "take narodne koncentracije ne more izpeljati ne ena ne druga politična skrajnost."³⁷⁹

Čeprav je KPS od začetka leta 1942 pa do jeseni 1942 tudi sredinske skupine štela med sovražnike slovenskega naroda in z njimi seveda ni skušala navezati stika in je zavračala vsakršno sodelovanje (s kratko izjemo julija 1942), pa kljub izrazito odklonilnem stališču sredina ni bila v ospredju njenega zanimanja. Komunisti so usmerili svoje delovanje proti t. i. beli gardi, kot so komunisti po zgledu na oktobrsko revolucijo poimenovali svoje strateške nasprotnike v Sloveniji. Jeseni 1942 pa se je dotlej ravnodušni odnos KPS do sredine povsem spremenil in naenkrat se je znašla v središču pozornosti OF.

Za komuniste je postala politična sredina posebej pomembna ob razplamtevanju državljanskega spopada jeseni 1942, ko se je začel boj za neopredeljene in so jo hoteli kratkoročno predvsem odtegniti oboroženi protirevoluciji. Čeprav ta sredina, kot že rečeno, v Ljubljanski pokrajini ni imela za seboj razvejane strankarske strukture in tudi nikoli ni imela pretirano množičnega zaledja, česar so se zavedali tudi komunisti, pa je bila zanje nevarna, kot so sami poimenovali, predvsem v "perspektivi", torej zlasti dolgoročno. Zaradi svoje neomadeževanosti s kolaboracijo in ob priseganju na "srednjo pot", kot posebno obliko politične opredelitve, bi lahko pomenila nevarnega tekmeca pri povojnem vzpostavljanju oblasti, posebej še, če bi imeli pri tem pomembno vlogo Britanci.³⁸⁰ V pismu Ivanu Krajačiču – Stevu decembra 1942 je Zdenka Kidrič, tedanja voditeljica Vosa, tako zapisala: "Sredina je druga garnitura slovenske buržoazije, ki bi zaradi nekompromitiranosti

³⁷⁹ AS 1660, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/II.

³⁸⁰ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 161–170.

v sodelovanju z okupatorjem, v primeru propada OF dejansko imela bodočnost po ameriško-angleški liniji.”

Do takega razmišljanja o bodoči vlogi sredine je prišlo jeseni 1942, ko so se slovenski komunisti otresli napačnih predstav o naravi druge svetovne vojne in s tem povezanih pričakovanj, da bo osvobodilna vojna kmalu prerasla v revolucionarno in so, zazrti v povojno prihodnost, začeli sredino precej bolj upoštevati kot pomemben politični dejavnik. Tako je Kidrič spomladi 1943 v članku “Dejanska vloga ‘sredine’” napadel sredince kot špekulante brez načel, za katere ni prostora v tedanjih političnih razmerah.³⁸¹ Tudi Kardelj je ljubljanskemu vodstvu KPS svetoval, naj pogajanjem z “gospodo v sredinskih vrhovih, ki se očitno povezuje z belo gardo,” ne dajejo večjega poudarka.³⁸² Kljub tem ostrim tonom OF še ni opustila poskusov, da bi pridobila za sodelovanje vsaj del sredine. Vendar tudi razgovori s sredino maja 1943 niso prinesli vidnejših uspehov.³⁸³

Sredina je v očeh slovenskih komunistov znova postala izjemno pomembna iz omenjenih razlogov zlasti po podpisu viškega sporazuma poleti 1944 in so z njo ponovno navezali stike, da bi jo pritegnili v svoje vrste in jo tako nevtralizirali kot posebno neodvisno politično skupino. Po 15. septembru 1944 so vrata v OF zaprli in posledaj sredine niso več vabili k sebi. Takšnemu razvoju primerne so bile tudi Kidričeve ocene glavnih sredinskih osebnosti, ki jih je jeseni 1944 označil z besedami: “Dr. Gosar sam po sebi je izrazito oprezen človek, ki se je bal že po svoji naturi vsakega odločilnega koraka. Formalno se je proglašal za demokrata, dejansko pa je nastrojen zelo reakcionarno in je tudi avtor raznih reakcionarnih socioloških teorij. Svoje čase so imele njegove sociološke teorije in njegova razlaga papeževih tako imenovanih “socialnih” okrožnic precejšen vpliv na krščanskosocialistično delavstvo in demokratične katoliške intelektualce, že pred zlomom stare Jugoslavije pa se je ta vpliv skoraj povsem razblinil. Po jugoslovanski kapitulaciji je

³⁸¹ Kidrič, Zbrana dela II, str. 226–229.

³⁸² DLRS, knjiga VI/95. Kardeljevo pismo z dne 22. aprila 1943 Lidiji Šentjunc.

³⁸³ Franček Majcen, Tudi beseda je bila orožje (Aktivistovi zapiski). Ljubljana 1968, str. 181–186.

bil Gosarjev intimus gimnazijski in bogoslovni profesor dr. Solar, zelo inteligenten in med katoliškimi krogi vpliven človek, po svoji politični in osebni naturi intrigant in špekulant, ki se je navzven proglašal za demokrata, dejansko pa je vseskozi reakcionar.³⁸⁴

II.

Za komuniste je sredina na Primorskem postala zanimiva že proti koncu leta 1942 iz načeloma istih razlogov kot v Ljubljanski pokrajini, le da so na politiko KPS do primorske sredine vplivali še dodatni, povsem specifični primorski razlogi. Primorska je bila namreč za slovenske komuniste izjemno pomembna pokrajina, ne le zato, ker so tam bivali Slovenci, temveč tudi zaradi njene geostrateške lege. Po eni strani so se slovenski komunisti bali izkrcanja zahodnih zaveznikov na Primorskem, po drugi pa je bila izhodišče za širjenje komunističnega vpliva v notranjost Italije. Hkrati je bila pokrajina tedaj še del kraljevine Italije, kar je dajalo temu ozemlju še dodaten mednarodni pomen. Poleg tega so slovenski komunisti tudi predvidevali, glede na notranji spopad v Ljubljanski pokrajini, da lahko pride do podobnega razvoja tudi na Primorskem, zato so ob sočasni oceni mednarodnega položaja, o bližnjem koncu vojne skušali na Primorskem prehiteti delovanje protirevolucije iz Ljubljanske pokrajine, predvsem pa onemogočiti edino pomembnejšo politično silo na Primorskem, tj. sredino. Ta je bila zaradi nepripravljenosti za sodelovanje z italijanskimi fašističnimi oblastmi pri zatiranju partizanstva politično neomadeževana in je zaradi komunistične ocene, da na Primorskem prevladuje "anglofilija", predstavljala najmanj zaželeno politično "kombinacijo" v tej najzahodnejši slovenski pokrajini, tedaj še delu Kraljevine Italije.

Zato je Kardelj 31. decembra 1942 v pismu opozarjal pokrajinski komite KPS za Slovensko Primorje, da na Primorskem obstoji velika nevarnost "sredine", kljub temu da danes nima za seboj večjega števila množic. V

³⁸⁴ Kidrič, Kratek obris, str. 22.

nadaljevanju je Kardelj zapisal: "Ni nobenega dvoma, da bo mednarodna reakcija naslonila svoje prizadevanje prav na te kroge. Zato je politično razbitje 'sredine' na Primorskem neobhodna potreba, če hočemo na tem sektorju zmagati. Potrebno je pri tem imeti pred očmi naslednje: naša politika v odnosu do 'sredine' mora iti za tem, da jo notranje diferencira na tak način, da bo en del nujno prešel na pozicije OF, drugi pa na odprte pozicije bele garde, na katerih jo bo lažje razbijati. Ko govorim o tem poslednjem potu, ne smete razumeti, da moramo 'sredino' naganjati v belo gardo. Ne, treba je zasledovati naslednji kurs: v borbi za enotnost vsega ljudstva, v borbi za pritegovanje 'sredine' v to enotnost je treba ves razvoj potiskati v smeri, ki bo silil na opredeljevanje posameznih elementov 'sredine'. Pri tem se s temi elementi povezuje na vseh mogočih vprašanjih, tudi če jih ne morete popolnoma pridobiti za OF. Čim večja in silnejša bo vaša vojna in politična akcija, tem bolj bo silila te elemente ali na naše pozicije, ali pa se bodo znašli na političnih pozicijah, kjer jih bo lažje razkrinkati. (...) V masah samih ne dovolite diferenciacije po strankah, ampak razvijajte enotno gibanje OF, ki pa mora biti jasno opredeljeno tako v odnosu do ZSSR kakor v odnosu do KPS. Glede na nediferenciranost primorskih mas in specifikko preteklega političnega življenja na Primorskem smatramo, da je na tem terenu mogoče pritegniti v OF znaten del 'sredine'."³⁸⁵

Boris Mlakar je za "goriško" oziroma "primorsko sredino" označil bolj ali manj ohlapno organizacijo in skupnost pripadnikov ter predvsem delovanje dela voditeljev katoliškega tabora na Goriškem ter v manjši meri tudi na Tržaškem v obdobju med drugo svetovno vojno. Razvila se je predvsem iz dveh predvojnih organizacij, in sicer Narodnega sveta primorskih Slovencev ter Zbora svečnikov sv. Pavla. Idejna voditelja znotraj katoliškega tabora sta bila bivša poslanca Engelbert Besednjak, ki je bil v emigraciji v Beogradu, in Virgilij Šček, ki je precej osamljen živel v Lokvi na Krasu pri župniku Antonu Požarju. Po razkosanju in zasedbi Slovenije se je že od spomladi 1941 delujoči Izvršni odbor Primorskih

³⁸⁵ DLRS, knjiga IV/213.

Slovencev in Hrvatov v Italiji, ki je združeval voditelje katoliškega tabora na Goriškem (pomemben je bil zlasti dr. Ivo Juvančič), v posebni izjavi distanciral od "ljubljanske" politike zблиževanja z okupatorskimi oblastmi ter se zavzel za narodno delo in združitev vseh sil v boju proti okupatorju. Primorski sredinci so bili po drugi strani nezaupljivi tudi do komunistov, a so hkrati odklanjali tudi sodelovanje s fašističnimi in kasneje z okupatorskimi oblastmi v boju proti komunizmu.³⁸⁶

Kardeljevo pričakovanje glede pritegnitve primorske sredine se tedaj ni uresničilo, ker je ta v znani izjavi iz 1. februarja 1943 vztrajala na sredinskem stališču, saj je poudarila, da bo z OF sicer vzdrževala stike, ne bo pa v njej sprejemala položajev in nalog. Vendar primorski sredinci tudi v Slovensko zavezo niso želeli vstopiti.³⁸⁷ Ta sredinski krog je sicer uvideval nevarnost komunizma, toda priznaval je partizanstvu tudi osvobodilno naravnost in ker je ta boj imel tudi množično podporo, mu ni hotel neposredno nasprotovati. Zlasti, ker je bil osrednji cilj primorske sredine uničenje italijanskega fašizma in predvsem priključitev k matici, kar je imela v programu tudi OF.

Kljub temu so komunisti ostro napadli primorsko sredino in primorske "meščanske" politike po receptih, znanih iz Ljubljanske pokrajine. Slovenski komunisti so sicer že pred vojno kazali veliko mero nezaupanja do primorskega antifašističnega odpora in so ga sprva ocenjevali kot malomeščanskega in nacionalističnega, tako ni presenetljivo, da je Aleš Bebler na plenumu primorske OF v Lokah pri Kromberku 14. februarja 1943 ostro nastopil proti povzdigovanju predvojnih protifašističnih voditeljev in predvsem žrtev fašizma, češ da gre za "same anglofilске individualne teroriste"³⁸⁸ ali slučajne žrtve dvomljivega političnega značaja.³⁸⁹ V okrožnici

³⁸⁶ Boris Mlakar, Goriška sredina. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 1, str. 327–328.

³⁸⁷ Egon Pelikan, Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918–1945. Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Ljubljana 1997, str. 45–46.

³⁸⁸ Enako oznako za tigrovce (teroristi) so uporabljale tudi italijanske fašistične oblasti.

³⁸⁹ DLRS, knjiga VII/57. Poročilo pokrajinskega odbora KPS za Primorsko 18. maja 1943 centralnemu komiteju KPS.

poverjenjstva izvršnega odbora OF za Primorsko je bilo okrožnim odborom pojasnjeno, da "je konferenca ostro obsodila politiko starih primorskih 'voditeljev', zlasti dr. Wilfana, Besednjaka, Čoka in Golouha. Konferenca je ugotovila, da je bila politika teh 'voditeljev' popolnoma zgrešena in škodljiva. Škodljiva je bila ta politika prvič zato, ker je varala množice, češ da se vprašanje slovenskega Primorja da rešiti daleč od množic in brez njihovega sodelovanja, namesto, da bi pozvala množice v boj za njihove pravice, drugič zato, ker je postavila kitajski zid med nas in naše najbližje zaveznike italijanske demokratične in protifašistične sile; tretjič zato, ker se je naslanjala in podpirala protiljudske in nazadnjaške sile v svetu, sovražila pa je tiste sile, ki so edine zaveznice slovenskega naroda in ki danes podpirajo naš narod v svojem boju za svobodo, združitev in neodvisnost (zlasti Sovjetska zveza in Komunistična partija Jugoslavije)."³⁹⁰ Za slovenske komuniste je bilo poleg omenjenega posebej moteče odklonilno stališče primorskih predvojnih politikov do Italijanov nasploh, saj so komunisti menili, "da je boj za našo narodno svobodo mnogo močnejši, če si naš narod v tem boju poišče opore pri tistih naprednih silah med Italijani, ki so odločne nasprotnice narodnega zatiranja nasploh."³⁹¹ V nadaljevanju okrožnice je bilo zapisano, da se "to stališče primorskega pokrajinskega plenuma OF rezko razlikuje od stališča fašističnih plačancev in pomočnikov – belogardistov in mihajlovičevcev – nadaljevalcev pogubonosne politike starih primorskih 'voditeljev'. Ti danes sodelujejo z italijanskimi fašističnimi oblastniki, ki slovenski narod uničujejo, zraven pa razpihujejo mržnjo do italijanskega protifašističnega delovnega ljudstva, da bi tako oropali slovenski narod in primorsko ljudstvo njegovega najbližjega zaveznika in laže dosegli svoje koritarske cilje – vzpostavljanje stare protiljudske in izkoriščevalske oblasti nad slovenskim narodom, hkrati pa izkoristili Slovence za zatiranje svobodoljubnih in protimperialističnih teženj italijanskega delovnega ljudstva."³⁹² Tak odnos je bil skladu s težnjo

³⁹⁰ DLRS, knjiga VII/191.

³⁹¹ Prav tam.

³⁹² Prav tam.

slovenskih komunistov po monopolizaciji protifašističnega boja na Primorskem, zato so v predvojnih primorskih voditeljih videli predvsem tekmece, čeprav je bila njihova protifašistična naravnost nesporna.

Ob takem odnosu do predvojnih primorskih protifašističnih voditeljev ni nenavadno, da, kot je zapisala Milica Kacin Wohinz v svojem prispevku v zborniku Slovenski upor 1941, ji je neki predvojni primorski komunist rekel, da "so bili veseli aretacij,³⁹³ ker bi sicer OF imela težave."³⁹⁴

Vendar se omenjena predvidevanja na Primorskem niso obnesle zaradi bistveno drugačnih razmer in tako do delitve sredine na OF in t. i. belo gardo ni prišlo. Beblerjeve obtožbe o sodelovanju primorskih "voditeljev" s fašističnimi oblastmi se niso uresničile. Celotno Beblerjevo predvidevanje se je izkazalo za neutemeljeno.

Po kapitulaciji Italije in poskusih dela protirevolucije iz osrednje Slovenije, da si s privolitvijo nemškega okupatorja tudi na Primorskem pridobi položaje, je vloga sredine znova postala pomembna in komunisti so z njo znova skušali navezati stik, da bi jo kot posebno politično skupino onemogočili oz. da bi jo odtegnili protirevoluciji. Njena vloga je tekom dogodkov še naraščala, ker delovanje dela protirevolucije v sodelovanju z nemškim okupatorjem na protikomunističnih temeljih ni obrodilo bogatih sadov, in je tako sredina ostajala z vidika KPS edini še pomemben politični dejavnik na Primorskem in s tem tudi tekmeč. Posebej, ker se je s prihodom velikega števila predvojnih primorskih politikov, zlasti iz Tržaškega, iz zaporov in konfinacij primorska sredina tudi številčno precej okrepila. Poleg Gorice je tako tu-

³⁹³ Mišljene so italijanske aretacije leta 1940, ko je bilo aretiranih okoli 300 primorskih Slovencev, od katerih se jih je precej znašlo tudi na znanem drugem tržaškem procesu konec leta 1941.

³⁹⁴ Milica Kacin Wohinz, Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavije. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991, str. 34 (dalje Kacin Wohinz, Razmere na Primorskem). Podobno mnenje so imeli slovenski komunisti tudi do izгона slovenskih izobražencev z Gorenjske in Štajerske leta 1941 (glej Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 412). Še neposredneje pa je tako stališče izraženo v pismu Borisa Zihlerla 2. januarja 1945 Ferdu Kozaku, ko je zapisal, "da so nam Nemci napravili majhno uslugo, ko so jih (op. misli slovenske izobražence) izgnali, hkrati pa je bilo to od nemške strani neumno, ker so si s tem zmanjšali število tistih, ki bi na Gorenjskem in Štajerskem prišli v poštev kot organizatorji bele garde." (Rozina Švent, Po sledih Kardeljevih pisem. Borec, št. 577–578, str. 141).

di Trst postal pomembno središče dejavnosti primorske sredine. Obenem pa so bili slovenski komunisti ves čas zaskrbljeni, ker naj bi primorska sredina preveč gledala na zahod in na londonsko begunsko vlado.

Priljubljenost predvojnih protifašističnih borcev med domačim prebivalstvom je bila tolikšna, da niti slovenski komunisti niso mogli povsem zanikati njihovega deleža v protifašističnem boju. Zato se je morala KPS po omenjenih negativnih izkušnjah iz pomladi 1943 prilagoditi in stališče do predvojnega primorskega odpora nekoliko spremeniti.

Do korenite spremembe je prišlo spomladi 1944, ko je začela tudi OF sistematično uporabljati imena predvojnega primorskega protifašizma kot svoje simbole, s čimer naj bi onemogočili delovanje sredine, ki je govorila "z avtoriteto starih naprednih borcev proti fašizmu ter navezujejo svojo propagando na tradicijo (Bazovica)."³⁹⁵ Zato so se komunisti aprila 1944 odločili preimenovati Soško brigado v Bazoviško. Očitno so iskali kompromis in skušali uskladiti predvojno protifašistično tradicijo z medvojnimi odporom tako, da bi bila z njim vzpostavljena neprekinjena vez, hkrati pa ne bi bila ogrožena vodilna vloga KPS. Tako so predvojno protifašistično gibanje na Primorskem umetno razdelili na "plebejski" in "voditeljski" del. Vse pozitivne lastnosti naj bi imel le "plebejski" del. Tako se je KPS deloma oprla tudi na primorsko protifašistično tradicijo nekomunističnega (narodnjaškega) porekla, ki jo je dotlej odklanjala.³⁹⁶ Hkrati so zaradi uravnoteženja ustvarjali tudi nove simbole odpora, ki so ustrezali novemu ovrednotenju primorskega boja. Najznačilnejši primer je postal Janko Premrl – Vojko, ki so ga predlagali za narodnega heroja, s čimer naj bi kot padli partizan – domačin postavil bolj v ospredje aktualni boj, ki so ga vodili komunisti. S tem naj bi nekoliko zasenčil slavo predvojnih protifašističnih borcev in na nek način pomenil tudi delno nadomestilo zanje.³⁹⁷

³⁹⁵ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 371–372.

³⁹⁶ Prav tam. Nekatere vidike te problematike je opazila tudi Vida Deželak Barič (Odnos Komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 1, str. 189–190).

³⁹⁷ Prav tam.

Po viškem sporazumu poleti 1944 so komunisti celo ocenjevali, da je lahko vloga primorske sredine pomembna ne le za razvoj na Primorskem, temveč tudi za celoten slovenski prostor in sicer kot politični dejavnik, ki lahko zaradi svoje neomadeževanosti odločilno vpliva celo na dogajanje v osrednji Sloveniji, kamor so bile sicer osredotočene sile obeh sprtih taborov.³⁹⁸ Komunisti se tedaj s sredino sploh niso želeli več pogajati kot s posebno skupino, "ker jih ni, to si gospodje le domišljajo, pač pa naj se kot posamezniki vključijo v gibanje in podajo izjave, da priznavajo narodno osvobodilno gibanje utelešeno v OF kot edino pravo pot slovenskega ljudstva v teh zgodovinskih dneh."³⁹⁹

Kljub prizadevanjem po diferenciaciji primorske sredine in poskusom njenega nevtraliziranja slovenski komunisti s svojo dejavnostjo na Primorskem dolgo časa niso uspeli povsem izničiti njenega političnega vpliva. Več uspeha so imeli na Tržaškem, kjer se je del (Lavo Čermelj, Josip Ferfolja) priključil partizanskemu gibanju, a je sprva celo deloval kot nekakšna sredina znotraj OF, del pa je bil s strani nacistov aretiran in odpeljan v koncentracijska taborišča, tako da je delo sredine kot posebne skupine v Trstu jeseni 1944 zamrlo. Na Goriškem lahko šele poziv Engelberta Besednjaka, ki ga je Virgil Šček obveščal o dogajanju na Primorskem, na silvestrovo 1944 iz Beograda, v katerem je odkrito pozval preostale sredince k odločitvi za OF, lahko za tisto zarez, ko je bilo njihovo politično delovanje ohromljeno.⁴⁰⁰

Politična sredina, kot so jo poimenovali slovenski komunisti, je v osrednji Sloveniji kljub omenjenim značilnostim glede odnosa do državljanske vojne, kolaboracije idejno pravzaprav pripadala protirevoluciji in tudi sodelovala v njenih ilegalnih političnih in vojaških grupacijah (ni pa kolaborirala z okupatorjem), tako da dejansko pravzaprav sploh ni bila prava politična sredina, ki bi imela enako razdaljo do obeh sprtih taborov.

Edina prava politična sredina se je pojavila le na

³⁹⁸ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 395.

³⁹⁹ Isto, str. 380.

⁴⁰⁰ Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku 31. 12. 1944. Goriški letnik 1976, št. 3, str. 258–267.

Primorskem, vendar pa to ni pomenilo, da bi jo slovenski komunisti načeloma obravnavali kaj drugače kot tisto v Ljubljanski pokrajini. Morda je bila prav v odnosu do sredine na Primorskem, kjer razmere niso bile tako večplastne kot npr. v Ljubljanski pokrajini, najrazvidnejša težnja slovenskih komunistov po monopolizaciji odpora in z njo povezanim revolucionarnim prevzemom oblasti. Stališče KPS oz. OF, ki si je lastila vlogo edinega predstavnika slovenskega naroda, do sredine je bilo tako načelno odklonilno. Zato si je OF vsekozi prizadevala sredino kot posebno politično skupino onemogočiti. Spreminjali in prilagajali so se glede na trenutne ocene razmer le načini in metode za dosego tega cilja. To kaže, da je bil tudi medvojni razvoj na Primorskem v marsičem bolj protisloven (v tej razpravi so omenjena in nakazana le nekatera protislovja, ki se dotikajo v naslovu zastavljene tematike, obstajajo pa tudi še druga), kot se zdi na prvi pogled oz. je bilo prikazano v večini dosedanjih publikacij.

Katoliški tabor med Balkanom in Srednjo Evropo

Slovenska ljudska stranka in vprašanje državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo

I.

Dejavnost 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta (NS), ki mu je načeloval ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen, po proglasitvi Neodvisne države Hrvaške (NDH) 10. aprila 1941 je France Škerl ocenil z besedami: "S prevzemom vrhovne oblasti, snovanjem slovenske vojske in ustanovitvijo 'Slovenske legije' je Natlačen z Narodnim svetom po zgledu Tisove slovaške države in Paveličeve NDH izoblikoval nekako slovensko državico, narodni svet pa se je iz političnega organa spremenil v vlado. (...) Natlačen je z Narodnim svetom hotel izkoristiti trenutek in Slovenijo, to je takratno Dravsko banovino podrediti Nemcem, ki naj bi ji vladali v obliki nekega protektorata."⁴⁰¹ Takšno razlago je kasneje prevzel tudi Metod Mikuž, dodal ji je le še podatek, da naj bi ta slovenska država nameravala pristopiti k trojnemu paktu, kar naj bi bilo po njegovem mnenju enako izdajalsko dejanje, kot je bil pristop Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca 1941.⁴⁰² Tak opis delovanja NS je bil nato razširjen v jugoslovansko in deloma tudi

⁴⁰¹ France Škerl, *Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja*. Zgodovinski časopis 1951, str. 21 (dalje Škerl, *Politični tokovi*). Skoraj do besede enako se je izrazil Franček Saje (*Belogardizem*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1951, str. 22 (dalje Saje, *Belogardizem*)). Obe deli sta izšli skoraj istočasno, pisca pa sta bila, kot je razvidno iz Škerlovih opomb, v medsebojnem stiku, tako da ni povsem jasno, kdo je dejanski avtor zgoraj omenjene formulacije.

⁴⁰² Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji* (I. knjiga). Ljubljana: Cankarjeva založba 1960, str. 50.

v tujo strokovno literaturo,⁴⁰³ čeprav je že leta 1966 Dušan Biber opozoril na zadržke glede sprejemanja trditve in govorice, da je Korošec nameraval doseči nemški proktorat na Slovenijo po slovaškem zgledu.⁴⁰⁴

Na drugi strani se je izoblikovala tudi drugačna razlaga, ki je bila javno predstavljena po vojni, med slovenskimi izseljenci v Argentini. Zapisal jo je Tine Debeljak: "Slovinci smo se najbolj bali prav delitev, ki morejo narodno odpornost le slabiti. Zato je Narodni svet ob prodiranju Nemcev poslal svoje zastopnike v Celje, da naj Slovencev ne dele; zato je ban dr. Natlačen ob Cianovem prihodu v Ljubljano aprila meseca, ko meje še niso bile določene, prosil, naj bo vsaj vsa bivša Kranjska ena upravna celota."⁴⁰⁵

Temeljno vprašanje, ki se ob tem postavlja, je, ali je bilo delovanje NS usmerjeno zgolj k temu, da ostane slovensko ozemlje nerazkosano, ali pa je dejansko obstajala tudi zamisel o ustanovitvi slovenske države z nemško privolitvijo.

Glede na to, da so omenjeni pisci med vojno stali na različnih straneh in je tudi njihovo pisanje nastajalo pod tem vtisom, tako so medvojna dejanja poskušali prikazati v luči potrjevanja lastne opredelitve, pa tudi zaradi daljše časovne odmaknjenosti, je potrebno ponovno kritično branje (v bistvu maloštevilnih) virov. Pritegniti je treba tiste, ki v času javne objave teh tez še niso bili znani, ter jih umestiti v tedanje dogajanje. Po vojna literatura (največ približno deset let po omenjenih dogodkih v začetku petdesetih let, ko so se pojavile tudi ključne teze) je namreč enostransko in pomanjkljivo obravnavala omenjeno tematiko in to na obeh straneh.

Delovanje NS, ki ga je poosebljal Natlačen, je bilo

⁴⁰³ V drugih delih Jugoslavije je namreč poznavanje slovenskih medvojnih razmer temeljilo predvsem na povzemanju Mikuževe knjige Pregled razvoja NOB u Sloveniji (Beograd 1956), ki je najprej izšla v srbohrvaščini in šele nato, v sicer razširjeni izdaji, tudi v slovenščini. V tujino pa se je poznavanje razširilo z delom Ahmeta Đonlagića, Žarka Atanackovića in Dušana Plenče, ki je izšlo v francoščini, *La Yougoslavie dans la Seconde Guerre Mondiale* (Beograd 1967). Eden zadnjih primerov je npr. delo Marca Cuzzija, *L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943)*. Rim 1998, str. 24-25.

⁴⁰⁴ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Cankarjeva založba 1966, str. 226-227 (dalje Biber, *Nacizem*).

⁴⁰⁵ Janez Martinc (Tine Debeljak), *Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji*. Kolar svobodne Slovenije 1952, str. 206 (dalje Martinc, *Prvo leto*).

že kmalu predmet različnih pogledov in obtožb. Slednje pa se niso pojavljale le na partizanski strani, temveč tudi med slovenskimi politiki v emigraciji (Alojz Kuhar, Franc Snoj), pri čemer je treba dodati, da so si ti podobo Natlačnovega delovanja ustvarili predvsem na podlagi časopisnih člankov, kjer je besedilo Natlačnovih izjav italijanska cenzura ponaredila. Tako je partizanska stran povojni le povzela med vojno izražene obtožbe na račun Natlačnove dejavnosti.⁴⁰⁶ Precej dokumentov, na katere se opirajo pisci, je nastalo že pod vtisom teh zgodnjih obtožb. Zlasti to velja za Natlačnovo kronološko urejeno poročilo o dejavnosti NS po začetku vojne v Jugoslaviji, ki ga je napisal, da bi pojasnil dejanske razmere v času od ustanovitve NS do svojega izstopa iz sosveta septembra 1941. Tako Natlačnovo poročilo poleg stvarnega opisa dogodkov vsebuje tudi piščevo težnjo po opravičevanju lastne dejavnosti.⁴⁰⁷ Kako sporna je bila v tistem času omenjena dejavnost, nam priča npr. tudi Miha Krek. Ko je v Londonu prejel Natlačnovo poročilo, je zapisal: “Uporabiti se ne sme, ker govori o pogajanju z Nemci in v kolikor je oviral izvršitev vojaških ukrepov. To naj bo za zgodovino. Drugače pa je seveda v njej mnogo gradiva za obrambo Slovencev.”⁴⁰⁸

Natlačen je namen obiska delegacije NS pri jugoslovanskih generalih ponoči z 10. na 11. april 1941 v Zagradcu, ko je bila zaradi ustanovitve NDH prekinjena zveza z ostalimi predeli Jugoslavije in je od generalov zahteval podreditev vojske NS ter vzpostavitev premirja z Nemci, opisal z besedami: “To bi bila tudi baza, na podlagi katere bi mogli doseči najugodnejšo rešitev glede uprave na slovenskem ozemlju, da bi ostala cela ba-

⁴⁰⁶ Janez A. Arnež, Slovenska ljudska stranka 1941–1945. Ljubljana – Washington: Studia slovenica 2002, str. 41–42 (dalje Arnež, SLS). Alojzij Kuhar je v znanem pismu iz marca 1943 za škofa Rožmanu, v svoje roke ga je dobila tudi OF ter ga takoj uporabila v propagandne namene (na Rogu je leta 1943 izšla posebna brošura Londonski Kuhar piše), med drugim tudi pisal o vtisu Natlačnovega delovanja na Angleže: “Prva težava je bil pokojni M. N. V Jeruzalemu že so nam ga Angleži prinesli na dilci in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v internacijskem taborišču.

⁴⁰⁷ Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 1 (dalje Natlačen). V uvodni študiji Borisa Mlakarja K poročilu bana dr. Marka Natlačena o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije (dalje Mlakar, K poročilu bana) so podrobno orisane okoliščine nastanka tega dokumenta.

⁴⁰⁸ AS 1660, Cankar, f. 6. Glej tudi Mlakar, K poročilu bana, str. 118.

novina ena upravna enota in da bi uprava ostala kolikor mogoče v slovenskih rokah.”⁴⁰⁹ Čeprav se da prvi del Natlačenovega zapisa razumeti v tem smislu, da se je zavzemal zgolj za ohranitev celovitosti slovenskega ozemlja, pa v drugem delu ni povsem jasen, kaj naj bi si predstavljal pod najugodnejšo rešitvijo. Še zagonetnejši je bil Natlačen v nadaljevanju, ko je govoril o namenu vzpostavitve stikov z nemškimi oblastmi. Zapisal je: “v Celje (smo šli) na razgovor glede ustavitve sovražnosti, kakor tudi glede vseh drugih vprašanj, ki se tičejo uprave slovenskega ozemlja.” Šele kasneje, v nekem obširnem poročilu, ki opisuje dogodke v prvem letu okupacije, je bilo zabeleženo, da je delegacija v Celju povedala svoje želje: “To je, da so prišli ponudit premirje, da naj ostanejo slovenski kraji upravna enota, in da bo Narodni svet skrbel kot vrhovna oblast za mir in red.”⁴¹⁰ Tako je tudi Debeljakova razlaga zapisana po vojni, dejansko izvirala že iz časov zasedbe.

Po spominih jugoslovanskega generala Dragiša Panduroviča, poveljnika Triglavске divizije in enega od pogajalcev, Natlačen oz. delegacija NS na srečanju v Zagradcu ni omenjala ustanovitve samostojne slovenske države pod nemškim protektoratom, kar je npr. trdil Mikuž,⁴¹¹ toda tudi ne tega, da je bil njen namen doseči zgolj zasedbo Slovenije le s strani enega okupatorja, kar je, po Natlačnovem poročilu nenatančno povzel Saje.⁴¹² Po Pandurovičevih spominih je Natlačen na sestanku še enkrat razložil (že prej v telefonskem pogovoru) položaj po ustanovitvi NDH, ko je bila prekinjena zveza z osrednjimi oblastmi v Beogradu: “Hočem poudariti, da se Slovenija ne želi odcepiti od Jugoslavije, toda po drugi strani nima možnosti, da sedaj obstaja kot njen sestavni del. Zato se je ustanovil NS z nalogo, da prevzame vso upravno in drugo oblast jugoslovanske države in da upravlja z vsemi posli. Prva in najpomembnejša naloga

⁴⁰⁹ Natlačen, str. 128.

⁴¹⁰ AS 1660, Cankar, f. 7.

⁴¹¹ Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe, str. 50.

⁴¹² Saje (Belogardizem, str. 19) piše, da so “se pogovorili glede uprave Slovenije, da bi ostala cela in njena uprava čim bolj v slovenskih rokah.” Toda Natlačen v poročilu govori le, da bi bila podreditev vojske Narodnem svetu ter vzpostavitev premirja le baza za omenjene načrte.

tega sveta je bila njegova odločitev, da morajo vojaške operacije na slovenskem ozemlju prenehati, ker so neutemeljene zaradi vojaških in političnih razmer na Hrvaškem, Bosni in v Primorju. Podaljšanje vojnih operacij na našem ozemlju bi prineslo le veliko gmotno škodo in žrtve, brez vsakršnega uspeha. Zato menimo, da je potrebno poslati posebno odposlanstvo na čelu z generalom k nemški vojski, preden se ta spusti iz vrhov Karavank v ravnino in se sporazumeji za premirje. S tem bi obvarovali Slovenijo pred nesrečo, ki je pred vrati.”⁴¹³

Na sestanku v Zagradcu Natlačen torej sploh ni načeljal vprašanja, ali ima v načrtu ustanovitev slovenske države ali zgolj to, da ostane zasedeno slovensko ozemlje nerazkosano. To glede na tedanji razvoj dogodkov tudi ni bilo presenetljivo. Ob odhodu v Zagradec razmišljanje o razkositanju slovenskega ozemlja dejansko še ni bilo povsem v ospredju, čeprav pred napadom takega razvoja dogodkov niso izključevali. Potek dogodkov po 6. aprilu 1941 sprva ni kazal na to in v NS še niso vedeli, da bo Ljubljano zasedla italijanska vojska. To se je zgodilo šele 11. aprila popoldne. Natlačen, sodeč po odzivu, prihoda italijanske vojske v Ljubljano namreč ni pričakoval⁴¹⁴ in je bil zato nekoliko presenečen. Sprva se z italijanskim vojaškim poveljnikom generalom Federicom Romerom sploh ni hotel sestati, nato pa ga je sprejel zelo hladno. Čeprav je italijanska zasedba Ljubljane pomenila presenečenje za NS, ni spremenila njegovih prvotnih načrtov. Kljub novemu položaju je bila težnja NS še vedno predvsem priti v stik z nemško stranjo. Šele nekaj dni po nemški zavrnitvi pogovorov se je pred slovenske politike postavilo vprašanje razkositanja zasedenega ozemlja v vsej njegovi razsežnosti, saj so bili do tedaj zaradi nejasnosti razmer (Nemci so izrivali Italijane z Gorenjske in se preko Zasavja približevali Ljubljani), po Ahčinovem pričevanju prepričani, “da bo

⁴¹³ Mile Bjelajac – Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)*. Beograd: INIS – Narodni muzej Kruševac 1997, str. 239–240. Besedilo je poslovenil pisec teh vrstic.

⁴¹⁴ Ivan Ahčin, *Spomini na začetek naše tragedije. Koledar svobodne Slovenije 1951*, str. 130 (dalje Ahčin, *Spomini*) tako omenja: “Z napadom Italije se takrat ni računalo. Sicer pa je javnost bila prepričana, da je utrjena Rupnikova linija tak nezmagljiv obramben zid, da ga noben Lah ne prepleza.”

ob prvi ureditvi vsaj bivša Kranjska ostala okupacijska enota.⁴¹⁵ V dosegljivih virih se ta problem prvič pojavlja po ukinitvi NS kot oblastnega telesa (17. aprila 1941) v pismu, naslovljenem na Mussolinija, ki so ga 18. aprila 1941 podpisali Natlačen, Andrej Gosar, Jure Adlešič in Ivan Pucelj.⁴¹⁶

Če se znova vrnemo k Natlačenovi dejavnosti ob odhodu v Zagradec, vse navedeno še ne pomeni, da v NS niso razmišljali tudi o možnosti vzpostavitve slovenske države pod nemško zaščito. O tem priča dnevnik Marijana Zajca, znanega liberalnega politika, ki je bil kot rezervni oficir mobiliziran in se je nahajal v štabu v Zagradcu. Vanj si je glede srečanja v Zagradcu, po Sa-jetovi navedbi,⁴¹⁷ zapisal: "Povedali so mi, da so našemu generalu prišli staviti predlog, da se Slovenija proglasi za samostojno državo, ki naj pristopi k osi, proglasi našo divizijo in ostale še organizirane edinice na slovenskem teritoriju za Slovensko Narodno vojsko, ki naj bi obene-m takoj zaprosila za premirje."⁴¹⁸

Do temeljnega razhajanja je prišlo predvsem zato, ker je bil Zajčev zapis predstavljen kot stališče, ki ga je zastopstvo NS uveljavljalo na sestanku z generalom Pandurovičem, česar pa njegovi zapiski ne potrjujejo. Toda pisci so pri tem spregledali, da Zajca na omenjenem sestanku sploh ni bilo. Zastopniki NS so mu namreč svoje načrte predstavili pred sestankom. Glede na potek pogovorov je razumljivo, da predstavniki NS na sestanku niso načenjali še vprašanja vzpostavitve slovenske države pod nemško zaščito, saj se jugoslovanski generali niso strinjali niti s podpisom premirja niti s prepustitvijo vojske NS. Istočasno pa Zajčev dnevnik opozarja na dvomljivo vrednost Natlačnove trditve, da naj bi bil namen pogovorov NS z jugoslovanskimi generali zgolj ta, da se ustvari "baza (...)" da bi ostala cela banovina ena upravna enota."

Obstoj ideje o ustanovitvi slovenske države pod

⁴¹⁵ Ahčin, Spomini, str. 133.

⁴¹⁶ Saje, Belogardizem (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1952, str. 35–36 (dalje Saje, Belogardizem (II)).

⁴¹⁷ Originala Zajčevega dnevnika v arhivih ni in se morda nahaja v gradivu, ki ga je imel Saje pri sebi.

⁴¹⁸ Saje, Belogardizem (II), str. 29.

nemško zaščito nam poleg Zajčevega dnevnika potrjujejo tudi nekateri drugi dokumenti in pričevanja. Tako je neposredni udeleženec aprilskih dogodkov Ivan Ahčin ob njihovi desetletnici objavil spominski zapis o dogajanju v času napada na Jugoslavijo. V njem je potrdil obstoj razprave, "ali naj se slovenski Narodni svet proglasi za samostojno vlado v Sloveniji ali pa naj le vodičasne posle na slovenskem ozemlju, ker je stik s centralno vlado bil od prve ure nemškega napada popolnoma prekinjen."⁴¹⁹ Iz njegovega besedila pa ni razvidno, da so tedaj posebej razpravljali o vprašanju razkosanja slovenskega ozemlja. Ahčin je torej edini od tedanjih odločujočih političnih dejavnikov in piscev iz vrst katoliškega tabora potrdil obstoj takšnih razmišljanj, vendar naj bi po njegovem prevladalo drugo stališče, tj. naj NS vodi le začasne posle.⁴²⁰

O razširjenosti zamisli vzpostavitve slovenske države priča tudi Josip Vidmar, ki sicer brez podrobnejše obrazložitve omenja, da naj bi skupaj z Otonom Župančičem tedaj poskušala slovenske politike odvrniti od misli na proglasitev samostojne Slovenije.⁴²¹

Z gotovostjo lahko potrdimo, da je zamisel o vzpostavitvi slovenske države, o čemer sicer Natlačnovo poročilo molči, vendarle bila prisotna v tedanjih razmišljanjih v NS. Po drugi strani pa je razvidno, da Natlačen ni sprožil neposrednih ukrepov za vzpostavitev slovenske države pod nemško zaščito. Tako to vprašanje na podlagi omenjenih virov ni povsem dorečeno. Ahčin sicer trdi, da naj bi prevladalo drugo stališče, tj. da NS vodi le začasne posle, vendar ne pojasnuje razlogov za spremembo stališča. Po drugi strani se nam ponuja domneva, da je Natlačen sicer hotel ustanoviti slovensko državo, a mu tega načrta ni uspelo uresničiti. Temeljni razlog pa je tičal v dejstvu, da za to dejansko sploh ni imel prave priložnosti oz. sogovornika. Kot je bilo že povedano, je namreč razumljivo, da teh načrtov Natlačen ni razlagal

⁴¹⁹ Ahčin, Spomini, str. 132.

⁴²⁰ Prav tam.

⁴²¹ Josip Vidmar, Iz spominov na Otona Župančiča. Sodobnost 1978, št. 1, str. 18. Kot odmev na Vidmarjeve spomine je v tržaški reviji Alternativa (maj 1978, str. 38) izšla notica z naslovom Zanimiva Vidmarjeva opomba, ki je zahtevala razjasnitev tega vprašanja.

srbskim (jugoslovanskim) generalom kot tudi ne nemškimi vojaškimi zastopniki, temveč je v Celju prek slednjih le poskušal vzpostaviti stik z nemško vlado. Edino z njenimi predstavniki bi lahko merodajno razpravljali o teh vprašanjih. Čeprav je nemška vlada prek svojega beograjskega diplomatskega predstavnika tedaj že bila obveščena o željah SLS v primeru zasedbe (o tem podrobneje v nadaljevanju), pa je zavrnila možnost vzpostavitve stikov z NS. Odposlancev namreč sploh niso hoteli sprejeti, kaj šele, da bi hoteli razpravljati o slovenski ponudbi. Tedaj v nemških nacističnih načrtih,⁴²² kot se je izkazalo takoj po zasedbi, ni bilo prostora niti za Slovence kot etnično enoto, kaj šele za slovensko državo. Zanimivo pa je, da je del nemških politikov, ki je nasprotoval Hitlerju, predvideval po sklenitvi premirja z Veliko Britanijo tudi možnost za vzpostavitev slovenske države, na kar je prvi opozoril Igor Grdina.⁴²³

Podatke o Natlačnovi nameri po ustanovitvi slovenske države pod nemško zaščito zasledimo tudi v Žebotovih spominih. To naj bi v razgovoru z Lambertom

⁴²² Ideja o razbitju Jugoslavije kot države je prišla v nemških načrtih v ospredje šele po puču 27. marca 1941, zato tedaj tudi še niso imeli povsem izdelanega načrta, na koga naj se oprejo (vprašanje je bilo pri vzpostavitvi NDH, kjer je bil njihova prva izbira Vladko Maček, vodja HSS). V tem so se razlikovali od italijanskih konceptov, ki so s podpiranjem separatističnih teženj zlasti pri Hrvatih pa tudi Makedoncih in Albancih že dalj časa predvidevali tak razplet. Kljub temu se zdi nepopolno in nenaatančno predvidevanje pronemško usmerjenega Danila Gregoriča, predvojnega urednika beograjskega lista *Vreme*, v knjigi *Samomor Jugoslavije* (Ljubljana: Založba Luč 1945), da bi brez puča ostala Jugoslavija neokrnjena. Če to kratkoročno bolj ali manj drži, saj so z vidika, da se Jugoslavija čim dlje izogiba vstopu v vojno, bili nezadovoljni s pučem tako v SLS kot v HSS, pa bi v primeru zmage sil osi dolgoročno Jugoslavija, po mnenju nemških diplomatov, vsekakor ne mogla obstajati v taki obliki, predvsem zaradi nemških in italijanskih interesov v tem prostoru, deloma pa tudi zaradi simbolnega pomena, saj je predstavljala otroka versajske ureditve. Poleg tega je bilo iz zaplenjenega gradiva francoskega zunanjega ministrstva razvidno dotodanje protiosno delovanje jugoslovanske vlade, kar je še dodatno vplivalo na nemško stališče, da v novi Evropi ne bo prostora za Jugoslavijo (glej npr. Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb 1952, str. 396 (dalje Tajni arhivi), tudi Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Reka 1972, str. 191). Odnosu nemških nacionalistov ob meji do ureditve po prvi svetovni vojni govori že podatek, da so namesto ustaljenih izrazov za kraje mirovnih pogodb raje uporabljali kar naziv "pariška predmestja". Ob tem velja opozoriti, da so se na drugi strani Karavank ukvarjali z zamislijo o priključitvi delov slovenskega ozemlja v Jugoslaviji k nemškemu rajhu (šteli so jih za nemško narodno ozemlje), kar je bilo, kljub temu da tedaj nemška razmišljanja o debelaciji Jugoslavije še niso povsem dozorela, seveda zelo neugodno zlasti za prihodnost Slovenije. S tem namenom so bile poleti 1940 izdelane tudi posebne spomenice (podrobneje glej Tone Ferenc, *Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940*, *Zgodovinski časopis* 1975, št. 3–4, str. 219–246).

⁴²³ Podatke je črpal iz zbornika 20. juli 1944. Bonn 1969 (6. izdaja), str. 63.

Ehrlichom po njegovi vrnitvi iz Črne Gore maja 1941, od koder je poskušal oditi v inozemstvo kot izvedenec za mejna vprašanja na Kulovčevo povabilo, potrdil tudi sam Natlačen. Bivši ban naj bi namreč Ehrlichu povedal, da je bil namen neuspešnih pogajanj NS z Nemci doseči priznanje samostojne Slovenije v podobnem okviru Trojnega pakta, kot ga je 25. marca na Dunaju podpisala jugoslovanska vlada.⁴²⁴ Čeprav je tu povsem nedvoumno zabeleženo Natlačnovo stališče, pri utemeljevanju svoje teze ne izhajam prvenstveno iz tega Žebotovega podatka, verodostojnost se mi zdi celo nekoliko vprašljiva.⁴²⁵

II.

V prid taki razlagi namreč govorijo tudi nekateri drugi ukrepi, zlasti če jih umestimo v širši okvir. Pomembna je razčlemba dogajanja po začetku druge svetovne vojne, ko so se bili slovenski politiki prisiljeni ukvarjati z bodočo usodo Slovenije, saj mednarodni razvoj ni izključeval niti možnosti razpada jugoslovanske države.

Za razumevanje neposrednega delovanja v NS so bili ključni predvsem dogovori v vodstvu SLS v času po puču 27. marca 1941, ko se je bolj ali manj razjasnilo, da se bo Jugoslavija težko izognila vojni. Zato so se na teh sestankih dogovarjali o strategiji delovanja v vojnih razmerah. Vodstvo SLS se je v Ljubljani sestalo v nedeljo 30. marca 1941, potem ko se je z novicami iz Beograda vrnil Miloš Stare, ki je tja odšel kot poseben kurir. Franc Kulovec in Miha Krek, ki sta bila tedaj v Beogradu ministra v Simovičevi vladi, sta mu naročila, naj SLS sprejme potrebne sklepe za primer okupacije. Kot je znano, se je SLS na sestanku odločila, da pošlje v tujino dva svoja pooblaščenca zastopnika in da v primeru sovražne zasedbe stranka sama niti nobena njena

⁴²⁴ Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Ljubljana: Magellan 1990, str. 203 (dalje Žebot, *Neminljiva Slovenija*).

⁴²⁵ Zelo namreč spominja na že navedeno Mikuževo interpretacijo in zdi se mi možno, da se je Žebot pri pisanju spominov oprl prav nanj.

organizacija niti noben njen funkcionar ne morejo in ne smejo na kakršenkoli način sodelovati s sovražno oblastjo ali z njenimi organizacijami.⁴²⁶

Ob tem velja opozoriti na še en pomemben vidik tedanjega delovanja vodstva SLS, ki je bil v dosedanji strokovni literaturi bolj ali manj prezrt. Gre za igranje na "hrvaško karto" oz. poskus povezave SLS s hrvaškim političnim vodstvom.

Zato je takoj po puču istočasno kot Miloš Stare v Beograd Ivan Avsenek odšel kot posebni odposlanec SLS tudi v Zagreb. Imel je posebno nalogo, da se seznaní s hrvaškim stališčem glede morebitnega sodelovanja Slovencev s Hrvati v primeru sovražnega napada na državo. Vendar Avsenek po vrnitvi iz Zagreba glede sodelovanja s hrvaškim vodstvom "ni poročal nič pozitivnega." Kljub temu so v vodstvu SLS vztrajali pri zastavljeni usmeritvi in so na seji SLS 30. marca 1941 sprejeli sklep o ponovnem odhodu posebnega odposlanstva v Zagreb, kjer naj bi še enkrat poskušal priti v stik s hrvaškimi politikami in jih nagovoril za sodelovanje v primeru napada na Jugoslavijo, "če bi nastopile politične posledice, ki so bile predvidene."⁴²⁷

Na omenjeni seji 30. marca 1941 je bil poleg Franca Gabrovška, ravnatelja Zadružne zveze, za odhod v tujino določen tudi Alojzij Kuhar, ki je kot zunanjepolitični komentator "Slovenca" veljal za najboljšega poznavalca mednarodne politike v vrstah SLS. Kuhar, ki je bil verjetno prav zaradi tega tudi določen za odhod, čeprav se osebno sicer ni imel za politika v ožjem smislu besede, je takoj po sklepu, že v tajnosti, odpotoval v Beograd, da se pripravi za odhod v tujino. Ponudila se mu je priložnost, da se je tudi osebno seznanil z razmerami v jugoslovanski prestolnici. Od tu je v sredo 2. aprila zvečer

⁴²⁶ Taka predstavitev sklepa se razlikuje od tiste, ki jo je podal Ahčin, ko je zapisal, da naj bi ob zadnjem snidenju Kulovec (3. aprila 1941) dejal, da naj "stranka kot takšna" ne bi sodeloval z okupatorjem v primeru zasedbe. Ob tako razlago se je obregnil že France Škerl in na podlagi Kuharjevih izjav jeseni 1944 zagovarjal stališče, da je Ahčin naknadno dodal "stranka kot takšna". To istočasno pomeni, da je Ahčin s takim posegom posredno priznaval, da so nekateri strankini ljudje vendarle kolaborirali z okupatorji. Tudi Kuharjevi spomini, ki so izšli leta 1998, potrjujejo upravičenost Škerlovega posega. Odveč je poudarjati širše razsežnosti te distinkcije, kar pa seveda presega v naslovu zastavljeno tematiko.

⁴²⁷ Alojzij Kuhar, Beg iz Beograda aprila 1941. Ljubljana – Washington, D. C.: Studia slovenica 1998, str. 12–13 (dalje Kuhar, Beg).

pisal Ahčinu daljše pismo. V njem mu je predočil hitro približevanje vojne in trud dela vlade, da bi ohranil mir, medtem ko njen "nevidni del" deluje tako, da bi stopili v vojno. Po njegovem pisanju se Hrvati še niso povsem odločili in tudi pri njih je "vidno vodstvo" igralo na jugoslovansko karto, medtem je "nevidni del" računal z drugimi možnostmi in se nanje tudi pripravlja. Kuhar je nadaljeval v pismu, da se morajo tudi Slovenci hitro pripraviti, in pojasnjeval: "Naša zastopnika v vladi⁴²⁸ in midva z g. Gabrovškom da bomo nosilci oficijelne politike Slovencev in da jo bomo branili do svoje smrti, medtem ko je treba na slovenski zemlji sami pripraviti tudi vse za 'človeške rešitve', da ne bi slovenski narod preveč trpel, ker je tako maloštevilen,⁴²⁹ predvsem da je treba iskati zveze z vidnim in nevidnim delom hrvatskega narodnega vodstva."⁴³⁰

V četrtek 3. aprila 1941, ko je bilo že povsem jasno, da je vojna neizogibna, je v spremstvu Franceta Gabrovška prišel v Slovenijo še voditelj SLS Kulovec. Povedal je, da vlada ve, da se bo ustanovila samostojna hrvaška država, takoj ko se bo začela vojna.⁴³¹ V tedanjih pogovorih je Kulovec še dejal, da Jugoslavije dejansko ni več in je bil skeptičen do ponovne obnove.⁴³² Ni sicer jasno, ali je tedaj že vedel za Mačkovo odločitev o odhodu v Beograd, vendar so ob njegovi prisotnosti še enkrat potrdili sklepe s seje 30. marca 1941. Nato je Kulovec odpotoval nazaj v Beograd. Tu je začel uredničevati v Ljubljani dogovorjeno politiko. V dokumentu nemškega zunanjega ministrstva, ki ga je prvi objavil Ferdo Čulinović je bilo zapisano, da sta slovenska voditelja Kulovec in Krek menila, da je vojna neizbežna in z njo tudi propad Jugoslavije. Če se ne bi našel za Slovence noben poseben izhod, bi morali Slovenci kot tudi Hrvati trpeti skupaj s Srbi. Ker pa je njima Slovenija

⁴²⁸ Mišljena sta bila Kulovec in Krek.

⁴²⁹ Tako stališče je že v mnogočem nakazovalo usmeritev delovanja SLS med okupacijo, čeprav je treba pri tem opozoriti, da so bile "bolj človeške rešitve", kljub vsemu zamejene s sklepom s seje SLS 30. marca 1941, ki je strankinim funkcionarjem izrecno prepovedovalo sodelovanje z okupatorji.

⁴³⁰ Kuhar, Beg, str. 23.

⁴³¹ Kazimir Zakrajšek, *Ko smo šli v morje bridkosti*. Washington, D. C. 1942, str. 113 (dalje Zakrajšek, *Ko smo šli*).

⁴³² Arnež, SLS, str. 376.

bila bližja kot jugoslovanska država, sta skušala najti s pomočjo Nemčije drug izhod. Po njenem prepričanju sta bili na voljo dve možnosti, ali samostojna Slovenija ali skupna slovensko-hrvaška država. Skrbeli pa so ju drugačni nemški načrti, po katerih bi bila Slovenija razkosana.⁴³³ Vse to sta 5. aprila 1941 povedala slovaškemu diplomatu v Beogradu Ivanu Milecu in ga prosila za posredovanje pri nemških oblasteh. Za posredovanje slovaškega diplomata sta se odločila zaradi strahu, da bi ju v Beogradu ubili, če bi stopila v neposreden stik z nemškim veleposlaništvom.⁴³⁴ O podobnem predlogu je že 28. marca 1941, torej dan po državnem udaru v Beogradu, razmišljal tudi jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu Vladimir Vauhnik v pogovoru z Edmundom Glaise von Horstenauom.⁴³⁵ Iz dosegljivih virov ni znano, ali je šlo med Kulovcem in Vuhnikom za usklajeno akcijo ali pa zgolj za naključje.

Kulovec in Krek sta tako s pobudo, ki je bila domišljena in v vodstvu SLS usklajena že nekaj dni pred tem, čakala prav do zadnjega trenutka. Razlog za njuno odlašanje je bilo očitno čakanje na Mačkove ukrepe. Po njegovem obisku zjutraj istega dne (5. april 1941) na slovaškem poslaništvu v Beogradu se je hrvaški voditelj lahko dokončno prepričal o nemških namelih, kar ga je po pričevanju slovaškega diplomata tudi osebno zelo potrlo.⁴³⁶ Tako sta se Kulovec in Krek, čeprav sta bila že nekaj dni pred tem seznanjena z gotovostjo napada na Jugoslavijo, šele po dokončnem polomu Mačkovih

⁴³³ Morda sta te vesti dobila od Mačka, ki je v razgovoru 1. aprila 1941 z nemškim odposlancem Walterjem Malletkejem, odločno odklonil možnost, da bi bila Slovenija razkosana, pač skladno s svojo težnjo po ohranitvi celovitosti jugoslovanske države (Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 (II. knjiga). Zagreb 1974, str. 401 (dalje Boban, Maček (II))).

⁴³⁴ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd 1970, str. 137–138. Gre za dokument iz zbirke *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Die Kriegsjahre*. 5 tom (prvi poltom – Februar – April 1941). Göttingen 1969, str. 383, dok. 273. Srečanje omenja tudi Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità*. Milano 1978, str. 678 (odslej Breccia, *Jugoslavia 1939–1941*). Pri nas ga na več mestih navaja Janko Pleterski, npr. v razpravi *Odpor – nujnost ali ne? Odpor 1941*. Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana 2001, str. 113 in v razpravi *Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945. Država in cerkev*. Izbrani zgodovinski in pravni vidiki. Ljubljana: SAZU 2002, str. 196 (dalje Pleterski, *Cerkev in država*).

⁴³⁵ Peter Broucek, *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau* (II. del). Wien – Köln – Graz 1983, str. 687.

⁴³⁶ Boban, Maček (II), str. 404–405.

prizadevanj odločila za omenjeni samostojni korak pri slovaškem diplomatu. Čeprav voditelja SLS v Beogradu v predlogu slovaškemu diplomatu še vedno nista izključevala povezave s hrvaško stranjo, je njuna enostranska pobuda nakazovala, da poskus skupnega slovensko-hrvaškega nastopa v primeru razpada jugoslovanske države ne bo obrodil sadov.

Razmere, nastale po puču, so vsekakor ponujale možnost za vzpostavitev tesnejšega sodelovanja med SLS in HSS ter poskus skupnega razreševanja krize, saj je bilo med njima kar nekaj skupnih izhodišč, začeniši z obojestransko negativno oceno puča. Po nekaterih vesteh iz tistega časa lahko sklepamo, da je prišlo do določenega usklajevanje oz. vsaj izmenjave mnenj med Mačkom in Kulovcem. Tako naj bi, po sicer nepreverjenem poročilu nekega nemškega zaupnika, 31. marca 1941 imela v primeru nemškega napada na Jugoslavijo enako stališče tako Kulovec kot tudi Maček, in sicer da se tedaj nameravata javno obrniti na nemško stran po zaščito in pozvati prebivalstvo k redu in miru. Takšno prvotno enotno stališče je v prvi vrsti izhajalo iz razočaranja nad nepričakovanim pučističnim delovanjem (srbskih) politikov ter iz tega izvirajočega prepričanja, da niti slovenska niti hrvaška stran nista odgovorni za nastalo zaostritev razmer. Toda po odločitvi za odhod v Beograd (3. april 1941) je Maček dal privržencem HSS navodila, naj se odzovejo mobilizaciji.⁴³⁷ Skladno s tem je August Košutić, zet Stjepana Radića, 4. aprila v razgovoru z britanskim konzulom v Zagrebu Thomasom C. Rappom dejal, da voditelj HSS zagovarja popolno nevtralnost države, v primeru napada nanjo pa jo bodo branili.⁴³⁸

Zaradi precej podobnih ocen negotovih razmer bi po sklepanjih v vodstvu SLS usklajeno delovanje Slovencev in Hrvatov lahko okrepilo njuna pogajalska izhodišča (tako proti pučistom kot proti zunanjim dejavnikom). Pri tem je treba opozoriti, da je bilo zaradi nejasnega položaja tedaj vsekakor večje zanimanje za sodelovanje na slovenski strani. Temeljni razlog za poskus

⁴³⁷ Boban, Maček (II), str. 435.

⁴³⁸ Boban, Maček (II), str. 396.

poglobitve sodelovanja s Hrvati po puču, ko je postala domneva o razpadu jugoslovanske države ob napadu nanjo zelo verjetna, je izviral predvsem iz prepričanja, da obstajajo v vodstvu HSS tudi nejugoslovanske in različne rešitve krize. Tako so se poskušali v SLS, "če bi nastopile politične posledice, ki so bile predvidene," z uskladitvijo delovanja s HSS, navezati na hrvaška prizadevanja za ustanovitev samostojne države in jih preoblikovati v skupno slovensko-hrvaško državo. To je bil vidik, ki je v poskusu naslonitve na Mačkovo HSS najbolj zanimal politike v SLS. Njihov namen je bil jasen, s hrvaško pomočjo se nekako izvleči iz nezavidljivega položaja, kar po drugi strani kaže, da sami takih možnosti očitno niso imeli. Vendar se njihova pričakovanja o pripravljenosti HSS glede sodelovanja s SLS v primeru razpada Jugoslavije niso uresničila, predvsem zato, ker so napačno ocenili Mačkovo (ne)pripravljenost za sodelovanje pri vzpostavitvi hrvaške države v okviru "novega" reda.

Po zanj presenetljivem puču se je Maček znašel v neprijetnem položaju, sprva ni vedel, kako naj se opredeli. Nanj so namreč pritiskali z nemške strani pa tudi domači proustaško usmerjeni nacionalisti, da naj ne gre v Beograd in naj ne vstopi v Simovičevo vlado. Istočasno je prek zaupnikov potekalo tudi poizvedovanje o razmerah v Beogradu. V tem času so Mačku v Berlinu ponujali vzpostavitev samostojne hrvaške države. Po premisleku je Maček nemški predlog o vzpostavitvi samostojne hrvaške države zavrnil ter se 3. aprila 1941 odločil, da bo vstopil v Simovičevo vlado.⁴³⁹

Maček se je namreč odločil, da bo tudi v spremenjenih razmerah po puču še naprej vztrajal pri prejšnji usmeritvi. To je pomenilo, da se je zavzemal za obstoj Jugoslavije kot tudi za ohranitev miru z Nemčijo. V skladu s tako opredelitvijo je npr. Maček v razgovoru z nemškim odposlancem Walterjem Malletkejem 1. aprila 1941 odločno odklanjal možnost odcepitve Slovenije in hkrati tudi njeno razkosanje.⁴⁴⁰ Zato se je nemška

⁴³⁹ V tem se je razlikoval od vodstva SLS, ki je takoj po puču sklenilo, da bodo njihni predstavniki vstopili v Simovičevo vlado.

⁴⁴⁰ Boban, Maček (II), str. 401.

pozornost povsem preusmerila na ustaše, saj Maček s svojo usmeritvijo ni prišel več v poštev.⁴⁴¹

Tako je bila nekako razumljiva (ne)odzivnost hrvaškega političnega vodstva, ki ga je poosebljal Vladko Maček, na predloge SLS, kar se tiče sodelovanja v primeru razpada Jugoslavije.

III.

Celotna razčlemba dogodkov v času po puču kaže, da je bilo Natlačnovo delovanje po 6. aprilu 1941 v bistvu usklajeno in dogovorjeno že pred napadom in del širšega načrta vodstva SLS. To velja tako za ustanovitev NS (Kulovčeva pobuda 3. aprila 1941 po zgledu na NS iz leta 1918) kot tudi za zavzemanje za bolj "človeške rešitve" v politiki SLS do okupatorja, predvsem pa za v naši razpravi ključno akcijo v primeru razpada jugoslovanske države, ki jo je dva dni po svojem obisku v Sloveniji začel Kulovec skupaj s Krekom. Iz teh pobud je razvidno, da je vodstvo SLS celo bolj računalo na povezave z Mačkovo HSS, za katero je predvidevalo, da ima v "rezervi" tudi nejugoslovanske rešitve, kot na samostojno slovensko državo.

Kljub temu da je pobuda SLS za tesnejše sodelovanje z Mačkovo HSS izvirala predvsem iz povsem določenih okoliščin nastalih po puču, pa vendarle ne bi mogli reči, da je bila zamisel zgolj posledica trenutnega težkega položaja, v katerem se je znašlo vodstvo SLS in nasploh Slovenci, temveč je bila dejansko mišljena dolgoročnejša. Čeprav naj bi tik pred smrtjo že tudi Korošec kazal določeno naklonjenost za tesnejše sodelovanje s HSS,⁴⁴² je do tega prišlo šele po njegovi smrti. Pobudnik ideje je bil Fran Kulovec, ki je bil za razliko od svojega predhodnika na mestu voditelja SLS, Korošča,⁴⁴³ v dokaj pri-

⁴⁴¹ Boban, Maček (II), str. 386–435.

⁴⁴² Boban, Maček (II), str. 422. Oktobra 1940 je bil Korošec v Zagrebu, kjer naj bi Mačku ponujal ustanovitev nove vladne koalicije, na čelu katere bi bil vodja HSS, vendar je ta predlog zavrnil.

⁴⁴³ Maček v svojih spominih (Memoari, Zagreb 1992, gre za prevod leta 1957 izdanega dela v New Yorku, In the Struggle for Freedom) sicer opisuje Korošča z določeno distanco, čeprav ne bi mogli reči, da sovražno, saj je razvidno, da je na nek način razumel njegova prizadevanja za doseg političnih ciljev Slovencev. Ta vidik Koro-

stnih odnosih z voditeljem HSS Mačkom. Poleg tega mu je slednji tudi bolj zaupal, saj si je Kulovec prizadeval za tesnejše sodelovanje s HSS že v času volitev leta 1935 in je bil tudi v času Stojadinovičevega režima, ko sta bili stranki na različnih bregovih (SLS v vladi, HSS v opoziciji), ves čas v tesnem stiku s hrvaškimi voditelji.⁴⁴⁴ Po podpisu sporazuma med Cvetkovičem in Mačkom naj bi sicer med njima prišlo do določene ohladitve, vzrok zanjo pa naj bi bila Mačkova domnevna opazka Kulovcu, da se bo moral sedaj dvajset let boriti, da bodo Slovenci dobili svojo banovino.⁴⁴⁵ Tudi v beograjskih krogih je Kulovec veljal za zagovornika tesnega sodelovanja s Hrvati, kar je del srbske politike, med njimi je bil tudi Mihailo Konstantinović, močno skrbelo in so si zelo prizadevali, da se ne bi povezal z Mačkom. Zato so takoj po Koroščevi smrti ti krogi poskušali vplivati na to, da bi na mesto voditelja SLS prišel Miha Krek, ki poleg tega, da ni vidno kazal takšne naklonjenosti za sodelovanje s Hrvati, v očeh Konstantinoviča in njegovih somišljenikov ni veljal za tako odločno osebo kot Kulovec, kar jim je očitno bolj ustrezalo.⁴⁴⁶

Prizadevanja so bila, kot kaže, plod njegove širše presoje bodočega razvoja politike SLS v nacionalnem vprašanju. Vsaj v nekaterih vidikih se zdi, da je bila Kulovčeva usmeritev navdahnjena tudi s spominom na delovanje SLS v času habsburške monarhije, ko se je le-ta zavzemala za tesno slovensko-hrvaško sodelovanje.⁴⁴⁷ Tako je pred prvo svetovno vojno vodilni katoliški

ščeve dejavnosti je v Zborniku svobodne Slovenije 1961 podrobneje osvetlil Joško Krošelj v prispevku Dr. Korošec in Hrvati.

⁴⁴⁴ Dušan Biber, Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošču. Prispevki za novejšo zgodovino 1991, št. 1 (Življenje in delo dr. Antona Korošca), str. 137–138. Poročilo generalnega konzula v Zagrebu T. C. Rappa poslaniku Velike Britanije v Beogradu 30. 12. 1940 (dalje Biber, PNZ 1991/1). Zelo podobno je poročal tudi nemški generalni konzul v Zagrebu Alfred Freundt 24. 12. 1940 (str. 139–140).

⁴⁴⁵ Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945. Novi Sad 1998, str. 252 (dalje Konstantinović, Politika sporazuma).

⁴⁴⁶ Prav tam. Značilna je Konstantinovičeva izjava: "Sa Krekom se može lakše". Favoriziranje Kreka v "določenih" beograjskih krogih opisuje tudi Ruda Jurčec. Skozi luči in sence 1914–1958 (III. del) (1935–1941). Buenos Aires 1969, str. 306–307 (dalje Jurčec, Skozi luči in sence).

⁴⁴⁷ Andrej Rahten, Zaveznštva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918. Ljubljana: Nova revija 2005, str. 135–148.

politik Ivan Šušteršič, nezadovoljen z nastankom jugoslovanske države pod žezlom srbskih Karadjordjevičev, leta 1919 italijanskim oblastem predlagal ustanovitev hrvaško-slovenske republike.⁴⁴⁸

Po Ahčinovem pripovedovanju, ki ga zabeležil njegov občudovalec Ruda Jurčec, naj bi bil Kulovec potem, ko je postal voditelj SLS, nad hrvaško (ne)pripravljenostjo za sodelovanje zelo razočaran. Kulovec naj bi bil namreč prepričan, "da bo v Zagrebu našel kaj stikov in opore pri ljudeh, ki so izšli iz krogov Janeza Ev. Kreka. Toda med njimi se je vse podrlo in so že hiteli v prve vrste šovinizma."⁴⁴⁹

Ahčinov (Jurčecev) opis Kulovčevega razočaranja gre vendarle jemati z nekoliko zadržka in ga je treba vrednotiti tudi z vidika kasnejšega (povojnega) ocenjevanja razmer, ko "hrvaška" zgodba ni bila več aktualna.

Da je šlo pri Kulovčevih pogledih vendarle za bolj daljnosežno opredelitev priča tudi to, da kljub neuspehi uresničitvi pobude ob napadu na Jugoslavijo, ko je Kulovec tragično preminil, zamisel o skupni slovensko-hrvaški državi še ni zamrla. Tako je npr. Miha Krek še septembra 1941, ko mu ni bilo jasno, ali bo jugoslovansko državo mogoče obnoviti, razmišljal tudi o nejugoslovanskih rešitvah in pri tem najprej predvideval možnost povezave s Hrvati, šele na zadnjem mestu pa je dopuščal tudi možnost ustanovitve samostojne slovenske države.⁴⁵⁰ Šele junija 1942 je možnost skupne slovensko-hrvaške države, seveda le v primeru, da ne bi bilo več Jugoslavije, pri Kreku popustila z ugotovitvijo: "S Hrvati pa ne grem, ker je veliko možnosti, da bodo ob koncu tretirani kot izdajalski, osovinski, premagani narod in nočem, da v tem slučaju Slovence kakorkoli bremene."⁴⁵¹ Tudi kasneje so se sicer pojavljali predlogi o vzpostavitvi skupne slovensko-hrvaške države (npr. predlog o konfederaciji med NDH in Slovenijo pod okri-

⁴⁴⁸ Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1868–2000*. Ljubljana: Nova revija 2000, str. 173–176.

⁴⁴⁹ Ruda Jurčec, Dr. Ivana Ahčina spomini. *Glas Slovenske kulturne akcije*, št. 5, 15. marec 1960, str. 3.

⁴⁵⁰ AS 1660, Cankar, f. 6. Krekovo pismo 8. septembra 1941 Francu Snoju.

⁴⁵¹ AS 1660, Cankar, f. 6. Krekova odločitev, da se ne namerava državno-pravno povezovati s Hrvati, pa seveda še ni pomenila, da bi zavračal tudi sodelovanje s hrvaškimi politikami v emigraciji.

ljem nemškega rajha iz leta 1944),⁴⁵² ki pa podobno kot omenjeni načrti, niso nikoli zares zaživel.

Toda Natlačen, če se vrnemo nazaj k dogajanju takoj po napadu na Jugoslavijo, na sodelovanje s hrvaško stranjo ni mogel računati, ker je bila ustanovljena NDH, ni pa vedel, da so odločitev o njeni ustanovitvi nemški politiki sprejeli takoj po puču (odprto je bilo le vprašanja njenega vodstva), hkrati pa so bile tudi zveze z Zagrebom prekinjene,⁴⁵³ tako da mu je po predhodnem dogovoru ostala le še možnost vzpostavitve samostojne slovenske države pod nemško zaščito.

Verjetno je Natlačna k omenjeni objavi, da NS prevzema oblast, in k razmišljanju o slovenski državi še dodatno vzpodbudila vest, ki je ob pomanjkanju neposrednih zvez z Zagrebom (edini vir informacij je bil zagrebški radio) krožila po Ljubljani in jo je zabeležil časnik "Slovenec" (12. april 1941) v članku "Hrvati razglasili samostojno Hrvaško", in sicer, da je oklic NDH objavil dr. Vladko Maček.⁴⁵⁴ Vodilni predvojni hrvaški politik je sicer res podal izjavo, v kateri je povedal, da je Slavko Kvaternik proglasil NDH in prevzel oblast, nato pa pozval Hrvate in člane HSS k lojalnemu sodelovanju. Kasneje je bila izjava sicer različno vrednotena (glede motivov zanjo in kakšno podporo je pomenila ustašem),⁴⁵⁵ vsekakor pa Maček nedvoumno ni bil pobudnik ustanovitve NDH, kar so tedaj očitno domnevali v Ljubljani. Ta predvidevanja so bila povsem v skladu z že opisanimi pričakovanji celotnega vodstva SLS, ki je v času po puču na teh predpostavkah celo gradilo svojo strategijo delovanja v primeru razpada jugoslovanske države. V očeh NS so ocene hrvaške proglasitve neodvisnosti v opisanih okoliščinah vsekakor dajale večjo težo, predvsem pa je bil poudarek njenega (sprva očitno pozitivnega) značaja povsem drugačen, kot se je kasneje izkazalo.

Pri tem je treba pripomniti, da tu v bistvu ni šlo za

⁴⁵² Boris Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1982, št. 1–2, str. 218–219 (dalje Mlakar, O političnih programih).

⁴⁵³ Natlačen je sicer skušal po razglasitvi NDH dobiti vsaj telefonsko povezavo z Zagrebom, a mu to ni uspelo.

⁴⁵⁴ Na ta vidik opozarja tudi Žebot, *Neminljiva Slovenija*, str. 202–203.

⁴⁵⁵ Boban, Maček (II), str. 410–415.

protijugoslovansko politiko, kot je to bil primer z vzpostavitvijo NDH, saj sta tako Kulovec kot Natlačen sprožila akcijo šele, ko je postalo jasno, da bo Jugoslavija kot državna tvorba razpadla. Pri tem pa jima ni bil zgled Pavelič, temveč v bistvu Maček. Natlačen je začel akcijo šele po ustanovitvi NDH, ki jo je razumel kot dejanski razpad Jugoslavije, čeprav je jugoslovanska vojska formalno kapitulirala šele 18. aprila 1941. To kaže, da je bilo tedanje Natlačno vodilo predvsem pragmatično prilagajanje stvarnemu razvoju dogodkov, medtem ko je formalno-pravne vidike puščal ob strani.

Torej je šlo za pobudo, ki naj bi se uresničila šele ob razpadu Jugoslavije, kar je v pogovoru z generalom Pandurovičem Natlačen tudi posebej poudaril, ko je dejal, da Slovenija ne želi odcepitve od Jugoslavije, toda po drugi strani trenutno ni možnosti, da deluje kot njen sestavni del.

IV.

Če se sedaj vrnemo k na začetku navedenim trditvam Škerla, se postavlja vprašanje, zakaj naj bi ravno Slovaška služila kot vzor slovenskim katoliškim politikom pri razmišljanju o ustanovitvi slovenske države pod nemško zaščito in ali je bila Slovaška zares "priljubljeni sen slovenskega klerofašizma," kot je trdil Saje.⁴⁵⁶

O Koroščevem domnevnem prizadevanju za avtonomno Slovenijo pod nemškim protektoratom po zgledu na Slovaško zasledimo vesti šele v času zasedbe v poročilu neznanе liberalno in hkrati izrazito protikatoliško usmerjene slovenske intelektualke, ki je med vojno zapustila Slovenijo. V pismu je zapisala: "Ko so klerikalni voditelji videli kaj je napravila Slovaška po odcepitvi od Čehoslovaške, so začeli tudi oni delovati v tej smeri. G. minister Korošec je obiskal g. Tiso na Slovaškem, z namenom, da se prepriča kako se počutijo njegovi tovariši – katoliški duhovniki – pod Hitlerjem. Rezultat tega je bil, da je tudi on želel slediti Tisi, odcepiti Slovenijo – Avtonomna Slovenija – pod protektoratom Nemčije ali

⁴⁵⁶ Saje, *Belogardizem* (II), str. 37.

Italije.⁴⁵⁷ Poročilo je v emigraciji prišlo v roke številnim ljudem,⁴⁵⁸ med drugim tudi Rudolfu Bičaniću. Predvojni hrvaški gospodarstvenik in politik, ki se je med zasedbo opredelil za partizansko stran in se je po vojni vrnil v domovino, je na podlagi omenjenega pisma obtožbe javno razgrnil na procesu proti Rupniku in ostalim ter jih še podkrepil: "Leta 1940, avgusta ali septembra, je potoval dr. Korošec, tedanji minister prosvete na Slovaško. Po povratku s Slovaške je nemški tisk prenehal napadati dr. Korošca. Poleg tega je kot prosvetni minister začel uvajati rasistične zakone v šolah in nemški ter italijanski jezik se je začel predavati v srednjih šolah v znatno večjem obsegu kot prej. Zato je začel dr. Korošec po povratku iz Slovaške izvajati pronemško politiko v Jugoslaviji. V beograjskih političnih krogih se je tedaj govorilo, da je dr. Korošec s posredovanjem slovaškega ministra Tise sklenil z Nemci nek sporazum na Dunaju, po katerem bi Slovenija postala nemški protektorat po slovaškem vzoru."⁴⁵⁹ Na podlagi Bičanićevega pričevanja na procesu, ki je bil objavljen tudi v knjižni obliki,⁴⁶⁰ se je "slovaška" zgodba prenesla tudi v povojno strokovno literaturo.

Koroščevega obiska na Slovaškem se ob pomanjkanju verodostojnih virov drži pridih skrivnostnosti ter je še danes v veliki meri zavit v meglo, kar daje možnosti za najrazličnejše razlage te pobude. O bratislavskem srečanju, ki je bilo s slovaške strani na najvišji ravni, slovenska katoliška dnevnik "Slovenec" in "Slovenski dom" sploh nista poročala. Zabeležila sta le Koroščev odhod na vroclavski velesejem.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ AS 1660, Cankar, f. 7.

⁴⁵⁸ Z njim je bil seznanjen tudi Miha Krek, ki pa tem podatkom tedaj ni pripisoval večjega pomena.

⁴⁵⁹ Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1946, str. 148–149.

⁴⁶⁰ Prav tam.

⁴⁶¹ O odhodu 21. maja 1941 iz Beograda je Slovenec (22. maj 1941) objavil članek "Dr. Korošec in Voja Djordjević odpotovala na velesejem v Vratislavo". Slovenec je naslednji dan 23. maja 1940 prinesel le vest o odprtju velesejma v članku "Gesla vratislavskega velesejma (Bitka za prehrano v vojni)", brez omembe Koroščeve prisotnosti, in nato 31. maja 1940 kratko vestičko, ki jo je povzel po beograjski Politiki "Dr. Korošec se je vrnil v Belgrad". Še bolj skop je bil drug katoliški dnevnik, Slovenski dom, ki je njegovo potovanje 22. maja 1940 le najavil v članku "Obisk dr. Korošca v Nemčiji". Edini članek, ki v tem času kaže zanimanje za slovaške razmere, je izšel v Slovenskem domu 31. maja 1940 pod naslovom "Slovaško stvar morejo podpirati le Slovaki!" in govori o slovaško-madžarskih odnosih.

Tako lahko za podatek, da je Korošec obiskal Slovaško in se srečal s Tiso, izvemo le iz liberalnega dnevnika "Jutro", ki je 28. maja 1940 priobčilo kratko vest o njunem srečanju brez komentarja.⁴⁶² Dejstvo je, da sta se Korošec in srbski politik, tudi bivši minister, Vojislav Djordjević⁴⁶³ kot zastopnika Glavne zadržne zveze Jugoslavije udeležila 22. maja 1940 odprtja poljedelskega velesejma v Vroclavu (tedaj so pisali Vratislava). Ko sta se vračala v domovino, sta se ustavila v Bratislavi, kjer jima je slovaški predsednik Jozef Tiso 27. maja 1940 priredil slavnostno večerjo, na kateri sta bila prisotna tudi predsednik slovaške vlade Vojteh Tuka⁴⁶⁴ in zunanji minister Ferdinand Durčanski.

Edini dosegljivi vir,⁴⁶⁵ ki posredno omenja tudi vsebino Koroševih pogovorov na obisku na Slovaškem, je neko poročilo iz Londona. V njem se govori o poskusih Tisove slovaške vlade, da naveže stike z begunsko češko-slovaško vlado v Londonu. Pri tem naj bi posredoval tudi Korošec, ki je po obisku na Slovaškem vzpostavil stik z begunsko češkoslovaško vlado v Londonu in jo obvestil, da je Tiso spoznal svojo napako glede sodelovanja z Nemci in, da je "grozno, kar počno Nemci s Slovaško."⁴⁶⁶

⁴⁶² Dr. Korošec pri dr. Tisu. Jutro, 28. maj 1940.

⁴⁶³ Kakšna je bila njegova vloga pri tem obisku, ne vemo, je pa imel Djordjević, ki je sicer pripadal zemljoradnički stranki, tudi še kasneje v Beogradu vseskozi tesne stike s slovaškimi diplomatskimi predstavniki.

⁴⁶⁴ Prav Tuka naj bi bil najpomembnejša osebnost separatističnega gibanja. Še leta 1920 se naj bi izjavljal za Madžara, toda kmalu si je pridobil zaupanje Hlinke, ki ga je postavil za urednika lista ljudske stranke, in je prvi prišel na dan z zahtevo po slovaški samostojnosti. Zaradi tega je bil leta 1928 obsojen na 15 let ječe pod obtožbo "veleizdaje, vohunstva in sporazumevanja s tujo državo". Leta 1938 je bil pomiloščen in postal ideolog "popolne neodvisnosti". (Peter Buk, Tragedija Češko-slovaške. Ljubljana: Naša založba 1939, str. 102).

⁴⁶⁵ Tudi v bratislavskih arhivih naj ne bi bilo podatkov o tem vprašanju, saj naj bi po vojni vse gradivo odpeljali v Prago. Te podatke mi je posredoval Tone Kregar, za kar se mu toplo zahvaljujem. Gradivo bratislavskega arhiva zunanjega ministerstva Slovaške republike (Arhiv Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky) je bilo že v sedemdesetih letih dostopno tudi hrvaškemu zgodovinarju Ljubu Bobanu, vendar iz njegove monografije o Mačku, kjer slovaško gradivo sicer pogosto navaja, ni razvidno, da bi mu bilo kaj znanega o tem srečanju.

⁴⁶⁶ AS 1660, Cankar, f. 8. O tem, da bi lahko bilo omenjeno poročilo dokaj verodostojno govori tudi podatek, da je Tisa pripadal zmernemu krilu slovaške ljudske stranke in bil precej dolgo tudi v češkoslovaški vladi. To je bil tudi glavni razlog, da ga je osrednja vlada v Pragi, prepričana v njegovo lojalnost, določila za predsednika slovaške pokrajinske vlade, ustanovljene 8. oktobra 1938. Sicer pa naj bi bil Tiso znan kot prilagodljiv in naj bi prav zaradi svojega oportunitizma postal "poslušno orodje" separatističnega gibanja (Slovaška zgodovina. Ljubljana: Slovenska matica 2005, str. 292–298).

Pri tem je nekoliko nenavadno, da leta 1946 na procesu v Pragi Tiso ni v zvezi s srečanjem s Korošcem maja 1940 povedal ničesar, čeprav bi glede na omenjene trditve to lahko bila zanj olajševalna okoliščina. Morda pa povojnih čehoslovaških zasliševalcev to vprašanje niti ni pretirano zanimalo.⁴⁶⁷

Če podatki v omenjenem viru držijo, je Korošču očitno kočljivost pogovorov narekovala skrivnostnost, pa tudi sicer je bil znan po tem, da je bil v "visoki" (zlasti še mednarodni) politiki precej nezaupljiv tudi do svojih bližjih strankarskih političnih sodelavcev. Verjetno je prav zaradi kombinacije naštetih dejavnikov postalo Koroščevo srečanje s Tiso v katoliškem taboru precej nezaželena tema, vsekakor pa ne bi mogli reči povsem prepovedana. Tako tudi z zakulisnimi dogodki vedno dobro seznanjeni Ruda Jurčec v svojih spominih "Skozi luči in sence" Koroščevega srečanja s Tiso sploh ne omenja, kaj šele, da bi poročal o čem sta se pogovarjala.

Z vsebino bratislavskih pogovorov naj bi bil podrobneje seznanjen profesor teologije Franc Ksaver Lukman, ki je veljal za iskrenega Koroščevega prijatelja, sicer pa ni bil politik. Korošec se je nanj obračal predvsem v teoloških vprašanjih, kjer je bil sam bolj šibek. Vendar naj bi šla ta, kot tudi še mnoge druge skrivnosti, ki mu jih je Korošec zaupal, z Lukmanom v grob.⁴⁶⁸

Zaenkrat sicer ne vemo, kdo je bil pobudnik pogovorov, Korošec ali Tiso, je pa odločitev za njuno srečanje gotovo olajševalo dejstvo, da sta bila znanca še iz jeseni 1914, ko je bil bodoči slovaški predsednik kot vojni kurat premeščen v Maribor. Tu se je Tiso seznanil z mnogimi slovenskimi duhovniki in bil tako navdušen nad političnim, gospodarskim in duševnim delom slovenske duhovščine, da je hotel slovenski zgled prenesti tudi na Slovaško.⁴⁶⁹

Ob tem je treba opozoriti, da je postajala Slovaška, ki je imela v Beogradu tudi svojega odpravnika poslov, v jugoslovanski politiki s približevanjem silam osi po pad-

⁴⁶⁷ Proces s dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašla, obhajcu Ernesta Žabkayha. Bratislava: Tatrapress 1990.

⁴⁶⁸ Koroščeva zadnja božja pot. Sij slovenske svobode, št. 16, 15. december 1969.

⁴⁶⁹ Tone Kregar, Slovaško literarno časopisje o Slovencih med 1918–1938. Diplomaska naloga na FF v Ljubljani 1997, str. 21.

cu Francije vse pomembnejši dejavnik. Po eni strani je igrala slovaška stran marsikdaj vlogo posrednika med jugoslovanskimi politikami in nemško zunanjo politiko, kjer je poskušala zblíževati njihova stališča, po drugi strani pa ne gre prezreti, da je vzdrževala tudi stike z ustaši.⁴⁷⁰ Hkrati so tudi opozarjali Mačka, da kljub sporazumu o ustanovitvi hrvaške banovine obstaja nevarnost ponovne srbske nadvlade v Jugoslaviji po koncu vojne,⁴⁷¹ kar je posredno pomenilo nagovarjanje k drugačnim (nejugoslovanskim) rešitvam hrvaškega vprašanja. Slovaška povezanost z jugoslovansko problematiko je bila večplastna, če pa držijo navedbe o vsebini Koroščevih razgovorov s Tiso, lahko ugotovimo, da je bila tudi zelo protislovna.

Zato ostaja ob tako skromnem številu podatkov precej vprašanj glede njunega srečanja še odprtih. Edini avtorju dosegljivi dokument, ki govori o vsebini njunih razgovorov, ne potrjuje omenjenih domnev. Poleg tega lahko že iz naštetih skopih vesti razberemo, da je Bičanič tudi napačno datiral Koroščev obisk na Slovaškem, do katerega je prišlo konec maja 1940 in ne šele avgusta ali septembra 1940. Pri tem je pomembno, da v času obiska Korošec še ni bil prosvetni minister, kar je postal šele 29. junija 1940. Tako gre za časovno neskladje, saj Koroščevega obiska na Slovaškem ne moremo neposredno povezovati z njegovo ministrsko dejavnostjo, katere značilnost je bila Nemčiji naklonjena dejavnost, za katero pa se je tedaj opredelil zaradi mednarodnih okoliščin, nastalih po padcu Francije. Tako se je Korošec septembra 1940, ko je dejansko skušal priti v neposreden stik z Berlinom, opravičeval, da ob obisku Vroclava (tedaj Breslau in del nemškega rajha!) zaradi pomanjkanja časa ni mogel priti tudi v nemško prestolnico.⁴⁷² Verjetneje pa je, da maja 1940 Korošec še ni razmišljal o tesni naslonitvi na Nemčijo in je bil to glavni razlog, da ni skušal iskati stikov z nemškimi politikami.

⁴⁷⁰ Boban, Maček (II), str. 421.

⁴⁷¹ Boban, Maček (II), str. 383–384.

⁴⁷² Biber, Nacizem, str. 226–227.

V.

Poleg skrivnostnega obiska na Slovaškem, o katerem pa dostopni podatki ne potrjujejo Bičaničevih domnev, naj bi bila namreč prav germanofilska politika Korošca kot prosvetnega ministra glavni dokaz, da se je zavzemal za avtonomno Slovenijo pod nemško zaščito po zgledu na Slovaško.

Čeprav so bile tudi v času Koroščevega obiska na Slovaškem razmere že precej zaostrene in nejasne,⁴⁷³ pa je šele padeč Francije pomenil pravo prelomnico z izkristaliziranjem razmer. Nastalo je novo razmerje v mednarodnih odnosih, z vsaj začasno popolno prevlado sil osi na evropski celini.

Da je Korošec dejansko v času, ko je bil prosvetni minister, vodil silam osi naklonjeno politiko, je nesporno dejstvo, ki ga dokazujejo nekateri njegovi ukrepi (npr. antisemitska zakonodaja na univerzah, prepoved delovanja prostozidarskih lož,⁴⁷⁴ ukrepi proti komunistom itd.). Korošec je bil celo med pobudniki za sestavo germanofilske vlade, ki bi zaščitila državo pred nemško nevarnostjo. Tako pobudo je Korošec sprožil takoj po kapitulaciji Francije junija 1940, ko naj bi Maček v pogovoru z njim dobil vtis, da je voditelj SLS povsem na tleh zaradi strahu pred Nemci.⁴⁷⁵ Ta strah seveda ni bil neutemeljen, kar se je najjasneje pokazalo po zasedbi, pa tudi že prej je imel Korošec na voljo najrazličnejše vesti o nemških načrtih v tem prostoru.⁴⁷⁶ Preplašen pa

⁴⁷³ Z vojaškim napadom nacistične Nemčije na Norveško in nato še na Beneluks ter Francijo spomladi 1940 je bilo končano več kot polletno zatišje po invaziji na Poljsko. Vojna je dejansko širši vseevropski pomen dobila šele tedaj.

⁴⁷⁴ Kako je bila kljub vsej Koroščevi načelni odločnosti ta politika v izvajanju precej manj ostra, govori npr. podatek, da je bila prepoved prostozidarskih lož (ne) oz. (samo)izvršena v Sloveniji (glej Peter Vodopivec, *Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani* (1940). *Kronika* (Časopis za krajevno zgodovino) 1992, št. 2, str. 44–50).

⁴⁷⁵ Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 140.

⁴⁷⁶ Tako je manj znano, da je Korošec leta 1938 (bil je notranji minister), da se prepriča o nemških namenih glede naših krajev, kjer je ugotavljal "skrivnostne" pojave med nemško manjšino, poslal Alojzija Kuharja, da se v Nemčiji prepriča o resničnosti sumničenj. Kuhar je s ponarejenim potnim listom na ime Jochan Pichler, predstavljal se je kot jugoslovanski državljani nemške narodnosti, odšel v različne nemške ustanove, ki so se ukvarjale s temi vprašanji (Inštitut za Nemce v tujini v Stuttgartu, v Münchnu v arhiv univerze, ki se je ukvarjala s preučevanjem Južnih Slovanov). V teh ustanovah je po lastni izjavi "videl mnogo stvari, ki so mi odprle oči in mi pojasnile mnoge stvari, katere so se trenutno dogajale v Sloveniji" (Alojzij

ni bil le Korošec, temveč naj bi bilo to značilno tudi za celotno srbsko politično prizorišče, seveda z izjemo ljotičevcev.⁴⁷⁷ Nekaj dni zatem je postal zaradi zunanjepolitičnih razmer zaskrbljen tudi Maček.⁴⁷⁸ Tako da takšen Korošec odziv tedaj ne le da ni pomenil nikakršne izjeme, temveč je celo predstavljal povsem običajen odmev na tedanji mednarodni položaj. V času, ko so osne sile obvladovale evropsko celino, se je namreč zdelo, da je meščanska parlamentarna demokracija v zatonu in je bilo poudarjanje nacistično-fašistične korporativne ureditve prava moda v celotni jugovzhodni Evropi.

Toda po drugi strani je manj znano dejstvo, da se je tedaj Korošec odločil, da pošlje Alojzija Kuharja skupaj s Kazimirjem Zakrajškom, ki je bil ameriški državljjan, v ZDA, kjer naj bi vodila propagando za Slovenijo. Vendar jima tedaj ni uspelo odpotovati, saj je medtem v vojno vstopila Italija, prek katere sta nameravala potovati. Kasneje pa njun odhod v ZDA ni bil več tako aktualen in se vodstvo SLS odloči poslati v tujino svoje predstavnike šele ob napadu na Jugoslavijo.

Na podlagi teh ugotovitev je jasno, da se je po padcu Francije celotna jugoslovanska vlada zavedala nujnosti približevanja Nemčiji in iz tega vidika Koroščeva politika kot taka sprva ni bila sporna in je zanjo užival tudi podporo predsednika vlade Dragiša Cvetkovića.⁴⁷⁹

Korošec je kmalu po vstopu v vlado kot prosvetni minister začel pripravljati ukrepe proti Židom in prostozidarjem ter je svoj obstoj v vladi pogojeval s popolno podporo pri teh ukrepih.⁴⁸⁰ Posledice Koroščeve odločnosti glede izpeljave omenjenih ukrepov, so se pokazale v dveh smereh.

Če je bilo nemško stališče ob vesti o vstopu Korošča v vlado zadržano in so bili z njim nezadovoljni, se je do

Kuhar, Avtobiografija. Pogledi, št. 46–47, maj 2001, str. 3). Kuharjev obisk v Nemčiji omenja tudi Biber (Nacizem, str. 414, op. 12). Prav zaradi nemškega pritiska, ki je izviral iz nezadovoljstva do Koroščeve politike glede nemške manjšine, je moral nekaj kasneje odstopiti s položaja notranjega ministra.

⁴⁷⁷ Breccia, Jugoslavija 1939–1941, str. 294–295.

⁴⁷⁸ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 154.

⁴⁷⁹ Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941 (III. del). Beograd 1996. Dok. 199, str. 504. Poročilo poslanika v Beogradu Ronalda J. Campbella 30. julija 1940 (dalje Avramovski, Britanci).

⁴⁸⁰ Biber, Nacizem, 225.

srede septembra 1940 že spremenilo prav zaradi omejenih ukrepov. Po novem so ocenjevali, da se je kljub vsem dotedanjim pripombam na njegov račun izkazalo, da se bo zaradi tega, ker vodi boj proti Židom in prostožidarjem iz prepričanja, lahko prilagodil politiki osi. Po drugi strani je Korošec po nemški vesteh videl edino možnost za zaščito slovenske domovine v tesnejši nasklonitvi na os in zlasti na Nemčijo. Nemški veleposlanik v Beogradu Viktor von Heeren je zato ocenjeval, da bi novo vlado morda lahko, če bi iz te izstopil, sestavil celo Korošec.⁴⁸¹ Kljub temu so nemški diplomati še vedno ocenjevali, kot je zapisal Ulrich von Hassel, da "Korošec, sedaj javno zastopa nemško usmeritev, toda v sebi je še gotovo nemški sovražnik, posebej zaradi tega, ker se boji nemških zahtev po slovenskem ozemlju."⁴⁸²

Po drugi strani se je v vladi že kmalu izkazalo, da Korošec ne uživa podpore vseh njenih članov za svoje delovanje oz. celo nasprotno, da del vlade odločno nasprotuje njegovim ukrepom. Razkol v vladi se je le še stopnjeval, tako da je sredi oktobra 1940 tudi knez namestnik Pavle z določeno nezaupljivostjo in nelagodnostjo govoril o Korošču in njegovi dejavnosti.⁴⁸³ Zaradi nesoglasja pa predsednik vlade Cvetković Korošca ni hotel (morda tudi ni upal) odstraniti iz vlade z utemeljitvijo, da naj pride do takega spoznanja sam knez namestnik Pavle.⁴⁸⁴ Tako Korošec kljub povečevanju neskladja v vladi zaradi svoje politike kot prosvetni minister ni bil nikoli zamenjan, njegovo dejavnost je prekinila šele smrt 14. decembra 1940. Vsekakor je bila pri tem odločilna beseda kneza namestnika Pavla, ki je Korošca pripeljal nazaj v "visoko" politiko kot svojega zaupnika.⁴⁸⁵

Pobudnik nasprotovanja Koroščevi politiki in njen glavni spodbujevalec v vladi je bil univerzitetni profe-

⁴⁸¹ Isti, str. 225–226.

⁴⁸² Boban, Maček (II), str. 367.

⁴⁸³ Avramovski, Britanci. Dok. 218, str. 535. Poročilo prvega sekretarja britanskega veleposlaništva v Beogradu A. R. Dewa 22. oktobra 1940.

⁴⁸⁴ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 210.

⁴⁸⁵ Do kolikšne mere se je s Koroščevo odločno pronemško politiko knez namestnik Pavle strinjal je težko reči, je pa v Konstantinovičevih zabeležkah zaznati kar nekaj knezovih opazk na račun Korošca. Toda po drugi strani je knez Korošca vse do smrti še vedno štel v svoj najzaupnejši krog, s katerim se je posvetoval o ključnih odločitvah.

sor Mihailo Konstantinović (najprej je bil minister brez listnice, nato pravosodni minister), arhitekt sporazuma Cvetković – Maček. Tako je med njima v začetku septembra 1940, ko naj bi Korošec po Konstantinovičevem mnenju s projektom uredbe proti Židom postavil vlado pred izvršeno dejstvo, prišlo do odkritega spora. Iz Konstantinovičevih dnevnih zabeležk pa lahko razberemo, da so bili omenjeni Koroščevi ukrepi sami za sebe bolj povod kot vzrok za spor ter da je šlo pri tem dejansko za precej globlje pa tudi večplastne razloge. Konstantinović je namreč ocenil, da se Korošec s svojim delovanjem ne le poskuša prikupiti Nemcem, kar je bilo bolj ali manj nesporno, predvsem pa, da poskuša izpodkopati sporazum med Cvetkovičem in Mačkom ter razdeliti Srbe in jih usmeriti proti vladi. Konstantinović je bistvo spora torej videl predvsem v notranjepolitičnih razlogih in šele nato v zunanjepolitični usmeritvi, kjer je bila vlada prisiljena voditi politiko prijateljskih odnosov z Nemčijo ne glede na Koroščevo stališče. Razlike v vladi so se na tem področju izražale predvsem v tem, da se je en del zavzemal za bolj navidezno približevanje, medtem ko so drugi menili, da je v tem trenutku primernejša dejanska tesnejša naslonitev na Nemčijo.

Po drugi strani je Konstantinović vseskozi opozarjal na Koroščevo pronemško delovanje, a ga sploh ni motilo, da se je v tem času tudi Maček zavzemal za tesnejše odnose z Nemčijo⁴⁸⁶ in, kot je razvidno iz njegovih beležk, tudi ni nasprotoval temu, da je Nemčija dobila koncesijo za izrabo rudnika bakra v Boru, kar je bilo iz strateškega vidika vsekakor zelo pomembno.

Po drugi strani pa seveda ne gre prezreti, da je Korošec s svojo pronemško politiko dejansko videl priložnost za svoj ponoven vzpon na notranjepolitičnem prizorišču, vendar je bila Koroščeva prvotna odločitev za tako usmeritev vendarle pogojena predvsem z zunanjepolitičnim razvojem dogodkov.

Iz takega zornega kota je ocenil, da je hotel Korošec boj z njim, ki pa se mu Konstantinović ni nameraval izogniti.⁴⁸⁷ Za Konstantinoviča in del srbskih politikov je bi-

⁴⁸⁶ Boban, Maček (II), str. 358–359.

⁴⁸⁷ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 176–178.

lo že imenovanje Korošca za prosvetnega ministra veliko presenečenje.⁴⁸⁸ To je namreč pomenilo, da se ponovno vrača v aktivno politiko. Do tedaj je bil Korošec namreč predsednik senata, kar je bil v bistvu časten položaj za pretekle zasluge, brez možnosti vpliva na pomembnejše politične odločitve, skoraj bi lahko dejali, da je bil s tem imenovanjem politično upokojen, vsaj kar se beograjske politike tiče. Tako se je s Koroščevo vrnitvijo v aktivno politiko na političnem prizorišču znova pojavila močna osebnost. Pojav takega politika v razmerah srbsko-hrvaškega sporazuma, ko je bila prisotnost Slovencev pri odločanju bolj ali manj odvečna oz. omejena, je seveda s Konstantinovičevega vidika pomenil moteč in hkrati tudi nepredvidljiv dejavnik. Zlasti, ker je bilo jasno, da Korošev vpliv ni izviral le iz konkretne trenutne vloge in položaja Slovenije,⁴⁸⁹ temveč predvsem iz dolgoletnih izkušenj in ugleda, ne gre pozabiti, da je bil dejansko še edini od "ustanoviteljev" Jugoslavije v aktivni politiki. Poleg tega je Korošec veljal za politika, ki ga je knez namestnik Pavle zelo cenil in ga je zato tudi predlagal za vstop v vlado in mu s tem omogočil, da se je vrnil v aktivno politiko.

Zato je že pred javnim sporom, čeprav se je Korošec do Konstantinoviča vedel spravljivo, sumil, da ga Krek in Korošec napadata, ker je domneval, da menita, "da je prišel čas za ponoven klerikalni vpliv."⁴⁹⁰ Nekaj dni kasneje pa je imel občutek, da ga Krek in njegovi rušijo, vendar je ocenil, da so za to še preslabi.⁴⁹¹

Po njunem javnem sporu je Konstantinović le še zaostroval odnose ter si skušal zagotoviti čim širšo podporo. Najprej je prepričeval Mačka, naj se s Cvetkovičem odločita proti Korošču, nato je odšel še do kneza namestnika Pavla, kjer je zahteval, da Korošca odstavijo. Knez namestnik Pavle se s tem ni strinjal, ker bi s tem spravili v slabo voljo Nemce, ki so ga hoteli.⁴⁹² V začetku

⁴⁸⁸ Boban, Maček (II), str. 348.

⁴⁸⁹ Vse od anšlusa in nato sporazuma Cvetković – Maček ter zlasti od začetka druge svetovne vojne se je tako v jugoslovanskih kot mednarodnih razmerah položaj Slovenije slabšal in s tem tudi vpliv vodilne stranke SLS vedno bolj manjšal.

⁴⁹⁰ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 163.

⁴⁹¹ Isti, str. 164.

⁴⁹² Isti, str. 191.

oktobra 1940 je namreč prišlo v vladi do krize (ponovno) zaradi protižidovskih zakonov, tako da je Korošec s svojimi somišljeniki celo napovedal izstop iz vlade, če ne bodo sprejeti. Dejansko je imel Korošec tedaj nekaj razgovorov za sestavo nove vlade (z ljotičevci, z ustaši pa tudi z Mačkom), ki naj bi bila bolj dosledno proosno usmerjena.⁴⁹³ Ta Koroščekov poskus gre razumeti bolj kot sredstvo pritiska na ostale člane vlade kot pa, da je dejansko računal na možnost ustanovitve vlade v taki obliki.⁴⁹⁴ Zaradi njegove grožnje so bili zakoni nato tudi sprejeti, vendar naj bi se izvajali liberalno, tako da je šlo dejansko za kompromis. Nasploh bi lahko rekli, da je bila vlada tedaj v pat položaju. Čeprav sta najbolj izpostavljena v sporu, Konstantinovič in Korošec, oba grozila z lastnimi odstopi in zahtevala, da se vlada odreče nasprotniku, pa je bilo dejansko to zelo težko izvedljivo. Odstranitev Korošča bi pomenila nemško zamero, posebej še ker njihov glavni adut Stojadinovič zaradi odločnega Mačkovega nasprotovanja ni imel možnosti za sestavo vlade. Po drugi strani pa tudi Korošec ni mogel prodreti s svojimi predlogi za rekonstrukcijo vlade, ker sta bila proti tako Cvetkovič kot tudi Maček.

Konstantinovič je bil, ko je zvedel, da se je Korošec sestal tudi z ljotičevci⁴⁹⁵ in ustaši, tako ogorčen, da ga je razglasil za izdajalca, ki ga je treba čim prej likvidirati.⁴⁹⁶ Hkrati je Korošču očital, da misli, da je to "država na odpoved" in da se je sedaj odločil, da bo deloval proti tej državi, to je Jugoslaviji.⁴⁹⁷ Tudi po Koroščekovi smrti je bil Konstantinovič prepričan, da je bil zgolj konjunkturni ne pa pravi Jugoslovan.⁴⁹⁸

⁴⁹³ Boban, Maček (II), str. 422.

⁴⁹⁴ Tako naj bi Korošec novembra 1940 dolgoletnemu prijatelju, ki je tudi živel v Beogradu, lazaristu Tumpaju, na vprašanje, če bo uspel s svojo politiko, odgovoril: "Ne bom, podlegel bom, ker sem čisto sam in nimam nobenega prijatelja." (Jurčec, Skozi luči in sence, str. 286).

⁴⁹⁵ Tu se je predvsem bal, da bi v sodelovanju s Korošcem lahko postali ljotičevci vplivnejši dejavnik v Srbiji.

⁴⁹⁶ Konstantinovič, Politika sporazuma, str. 192–193. Izraza si torej niso izmislili komunisti, kot lahko preberemo v marsikaterem novodobnem besedilu. Še pomembneje bi seveda bilo izvedeti, kaj si je pod tem pojmom Konstantinovič sploh predstavljal. Jurčec v svojih spominih (Skozi luči in sence, str. 284–289) tako omenja ob Koroščekovi smrti tudi govornice o tem, da naj bi ga zastrupili.

⁴⁹⁷ Isti, str. 199.

⁴⁹⁸ Isti, str. 283.

VI.

Pustimo ob strani druge vidike tedanje Koroškeve usmeritve, ki so v veliki meri še nedorečeni in potrebni samostojne obdelave, in se osredotočimo zgolj na, za našo razpravo ključno vprašanje, ali je njegova odločna prooosna politika pomenila tudi odločitev za odpoved jugoslovanski državi.

Prav omenjeni Koroščevi pogovori o pritegnitvi ustašev v novo vlado, ki so bili za Konstantinoviča eden ključnih razlogov za njegove trditve o Koroščevem odnosu do jugoslovanske države, dokazujejo ravno nasprotno, kajti Korošec je ustašem kot pogoj postavil prav zahtevo, da se ti odrečejo boju za neodvisno hrvaško državo in pristanejo na jugoslovanski državni okvir.⁴⁹⁹

Po drugi strani pa je treba opozoriti na še eno navidezno protislovje tedanje dobe. Od pomladi 1940 je bila Italija tista, ki je pripravljala napad Jugoslavijo,⁵⁰⁰ Nemčija pa je bila tista, ki je mirila italijanske težnje. Nemčija se je v tistem času namreč zavzemala za mir v tem delu Evrope, seveda zaradi lastnih potreb, ker se je želela osredotočiti na vojno z Anglijo. Tako se je Nemčija pravzaprav pojavljala kot zaščitnik ozemeljske celovitosti Jugoslavije pred ostalimi sosedami (Italijo, Bolgarijo in Madžarsko). Te okoliščine so, po besedah nemškega veleposlanika von Heerna, jugoslovanski strani tudi predočili ter jih s tem opozorili, da je usoda države pravzaprav odvisna od njihove prilagoditve "novemu" redu. Zato tedanje Koroščevo zavzemanje za pronemško politiko, ki jo je verjetno to spoznanje lahko le še krepilo, samo po sebi še ni pomenilo nasprotovanja ohranitvi Jugoslavije. Res pa je, da je bil zelo razočaran nad tedanjimi razmerami in naj bi tik pred smrtjo, po pripovedovanju Jurčecevega prijatelja "s skoraj neomajnim dostopom do Korošca", po Koroščevi razlagi bila Jugoslavija pred razpadom ter naj ne bi bilo več rešitve zanjo.⁵⁰¹

Tedanje stališče SLS je tako še naprej (ali pa morda

⁴⁹⁹ Boban, Maček (II), str. 422.

⁵⁰⁰ Tone Ferenc, Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942. Maribor: Založba Obzorja 1987, str. 13 (dalje Ferenc, Fašisti).

⁵⁰¹ Jurčec, Skozi luči in sence, str. 288.

še bolj kot pred začetkom druge svetovne vojne) izhajalo iz prepričanja, da so slovenske nacionalne koristi kljub vsem slabostim še najbolje zavarovane v jugoslovanskem državnem okviru.⁵⁰² Enakega mnenja kot Korošec glede tega vprašanja je bil tudi njegov naslednik v vodstvu SLS Fran Kulovec, ki se je od svojega predhodnika na čelu stranke sicer v mnogih pogledih precej razlikoval.⁵⁰³

Predstavljeno delovanje SLS je izhajalo predvsem iz prepričanja, da bo Jugoslavija kot državna tvorba ob napadu osnih sil zaradi notranjih slabosti in nepripravljenosti na vojno razpadla kot hišica iz kart ("wie ein Kartenhaus"), kot se je ob neki priložnosti nazorno izrazil Korošec.⁵⁰⁴ Čeprav se je takemu razmišljanju pogosto očitala malodušnost in celo kapitulantstvo, pa je dejanski razvoj potrdil ta predvidevanja kot realističen pogled na razmere v predvojni kraljevini Jugoslaviji. Tako prepričanje je prevladovalo tudi v delu jugoslovanskih vojaških vrhov⁵⁰⁵ in tudi knez namestnik Pavle je z njim soglašal.⁵⁰⁶

V skladu z omenjenimi stališči je bil po začetku druge svetovne vojne glavni cilj slovenskih katoliških politikov obdržati Jugoslavijo čim dlje zunaj vojaškega spopada. Kljub odločnemu protiitalijanskemu in protinemškemu razpoloženju si je enako mnenje o slovenskem stališču ustvaril tudi britanski diplomat Ronald Campbell na začetku februarja 1941 z obrazložitvijo, da Slovenci ne želijo biti uničeni, a je hkrati tudi ugotavljal, da pa bi bili pripravljeni vstopiti v vojno proti koncu, ko bi bilo njihovo sodelovanje učinkovitejše za vzpostavitev

⁵⁰² Ena od manifestativnih gest, ki je poudarjala jugoslovanstvo Slovenije, je bila tudi postavitve spomenika na Kongresnem trgu v Ljubljani kralju Aleksandru 6. septembra 1940, na rojstni dan prestolonaslednika Petra II. Po zasedbi so italijanske okupacijske oblasti spomenik odstranile.

⁵⁰³ Dnevnik Alojzija Stepinca (prirenil Ljubo Boban). Danas, 14. 8. 1990, kjer npr. piše: "Danas 4. 1. (1941) je bio kod mene u posjetu novi vođa slovenskog naroda i nasljednik Korošćev dr. Fran Kulovec. (...) Iz razgovora sam saznao da dr. Kulovec ulazi u vladu kao drugi potpredsjednik da se što jače naglasi sloga Srba Hrvata i Slovenaca. Dr. Kulovec smatra složnu Jugoslaviju jedinim sposobnim rešenjem za Slovence ali i za Hrvate i Srbe."

⁵⁰⁴ Jurčec, Skozi luči in sence, str. 293.

⁵⁰⁵ Avramovski, Britanci. Dok. 409, str. 800. Zaključno poročilo polkovnika C. S. Clarka julija 1941.

⁵⁰⁶ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 191.

miru in seveda tudi za uresničitev nacionalnih zahtev.⁵⁰⁷ Značilno je Koroščevo mnenje, ki ga je izrazil v pogovoru s tedanjim urednikom "Slovenca" in političnim zaupnikom Ivanom Ahčinom: "Moramo potrpeti. Veliko potrpeti. Vojska je neizogibna. Če se nam posreči, da nas ne zapletejo vanjo, bo čez nekaj let Jugoslavija ogromno pomenila. Toda moramo biti pripravljeni, da bo treba Nemcem odstopiti ves naš pridelek, da bodo šli po Donavi in Savi nemški transporti in tudi po suhem morda nemške divizije. Ni izključeno, da bo v Beogradu sedela kaka nemška komisija. A če bomo mogli ostati izven vojne, bomo rešili državo in vse ostalo."⁵⁰⁸

Po drugi plati je vodstvo SLS zaradi negotovega mednarodnega položaja v tem času bilo pripravljeno celo omiliti zahteve po avtonomiji ter rešitev tega vprašanja potisniti v prihodnost.⁵⁰⁹ Dejansko lahko tej politiki SLS sledimo že vse od anšlusa, ko so tudi britanski diplomati opazili, da Korošec vse bolj postavlja v ospredje jugoslovansko državo kot celoto na račun posebnih slovenskih interesov.⁵¹⁰ To glede na usmeritev SLS med obema vojnama vsekakor težavno odločitev so razumeli kot svoj prispevek k umirjanju notranjih razmer v Jugoslaviji. Vsekakor je bilo takšno stališče zgolj začasno,⁵¹¹ kar je prepričljivo dokazal Jurij Perovšek v razpravi Slovinci in Jugoslavija v tridesetih letih⁵¹² pa tudi kasnejši medvojni programi slovenske protirevolucije nedvoumno potrjujejo neprestano načelno zavzemanje SLS za avtonomijo.

⁵⁰⁷ Boban, Maček (II), str. 381–382.

⁵⁰⁸ Ahčin, Spomini, str. 129.

⁵⁰⁹ Tako je britanski generalni konzul v Zagrebu T. C. Rapp 30. decembra 1940 poročal glede trenutnega stališča SLS do tega vprašanja sledeče: "Dr. Kulovec je doslej poudarjal avtonomni vidik slovenske politike deloma zaradi prepričanja, deloma pa tudi zato, ker je bil v službi slovenskega strankarskega stroja, v katerem je bilo tako potrebno ravnati zaradi političnih ciljev. Veliko ljudi mi je izrazilo zaskrbljenost, da bi dr. Kulovec poskušal uresničevati slovensko avtonomijo v napačnem trenutku, vendar se moram ob tem spomniti njegove izjave, (...) da je bilo vprašanje slovenske avtonomne ustave odloženo za nedoločen čas zaradi sedanje mednarodne situacije, čeprav bi bilo iz strankarskih razlogov včasih potrebno postaviti to vprašanje kot aktualno." (Biber, PNZ 1991/1, str. 137).

⁵¹⁰ Avramovski, Britanci. Dok. 93, str. 293. Poročilo Kraljevega inštituta za mednarodne odnose 21. septembra 1939.

⁵¹¹ Tuji diplomati so opažali, da je bila intenzivnost poudarjanja zahtev po avtonomiji precej odvisna tudi od tega, ali je bila SLS v vladi ali opoziciji.

⁵¹² Slovenska trideseta leta. Ljubljana: Slovenska matica 1997, str. 25–32.

VIII.

Čeprav so v vrstah SLS še naprej vztrajali pri jugoslovanskem državnem okviru kot najprimernejši obliki rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, je prišlo še za življenja nespornega voditelja katoliškega gibanja Korošca tudi do razmisleka o usodi slovenskega naroda v primeru razpada Jugoslavije. Z začetkom druge svetovne vojne, tedaj negotovi izid ni izključeval tudi možnosti nove mednarodne ureditve, v kateri morda ne bilo prostora za jugoslovansko državo, so torej prišla v ospredje razmišljanja o drugačnih rešitvah slovenskega nacionalnega vprašanja.

V poštev sta prihajali dve nejugoslovanski možnosti rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, in sicer ena v primeru zmage zahoda in druga ob zmagi osnih držav. Slednja se je zdela vse verjetnejša po padcu Francije, ko je kazalo na odločno nemško prevlado na evropski celini. Istočasno so se v diplomatskih krogih pojavljale najrazličnejše teze o bodoči politični ureditvi Balkana, kjer naj ne bi bilo prostora za Jugoslavijo, kar je bilo povezano tudi z bodočo usodo Slovenije.⁵¹³

Čeprav je bilo zaradi obstoja takih vesti razumljivo, da so se pojavljala tudi razmišljanja o bodoči usodi Slovenije, če ne bi bilo več jugoslovanske države, pa so konkretni podatki o takih načrtih oz. prizadevanjih zelo redki. Tako naj bi po vesteh, ki jih je pridobil jugoslovanski generalni konzul v Zürichu Ante Smith – Pavelić, v sklopu enega od mnogih razmišljanj o načinu delitve Jugoslavije bil, 1. oktobra 1940 predstavljen nov projekt, kjer se prvič omenja tudi možnost, da bi avtonomna Slovenija prešla v sklop tretjega rajha. Hitler naj bi ta načrt zavrnil, ker za tedaj, kot naj bi se izrazil, niso

⁵¹³ Tako je npr. Miha Krek 17. 6. 1940 pisal zagrebškemu nadškofu Alojziju Stepinču, ki je bil na obisku v Vatikanu, ali držijo vesti, ki krožijo po Beogradu, da si bosta Jugoslavijo razdelili Italija in Nemčija, pri čemer naj bi nemški strani pripadlo celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji ter izhod na morje pri Sušku (Dnevnik Alojzija Stepinca. Danas, 17. 7. 1990). Tudi Maček je bil obveščen, da je bil na sestanku zunanjih ministrov Nemčije in Italije, Ribbentropa in Ciana, podan italijanski predlog o delitvi Jugoslavije (Konstantinović, Politika sporazuma, str. 159). Da se je o tem tedaj res razmišljalo potrjuje tudi tedanji italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano (Zaupni dnevnik grofa Ciana. Maribor 1960, str. 179).

bile zaželenne spremembe na Balkanu.⁵¹⁴ V tem času je nemški veleposlanik v Beogradu von Heeren, skladno s tedanjimi nemškimi stališči do Jugoslavije na izrecno vprašanje slovaškega odpravnika poslov, kako gleda na problem osamosvojitve Hrvaške, jasno odgovoril, da je Nemčiji primernejši sogovornik celovita in ne razbita Jugoslavija. Zato ne vidi razloga za podporo hrvaškemu radikalistom, ki se zavzemajo za samostojno hrvaško državo.⁵¹⁵ To kaže, da so bile možnosti za "avtonomno" Slovenijo tedaj še toliko manj uresničljive oz. sploh niso bile aktualne.

Kako je prišlo do takega predloga, da so ga Nemci sploh vzeli v obravnavo (še poleti 1940 so pripravljali razmejitvene načrte, po katerih bi priključili precejšnje dele Slovenije!⁵¹⁶), in kdo je bil pobudnik te zamisli, je ob pomanjkanju virov zelo težko ugotoviti.

Zanimivo je, da se v tem pogledu Bičanićeve trditve o času sestanka na Dunaju ujemajo s spremembo nemškega stališča do Koroškevega ministროvanja. V začetku septembra 1940 naj bi se po poročilu zaupnika Südost-deutsches Instituta Korošec prek posrednika obrnil na predsednika Kulturbunda Seppa Janka, s prošnjo, da mu preskrbijo povabilo v Berlin.⁵¹⁷ Tako morda v tem pogledu Bičanićeve trditve celo držijo in je zares prišlo septembra 1940 do srečanja na Dunaju, kjer naj bi se dogovarjali o vzpostavitvi avtonomne Slovenije pod nemško zaščito. Bičanićeva trditev, da naj bi se teh pogovorov udeležil sam Korošec, je sicer netočna, toda morda bi lahko bil pogajalec kdo drug iz njegovega zaupnega kroga, posebej še ker je razvidno, da je povezavo z nemško vlado iskal prek posrednikov. O domnevnih pogajanjih na Dunaju septembra 1940, o katerih ne vemo nič konkretnega, oz. ali so sploh bila, je seveda ob toliko

⁵¹⁴ Ante Smith – Pavelić, Jugoslavija i trojni pakt. Hrvatska revija, Buenos Aires 1956, str. 76.

⁵¹⁵ Boban, Maček (II), str. 420.

⁵¹⁶ Tudi pred izdelavo mejnih spomenic Slovenija v zavesti nemške politike ni predstavljala političnega dejavnika, ki bi ga bilo vredno upoštevati pri oblikovanju mednarodne politike. Tako npr. je avgusta 1939 Hitler svetoval italijanskemu zunanjemu ministru Cianu, da naj Italija v primeru napada na Jugoslavijo le-to razkosa in zasede Hrvaško in Dalmacijo. Pri tem Hitler Slovenije sploh ni omenil in ga je moral nanjo opozoriti šele Ciano (Tajni arhivi, str. 316).

⁵¹⁷ Biber, Nacizem, str. 226.

pogojnikov težko ugotavljati, kdo bi lahko bil možni pogajalec. Pa vendar.

Najprimernejša oseba za tovrstne naloge bi zagotovo bil Engelbert Besednjak, primorski emigrant, in to iz več razlogov.

Tedaj je živel v Beogradu in je veljal za tesnega Koroščevega sodelavca pa tudi sicer za moža s precejšnjim vplivom na dvoru. Poleg tega je imel kot član manjšinskega kongresa, ki je imel sedež prav na Dunaju, možnost potovanja v tujino. Znano je tudi, da je imel zelo razprostranjeno mrežo stikov z najrazličnejšimi ljudmi, med katerimi so bili seveda tudi številni vplivni Nemci. Ta "objektivna" dejstva pa so seveda le en vidik, ki pa ga je mogoče podkrepiti tudi s konkretnjšimi podatki.

Razmišljanje, ki govori v prid moji domnevi, namreč lahko zasledimo tudi v primorskem Narodnem svetu, ki se je obnovil proti koncu tridesetih let. Katoliška stran, ki je bila z Besednjakom tesno povezana (šlo je za Ščekovo strujo), naj bi tako predlagala, da bi se ravnali po zgledu na Slovaško in se iz oportuniteti začeli približevati Nemčiji, kar naj bi dalo Besednjaku v inozemstvu posebne kompetence glede na njegovo navzočnost v tedaj že razpuščenem Kongresu evropskih narodnosti.⁵¹⁸

Sosledje dogodkov napeljuje na sklep, da je Korošec v času, ko je postal z odločno proosno politiko v nemških očeh "persona grata", poskušal hkrati doseči trajnejša zagotovila za Slovenijo v obliki avtonomije tudi za primer, če bi prišlo do razkosa Jugoslavije. Toda to so zaenkrat le domneve. Dejstvo je, da je Korošec umrl, preden je Jugoslavija razpadla in da v času dogovarjanja (jeseni 1940) razkosa Jugoslavije ni bilo v nemškem interesu.

Vsekakor predlog tedaj ni imel nikakršnega učinka in je zamisel za nekaj časa zamrla. Znova je na slovenski strani oživela po marčevskem puču, ko je postalo vprašanje razkosa Jugoslavije spet aktualno. Tedaj pa na nemški strani ni bilo nobenega posluha za slovenska prizadevanja po avtonomiji, pa tudi nič ne kaže, da bi bili voditelji SLS na čelu s Kulovcem seznanjeni z oktobrskim (1940) predlogom. Za obe opisani pobudi,

⁵¹⁸ Kacin Wohinz, Razmere na Primorskem, str. 32.

tako jeseni 1940 kot tisto po puču, je bilo tako značilno, da sta bili zamišljeni zgolj kot zasilni izhod v primeru razpada jugoslovanske države.

IX.

Med Slovenci vzpostavitev samostojne slovaške države (proglasitev 14. marca 1939) ni bila sprejeta nanklonjeno, bolj je vzbujala zaskrbljenost zaradi razpada Češkoslovaške. Tako je npr. časnik "Slovenec" še pred razpletom češkoslovaške krize pisal o "nekaterih nepremišljenih izjavah več ali manj neodgovornih slovaških podvodij, ki so kar na svojo pest in mimo odgovorne vlade začeli izrekati grožnje, da za Slovaško pač ne preostane drugega, kakor da ustanove popolnoma neodvisno državo."⁵¹⁹ Poleg podpore celovitosti Češkoslovaške je bilo zelo pomembno tudi opozorilo britanskega zunanjega ministra lorda Halifaxa, ki ga je na vidnem mestu objavil "Slovenec", da bodo "države sveta zdaj morale računati s podpiranjem raznih separatizmov ne samo s stališča elementov, ki so po svoji naravi separatistično razpoloženi, pač pa tudi s stališča nemških državnih interesov. Takšne metode, v kolikor jih bodo podpirale druge skušnjaje, ne morejo ostati brez težkih posledic."⁵²⁰

Tako je bilo kljub cenzuri⁵²¹ odklonilno stališče do ustanovitve Slovaške v slovenski javnosti jasno prepoznavno.

Ob tem se pojavlja vprašanje, kdaj in zakaj se pri poskusih oblikovanja avtonomne Slovenije kljub temu pojavlja kot zgled Slovaška. K določeni spremembi vrednotenja slovaške odločitve je nedvomno prispeval razvoj dogodkov po začetku druge svetovne vojne, ko so postale sile osi najmočnejši dejavnik na evropski celini.

⁵¹⁹ Temni oblaki nad ČSR. Slovenec, 9. marec 1939.

⁵²⁰ Govor lorda Halifaxa o Češkoslovaški. Slovenec, 22. marca 1939.

⁵²¹ Tako npr. je bil Božidar Borko, kulturni urednik v časniku Jutro, eden redkih Slovencev, ki je bil v času nemške zasedbe v Pragi. Ob tem se je spominjal: "Spisal sem reportažo za vodilni slovenski dnevnik, a tedanja jugoslovanska cenzura ni dovolila, da bi bila izšla taka kot je bila spisana." (Božidar Borko, Srečanja. Ljubljana 1971, str. 135 (odslej Borko, Srečanja)).

Slovaška je predstavljala v okviru vzpostavljanja "novega" reda edini primer nove države, ki je nastala po ločitvi od zasedenega dela prejšnje skupne države. Kot taka je postala vzor za vsa podobna prizadevanja, zlasti seveda še v jugoslovanskem primeru, ki je bil zaradi večnarodne sestave lahko še toliko bolj podoben. V očeh politikov SLS pa je bilo še zlasti pomembno, da v primeru zmage sil novega reda obstaja tudi določena možnost za slovanske narode. Druga podobnost je bila v dejstvu, da je v notranji politiki Slovaška pod vodstvom (prav tako) duhovnika Tise, udejanjala načela, ki so bila blizu tudi pogledom SLS. Tako je ob prvi obletnici slovaške države (14. marec 1940) "Slovenec" zapisal: "Dejstvo pa je, da je iz poloma slovanskih držav, kakor sta bili Poljska in Češka, vstala Slovaška republika, ki šteje danes že eno leto samostojnosti. Ima svojega predsednika republike msgr. dr. Tiso, svojo vlado in svoj parlament, gradi svojo notranjo ureditev na krščanskem principu in socialno urejuje medsebojna razmerja po stanovskem načelu. V zunanjepolitičnem pogledu pa je vključena v tesno sodelovanje z Nemčijo, pod katero zaščito stoji, ter je prepričana, da prav zaradi te zaščite države, ne bo samo trenutna epizoda, temveč ji je zagotovljena bodočnost."⁵²² Kljub temu da so v spremenjenih mednarodnih okoliščinah po letu dni kazali tudi določeno razumevanje za slovaško opredelitev, je bila v katoliških vrstah še vedno prisotna tudi precejšnja zadržanost v ocenjevanju njihove odločitve. Mešani občutki, ki so tedaj prevevali katoliški tabor, so prišli do izraza tudi v oceni knjige Tida J. Gašparja (Veliko leto 1939) izpod peresa Tineta Debeljaka, ko je zapisal: "V času, ko propadajo države, ki se upirajo nemškemu pohodu, so si oni ne le ohranili življenje, temveč celo dosegli višek svojega sna o državni samostojnosti, sicer v tistem duhu, v katerem hoče Hitler urediti novo razdelitev Evrope". Na koncu pa je urednik Slovenčeve kulturne rubrike poudaril, da bo notranjo upravičenost dogodkov, ki jih opisuje slovaški pisec, "po vrednosti mogla oceniti šele bodočnost."⁵²³ Da je bila skepsa glede slovaške odločitve v katoliškem ta-

⁵²² Prva obletnica Slovaške. Slovenec, 14. marec 1940.

⁵²³ Knjiga o letu 1939 na Slovaškem. Slovenec, 14. marec 1940.

boru v tistem času precejšnja, priča tudi članek, ki je bil objavljen le nekaj dni kasneje na vidnem mestu v osrednjem slovenskem katoliškem dnevniku in je nosil pomenljiv naslov "Čehi in Slovaki verujejo v obnovo svoje države".⁵²⁴

Podobno razumevanje slovaškega primera ni bilo prisotno le pri nas, temveč so ga precej podobno dojemali tudi njeni pokrovitelji in tako lahko med organizatorji vzpostavitve Slovaške in NDH najdemo celo iste osebe (npr. Edmund Veessenmeyer).⁵²⁵ Zato so se na Slovaško kot primer reševanja nacionalnih problemov v okviru "novega" reda tudi pogosto sklicevali. Tako je tudi npr. Mussolini v pogovoru z visokim komisarjem Emiliom Graziolijem, ko je obljubljal avtonomijo za Ljubljansko pokrajino, dejal, da bo ta podobna tisti, kot jo ima Slovaška s strani Nemcev.⁵²⁶

Tesne vezi Slovakov s slovenskimi politiki, ki so se nadaljevale tudi po Koroščevi smrti, so vsekakor vplivale na to, da so bili Slovenci seznanjeni z razmerami na Slovaškem, predvsem pa so od njih pričakovali v odločilnih trenutkih tudi pomoč oz. vsaj posredništvo (Kulovec in Krek). Kljub Koroščevemu obisku pri Tisu in njunem znanstvu iz časov prve svetovne vojne pa se zdi, da so se Slovaki vendarle bolj povezovali s Hrvati.⁵²⁷ Nasploh so bili pogledi na Hrvaškem glede slovaškega vprašanja vseskozi precej drugačni kot v Sloveniji. Pri južnih sosedih so bile primerjave s Slovaško v taki ali drugačni obliki in poudarjanje njenega pozitivnega značaja v delu javnosti zelo pogoste in to vse od njene vzpostavitve marca 1939.⁵²⁸

Geneza pogledov vodstva SLS na slovaško vprašanje kaže, da so tega spremljali predvsem v luči mednarodnega razvoja dogodkov in temu primerno prilagajali ocene o njegovem pomenu tudi za Slovence. Iz tega vidika sta se začetno odklonilno stališče in kasnejši dvom lahko prevesila po padcu Francije tudi v oceno, da je

⁵²⁴ Slovenec, 16. marec 1940.

⁵²⁵ Bogdan Krizman, Pavelič između Hitlera i Mussolinija. Zagreb 1980, str. 11.

⁵²⁶ Ferenc, Fašisti, str. 110.

⁵²⁷ To potrjuje tudi Paveličeva izjava Cianu, da ima NDH najprisrčnejše stike s Slovaško (Tajni arhiv, str. 501).

⁵²⁸ Avramovski, Britanci, dok. 93, str. 245.

slovaška inačica sprejemljiva tudi za rešitev slovenskega vprašanja, čeprav tedaj o pomenu slovaške države v časopisju ne zasledimo vesti.

Kljub temu ne moremo pritrditi Sajatovemu mnenju, da je bila Slovaška "priljubljeni sen slovenskega klerofašizma", temveč je pomenila zgolj možno državno tvorbo, ki bi omogočila preživetje Slovencev v primeru zmage sil osi.

X.

Prikazane temeljne smernice delovanja SLS v obdobju od začetka druge svetovne vojne do zasedbe in razkosanja Slovenije le deloma potrjujejo doslej v strokovni literaturi prevladujočo razlago, ki je nastala na podlagi pisma slovenskega koroškega politika Joška Tischlerja. Objavil ga je Jurčec v omenjenih spominih in razlaga se je na to deloma razširila v strokovno literaturo. V pismu Tischler opisuje srečanje s Korošcem avgusta 1939 v Begunjah, kjer naj bi napovedal smernice slovenskega delovanja v bodoči vojni. V razgovoru naj bi mu medvojni slovenski katoliški voditelj izpričal svojo iskreno jugoslovansko usmeritev, a hkrati opozoril, da bo ob morebitnem napadu Jugoslavija razpadla, kar se povsem ujema z opisano politiko vodstva SLS. Bistveno pa se Tischlerjev zapis razhaja z dejansko politiko SLS v tistem času v Koroščevem domnevnem priporočilu, "če pa ni nobene možnosti, da se Jugoslavija obnovi, tedaj vsi pod Italijo, tam boste vzdržali in pričakovali novo Jugoslavijo."⁵²⁹

Zdi se, da je ta izjava vendarle nastala tudi pod vtisom poznavanja kasnejšega razvoja dogodkov.⁵³⁰ Tako stališče je Korošec sprva verjetno zares zagovarjal, saj so se spomladi 1940 v mednarodni javnosti pojavljale govornice, da sta si Nemčija in Italija vplivna območja na Balkanu razdelili tako, da Jugoslavija spada v italijan-

⁵²⁹ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

⁵³⁰ Tako je iz nje npr. videti, kot da je bil Korošec že tedaj zelo gotov v prevlado sil osi, čeprav mu je bilo to bolj ali manj jasno šele po padcu Francije.

sko sfero.⁵³¹ V ta čas sodi tudi odprtje italijanskega kulturnega inštituta v Ljubljani. Toda po padcu Francije je Koroščeva pronemška usmerjenost povsem jasno razvidna, čeprav seveda to ne izključuje v negotovih in nejasnih razmerah drugačnih možnosti. Tako je Korošec v začetku oktobra 1940 zahteval potni list za potovanje v Italijo, ki pa ga ni dobil.⁵³² Zato težko sklepamo glede namenov njegovega obiska Italije. Tudi nemški odposlanec von Hassel, ki je konec leta 1940 obiskal države jugovzhodne Evrope, da bi preučil možnosti za gospodarsko sodelovanje z Nemčijo, je v svojem poročilu ugotavljal, da naj bi se nekateri Slovenci spogledovali z mislijo, da se vsi združijo pod Italijo in s tem zaščitijo svojo manjšino na Primorskem, ki bo drugače izginila.⁵³³

Kdo naj bi zagovarjal taka stališča, iz poročila ni razvidno, je pa bilo jeseni 1940, ko je obstajala velika možnost italijanskega napada na Jugoslavijo, tedaj precej osamljeno in dokaj nenavadno, morda pa je šlo celo za vpliv italijanske propagande.

Vsekakor poskusov tesnejše navezave stikov z italijansko stranjo ne zasledimo vse do italijanske zasedbe Ljubljane in še to ne takoj. Šele ko je bila po letošnjih prizadevanjih nemška karta že izigrana in Slovenija bolj ali manj že zasedena in razkosana, so se poskušali oprijeti Italijanov kot rešilne bilke. Rešitev pri italijanskem okupatorju so iskali zlasti zaradi njegove začetne, v primerjavi z nemškim okupatorjem nekoliko milejše zasedbene politike, ki so jo zahodni sosedje uvedli predvsem zaradi prestižnih razlogov. Hkrati pa so tudi razglašali, da lahko le italijanski imperij zagotovi Slovincem združitev v novem evropskem redu. Tako je npr. Luigi Salvini, sicer dober poznavalec slovenske kulture, tedaj pa direktor italijanskega kulturnega inštituta v Zagrebu,⁵³⁴ prepričeval Kocbeka, da je italijanski politični kulturni koncept močno različen od nemškega in za Slovence odrešilen. Poudaril je: "Italija je danes slovenstvu rešila glavo, vrnila vam je Ljubljano, zavedajte se tega dejstva

⁵³¹ O čem sta govorila Hitler in Mussolini na Brennerju. Slovenec, 3. april 1940.

⁵³² Konstantinović, Politika sporazuma, str. 192.

⁵³³ Boban, Maček (II), str. 366.

⁵³⁴ Borko, Srečanja, str. 106–112 in Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 80–81.

in imejte pred očmi, da bomo sčasoma ljubljansko pokrajino povezali z goriško in tržaško. Vedite tudi to, da boste lahko edino s pomočjo Italije prišli na Koroško.”⁵³⁵ Z italijansko pomočjo naj bi dosegli Zedinjeno Slovenijo, po Salvinijevem scenariju, ko se bosta Nemčija in SZ izčrpali v medsebojnem spopadu, ZDA pa ne bo vstopila v vojno in “takrat bo za Italijo napočila velika ura,” postala bo najmočnejša sila Evrope.

Čeprav so v iskrenost takšnih italijanskih namenov zares verjeli le redki Slovenci,⁵³⁶ pa so slovenski politiki vendarle naredili nekaj potez, ki so kazale na določeno upanje, da lahko italijanske oblasti morda pripomorejo vsaj k izboljšanju položaja slovenskega naroda in da v tem oziru posredujejo pri nemških oblasteh.

Te neuresničljive želje so se v enem najtežjih trenutkov za slovenski narod nato v očeh slovenskih politikov skrčile le še na to, da bi si izposlovali možnost priti le pod enega okupatorja in v tedanjih okoliščinah se jim zdel primernejši prav italijanski.

XI.

Druga pomembna razlika med Tischlerjevim zapisom in dejanskim razmišljanjem v SLS pa se dotika Koroščeve domnevne izjave, da Slovenci druge izbire kot je Jugoslavija, nimamo, kar pa ne ustreza povsem dejstvom, saj so se v SLS pripravljali tudi na možnost, da bo ob zmagi zahoda v vojni morda prišlo do preureditve srednje Evrope, kjer morda ne bo prostora za jugoslovansko državo. Načrti o tem so zares obstajali. Tako je veliko prahu v evropski javnosti dvignil zemljevid o “srečnejši Evropi”, ki ga je bilo videti v ozadju med

⁵³⁵ Kocbek, Pred viharjem, str. 197–199.

⁵³⁶ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 96. Tako naj bi npr. Josip Petejan v začetku junija 1941 pod psevdonimom Ivan Gornik napisal letak Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru? V njem je zagovarjal stališče, da naj bi Slovenci v posebni spomenici prosili Mussolinija, naj pregovori Hitlerja, da bi ta prepustil celotno slovensko ozemlje (vključno s Celovcem!) Italiji, tako da bi vsi Slovenci živeli v posebni avtonomni enoti v eni državi. Makso Šnuderl je po branju letaka zapisal: “Pisec ali se šali ali pa je bedak, ko si zamišlja možne take absurdnosti.” (Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945 (I. del). V okupirani Ljubljani. Maribor: Založba Obzorja 1993, str. 99).

pogovorom francoskega predsednika vlade Reynauda in ameriškega diplomata Sumner Wellea. Po tej preureditvi Evrope bi znova pomembno mesto pripadlo obnovljeni in razširjeni Avstriji. Časnik "Slovenec" je omenjene načrte pospremil z ugotovitvijo, da "moramo odločno poudariti, da slovensko področje niti celotno niti deloma ne spada in ne sme nikdar priti v kakršno koli novo Avstrijo."⁵³⁷ Korošec je poskušal poiskati primerno rešitev za Slovence v primeru uresničitve tega načrta. Kazimir Zakrajšek je o tem zapisal: "Že leta 1939, ko sem se vrnil iz zadnjega svojega obiska Amerike, mi je pokojni Dr. Korošec povedal, da se boji za Slovenijo, ako bi se Jugoslavija razbila. Za ta slučaj je baje načrt, ki ga je imenoval "angleški načrt", da se ustanovi nova državna unija, zveza držav, federacija, v katero naj pride tudi Slovenija. To federacijo imenujejo nekateri tudi podnavsko federacijo. Katere države naj bi prišle v to zvezo, mi Dr. Korošec ni povedal (...) Vsi načrti pa imenujejo v tej federaciji Slovenijo. Zakaj naj bi bila ravno Slovenija v nji, mi je pojasnil Dr. Korošec: "Ta federacija, ako bo nastala, bo morala imeti morje, katerega ji morajo dati le tisti, ki ga imajo, – to smo mi, Slovenci."⁵³⁸

Ta zamisel je imela korenine že v času pred prvo svetovno vojno, in sicer v nekoliko drugačni vlogi. Tako je Josip Smodlaka, eden od avtorjev hrvaške politike "novega kurza", januarja 1913 v italijansko pisanem dopisu Robertu Williamu Seton Watsonu, ki je veljal za največjega britanskega poznavalca habsburške monarhije,⁵³⁹ pojasnil svoje gledanje na rešitev južnoslovenskega vprašanja, kjer je težil k hrvaško-srbskemu zavezništvu in hkrati h kompromisu z Italijani pri razmejitvi v avstrijskem Primorju. Po Smodlaki bi lahko "povsem avtonomno srbsko-hrvaško državo", ki bi bila le v personalni-dinastični uniji z drugimi habsburškimi deželami,

⁵³⁷ Slovenci spadamo samo v Jugoslavijo. Slovenec, 6. april 1940. Na omenjene načrte se je odzval tudi voditelj HSS Maček. Predlog, ki ga je razumel kot poskus obnovitve avstro-ogrske monarhije, kjer so narodne manjšine živele v popolnem soglasju, je odklonil z ugotovitvijo, da so bile "vse manjšine v tej idealni državi žrtve krivice." (Izjava dr. Mačka. Slovenec, 20. april 1940).

⁵³⁸ Rev. K. Zakrajšek, Radi pravilneje orientacije. Ameriški Slovenec, 13. januar 1942.

⁵³⁹ Pod psevdonimom Scotus Viator je npr. izdal knjigo Južnoslovensko vprašanje in habsburška monarhija.

brez večjih težav ustanovili le, če bi Slovenci in zahodna Istra s Trstom ostali izven njenih meja. Tudi Seton Watson je bil prepričan, da Slovenci zaradi "strateških in zemljepisnih razlogov", pri čemer je mislil predvsem na Trst, naj ne bi bili povezani s Hrvati in Srbi v trialistično preurejeni monarhiji. Tržaško in puljsko pristanišče bi morala, po Smodlaki, še naprej pripadati Avstriji, Slovenci pa naj bi v zahodni avstrijski polovici, omejeni na habsburške dedne in češke dežele in preoblikovani po vzoru na Švico, dobili narodno avtonomijo.⁵⁴⁰ Zato je Korošec sklepal, "da bomo morali nazaj v Avstrijo," kar pa ni bila rešitev, ki bi ustrezala njegovim pogledom na rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja.

Zato se je kot protitež avstrijski vlogi v morebitni novi ureditvi Evrope porodila ideja, po kateri bi bila Združena Slovenija samostojna država pod mednarodnim nadzorom kot zaledje Trsta. Njeno neodvisnost naj bi varovala Velika Britanija, ki naj bi postala po zmagoviti vojni najmočnejša evropska sila. Takšna zamisel se je pojavila še pred razpadom habsburške monarhije, ko je znani britanski zgodovinar Arnold Toynbee leta 1915 v delu *Nationality & The War*, potem ko je razmišljal o usodi Trsta po preureditvi habsburške monarhije, predvidel tudi možnost ustanovitve neodvisne slovenske države s Trstom, katere porok bo Evropa.⁵⁴¹ To Toyenbeejevo zamisel je Korošec po začetku druge svetovne vojne sicer ponovno obudil, vendar jo je tedaj obravnaval le kot rezervno možnost, če jugoslovanska država ne bi bila obnovljena.

Ta Koroščeva inačica rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja še ni bila vzeta v kritični pretres niti v strokovni niti v širši javnosti. Znano je sicer, da je bil kot eden od tvorcev jugoslovanske države nanjo zelo navezan, kar izpričuje tudi navedeno pismo koroškega politika Joška Tischlerja, ki ga navaja Ruda Jurčec v svojih spominih, in omenja naslednje Koroščeve besede tik pred začetkom druge svetovne vojne avgusta

⁵⁴⁰ Peter Vodopivec, *Od Habsburžanov h Karadjordjevičem. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918*. Ljubljana: Slovenska matica 2000, str. 3–4 (dalje Vodopivec, *Od Habsburžanov h Karadjordjevičem*).

⁵⁴¹ Uroš Lipušček, *Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana 2003, str. 151–152.

1939 v Begunjah: "Najslabša Jugoslavija je za Slovence najboljša rešitev. Izbire nimamo."⁵⁴² Tako na primer naj bi okoli leta 1937 Korošec odločno zavrnil dr. Anton Breclja, ki ga je hotel pregovoriti, naj bi poslal koga v zamejstvo z nalogo delati za neodvisno Slovenijo izven Jugoslavije, z besedami: "Pojdi sam, jaz s tem nimam posla!"⁵⁴³ Ob današnjih, precej drugačnih okoliščinah je zanimivo razmišljanje njegovega tesnega, a mladega sodelavca "stražarja" Mateja Poštovana, ki je v času osamosvajanja konec leta 1990 menil, "danes bi bil on jasen."⁵⁴⁴ Jurčec omenja tudi polemiko v zvezi s člankom v reviji *Donauraum*, ki je potekala ob interpretaciji dogodkov Stični leta 1937 ob praznovanju dvajsete letnice majniške deklaracije,⁵⁴⁵ kjer pa je France Dolinar jasno dokazal, da gre za pomanjkljivo interpretirano in nenatančno prevedeno besedilo in da stališče o Koroščevem in Jegličevem domnevem razočaranju ob odločitvi za Jugoslavijo ne vzdrži resne kritike.⁵⁴⁶ Izrečene Koroščeve besede Zakrajšku pa sploh ni potrebno razumeti v smislu nasprotovanja pogledom, izraženim v Tischlerjevemu pismu. Dejansko gre namreč le še za eno različico, ki so se tedaj (zlasti po začetku druge svetovne vojne) pojavljale v Evropi in na katero se je bilo potrebno pripraviti, zato tudi Korošček poudarek "ako bo nastala". Vsekakor ne gre razumeti pobude, ki bi korenito spreminjala pogled na ustaljeno podobo Koroščevega odnosa do slovenskega narodnega vprašanja. Ga pa vsekakor dopolnjuje.

⁵⁴² Jurčec, *Skozi luči in sence* (III), str. 293.

⁵⁴³ France Dolinar, *Ali je Korošec leta 1937 res obžaloval svojo politiko v letu 1917?* Glas Slovenske kulturne akcije, 30. avgusta 1964 (odslej Dolinar, *Ali je Korošec*). Dolinar navaja podatek po spominu zato tudi ni povsem točno datiran, natančno pa naj bi bil zabeležen v Brecljevih rokopisnih spominih.

⁵⁴⁴ Poudarek "mlad" namreč zato, ker po Poštovanovem pričevanju Korošec svoji okolici ni preveč zaupal, temveč je raje vzgajal mlade, za kar je imel 14 dnevne tečaje v Begunjah (Anton Korošec v spominih Mateja Poštovana. Mladika 1991, št. 4, str. 60 (IV. del)).

⁵⁴⁵ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

⁵⁴⁶ Dolinar, *Ali je Korošec*.

Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev slovenske države poleti 1941 v Združenih državah Amerike

I.

Čeprav Kazimir (Ignacij) Zakrajšek v širši javnosti ni pretirano znana oseba, pa je bil v strokovnih krogih v različnih prispevkih že večkrat obravnavan. Največ pozornosti mu je posvetil Darko Friš z objavo njegove korespondence v zbirki Arhivskega društva Slovenije Viri, ki ji je dodal tudi njegov življenjepis.⁵⁴⁷ V svojem delu je Friš osrednjo pozornost namenil Zakrajškove-
mu najpomembnejšemu delu, to je skrbi za slovenske izseljence v Ameriki, in je temu primerno tudi naslovil uvodno študijo z oznako “apostol slovenskega izseljenstva in ameriški Krek”. Namen pričujočega članka pa je osvetliti ozadje neke druge Zakrajškovo dejavnosti, ki z vidika njegove temeljne usmerjenosti kot “apostola slovenskega izseljenstva” morda ni bila tako v ospredju, to je njegove pobude za ustanovitev samostojne slovenske države po prihodu v Združene države Amerike avgusta 1941. Temu vprašanju Friš v orisu Zakrajškovega življenja med vojno ni posvetil večje pozornosti,⁵⁴⁸ pač pa

⁵⁴⁷ Darko Friš, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907–1928). Viri 6. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1993, in isti, Korespondenca Kazimirja Zakrajška. O. F. M. (1928–1958). Viri 8. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1995 (dalje Korespondenca 1928–1958).

⁵⁴⁸ Friš o tem vprašanju piše: “Rešitev slovenskega vprašanja je p. Zakrajšek videl v demokratični in federativno urejeni Jugoslaviji, zato naj bi se Narodni svet povezal s Hrvati in Srbi. V Jugoslavijo bi lahko pristopili tudi Bolgari, Bosna in Hercegovina, Črna gora in Makedonija naj bi imeli svojo federativno enoto, glede povojne politične ureditve nove Jugoslavije (republika ali monarhija) pa se je Zakrajšku zdelo najbo-

sta ga omenjala Matjaž Klemenčič⁵⁴⁹ in Bogdan C. Novak, ki Zakrajška celo šteje (poleg Lamberta Ehrlicha) za začetnika ideje o slovenski državi.⁵⁵⁰ Vendar tudi v njenih prispevkih, v katerih omenjena tema seveda ni bila v ospredju, nekatera vprašanja niso bila dovolj podarjena in umeščena v širši kontekst, iz katerega bi lahko razbrali, od kod je izviral omenjena Zakrajškova ideja in zakaj jo je sploh sprožil.

II.

Patra Zakrajška, sicer že izpred prve vojne živečega v Združenih državah Amerike in tudi ameriškega državljan, ki pa se je v rodno domovino vrnil leta 1927, je aprilaska katastrofa nenadejano zatekla v Sloveniji. V leta 1942 v Združenih državah Amerike izdanih spominih z naslovom "Ko smo šli v morje bridkosti" je svojo izkušnjo opisal z besedami: "Zakaj niste odšli o pravem času v Ameriko? Sedaj pa imate!" mi je vsakdo, ki me je srečal na cesti, ali je prišel k meni v pisarno, zabrusil tiste dni v obraz. "Kar bo z vami, to bo z mano!" sem jim odgovarjal navidezno miren, a pri srcu mi pa ni bilo nič kaj prijetno! "Če boste vi prestali, bom moral tudi jaz." "Je že res! Toda čemu, ko bi se lahko rešili!" so mi oporekali. "Sicer sem pa ameriški državljan. Amerika me štiti," sem

lje, da bi se odločili šele po vojni. Slovensko delovanje za novo Jugoslavijo bi moralo po mnenju p. Zakrajška sloneti na podlagi slovenstva, na temelju te ideje pa je brez-pogojno zagovarjal združenje vsega ozemlja, ki so ga poseljevali Slovenci in zadnjih sto letih, v Združeno Slovenijo (Korespondenca 1928–1958, str. 15).

⁵⁴⁹ Matjaž Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Maribor: Založba Obzorja 1987 (dalje Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB); isti, Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992. Časopis za zgodovino in narodopisje 1994, št. 1, str. 55–66 (dalje Klemenčič, Pregled stališč); isti, Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 399–412 (dalje Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja), in isti, Slovenska izseljenska zgodovina kot del nacionalne zgodovine. Zgodovinski časopis 1998, št. 2, str. 175–193.

⁵⁵⁰ Bogdan Novak, Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana: SAZU 1995, str. 295–296 (dalje Novak, Geneza), in isti, Adamic and Yugoslavia during World War II: the Slovene catholic response. Dve domovini/Two Homelands 1994, št. 5, str. 63–84 (dalje Novak, Adamic and Yugoslavia).

tolažil prijatelje in sebe. 'Kje vas bo ščitila? Ali veste, kaj je vojna, kaj je okupacija? Koga vpraša sovražnik za državljanstvo? Ravno radi tega ste še bolj v nevarnosti,' so mi trdili. 'Jaz pa kar zaupam, da ima stric Sam tudi v Evropi še toliko moči, da se ga bodo bali!' sem jim odgovarjal. 'Saj ne bodo povedali, da so vas ustrelili. Izginili boste in kod bo vedel kam in kako? Puške bodo počile in vas ne bo več. Kdo bo mogel kaj dokazati? Niste prav storili, da niste odšli, ko je bil čas.' 'Prav govorijo,' sem si mislil in se spomnil svojega dobrega prijatelja, ameriškega konzula Mr. J. Meily-a v Zagrebu. Kolikokrat me je podil nazaj v Ameriko. 'Za božjo voljo, kaj delate še tukaj? Ali niste dobil mojega uradnega poziva, da naj ameriški državljani čim prej odpotujejo nazaj domov?' se je hudoval konzul nad menoj. Pa saj sem imel že lani maja vse v redu za odhod. Tudi mesto na parniku sem imel že plačano. Brat Leo v New Yorku mi je vse potrebno preskrbel za vožnjo. 'Čakam na svojega prijatelja dr. Alojzija Kuharja,⁵⁵¹ da uredi svoje papirje, da greva skupaj. Starejši človek, kakor sem jaz, ne potujem rad sam,' sem zagovarjal. 'Toliko časa boste odlašali, da bo prepozno, potem boste pa imeli,' mi je žugal dobri konzul. In res sem zamudil. Prijatelj dr. Kuhar je imel vse v redu šele koncem maja in odpotovati sva nameravala sredi junija in sicer preko Italije. Kdo pa je mislil, da bo

⁵⁵¹ Kakšen je bil Zakrajškov načrt in zakaj sta skušala oditi s Kuharjem v Združene države Amerike izvemo iz njegovega članka Ob prihodu naših narodnih zastopnikov (Zakaj se nisem takoj pred dvema leti vrnil?) v Amerikanskem Slovencu (12. september 1941), kjer je zapisal: "Pojdite domov, pridobite saj še dva slovenska politika in se vrnite takoj nazaj!" je bilo naročilo vseh ameriških vodilnih krogov, ko sem se pred dvema leti vračal s kratkega obiska Amerike v Jugoslavijo. (...) Zato sem vedel, da je moja dolžnost doma opozoriti zlasti našega narodnega voditelja Dr. Korošca, na to nujno potrebo. Zato sem še isti teden, ko sem se vrnil v Jugoslavijo, odšel v Beograd in zaprosil sprejema pri Dr. Korošču. (...) Predno sem mu mogel utemeljiti to misel, se je razburil in rekel odločno: 'Sedaj odločno ni še čas za to! Taka misija bi naredila pri obstoječih razmerah več škode kot koristi. (...) Treba bo na vsaki način poslati može v svet, tudi v Ameriko, toda sedaj še ne. Ko bo čas prišel, bom sam poskrbel za to,' je slednjič dejal. (...) Ko sem prišel v Ljubljano sem povedal gospodom, ki so bili v tem vprašanju interesirani, ki so vsi zelo obžalovali to stališče Dr. Korošca. Nismo odenjali temveč nadalje delovali, da bi se to doseglo. Med gospodi, ki bi bili radi prišli in ki bi bili zmožni tega dela, je bil tudi Rev. Dr. Alojzij Kuhar, urednik "Slovenca" in največji strokovnjak v mednarodni politiki. (...) Poslali smo glede tega potem še štirikrat razne može k Dr. Korošču, da bi ga bili pregovorili. Toda vsi so dobili utis, isti odgovor, kot jaz. Ko smo potem spomladi 1940 dobili vsi ameriški državljani poziv od ameriškega konzula, da se nemudoma vrnemo v Ameriko (...) se je Dr. Kuhar znova zavzel za pot v Ameriko in takrat tudi vspel. Toda njegovo dovoljenje je prišlo ravno teden prepozno."

Mussolini šel v vojno tako zgodaj? Pa je šel. Prve dni junija so bili že odpovedani vsi potni listi v Italijo in odpovedani so bili tudi vsi parniki iz Italije v Ameriko. 'Sedaj imam vse v redu, pa nikamor ne morem,' je žalostno tožil dr. Kuhar. 'Pa še mene ste zadržali,' sem pripomnil nekoliko nejevoljno. Tako sva oba ostala doma."⁵⁵²

Zakrajšek je zbežal pred italijanskimi okupatorji iz Slovenije⁵⁵³ in se odpravil v Zagreb k ameriškemu konzulu po odhodno vizo ravno 10. aprila 1941, ko so tu ustanovljali Neodvisno državo Hrvatsko in je zgrožen opazoval navdušenje množice. Po nekaj tednih urejanja zadev v Zagrebu (vmes se je vrnil 16. maja 1941 v Ljubljano in se nato naslednjega dne, 17. maja 1941 ponovno odpravil nazaj⁵⁵⁴) je končno po posredovanju ameriškega konzula Meilyja dobil odobritev iz druge strani Atlantika (Cordell Hull je poslal brzojavko), da lahko odpotuje v Ameriko preko Nemčije. Medtem je, kot sam trdi, po dokaj srečnem naključju prišel tudi za tako dolgo in v tedanjih razmerah nevarno pot do prepotrebni denarnih sredstev.⁵⁵⁵ Zakrajšku se je zdelo popotovanje čez Nemčijo prenevarno in se je zato odločil za pot preko Rima. Iz Ljubljane je odpotoval 20. junija 1941 z avtobusom do Trsta in potem do Rima, kjer je znova skoraj mesec dni urejal dokumente za nadalj-

⁵⁵² Zakrajšek, Ko smo šli, str. 96–97.

⁵⁵³ F. K. Zakrajšek, Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 1–2, str. 7 (dalje Bil sem prvi begunec (I)). O smiselnosti povojnega dopolnila medvojnih spominov je zapisal: "Naj v uvodu pripomnim, da sem nekaj tega, kar tu opisujem, že opisal v svoji knjigi "KO SMO ŠLI V MORJE BRIDKOSTI" l. 1942. Toda knjige je šlo tedaj v javnost samo 2000 iztisov, beguncev pa še ni bilo zunaj Slovenije. Tako jo je le malo Slovencev čitalo, begunci pa na splošnem zanjo niti ne vedo. Če bo pa kdo čital te vrstice, ki je knjigo čital, bo pa s tem dobil dostavke in dopolnila k njenim izvajanjem." Ni pa povsem jasno, ali je povojne spomine zaključil, ali pa je morda nameraval objaviti še kaj, kot je bilo najavljeno v drugem delu v Slovenski besedi 1957 (št. 3–4), pa iz neznanega vzroka ni izšlo.

⁵⁵⁴ Bil sem prvi begunec (I), str. 7–8.

⁵⁵⁵ V povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (I), str. 8) je o tem zapisal: "Naj tukaj še omenim, kako sem prišel do potrebnega denarja za pot. Potrebne so bile visoke vsote. Ko pridem iz Zagreba, pride k meni odvetnik Dr. Krivec in mi prinese 60 tisoč dinarjev (tisoč dolarjev). "To je denar Vašega brata Leona iz New Yorka, ki ga ima pri meni shranjenega za svoje poslovanje. V vojno moram. Najbrže se ne bom več živ vrnil. Morda boste mogli na kak način spraviti denar v New York. Če se pa izgubi, je bolje, da se pri bratu izgubi kot pri meni kot odvetniku." Branil sem se ga sprejeti. Pa je dejal odločno, položivši denar na mizo: "Tu ga imate, pa naredite z njim kar hočete. Jaz ga več ne vzamem." Zdelo se mi je, da mi je ta denar poslal sam Bog, ker brez tega denarja bi nikamor ne mogel. Niso bili samo stroški potovanja, temveč tudi stroški za razne potrebne papirje, pa za "mažo" v raznih uradih po Evropi, zlasti ob mejah. Bili so pač izredni in težki časi vojne."

njo pot. Nato se je odpeljal z vlakom iz Rima preko Torina⁵⁵⁶ (22. julija 1941), Francije in Španije do portugalske Lizbone. Tu pa je že čakalo okoli 34 tisoč Američanov in beguncev drugih narodnosti na povratek v Ameriko, tako da so bila vsa mesta na parnikih za več mesecev naprej oddana. Brat Leo Zakrajšek pa mu je preko svojih zvez omogočil (delno tudi finančno), da je že po sedmih dneh z zrakoplovom odpotoval v New York.⁵⁵⁷ To svojo odisejado, ki se je na koncu vendarle srečno iztekla je sklenil z besedami: "Da, cela pot je bila tako čudežna, da, meni se je zdela pravi čudež. Večkrat sem se že čudil in se še čudim, kako je bilo mogoče, da sem mogel priti v Ameriko? Sedaj še ne smem vsega popisati. Objavil pa bom, ko bo vojne konec, kar imam zabeleženega."⁵⁵⁸ Kdor bo čital, bo mislil z menoj, da je bil to res skoraj 'čudež'. Naš clipper (zrakoplov, op. avtorja) je došel v New York 10. avgusta in z njim jaz srečno nazaj v Ameriko."⁵⁵⁹

Na pot iz Ljubljane je Zakrajšek odšel z veliko dokumenti o dogajanju v Sloveniji,⁵⁶⁰ vendar je kmalu spredel nevarnost, da bi lahko ti podatki bili zanj obreme-

⁵⁵⁶ Da je sploh lahko nadaljeval pot, je po težavah pri policiji in obeh okupacijskih komisijah, italijanski in francoski, zanj posredoval torinski kardinal (F. K. Zakrajšek, Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 3–4, str. 44 (odslej Bil sem prvi begunec (II))).

⁵⁵⁷ O tem v knjigi sicer ne piše, pač pa je ozadje posredovanja brata Lea Zakrajška podrobneje pojasnil v članku Rev. P. Kazimir Zakrajšek o razmerah v domovini (Amerikanski Slovenec, 21. avgust 1941), kjer je zapisal. "Samo dvema se moram zahvaliti, in to sta ameriški konzul v Zagrebu, Mr. Meily in brat Leo iz New Yorka, ki je za me zainteresiral naš State Department in kongresmana Halla iz New Yorka, in ki je financiral z velikimi finančnimi žrtvami mojo pot v Ameriko skozi Francijo, Španijo in Portugaljsko, kjer mi je plačal pot na Kliperju, in je tudi s svojim vplivom dosegel, da sem dobil takoj na njem mesto, dasi so tisoči, ki v Lisboni čakajo tedne, da, mesece, da dobe na Kliperju mesto."

⁵⁵⁸ Nekateri podrobnosti okoliščin, v katerih je potoval, je zaradi vojnih razmer izpustil, po vojni pa jih je dopolnil v že navedenem prispevku v Slovenski besedi. Obstaja tudi njegov dnevnik, kjer je celotna pot obširno opisana. O njem je Zakrajšek zapisal: "Bil bi brez dvoma zelo zanimiv tudi za javnost, zlasti za zgodovino tistih težkih dni. Pa bi se ne dal kratko opisati, za daljši spis pa tu ni prostora," (Bil sem prvi begunec (II), str. 8) Zelo verjetno se omenjeni dnevnik nahaja v Zakrajškovi zapuščini, iz katere je npr. že črpal Bogdan C. Novak, Geneza (str. 295, op. 1).

⁵⁵⁹ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 156.

⁵⁶⁰ Žebot (Neminljiva Slovenija, str. 216) omenja, da je tudi Lambert Ehrlich pripravil obširno poročilo v angleščini o začetkih nacističnega preganjanja v okupirani Sloveniji. Te podatke naj bi Zakrajšek posredoval jezuitu Johnu LaFargeu, ki je nato napisal brošuro Martyrdom of Slovenia. Vendar Zakrajšek tega gradiva dejansko ni prinesel v Ameriko, ker ga je zaradi varnosti uničil. Obdržal je le omenjeno spomenico, na podlagi katere je nato LaFarge napisal brošuro.

nilni in bi ga ovirali na potovanju, zato je večino dokumentov uničil. Ohranil pa je posebno spomenico "Tragedija slovenskega naroda" (datirana je bila z 18. majem 1941),⁵⁶¹ ki je govorila o nemških grozodejstvih. To spomenico, ki je bila predvsem namenjena v roke Hitlerju, je delegacija sosveta na čelu z Markom Natlačnom ob svojem obisku v Rimu 8. junija 1941 izročila Mussoliniju, prepis pa tudi papežu Piju XII. v Vatikanu.⁵⁶² Ker je bil to javen dokument, si je Zakrajšek upal vzeti s seboj prepis spomenice, in sicer v nemškem jeziku. Že iz Lizbone je prepis poročila poslal preko tamkajšnjega jugoslovanskega poslanika dr. Dragutina Kojiča⁵⁶³ v London ministrskemu podpredsedniku v jugoslovanski begunski vladi Mihi Kreku,⁵⁶⁴ ki je nato poskrbel za nadaljnje razširjanje v svetovnem časopisju.⁵⁶⁵ Zakrajšek pa je svojo nadaljnjo dejavnost opisal: "V Ameriki sem ob prihodu našel še precej simpatij na Hitlerjevi strani. Na mnogih mestih, celo na visokih, so se tedaj smatrala poročila te vrste le za navadno propagando. Zato sem videl, da ne bo tako lahko zainteresirati splošne ameriške javnosti za našo ubogo Slovenijo. Spomnil sem se pa na najvplivnejši katoliški magazin "Amerika", tednik v New Yorku, ki ga izdajajo Jezuitje. Ako bi se mi posrečilo spraviti kako obsežnejše poročilo v ta list, mi bo gotovo odprta pot saj v ameriško katoliško javnost. Zato sem šel s tem dokumentom k uredniku Rev. P. LaFarge-u. Razna moja priporočila, ki sem jih imel iz Evrope, so mi odprla pot do njega."⁵⁶⁶ Verjel je mojim besedam in

⁵⁶¹ Zakrajšek, *Ko smo šli*, str. 183–203. Na tem mestu prinaša knjiga celotno spomenico prevedeno v slovenski jezik.

⁵⁶² Friš (*Korespondenca 1928–1958*, str. 14) sicer piše, da naj bi spomenico Mussoliniju in papežu Piju XII. izročil v Rimu Zakrajšek, vendar je na pot v Ameriko vzel le njen prepis v nemškem jeziku, ki so mu ga dali v Ljubljani. Spomenico pa je nesla v Rim (8. junija 1941) delegacija članov sosveta na čelu z Markom Natlačnom.

⁵⁶³ Bil sem prvi begunec (I), str. 8.

⁵⁶⁴ Tako je britanski poslanik pri kraljevski vladi George Rendell 1. septembra 1941 poročal o svojem pogovoru z Miho Krekom, ki mu je posredoval Zakrajškovo vest o izganjanju 200 tisoč Slovencev z Štajerske, ni pa se pritoževal nad razmerami pod italijansko okupacijo (Dušan Biber, *Okupacija in razkosanje Slovenije – londonski odmevi 1941–42. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Ljubljana: SAZU 1991, str. 190).

⁵⁶⁵ Zakrajšek, *Ko smo šli*, str. 159–161.

⁵⁶⁶ Že v Rimu je Zakrajšek prosil patra Antona Prešerna, da mu je dal priporočilo za urednika časopisa "Amerika" Talbota. V uredništvu časnika je bil 22. avgusta 1941, ko je bil Talbot odsoten in ga je sprejel pomožni urednik LaFargue. Ta je bil že pred vojno na obisku v Ljubljani pri sobratih jezuitih in je poznal Slovenijo in slovenski

vsebinsi dokumenta in že po tretjem mojem sestanku z njim je list "Amerika" prinesel odločen članek o trpljenju Slovenije. Pozneje se je tako zavzel za našo stvar ta gospod, da je spisal posebno brošuro "Martyrdom of Slovenia"⁵⁶⁷ (Mučeništvo Slovenije). Z obojim je storil zelo veliko uslugo našemu narodu. S tem mi je pa bila pot odprta naprej v katoliške kroge. Odšel sem takoj v Washington v Škofijsko konferenco ameriškega episkopata, kjer mi je pomagal star moj prijatelj, urednik v tem zavodu. Tudi tukaj sem izročil iztis "Tragedije", v katero je časnikarski biro konference začel takoj v tedenskih odstavkih razpošiljati vsem katoliškim listom v Severni in tudi Južni Ameriki za objavo. Tako je bila katoliška javnost v veliki meri pridobljena. V New Yorku sem napravil znanje z uglednim in vplivnim češkim sodnikom Hon. F. L. Hackenburgom, ki je dosegel, da je najvplivnejši večerni dnevnik – The New York / Telegram "Slovensko tragedijo" sprejel v proučitev ter da je na 29. avg. prinesel obsežno poročilo o Hitlerjevem divjanju po Sloveniji. Priobčil je tudi sliko o mučenju mariborskih frančiškanov. Ta pridobitev pa je bila tem važnejša, ker ta list pripada časnikarski verigi, ki lastuje in kontrolira na stotine dnevnikov in drugih listov po Ameriki. S tem je bil prebit led ameriške javnosti in ista je bila v znatni meri pridobljena za našo slovensko vprašanje, za naše trpljenje in za našo narodno borbo (...) S tem sem, kakor mislim, v polni meri izvršil prvi del svojega poslanstva: obvestiti ameriško javnost o slovenskem trpljenju."⁵⁶⁸ Zakrajšek je bil torej prvi, ki je seznanil svetovno javnost s trpljenjem Slovencev pod okupacijo.

III.

Poleg seznanjanja ameriške javnosti in zbiranja prispevkov za pomoč trpeči Sloveniji⁵⁶⁹ je začel Zakraj-

narod. Znal je tudi nemško, tako da je spomenico lahko bral v originalu (Bil sem prvi begunec (I), str. 9).

⁵⁶⁷ John LaFarge, Martyrdom of Slovenia. New York: The America Press.

⁵⁶⁸ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 160–162.

⁵⁶⁹ O tem podrobneje piše Kolarič, Škof Rožman, str. 150–154, in Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB, str. 170–171.

šek na številnih shodih in predavanjih, ki jih je pripravil po prihodu v Ameriko, hkrati tudi s politično akcijo, v kateri se je zavzemal za samostojno slovensko državo.⁵⁷⁰ Zakrajšek je šele po vojni javno opisal svoja tovrstna prizadevanja: "V State Department sem moral čimpreje po svojem prihodu v Ameriko že po naročilu angleškega obmejnega inšpektorja na Bermudih in priseljskega uradnika v newyorškem zrakoplovnem pristanišču. Oba sta me brez težav pustila naprej samo po tem, ko sem se s častno besedo zavezal, da bom to storil. Poleg tega me je pa gnalo tudi dr. Natlačnovo naročilo, da grem tja povedat, kaj se godi v Sloveniji in pa kaj so zahteve slovenskega naroda za svojo bodočnost, zlasti zahteva po lastni samostojni državi Sloveniji. Sprejel me je referent za jugoslovanske zadeve v State Departmentu, Gowendish (v resnici Cavendish W., op. avtorja) Cannon, nekdanji konzul v Zagrebu l. 1927, takrat ko sem se vrnil iz Amerike, pozneje ameriški poslanik v Belgradu in pravkar ameriški poslanik Grčiji. Kakor mi je takoj ob začetku razgovora povedal, je kot zagrebški konzul prehodil peš skoraj vso Slovenijo, zlasti Koroško in da tako pozna jugoslovanske zlasti slovenske razmere popolnoma. (...) Nato sem mu dal svoj "Memorandum" o tem, kar in kakor mi je naročil ban dr. Natlačen, o načrtih za pravično in pravilno ureditev Slovenije, kakor si jo je takrat zamišljal slovenski narod. "To je ravno trinajsti načrt, ki jih je dosedaj zadnje mesece dobil State Department, kako urediti vso srednjo Evropo. Izročil ga bom tozadevnemu uradu v nadaljnjo proučavanje in vpoštevanje," je dejal. O slovenskem trpljenju ni vedel veliko, pač je imel veliko poročil jugoslovanskega poslaništva o srbskem trpljenju, zlasti o 'hrvatskem prelivanju srbske krvi'.⁵⁷¹ Zelo je

⁵⁷⁰ AS 1660, Cankar, f. 6. Pismo Franca Snoja iz Clevelanda 23. oktobra 1941 Mihi Kreku v London. V povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) je Zakrajšek zapisal: "Tudi sem prinesel v Ameriko naročilo, da delamo v Ameriki za samostojno državo Slovenijo brez ozira, ali bo še Jugoslavija, ali ne. Če bo da bomo šli vanjo samo kot država."

⁵⁷¹ To je bilo posledica odnosa pretežnega dela jugoslovanskega veleposlaništva v Washingtonu, ki ga je vodil velikosrbsko usmerjeni Konstantin Fotić. Zanj je značilna zgodba, ki jo je Zakrajšek opisal (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) ob svojem obisku na veleposlaništvu pri dr. Vladimirju Rybarju: "Prvo, o čemer sva govorila, je bilo preziranje poslaništva slovenskega trpljenja tedaj. Skoraj nič ni poročalo ameriško časopisje. Posebno sem hotel vedeti, kaj je poslanik (Fotić, op. avtorja) naredil z dr. Natlačnovo "Spomenico". Iz Rima smo mu jo poslali po vatikanski diplomatski

obžaloval spor med Srbi in Hrvati, ker bo to zelo otežkočilo končno reševanje vsega jugoslovanskega vprašanja, kadarkoli se ga bo v bodočnosti poskušalo pravilno in trajno urediti, če se ga bo sploh kdaj dalo! Po prvi svetovni vojni je dobila Srbija od mirovne konference mandat, da uredi novo Jugoslavijo tako, da bodo vsi trije narodi zadovoljni in se tako postavi podlaga za mir med narodi v vzhodno – južni Evropi. Toda ni ga rešila, kar dokazuje že to prelivanje srbske in hrvatske krvi, kar bo nujno medsebojno sovraštvo samo povečalo in rešitev pahnilo daleč v prihodnost,' je dejal. Glede slovenske bodočnosti je mislil, da je spričo tega srbskega in hrvatskega sovraštva, čas, da se Slovenci resno posvetimo proučevanju svoje bodočnosti. Mislil je pa tudi, da bo to zelo težko vprašanje. V nadaljnjem, več kot celo uro trajajočem razgovoru mi je razlagal, da je bilo razbitje Avstrije nesreča za srednjo Evropo, da bo za trajni mir med srednje-evropskimi narodi Avstrija v kakoršnikoli obliki in pod kakoršnim imenom nova potreba."⁵⁷²

IV.

Po prihodu Franca Snoja septembra 1941 v ZDA je bila Zakrajškova pobuda za samostojno slovensko državo zavrnjena in celotno delo med ameriškimi Slovenci znova postavljeno na jugoslovanske temelje, ki so ostali bolj ali manj nespremenjeni ves čas vojne.⁵⁷³ Istočasno pa je bil Zakrajšek v političnem pogledu tudi postavljen na stranski tir. Srečanje z Zakrajškom je Franc Snój v svojih spominih opisal takole: "Pozno popoldne 5. septembra smo stopili na ameriška tla. Komaj smo se v hotelu dobro razmestili, že je prišel dr. Ribar, prvi tajnik našega poslaništva v Washingtonu, da nas sprejme in pozdravi. (...) Dr. Ribar mi je ta dan pripovedoval o delovanju Zakrajška."⁵⁷⁴ P. Zakrajšek je bil pred in med prvo

pošti. Pa seže dr. Rybar v spodnji predal svoje pisalne mize in mi jo pokaže: "Tu je!" "Ali je ni še objavil?" "Ne!"

⁵⁷² Bil sem prvi begunec (II), str. 41.

⁵⁷³ Novak, Geneza, str. 296.

⁵⁷⁴ V svojih povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) je Zakrajšek opisal srečanje z Rybarjem: "Pač pa sem šel na poslaništvo k tedanjemu poslaniškemu

svetovno vojno v Združenih državah Amerike. Kmalu po letu 1920 pa se je vrnil v domovino, vendar je obdržal ameriško državljanstvo. Kot ameriškemu državljanu mu je uspelo, da je kakih 14 dni pred menoj prek Lizbone prišel v Ameriko.⁵⁷⁵ Pred ameriško javnostjo je nastopal kot poseben odposlanec iz Slovenije in je imel v prihodnjih tednih v raznih krajih napovedano celo vrsto predavanj in zborovanj. Do tu je vse lepo in prav, toda v svojih dosedanjih predavanjih in člankih, ki jih je napisal, je zastopal protijugoslovansko stališče in se izjavljal za samostojno slovensko državo, češ da po tem, kar se je zgodilo, Jugoslavije ne bo in ne more biti več. Dr. Ribar mi je svetoval, naj v tem pogledu nujno kaj ukrenem, še predno bo p. Zakrajšek pričel svojo serijo predavanj. (...) Imel sem tudi dolg razgovor s Fotičem,⁵⁷⁶

svetniku dr. Vladimirju Rybarju, s katerim sva bila prijatelja še iz Belgrada. Bil je višji uradnik v zunanjem ministrstvu in sem bil kot predsednik Rafaelovo družbe večkrat pri njem v zadevah slovenskega izseljenstva po svetu. (...) da sem 1939 dosegel, da je bil končno vendar za Cleveland imenovan Slovenec dr. Jakob Mally, za častnega konzula, je že tedaj precej pripravil pot dr. Rybar. Bil je sicer navdušen Jugoslovan, pa še bolj navdušen Slovenec. Tako sem bil prepričan, da mi bo tudi sedaj kot zmožen diplomat dal prave smernice in navodila za vse narodno delo Ameriških Slovencev v tedanji krizi. (...) Glede zbiranja pomoči za Slovenijo me je že on opozoril na težave (...) Vendar je pa odobril misel posebne katoliške zbiralne akcije. "Pri zbiranju za karitativne namene, si nihče, ne posameznik, ne posamezne organizacije, ne smejo in morejo lastiti kakega monopola. Kdor moreš, delaj, zbiraj, pomagaj!" je kot pameten mož svetoval. Glede slovenske države je bil seveda mnenja, da sedaj ni čas za tako veliko idejo. Vendar sva pa odložila razgovor o tem na kak poznejši čas."

⁵⁷⁵ Prav nepričakovana hitrost, s katero je Zakrajšek uspel prekoračiti Atlantik in s tem prehiteti Snoja, mu je sploh dala možnost, da je predstavil idejo samostojne slovenske države ameriški administraciji, sicer bi mu to že pred tem Snoj preprečil.

⁵⁷⁶ Zakrajškov odnos do Konstantina Fotiča, jugoslovanskega veleposlanika v Washingtonu pa je bil sledeč: "S tem, da je bila 6. aprila 1941 ustanovljena v Zagrebu nova država Hrvatska, je Jugoslavija razpadla, vsaj za tedaj. Most med Ljubljano in Belgradom namreč ni bil mogoč. Tako je prav takrat na Grosupljem na Dolenjskem vrhovni poveljnik izročil zakonito vlado v Sloveniji banu dr. Marku Natlačnu. Tako že iz tega vzroka nisem šel k tedanjemu jugoslovanskemu poslaniku, ko sem bil v Washingtonu. Ni bil več zastopnik Slovenije. Pa se kot tak tudi sam ni smatral, kar sklepam iz tega, ko sem takoj prve tedne videl po časopisju, kako jugoslovansko poslanstvo o našem slovenskem trpljenju skoraj molči, pač pa veliko poroča o srb-skem, zlasti pa o prelivanju krvi tiste tedne med Srbi in Hrvati. Poleg vseh drugih vzrokov pa nisem šel k njemu, ker nisva bila prijatelja že od 1939. Socialno ministerstvo v Belgradu me je tedaj poslalo v Ameriko. Pa sem videl, kako je poslanstvo na tedanji newyorški svetovni razstavi skoraj popolnoma prezrlo Slovenijo. Sprla sva se. Doma sem potem v "Slovincu" svojo kritiko javno povedal, povedal pa tudi osebno v zunanjem ministrstvu v Belgradu. Seveda mu to ni bilo všeč. Zato sem dvomil, če bi me sploh sprejel." (Bil sem prvi begunec (II), str. 42–43). Fotič celotnega zapleta, zlasti s "Srbobranom" (o čemer bo še govora v nadaljevanju razprave) v svojih spominih (Constantin Fotich, *The War We Lost. Yugoslavia's tragedy and the failure of the West*. New York: The Viking Press 1948) sploh ne omenja, ker se mu je očitno zdel premalo pomemben dogodek.

ki me je med drugim opozoril na akcijo p. Zakrajška. Pri tem je ironično pripomnil: 'Slovenci boste torej imeli v Ameriki dva zastopnika, enega za Jugoslavijo in drugega za samostojno Slovenijo'.⁵⁷⁷ Po tem je Snoj skušal takoj priti v stik z Zakrajškom, kar mu je uspelo čez nekaj dni v Clevelandu: "S p. Zakrajškom sem odšel v hotel in tam sva se takoj pričela razgovarjati. (...) Večkrat mi je zatrdil, da po vsem tem, kar se je zgodilo med Srbi in Hrvati, ni več sile na svetu, ki bi mogla obnoviti Jugoslavijo. Obenem pa je seveda poudaril, da so tudi Slovence Srbi dvajset let samo izmozgavali in da je sedaj temu treba napraviti konec. Ko sem ga vprašal, v čigavem imenu govori in kdo ga je poslal, je dejal, da je bil pred odhodom ponovno pri škofu Rožmanu in pri Natlačenu in da sta mu ta dva naročila, da naj zastopa to stališče. Povedal sem mu, kakšno stališče zastopa vlada in Slovenski narodni svet. Nastopil sem zelo energično in končno se je vdal mojim argumentom. Dogovorila sva se, da naj predavanja, ki ima že najavljena, le izvede in govori o razmerah v okupirani Sloveniji in Jugoslaviji, mora pa zastopati mnenje o obnovitvi Jugoslavije."⁵⁷⁸ Čez nekaj dni, 24. septembra 1941 se je Snoj ponovno srečal z Zakrajškom: "V sredo sem se spet sestel s p. Zakrajškom. Izročil mi je pisмено naročilo, ki ga je prinesel iz Ljubljane od škofa Rožmana in Natlačena. Prepis tega naročila pa je poslal dr. Kreku v London. Dejal je, da s tem odlaga vso odgovornost in da sva jo sedaj v celoti prevzela Krek in jaz. (...) Dejal mi je, da je njegova skrb samo zbiranje prispevkov, v politične zadeve pa se ne bo mešal."⁵⁷⁹

Nekoliko drugače je srečanje s Snojem opisal Zakrajšek v svojih spominih: "Dalje pa je nenadno došel v Ameriko minister Snoj. Njegov prihod me je zelo razveselil, zlasti ker sem čutil, da mora on kot slovenski minister v jugoslovanski vladi v Londonu sprejeti vodstvo politične akcije med ameriškimi Slovenci za osvobodjenje in združitev Slovenije, kakor tudi za ustanovitev nove

⁵⁷⁷ Franc Snoj, Spomini člana emigrantske vlade (12. del). Delo, 4. maj 1998 (dalje Snoj, Spomini).

⁵⁷⁸ Snoj, Spomini (13 del). Delo 5. maj 1998.

⁵⁷⁹ Snoj, Spomini (14 del). Delo 6. maj 1998.

Jugoslavije, ter da me bo s tem razrešil ogromnega dela in odgovornosti. Imela sva več daljših razgovorov. Tako je on nastopil svoje poslanstvo. (...) S tem pa sem, kakor se samo po sebi razume, to vodstvo ministru Snoju priznal tudi sam in mu stavil na razpolago vso svojo pomoč, čeravno jaz v nekaterih stvareh zastopam drugačno mnenje. Vse, kar in kakor so mi doma povedali in naročili, kakor sem položaj doma presojal in kakor so se razmere razvijale po okupaciji Slovenije do mojega odhoda, sem pisмено poročal obema ministroma, da tako glede tega ne bo moglo biti nesporazuma. Tako se mi je zdelo, da sem tudi to svoje poslanstvo izvršil pravilno.”⁵⁸⁰ V knjigi, ki je bila namenjena širši javnosti je sicer Zakrajšek le namignil na nestrinjanje s Snojem, v osebnih pismih pa je bil jasnejši glede svojega mnenja: “Jaz hočem delati s Snojem, samo, – ne kot srbskim Snojem, – temveč kot s slovenskim Snojem. Jaz sem za Jugoslavijo, toda za novo, drugačno, kakor sta rekla doma škof in ban, in ta dva sta mi naročila delati v tem smislu tukaj. Snój dela po srbsko, in ker je premlad in neiskušen, verjame vsaki besedi. Jaz verjamem samo dejanju. Jaz sodim vse po dejstvu, ne besedah, Snój je trmast, ker se boji za svoj stolček, na katerega čaka dr. Čok, in na katerega bi Srbi tako radi posadili dr. Čoka. In rečem po pravici, da bi bil dr. Čok stokrat boljši kot Snój.”⁵⁸¹

Čeprav ga je Snój prisilil, da se je umaknil v ozadje, pa je skušal Zakrajšek še nekaj časa zagovarjati svojo idejo o samostojni slovenski državi. Tega sicer ni storil javno, pač pa je v korespondenci s Krekom skušal utemeljiti razloge svojega delovanja in mu je 29. oktobra 1941 v pismu zapisal: “...država Slovenija, ki naj sama odloči, kam bo šla.”⁵⁸² Vendar mu je Krek 11. novembra 1941 iz Londona svetoval: “Jaz mislim tako: Igrajte v Ameriki vlogo nekakšnega prelata Andreja Kalana. Vse se je okrog njega zbiralo, vse je njegove besede rado poslušalo, vse je očetovsko svaril in duhovno nanje vpli-

⁵⁸⁰ Zakrajšek, *Ko smo šli*, str. 172–173.

⁵⁸¹ Korespondenca 1928–1958, dok. 213, str. 153–154. Pismo Jožetu Grdini 24. novembra 1942.

⁵⁸² Novak, *Geneza*, op. 7, str. 296, in Novak, *Adamic and Yugoslavia*, str. 67.

val, bil je vsepovsod in nikjer, markantna figura – pa nevidna in brezimna. (...) Vsi želimo, da se izpolnijo Vaši najboljši načrti o Sloveniji, samo pustite nas, da bomo delali kakor vemo in znamo.”⁵⁸³

Po obisku pri Savi Kosanoviču 12. novembra 1941 je v ožji družbi Slovencev znova obujal načrte o samostojni slovenski državi: “Isti večer smo se pa sestali v stanovanju odločnega slovenskega rodoljuba in višjega uradnika vojnega ministrstva USA, Leonarda Beštra: polkovnik Burja, vojaški jugoslovanski ataše pri vladi USA, Rude Trošta in še več drugih, ki so bili radovedni, kaj se godi doma v Sloveniji in Jugoslaviji. Posebno veliko smo se razgovarjali o novi ideji, vsaj za nje, o novi samostojni državi Sloveniji. Vsem je bila ideja simpatična in so jo smatrali za vredno, da začnemo Slovenci resno o nji razmišljati. ‘Edini narod v celi Evropi smo, ki še ni in ni bil država. Še celo ‘frkovca’, kakor Marocco (op. avtorja, verjetno je mislil Monaco) in San Marino, samo z nekoliko stotisoč prebivalstva sta državi, mi, Slovenci, več milijonski narod, pa hočemo raje igrati poniževalno ulogo, da smo nič, da nas ni!’ je bilo mnenje.”⁵⁸⁴ Jeseni 1942 je bil ob poskusu Otona Habsburškega, da bi v ZDA ustanovili avstrijski bataljon v sklopu ameriške vojske, ki bi ga sestavljali priseljenci iz dežel bivše habsburške monarhije,⁵⁸⁵ znova skeptičen do obnove Jugoslavije in je zapisal: “Danes je cesar Otto še imenovan od naše vlade poveljnik avstrijskih čet. To se pravi, je že cesar Avstrije. Dr. Korošec mi je 1939 povedal, da on vidi, da bomo morali nazaj v Avstrijo. Danes vse kaže, da je mož imel prav. To pa vse radi popolne nezmožnosti slovenskih zastopnikov v vladi in radi izdajstva Srbov. Kaj hočemo torej sedaj?”⁵⁸⁶

Sčasoma je sicer na podlagi splošne usmeritve slovenske emigrantske politike sprejel tudi jugoslovansko

⁵⁸³ Prav tam.

⁵⁸⁴ Bil sem prvi begunec (II), str. 43–44.

⁵⁸⁵ Do uresničitve pobude Otona Habsburškega ni prišlo, tako je bil avstrijski bataljon ukinjen, zaradi burnega odmeva med priseljenci narodov s področja bivše habsburške monarhije. Protestirali so tudi Slovenci, ki so na slovenskem narodnem kongresu sprejeli resolucijo proti Otonovi akciji. K ukinitvi je pripomoglo tudi dopisovanje Louisa Adamiča z Rooseveltovo ženo Eleanor, ki je nato opozorila predsednika (Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja, str. 406).

⁵⁸⁶ Korespondenca 1928–1958. Dok. 213, str. 153–154.

rešitev slovenskega vprašanja in je zapisal: "Združena Slovenija (vsi Slovenci, tudi primorski) v novi demokratični Jugoslaviji, to je danes cilj Slovencev in za dosego tega cilja se bodo borili do zadnje kaplje krvi."⁵⁸⁷ Zanimivo je, kako opisuje v spominih odnos do predvojnega jugoslovanske skupnosti: "In Jugoslavija? Tudi v njej nam ni bilo vse z rožicami postlano. Veliko je bilo trnja, ostrega in bodečega, veliko grenkih in trpkih ur. Oranje na vsaki novi ledini je težko. Vsak začetek je težak. Celo pri majhnem in neznatnem društvu je treba časa, da se vse spravi v red, vse ugladi in izravna ter vse člane zadovolji. Jugoslavija je bila društvo petnajstih milijonov ljudi. Ali je bilo sploh mogoče pričakovati, da bo šlo brez porodnih bolečin, brez težav in neprilik, brez napak in krivic? Bile so težave in bile so napake, toda iz dneva v dan so se razmere izboljševale. Upali smo, da se bodo v nekaj letih vse važne ovire in težkoče premagale in da bo naša država z vsakim letom bližja oni Jugoslaviji, ki so jo vsi iskreni Slovenci, Hrvatje in Srbi nosili v svojih srcih, in o kateri so naši pradedje sanjali dolga stoletja, se zanjo borili in preivali svojo kri."⁵⁸⁸ Na podlagi predvojnih izkušenj je bodočnost nove Jugoslavije Zakrajšek videl na sledeč način: "Dalje sem se dobro spominjal velikih napak, katere smo Slovenci delali v zadnji svetovni vojni (...) Šlo mi je zato, da bi teh napak več ne naredili. Danes vemo vsi Jugoslovani, tudi naši najvišji vladni krogi to vedo, da nismo imeli pravilno urejene Jugoslavije, da se je radi svojega nepravilnega ustroja podrla in se je morala podreti. Zakaj vse to? Zato ker pripravljalo delo zanjo ni bilo pravilno! (...) Manjkalo ji je takih temeljev, ki bi lahko klubovali vsem viharjem. Sedaj, ko se delajo načrti za novo Jugoslavijo, ko se pripravlja nov material za njeno zgradbo, je treba posebej paziti na to, da dobi resnično pravilne in nezlomljive temelje. (...) Iz razgovorov z vodilnimi možmi doma (...) sem bil na jasnem, da mora sloneti vse slovensko delo za novo Jugoslavijo na podlagi slovenstva. S tem mislim: najprej se mora za nas rešiti slovensko vprašanje – Združena Slovenija z vsemi pokrajinami, kjer žive Slovenci danes

⁵⁸⁷ Zakrajšek, *Ko smo šli*, str. 134.

⁵⁸⁸ Prav tam.

in kjer so živeli najmanj zadnjih sto let, četudi so bili ti kraji po sovražnem pritisku potujčeni. Ta zemlja je naša in je ne smemo pustiti ugrabiti od nikogar! Treba je, da sedaj pridemo do čistih in poštenih računov o naši slovenski zemlji! Združenje vse Slovenije v eno politično celoto mora zato tvoriti prvi in glavni del prizadevanja ameriških Slovencev! V tem oziru ne sme biti popuščanja, ne kompromisa! Slovincem gre danes za biti ali nebiti. Hrvatje so tedaj rekli, da nočejo Jugoslavije, Srbi hočejo samo Veliko Srbijo. Torej rešimo sebe najprej! Ko bomo dosegli to, bo delo za novo Jugoslavijo lahko. Največje delo za Jugoslavijo naredimo, če rešimo slovenstvo. (...) Bodoča Jugoslavija mora biti strogo federativna država, nekako Združene Jugoslovanske Države, ki naj jo tvorijo – Slovenija, Hrvaška, Srbija in če mogoče tudi Bolgarija. Ako hočejo Črnogorci, Makedonci, Bosanci in Hercegovci svoje posebne državne edinice, naj jih imajo! Glavno je, da so vse te dežele močno in nerazdružljivo povezane v federativno državo Jugoslavijo na podlagi pravičnosti in popolne enakopravnosti. A take Jugoslavije, kakršna je bila prva, nikdar več!”⁵⁸⁹ Takšno Zakrajškovo stališče je bilo v načelu blizu stališču, ki se je postopoma izoblikovalo v slovenskem katoliškem taboru v domovini, kasneje pa so ga podprli tudi zastopniki slovenske politične emigracije, tako da lahko rečemo, da se mu je v bistvu prilagodil.

V.

Po podrobnem prikazu Zakrajškove akcije nam ostane odprto še ključno vprašanje, ki je bilo doslej skoraj povsem prezrto in neobdelano, to je ugotavljanje vzrokov, ki so privedli do njegove pobude za ustanovitev samostojne slovenske države. Dosedanje (redke) ocene so temeljile na podmeni, da gre pri Zakrajškovi pobudi za samostojno slovensko državo za vatikanski načrt ustvaritve katoliške srednjeevropske federacije. Kot tako jo je prvič oznanilo novembra 1941 glasilo “Ameriški Srbobran”, ki je izhajalo v ZDA. Poleg tega so Zakraj-

⁵⁸⁹ Zakrajšek, *Ko smo bili*, str. 170–171.

ška v ameriškem srbskem emigrantskem tisku hkrati obsodili, da je tudi italijanski agent. Čeprav so v nadaljnji polemiki s srbskim glasilom te trditve zanikali tako Miha Krek (zlasti, ker je bil obtožen kot italijanski agent tudi Natlačen),⁵⁹⁰ pater Bernard Ambrožič⁵⁹¹ kot tudi sam Zakrajšek,⁵⁹² so vse obtožbe našle odmev tudi ameriški državni administraciji. Zakrajšek jih je opisal: "Kot takega so me gotovi srbskih krogi denuncirali celo FBI, državni tajni policiji, kar sem pa tudi izvedel samo od prijateljskega agenta FBI. Tudi v State Departmentu so to sporočili, da sem "nevaren" vatikanski agent."⁵⁹³ Podobne govorice so se spomladi 1943 pojavile tudi v Sloveniji.⁵⁹⁴ Zakrajšek je zato napisal ameriškemu uradniku De Vittu Poolu obširno pismo, v katerem je pojasnil zgodovino teh obtožb, ki jih je nato vse po vrsti tudi prepričljivo ovrgel.⁵⁹⁵ Pri pregledovanju gradiva v ameriških arhivih je te obtožbe zasledil tudi Matjaž Klemenčič in zapisal: "Ko danes po več kot pol stoletja razmišljamo o teh dogodkih, se nam poraja misel, da so omenjeni predlogi delo Vatikana oziroma delo Kazimirja Zakrajška. Ker pa so vatikanski arhivi, s pomočjo katerih bi lahko prišli do ustreznih dokazov, še zaprti, so to danes le domneve."⁵⁹⁶

Iz dostopnega gradiva pa se vendarle zdi, da predpostavke o vlogi Vatikana ne slonijo na trdnih temeljih in dejstvih, temveč je šlo tu za posplošitve, izhajajoče iz določenega stereotipa, ki je nastal že pred vojno.⁵⁹⁷ Svoj

⁵⁹⁰ Miha Krek, Na naslov "Srbobrana"! Amerikanski Slovenec, 6. december 1941.

⁵⁹¹ P. Bernard Ambrožič OFM, "Srbobran" ne brani Srbov. Amerikanski Slovenec, 17. decembra 1941.

⁵⁹² Rev. K. Zakrajšek, Radi pravilneje orientacije. Amerikanski Slovenec, 13. januar 1942 (I. del); 14. januar 1942 (II. del) in 15. januar 1942 (III. del).

⁵⁹³ Bil sem prvi begunec (I.), str. 9.

⁵⁹⁴ Vodušek Starič, Dosje Mačkovšek, str. 56. Marca 1943 je Slovenska zaveza dobila podatke, da ima Črna internacionala glavno besedo v Londonu (o Slovencih), da ima eksponenta v ZDA (pater Zakrajšek), da ima lastno organizacijo v Sloveniji (v beli gardi in Slovenski legiji), da ima svoje zastopnike v Zavezi, v vojski ter pri OF; ČIN naj bi imela nalogo reševati vodilno vlogo katolicizma v Sloveniji in pripravljala državni udar. V pogovoru z Jankom Mačkovškom je Albert Kramer, tedaj siva eminenca liberalne politike, večini teh podatkov tudi verjel in jih je imel za verodostojne.

⁵⁹⁵ Korespondenca 1928–1958, dok. 234, str. 174–175. Pismo Mr. De Vitt Poolu 4. februarja 1943.

⁵⁹⁶ Klemenčič, Načrt za spreminjanje meja, str. 406.

⁵⁹⁷ Glej npr. Bojan Godeša – Ervin Dolenc, Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana: Nova revija 1999, kjer Ahčin piše: "Srbski cen-

(odklonilen) odnos do Avstrije in še posebej do habsburške monarhije je Zakrajšek sicer večkrat javno in tudi povsem nedvoumno izrazil. Tako je v ameriškem tisku (*The New Europe*), pa tudi slovenskem časopisju (*Ameriška domovina*) polemiziral z akcijo Otona Habsburškega, ki je imel dostop do najvišjih ameriških politikov (zlasti do predsednikove žene Eleanor Roosevelt) in odklanjal možnost za obnovo podonavske monarhije, za katero je bilo kot (domnevnim) stebrom stabilnosti v Srednji Evropi tedaj v Ameriki mnogim zares žal. Takih pogledov je bil tudi že omenjeni predstavnik ameriške administracije Cavendish Cannon, za katerega je Zakrajšek celo menil, da je bil najbolj zaslužen, da je bila na moskovski konferenci oktobra 1943 dogovorjena obnova avstrijske države.⁵⁹⁸ V več razgovorih z njim je Zakrajšek "skušal ovreči njegove trditve in ga skušal prepričati, da je ravno nasprotno res, da je ravno nesrečna, krivična, protislovenska politika Avstrije kriva obeh vojn."⁵⁹⁹ Še ostrejši pa je bil v zasebnih pismih, ki niso bila namenjena javnosti. Tako je 2. januarja 1942 v pismu Janezu Hladniku zapisal: "Po mojem je pa bodočnost Slovenije skupaj z Madžari in Nemci samo ena – novo trpljenje in pogin. Pa naj se postavi taka federacija in še bolj zlate obljube in zagotovila teh dveh sovražnikov."⁶⁰⁰ Tudi ta pogled na bodoče slovenske povezave se ni bistveno razlikoval od mišljenja večine slovenskih meščanskih politikov tako v emigraciji kot domovini, le da je šel Zakrajšek v pismu Jožetu Grdini še dlje, ko je zapisal: "Kakor danes stoje razmere, – nikar se za glavo

tralizem je v "Jutrovem" krogu našel nadvse gorečega pomočnika, ki je belgrajsko vladajočo plast stalno opozarjal na načine (s katerimi) kako bi nas mogel še učinkovitejše zadeti. Liberalna stranka je že tedaj prekoslej znala v Belgradu ustvariti mnenje, da so slovenski klerikalci politično nezanesljivi, protidržavni in da se ob najvažnejših političnih odločitvah obračajo na papeža v Rimu, od koder dobivajo politična navodila. Naša zahteva po samoupravi se je od "Jutrove" skupine v Belgradu stalno prikazovala kot separatizem in prikrita akcija proti jugoslovanski akciji." (str. 51), in na str. 212: "Delo lože je bilo, da je njegova stranka vedno bila "protidržavna", "separatistična", da se je sumilo v njeno lojalnost; očitali so ji, da "prejema direktive iz Rima", da "škili na Dunaj", da se zavzema za snovanje bloka "srednjeevropskih katoliških držav", da "mrzi pravoslavne Srbe" itd. (...) Kot katoliški politik je bil Korošec od te strani vedno sumljiv, vedno osumljen, pa čeprav je tisočkrat izpričal svoje iskreno privrženost do Jugoslavije."

⁵⁹⁸ Bil sem prvi begunec (II), str. 42.

⁵⁹⁹ Prav tam.

⁶⁰⁰ AS 1660, Cankar, f. 6.

ne primite, – jaz sem Trunkovega mnenja, raje komunizem, kakor sužnjost Nemcev, kamor nas danes prodajajo Srbi. Rekel sem že večim, da me bo morda stalo glavo, vendar, saj je stara. Vendar v slovenskem sovijetu je upanje na našo rešitev.”⁶⁰¹

VI.

Pri ugotavljanju korenin Zakrajškove pobude je vsekakor pomemben njegov opis okoliščin. Zakrajšek je namreč trdil, da je bila pobuda za samostojno slovensko državo, ki jo je zagovarjal po svojem prihodu v ZDA sprožena po navodilih Marka Natlačna in ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki jih je dobil pred odhodom iz Slovenije. Iz tega je neznan pisec, ki se je skrnil pod psevdonimom Alfa, v “Ameriški domovini” zapisal, da so “izvajanja p. Zakrajška važen zgodovinski dokaz o tem, kako so vodilni možje Slovenske ljudske stranke že v letu 1941 mislili o slovenski državi.”⁶⁰² Zakrajšek je Natlačnovo in Rožmanovo naročilo kasneje sicer nekoliko drugače interpretiral. Tako je v pismu Jožetu Grdini zapisal: “Jaz sem za Jugoslavijo, toda za novo, drugačno, kakor sta mi doma rekla škof in ban, in ta dva sta mi naročila delati v tem smislu tukaj.”⁶⁰³ Najnatančneje lahko vzroke za Zakrajškovo pobudo razberemo iz pismem, ki jih je pisal Mihi Kreku jeseni 1941. Tako se je Zakrajšek v pobudi za slovensko državo oprl na izjavo, ki jo je ob zadnjem obisku v Sloveniji pred napadom sil osi dal Fran Kulovec in sicer, da “Jugoslavije ni več in težko, morda nikoli več se je ne bo dalo ustanoviti.” Takega mnenje je bil kar nekaj časa tudi Natlačen, ki se je potem, ko je po obisku pri Mussolinija v Rimu spoznal, da so vse inačice zadovoljive rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja v okviru sil osi neuresničljive, v razgovoru z Zakrajškom 16. junija 1941 ogreval za ustanovitev samostojne slovenske države pod angleškim protektoratom, da bi tako zavarovana mogla vzdržati ob

⁶⁰¹ Korespondenca 1928–1958, dok. 213, str. 153–154.

⁶⁰² Alfa, Važna zgodovinska ugotovitev. Ameriška domovina, 26. avgust 1957.

⁶⁰³ Korespondenca 1928–1958, dok. 213, str. 153–154.

sovražnih sosedih.⁶⁰⁴ Po tej zamisli, ki jo je že Korošec imenoval "angleški načrt", naj bi Slovenija postala kneževina, ki bi ji načeloval lasten slovenski knez (po nekaterih predlogih naj bi to postal angleški princ), ki bi ga po končani zmagoviti vojni in Zedinjenju Slovencev ustoličili na Gosposvetskem polju. S tem že pred okupacijo obujenim načrtom je bilo sicer seznanjeno tudi ožje vodstvo SLS v emigraciji, vendar ga je za razliko od prvotnega Natlačenovega predloga, imelo le za rezervni načrt, če ne bi prišlo do obnovitve Jugoslavije. Predvsem pa se o teh načrtih, kot je zapisal Krek v pismu Zakrajšku, naj ne bi javno govorilo.⁶⁰⁵

Negotovost in nejasnost glede rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja pa tedaj nista bili značilni le za Natlačna, temveč za celoten katoliški tabor. Tako je poleti 1941 v vrstah SLS glede temeljne državnopravne usmeritve slovenskega naroda vladala nejasnost, ali je bolje iskati bodoče povezave na Balkanu (torej jugoslovanska opcija) ali pa v Srednji Evropi kot člen Združenih držav Srednje Evrope.⁶⁰⁶ Tako je v poročilu Slovenske zaveze iz maja 1942, ki so ga napisali Janko Mačkovšek, Jakob Šolar in Vladimir Šuklje, bilo zabeleženo: "Nagli zlom vojske, odpad Paveličeve Hrvatske, okupacija in razkosanje Slovenije so bili dogodki, ki so silili vse slovenske stranke pa tudi vsakega politično razmišljujočega posameznika k revidiranju dosedanje politike. V nesreči, ki se je zgrnila nad Slovenijo, se je prvi čas oglašal celo strah, ali je še mogoče upati na obnovo Jugoslavije. V nesvobodi, ki jo je prinesla okupacija, so se ljudje čutili osvobodjene strankarske povezanosti in je bila odprta pot političnim fantazijam. Snovali so se novi politični krožki. V to dobo kolebanja spada tudi epizoda konsultate. Jasno pa je postajalo, da imajo okupatorji vsaj svojo metodo, vsi pa isti končni namen: raznaroditi Slovence. Vendar je poteklo par mesecev, preden smo se znašli in spoznali, da je rešitev Slovencev mogoča samo v obnovi Jugoslavije."⁶⁰⁷ Nekateri v katoliškem taboru so se sprva

⁶⁰⁴ Arnež, SLS, str. 376–377.

⁶⁰⁵ Prav tam.

⁶⁰⁶ AS 1931. Šmajd, a. e. 76.

⁶⁰⁷ Vodušek Starič, Dosje Mačkovšek, str. 41.

res ogrevali za samostojno slovensko državo.⁶⁰⁸ Kar so v kasnejših poročilih, ko to vprašanje ni bilo več aktualno, skušali zanikati. Tako je neko poročilo, ki je bilo v začetku leta 1943 poslano v London (pisec je iz vrst SLS), trdilo, da je SLS že junija 1941 kot prva slovenska politična stranka postavila svoj jugoslovanski federativni program.⁶⁰⁹ Najzanimivejše je bilo Natlačnovo stališče do tega vprašanja. V 18 strani dolgem poročilu, ki natančno obnavlja dogodke po zasedbi in razkosanju Slovenije je bilo zapisano: "Pred prevzemom poslov je Grazioli imel politične razgovore z banom Natlačenom in ga vprašal, kako glede na politični položaj, kaj Slovenci hočejo, itd. Nato ga je ban vprašal, dali sme odkrito govoriti. Na pri-trdilo mu je rekel vsebinsko v glavnem sledeče: Slovenci želimo, da bi bili vsi skupaj, tudi oni, ki so pod Italijo in Nemčijo in kot taki želimo nasloniti se na vse naše brate Srbe in Hrvate, torej Jugoslovane. Če bi to nikakor ne bi bilo mogoče, potem šele bi mi raje prišli pod (kot avtonomna skupina) pod Italijo kot pod Nemčijo. Mislim, da je važno, da se ta izjava podčrta, kajti iz te izjave se jasno vidi, da je ban Natlačen v situaciji, v kateri bi se marsikdo drugi ne upal, opredelil jasno svojo jugoslovansko orientacijo, kakor bi je nikdo drugi ne mogel bolje."⁶¹⁰ To poročilo je bilo sicer pisano z vidika obrambe Natlačnovo dejavnosti takoj po okupaciji (znano je, da so se v emigraciji že kmalu pojavile obtožbe na njegovo začetno delovanje, zlasti pa glede vdanostne izjave in odhoda v Rim k Mussoliniju), vendar se ujema z zapisom liberalnega politika Janka Mačkovška iz konca maja 1941. V njem je Albert Kramer, vodja liberalcev (torej predvojni idejni in politični nasprotnik!) trdil, da mu je ob obisku Natlačen govoril o novi Jugoslaviji prav s prepričanjem, razočaran pa, da je bil z zadržanjem nekaterih svojih ljudi, zlasti duhovnov.⁶¹¹ Le nekaj dni kasneje pa je Natlačen kot je bilo že omenjeno Zakrajšku pred odhodom v ZDA naročil, naj se pri pristojnih ameriških uradnikih zavzame za samostojno slovensko državo. Poročilo, ki

⁶⁰⁸ AS 1660, Cankar, f. 7. I. O. Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji pošilja (konec leta 1941).

⁶⁰⁹ AS 1660, Cankar, f. 8. Situacijsko in politično poročilo z dne 25. januarja 1943.

⁶¹⁰ AS 1660, Cankar, f. 7.

⁶¹¹ Vodušek Starič, Dosje Mačkovšek, str. 21.

govori o tem, da "gotovi gospodje iz krogov bivše stranke JRZ" podpirajo idejo samostojne slovenske države, pri tem izrecno omenja, da Natlačen o tem vprašanju ni zavzel nikakršnega stališča.⁶¹² Po drugi strani pa je Celestin Jelenc predstavnik socialistov v Slovenski zavezi in kasneje v Narodnem odboru, v nekem razgovoru 10. februarja 1945 rekel, da je Natlačen ob okupaciji preveč predpostavljal, da je Jugoslavija razbita in je ne bo več, ter je zaradi tega opustil Narodni svet.⁶¹³

Temeljna značilnost časa po okupaciji do Zakrajškovega odhoda junija 1941 iz Slovenije je bila, da vodilni slovenski politiki niso bili dovolj pripravljeni na razmere po okupaciji, te so jih presenetile,⁶¹⁴ in so bili v tedanjih negotovih razmerah in tudi mednarodno nejasnem položaju še brez povsem jasnega in trdnega dolgoročnega koncepta, katera rešitev bi bila za Slovence v danem trenutku najprimernejša. To je veljalo, predvsem za vodilno politično osebnost v domovini Natlačna, ki je bil v prvih mesecih okupacije še pod vtisom uspehov osnih držav in je temu primerno tudi usmerjal svoje politično delovanje. Morda je bil še za tedanje razmišljanje še najbolj značilen primer pogovor trnovskega župnika Frana Saleškega Finžgarja z Albinom Šmajdom, ki ga je slednji zabeležil: "On: smo in ostanemo Jugoslovani, ker nas Angleži in Amerikanci poznajo in priznajo samo kot take. Jaz: Ostanimo v Srednji Evropi kot člen Združ. držav Sred. Evrope. On: tudi prav! Skupna slovenska orientacija!"⁶¹⁵ Šele septembrska (1941) odločitev SLS za jugoslovanski državni okvir in notranjo federativno

⁶¹² AS 1660, Cankar, f. 7.

⁶¹³ AS 1931, Šmajd, a. e. 735.

⁶¹⁴ Podcenjujoč odnos in premajhno zavedanje težavnega položaja v katerem se je znašel slovenski narod po začetku druge svetovne vojne sta bila tedaj značilna za precej slovenskih politikov. Med redke izjeme je sodil Anton Korošec, o čemer nam priča Zakrajškov zapis o pogovoru z njim: "In začel mi je razlagati mednarodni položaj, v katerem se je takrat nahajala Jugoslavija, nevarnosti v katerih je, in od kod in na kak način on upa in pričakuje rešitve, "če se sploh še rešiti da," je dejal. Naslikal mi je zelo črno sliko naše državne in zlasti naše slovenske bodočnosti, da je tudi mene srce zabolelo. Ko sem o tem razgovoru pozneje v Ljubljani govoril z različnimi slovenskimi politiki, so vsi rekli, da "gleda Dr. Korošec našo bodočnost zelo črno", pa so dostavili: "Gospod je že star!" Danes ti gospodje gotovo sodijo drugače. Danes vedo, da je Dr. Korošec kot velik državnik videl prav, da "ni bil star", temveč samo dalekoviden, ki je videl marsikaj, česar mi nismo videli." (Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko. Amerikanski Slovenec, 12. september 1941).

⁶¹⁵ AS 1931, Šmajd, a. e. 76.

ureditev, kjer naj bi imela Slovenija avtonomen položaj, je vnesla več jasnosti glede reševanja tega vprašanja v katoliški tabor, čeprav je do poenotenja prišlo šele leto dni kasneje.

V svoji pobudi je po Natlačnovih navodilih Zakrajšek tako izhajal iz gotovega prepričanja, da Jugoslavije zanesljivo ne bo in je v tem smislu nastopil celo s posebnim dokumentom v State Departmentu, ki ga je sestavil sam in ga je poimenoval "memorandum". V skladu s takim gledanjem je tudi pojem "samostojna Slovenija" očitno razumel zgolj v smislu neodvisne države.⁶¹⁶ Po sporu s Snojem se je tega deloma zavedal in v omenjenem pismu Kreku že nekoliko spremenil stališče in dopuščal tudi možnost, da se država Slovenija poveže v neko širšo skupnost, vendar le po principih samoodločbe naroda, torej ob spoštovanju njegove suverenosti.⁶¹⁷ Vpliv Kulovčeve izjave in Natlačenovega naročila na prvotno Zakrajškovo stališče je povssem očiten, a ne gre spregledati tudi njegovih osebnih pogledov na reševanje slovenskega nacionalnega vprašanja. Slednjega je Zakrajšek utemeljil z zanimivo in izvirno primerjavo: "Majhen narod smo. Ne tajimo tega. Najmanjši med narodi v Evropi, toda kljub temu suvereni samostojen narod smo in imamo iste in enake pravice do svojega suverenega narodnega življenja kot vsak drug veliki narod. Novorojenček ima isto sveto od Boga in vseh človeških pravic do svojega življenja kakor 7 čevljev visok človek ali 80 let stari. In kdor nas, baby narod umori, je neka morilec, kakor če umori velikega. Da, kot baby narod imamo še to predpravico pred velikimi, da so vsi veliki narodi po vseh božjih in človeških postavah dolžni, da ga ščitijo, da mu pomagajo, da ga varujejo kakor imajo v družini starejši, večji bratje in sestre dolžnost, da najmlajšega in najmanjšega svojega brata ščitijo, mu pomagajo in ga varujejo."⁶¹⁸

⁶¹⁶ Pojem "samostojna Slovenija" je bil v tedanjem političnem življenju pogosto uporabljan, ni pa vedno in nujno pomenil neodvisne slovenske države. Tako npr. se v enem prvih osnutkov SLS (datiran 13. septembra 1941) o slovenskih narodnih ciljih tudi pojavlja ta pojem, vendar pa ta načrt kljub temu predvideva jugoslovanski državni okvir (AS 1660, Cankar, 6).

⁶¹⁷ Novak, Geneza, str. 296.

⁶¹⁸ Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko. Amerikanski Slovenec, 11. september 1941.

VII.

Zakrajškova pobuda za ustanovitev samostojne slovenske države ni imela trajnejših posledic in je marginalna. Trajala je le slab mesec, od prihoda Zakrajška sredi avgusta 1941 v ZDA do Snojevega posega v začetku septembra 1941. Težko bi dejali, da je bil začetnik misli o slovenski državi, saj so se taki predlogi pojavljali tudi že med obema vojnama (npr. Anton Novačan, Božo Vodusek, Anton Breclj...). Toda po drugi strani je bil prvi, ki je seznanil ameriško in s tem tudi širšo svetovno diplomatsko javnost, da med Slovenci (dodatno težo je imelo verjetno tudi to, da je lastne poglede podkrepil z avtoriteto Natlačena in škofa Rožmana) obstajajo težnje po samostojni slovenski državi, kar je pustilo sledi tudi v ameriških dokumentih. Predvsem pa je Zakrajškova pobuda za samostojno slovensko državo zanimiva z vidika preučevanja stališč katoliškega tabora do rešitve državnopravnega položaja Slovenije v prvih mesecih okupacije, ki jih kasneje v SLS niso prav pogosto in radi načenjali. Lahko bi celo dejali, da so skušali v SLS svojo začetno zadrego glede rešitve državnopravnega položaja Slovenije zamolčati.

Ehrlich in zasnova slovenske države

O Ehrlichovih pogledih na ureditev slovenskega narodnega vprašanja je bilo predvsem po zaslugi njegovih učencev in somišljenikov sicer že marsikaj napisanega, tako je ta plat njegovega delovanja že precej osvetljena, toda po drugi strani bode v oči dejstvo, da je velika večina ocen nastala na podlagi njihovih pričevanj in spominov, manj pa na podlagi izvirnih dokumentov. Za razumevanje v naslovu zastavljene tematike je najpomembnejši vir dokument "Slovenski problem", ki ga je voditelj "stražarjev" Lambert Ehrlich sestavil jeseni 1941. Zato bo ta dokument temeljno izhodišče, saj predpostavljam, da so v njem dejansko strnjeni vsi njegovi ključni pogledi na to vprašanje. Kljub temu da poleg omenjenega dokumenta obstaja še nekaj člankov, predvsem v lističu "Slovenija in Evropa", je skromno število neposrednih virov, nastalih za Ehrlichovega življenja, razlog, da je celotna problematika v nekaterih pogledih še nejasna in zavita v meglo.

I.

"Slovenski problem" je bil sestavljen z namenom, da ga po skrivnih poteh pošljejo slovenskim predstavnikom pri begunski jugoslovanski kraljevi vladi v London. Ti naj bi ga nato posredovali odločujočim dejavnikom v zavezniških državah "v prevdarek", kot je bilo zapisano na inačici, ki jo je prejela Narodna in univerzitetna knji-

žnica 12. decembra 1941.⁶¹⁹ Dokument nosi datum 24. november 1941, kar je bilo le 4 dni za tem, ko je izšla prva številka podtalnega stražarskega časnika "Slovenija in Evropa" (leto I, št. 1), v kateri je bilo najavljeno, da bo "naslednja številka obsegala zanimive študije o vprašanjih, ki zadevajo novo Slovenijo v novi Evropi." Čeprav je bilo v naslednjih številkah "Slovenije in Evrope" objavljenih precej člankov, ki so govorili o slovenskem narodnem vprašanju in je iz njih razvidno enako stališče, kot je bilo zapisano v "Slovenskem problemu", pa sam dokument v stražarskem glasilu dejansko ni bil objavljen, kot je bilo npr. zabeleženo v kronologiji, objavljeni v Čuješevem gradivu za Ehrlichov življenjepis.⁶²⁰ Dokument je prvi objavil Ciril Žebot leta 1950 v glasilu "Naša vez", ki je v ciklostilni obliki izhajalo v Torontu v Kanadi.⁶²¹ Ker je šlo za notranje glasilo "stražarjev", je Ehrlichov "Slovenski problem" postal poznan tudi širši javnosti šele z Žebotovo objavo dokumenta v spominih leta 1988.⁶²² Vendar je pri tem potrebno opozoriti, da Žebot dokumenta ni objavil v celoti, deloma pa ga je tudi spremenil. To je razlog za objavo neokrnjenega izvornika študije, ki jo je poslal Ehrlich v tujino, v tej razpravi kot posebni prilogi.⁶²³

Dokument so "stražarji" po nekem salezijancu, ki je šel na Portugalsko, poslali v London Mihi Kreku.⁶²⁴ Ta ga je 29. decembra 1941 dostavil britanskemu in ameriškem zunanjemu ministrstvu ter še dvanajstim drugim državnim ustanovam z označbo "A Slovene Programme, suggested by professor Msgr. Ehrlich".⁶²⁵ V "stražarskih" vrstah so tedaj razmišljali tudi o tem, da

⁶¹⁹ NUK, Rokopisni oddelek, B II, 2093.

⁶²⁰ Lambert Ehrlich, Stražar naših svetinj. Gradivo za življenjepis. S pomočjo številnih sodelavcev zbral in uredil Rudolf Čuješ. Antigonish, Nova Scotia, Canada: Research Centre for Slovenian Culture, str. 49 (dalje Čuješ). Tudi v nekem stražarskem pismu, ki so ga oktobra 1942 naslovili na vodstvo SLS (AS 1931, Šmajd, a. e. 271), je bilo zapisano, da je bil v prvi številki revije "Slovenija in Evropa" objavljen tudi "Slovenski problem", kar pa se v resnici ni zgodilo.

⁶²¹ Naša vez (Glasilo stražarjev), Toronto – Ontario – Canada. Maj – junij 1950, št. 9–10 (leto I), str. 171–174. Številka je bila v celoti posvečena osmi obletnici Ehrlichove smrti.

⁶²² Žebot, Neminljiva Slovenija, str. 219–223.

⁶²³ Podrobnejša razlaga o tej problematiki bo sledila v pojasnilu k prilogi.

⁶²⁴ Saje, Belogardizem (II), str. 132.

⁶²⁵ Jože Melaher, Ob narodnem prazniku. Zbornik svobodne Slovenije 1971–72, str. 344 (dalje Melaher, Ob narodnem prazniku).

bi Ehrlicha poslali v London, kjer bi lahko na merodajnih mestih osebno razložil svoje razumevanje slovenske problematike. Tako si je Franc Casar⁶²⁶ v svoj dnevnik 3. decembra 1941 zabeležil: "Petorica je danes sklenila, da mora na vsak način profesor (Ehrlich – op. avtorja) ven. On se brani. Končno je dozorel sklep, da Lambert povabi k sebi na dom drina (Ivana Ahčina – op. avtorja), bana (Marka Natlačna – op. avtorja), Avseneka (Ivana – op. avtorja) in Lamo (Lamberta Murija – op. avtorja) na razgovor o tej stvari! To bo 8. dec. popoldne!"⁶²⁷ Natančnega poteka razgovorov sicer ne poznamo,⁶²⁸ vendar nadaljnji razvoj dogodkov kaže, da spora glede načelne rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja tedaj niso uspeli zgladiti. Še več, kasnejša Ahčinova ocena, da ostaja to vprašanje kljub Natlačnovemu oktobrskemu dogovoru z liberalnim voditeljem Albertom Kramerjem, še vedno odprto in naj o njem odločijo v Londonu,⁶²⁹ kaže, da so razhajanja v katoliških vrstah v gledanju na narodno vprašanje tedaj zajemala precej širog krog in niso bila omejena le na "stražarje", čeprav so bili ti vsekakor najostrejši kritiki Natlačnovih odločitev.

Tako je 11. februarja 1942 prišel Natlačen k Ehrlichu in mu povedal, da je program, ki je bil objavljen v četrti številki stražarskega glasila "Slovenija in Evropa", "napravil precej neugodnih vtisov pri liberalcih in tudi pri nekaterih klerikalcih." Vzrok za vznemirjenje je bil občutek, da program "bojkotira Jugoslavijo".⁶³⁰ V februarški številki (četrti po vrsti) "Slovenije in Evrope" je namreč izšel prispevek "Slovenska misel vzpluj – vrzi se do nebes", kjer so bila v skrajšani obliki povzeta stališča "stražarjev" do slovenskega narodnega vprašanja, izražena že v "Slovenskem problemu".⁶³¹ Ker program ni

⁶²⁶ Casar je bil član vodstva Straže in je bil ubit 13. septembra 1943 na Škofljici pri Ljubljani, ko se je skupaj z Ludvikom Arkom prihajajoč iz Turjaka skušal prebiti v Ljubljano.

⁶²⁷ Casarjev dnevnik navajam po Sajatovem zapisu (str. 132), ker izvirnika v dostopnem arhivskem gradivu ni. Morda se nahaja v Sajatovi zapuščini, ki pa trenutno še ni na voljo za znanstvene raziskave.

⁶²⁸ Saje, *Belogardizem* (II), (str. 132) sicer predvideva, da bi bil lahko sklep tega sestanka tudi odločitev, da Ivan Ahčin, urednik časopisa *Slovenec*, odide v Rim, kamor se je odpravil 1. januarja 1942, vendar je to zaenkrat le domneva.

⁶²⁹ AS 1660, Cankar, f. 7.

⁶³⁰ Saje, *Belogardizem* (II), str. 132.

⁶³¹ Ni povsem jasno, zakaj omenjeno vprašanje, ki ga je najavljala že novembrska

bil "javno" predstavljen širši javnosti in je bil spor v katoliških vrstah v podrobnostih znan le najožjem krogu ljudi, je v bistvu šele objava omenjenega članka v četrti številki "Slovenije in Evrope" februarja 1942 pomenila "uradno" predstavitev "stražarskih" pogledov na nacionalno vprašanje, kar je hkrati pomenilo tudi razkritje nasprotij v gledanju na nacionalno vprašanje v katoliškem taboru.

"Stražarji" so kot odgovor na Natlačnove pripombe marca 1942 sklenili, da pošljejo gradivo, s katerim so utemeljevali svoje poglede, znova v London, kjer ga je Miha Krek tudi prejel. Na omenjene očitke so se nato odzvali tudi v šesti številki "Slovenije in Evrope", ki nosi datum 7. maj 1942. V uvod članka z naslovom "Naše gledanje" je bilo zapisano: "Ker se zadnje čase – mimo komunistične OF, o kateri se zdi, da so si končno vsi zreli Slovenci na jasnem –, pod novimi gesli pojavljajo stare zmote in zmešnjave v samih osnovnih pojmih "slovenstva", "jugoslovenstva", "slovanstva" itd., hočemo jasno opredeliti naše gledanje. S tem želimo doprinesiti k splošnemu razčiščenju, predno bo zmeda prevelika. Napočil je čas, da si vsi nalijemo čistega vina."

V marcu in še posebej v aprilu 1942 so iz Londona (Alojzij Kuhar in Miha Krek) prišla nedvoumna sporočila, ki so govorila, da je edina možnost za Slovence vztrajanje na kontinuiteti jugoslovanske države, katere obstoj zagotavlja Velika Britanija. Britansko stališče glede odnosa do jugoslovanske države je bilo namenoma poudarjeno in se ga da razumeti tudi kot odgovor Ehrlichovim "stražarjem", ki so vztrajali, da se z njihovimi pogledi seznanijo odločujoči dejavniki v britanskih vladi. Šele po tej "londonski razsodbi", ki jo je že decembra 1941 zahteval Ahčin, so bile dileme okoli načina rešitve državnopravnega položaja Slovenije v SLS dokončno odpravljene z dnevnega reda, kljub temu da je bilo v po-

(prva) številka "Slovenije in Evrope", ni bilo objavljeno prej. Januarska dvojna številka "Slovenije in Evrope" (št. 2–3) je bila namreč v veliki meri posvečena obravnavi nasilja nemškega okupatorja na Gorenjskem, medtem ko je bilo nacionalno vprašanje omenjeno le mimogrede v članku Vprašanje slovenskih meja. Hkrati se pojavlja vprašanje, zakaj ni bil objavljen "Slovenski problem" v celostni obliki, temveč le njegov povzetek. Zanimivo pa je, da je v omenjenem članku v februarski številki "Slovenije in Evrope" natančno obdelane predstava stražarjev notranje ureditve Slovenije, česar "Slovenski problem" ne vsebuje.

ročilu Slovenske zaveze 18. maja 1942 zabeleženo, da je bil "prvi važen korak v smeri koncentraciji (...) sporazum, dosežen glede federativne preureditve Jugoslavije, ki ga je že objavil radio London."⁶³²

Šele majsko (1942) sprejetje programa Slovenske zaveze, ki je v teh vprašanjih v bistvu pomenilo zgolj potrditev t. i. londonskih točk, lahko štejemo za izkristaliziranje stališč v vrstah SLS ter s tem dokončno prevlado in utrditev Natlačnove, za mnoge v SLS, ne le "stražarje", dotlej sporne oktobrske opredelitve.

Sicer tudi po objavi programa Slovenske zaveze ni prišlo do popolnega poenotenja v teh vprašanjih v katoliškem taboru, ker so njegovi privrženci po skoraj sočasni Ehrlichovi smrti še naprej vztrajali pri svojih stališčih. Razčističevanja med "stražarji" in vodstvom SLS so se tako v različnih presledkih in z različno močjo nadaljevala ves čas vojne (npr. znova jeseni 1942, nato poleti 1943 s Slovensko deklaracijo itd.) in jih niti za obe strani tragičen konec vojne ni prekinil. A to je že zgodba, ki bi bila vredna samostojne obravnave.

Potrditev Natlačnove oktobrske (1941) opredelitve s sprejetjem programa Slovenske zaveze maja 1942 je dejansko pomenilo črtanje tega vprašanja z dnevnega reda SLS in njeno vodstvo poslej "stražarskih" pripomb ni več jemalo preveč resno. Tako je bilo v nekem poročilu, poslanem v London spomladi 1942 zapisano: "Govori iz Londona (Miha) so zelo dobro vplivali. Ehrlichovim študentom (o katoliški Sloveniji z južn. ali še bolj s severnimi Slovani) se daje preveč važnosti. To tu ni aktualno. Je to stražarski študijski krožek, odločno protinemški, proti Habsburgu, za S. S. v Jugoslaviji."⁶³³

II.

Če se sedaj znova povrnemo k "Slovenskemu problemu", lahko ugotovimo, da dokument ne nosi datuma 24. november 1941 po naključju. Ehrlichovo odločitev za ta korak gre namreč razumeti kot neposreden odgo-

⁶³² Vodušek Starič, *Dosje Mačkovšek*, str. 153.

⁶³³ AS 1660, Cankar, f. 7.

vor na Kuharjev govor na londonskem radiu, ki ga je imel dan pred tem, tj. 23. novembra 1941 in v katerem je govoril o slovenskem narodnem programu. V teh t. i. londonskih točkah je bilo na prvem mestu zapisano, da je cilj obnovljena in razširjena kraljevina Jugoslavija, drugem, da naj bo samostojen in enakopraven sestavni del Jugoslavije svobodna Slovenija. Natlačen se je za tak narodni program dogovoril s Kramerjem že v začetku oktobra 1941 in ga nato po skrivnih poteh poslal slovenskim zastopnikom pri begunski kraljevi vladi v London.

Po Kuharjevem govoru na londonskem radiu je postalo jasno, da se z narodnim programom strinjajo tudi slovenski politiki v emigraciji. Morda pa je bilo še pomembneje, da so te točke z javno objavo na BBC-ju, ki je tedaj veljal za nekakšno poluradno glasilo britanske vlade, obveljale kot stališče, ki ga vsaj posredno podpira oz. se z njim strinja tudi država gostiteljica, saj je bila jasno, da brez privolitve njenih političnih predstavnikov Kuharjev govor ne bi bil objavljen.⁶³⁴ Prav ta vidik pa je dajal programu še dodatno verodostojnost, česar se je Ehrlich gotovo tudi zavedal.

Ob Kuharjevi objavi narodnega programa po londonskem radiu 23. novembra 1941 so bili po opisanih reakcijah stražarji precej razburjeni, saj so domnevali, da njihov program, ki sta ga 29. septembra 1941 Franc Casar in Ciril Žebot izročila Natlačnu "s prošnjo, da ga pošlje v London,"⁶³⁵ tja sploh ni bil poslan.⁶³⁶ Prav na predpostavki, da je bil sporazum med Natlačnom in Kramerjem prebran po londonskem radiu le zato, ker Ehrlichovega v Londonu niso dobili (zato ga sedaj pošljejo po svojih zvezah), so "stražarji" gradili upanje na priložnost, da bodo med slovenskimi politiki v emigraciji in predvsem med odločujočimi mednarodnimi dejavniki, katerih pomena se je Ehrlich kot udeleženec pari-

⁶³⁴ Točke, ki so jih poslali v London, so bile deloma tudi cenzurirane, saj Kuharju na BBC-ju niso dovolili prebrati tistega dela programa, ki je omenjal povezavo z Bolgarijo.

⁶³⁵ Saje, *Belogardizem* (II), str. 132.

⁶³⁶ Nimamo sicer neposredne potrditve "stražarskih" domnev o tem, da Natlačen njihovega programa ni poslal v London, je pa zelo verjetna. Tudi France Škerl (*Nasprotniki*, str. 105) meni, da Natlačen "stražarskega" programa ni poslal v London.

ške mirovne konference dobra zavedal, lahko še prodrli s svojimi zamislimi. Ehrlich je namreč vedel, da so v mednarodni javnosti tedaj krožile najrazličnejše kombinacije o povojni ureditvi Evrope in še zlasti njenega osrednjega dela ter je očitno upal, da bo v teh krogih morda dobil več podpore za svoje načrte, kot pa jo je lahko pričakoval doma.

Razumljivo je, da tako obsežen program ni mogel biti izoblikovan (dobesedno!) čez noč, zato je njegova datacija s 24. novembrom 1941 lahko pomenila le demonstrativno nestrinjanje s tistim, kar je prebral Kuhar po BBC-ju, in je imela predvsem simbolni pomen. Upravičeno lahko sklepamo, da gre v temeljnih izhodišč za enaka stališča, kot so bila zapisana v programu, ki sta ga Casar in Žebot izročila Natlačnu septembra 1941, čeprav je iz inačice, ki jo je prejela Narodna in univerzitetna knjižnica 12. decembra 1941, razvidno, da so bile nekatere formulacije vendarle izoblikovane šele tedaj, saj je npr. v 28. točki omenjena konferenca MUD, ki je bila novembra 1941. Bistveno pomembnejše pa je vprašanje drugega dela oz. dodatka (prav tako nosi naslov "Slovenski problem"), ki ga Žebot sploh ne omenja, pa tudi inačici, ki jo je prejela Narodno univerzitetna knjižnica ni bil priložen. Ta del je za razliko od prvega podpisan (Prof. L. Erlih), ni pa posebej datiran in je bil zagotovo poslan v London skupaj s prvim delom.⁶³⁷ Dodatek oz. drugi del je v delnem protislovju s prvim, saj dopušča tri možne rešitve slovenskega vprašanja, še vedno pa vztraja pri tem, da je lahko temelj za njegovo rešitev vzpostavitev slovenske državne suverenosti. Za ta dodatek lahko upravičeno sklepamo, da je nastal šele po Kuharjevem govoru na londonskem radiu (morda celo po omenjenem decemberskem sestanku) in ga lahko razumemo tudi kot delno Ehrlichovo popuščanje oz. vsaj poskus zbližanja z Natlačnovimi stališči, čeprav je bil vodja "stražarjev" še vedno prepričan, da je za slovenski narod najustreznejša oblika še vedno velika

⁶³⁷ Omenja ga npr. Melaher (Ob narodnem prazniku, str. 344). Nahaja se tudi v AS 1931, Nagodetov proces 80-1, Boris Furlan, f. 13, a. e. 6640-6642. Prepis je Furlanu verjetno poleti 1943 izročil Miha Krek v Londonu (Bojan Godeša, Furlan in Osvobodilna fronta. Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev (Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa). Ljubljana: Slovenska matica 2001, str. 186).

srednjeevropska konfederacija od Baltika do Egejskega morja.

III.

Vzroke za nastanek Ehrlichovega narodnega programa lahko iščemo v času, ko je prišlo v SLS do izoblikovanja narodnega programa. V dokumentu, ki nosi datum 13. september 1941 in je bil sploh prvi slovenski narodni program, ki je prispel v London, je bilo v prvi točki zapisano, da je cilj SLS samostojna združena Slovenija, in v drugi, da naj bo le-ta del federativno urejene jugoslovanske države. Kasneje je, kot je znano, Natlačen v pogajanjih s Kramerjem popustil še toliko, da je bila na prvem mestu navedena Jugoslavija in šele na drugem Zedinjena Slovenija. Šlo je pač za kompromis, kjer je Natlačen popustil glede omembe Jugoslavije na prvem mestu, Kramer pa je načeloma pristal na federativno ureditev države, kar so sicer dotlej liberalci odločno odklanjali. Čeprav je Natlačnov kompromis s Kramerjem gotovo povečal nezadovoljstvo med "stražarji" pa tudi nekaterimi drugimi v SLS in je moral bivši ban poslušati očitke o oportunizmu, "ker daje koncesije liberalcem,"⁶³⁸ je bil ključni vzrok za Ehrlichovo izoblikovanje samostojnega narodnega programa nestrinjanje s stališčem SLS o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, ki je bilo sprejeto 13. septembra 1941.

Čeprav se Ehrlich ni imel za politika in se načeloma ni želel neposredno vmešavati v politične zadeve, se mu je zdela rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja očitno tako pomembna, da se je tedaj odločil za samostojno pobudo.

Temeljna razlika med Ehrlichovim konceptom in programom SLS (13. september 1941) je bila že v izhodišču razumevanja nacionalne problematike. Ehrlich je izhajal iz spoznanja, da le vzpostavitev državne suverenosti, do katere ima slovenski narod pravico, lahko zagotovi nemoten razvoj slovenskega naroda, kar se je simbolično odražalo že v naslovu "stražarskega" glasi-

⁶³⁸ Saje, *Belogardizem (II)*, str. 132.

la "Slovenija in Evropa". Sicer pa Ehrlich ni izključeval možnosti, da se Slovenija na podlagi prostovoljne odločitve poveže tudi v kakšno širšo nadnacionalno zvezo. Medtem, ko je narodni program, ki ga je podpiral Natlačen izhajal iz priznavanja kontinuitete Jugoslavije, ki naj bi se notranje federativno preoblikovala, tako da bi bila Slovenija avtonomna enota. V tem pogledu so si bili pogledi slovenskih komunistov in "stražarjev" v bistvu identični.

Za ponazoritev različnih izhodišč med Natlačnom in Ehrlichom je zelo značilen odlomek njenega razgovora februarja 1942, ki ga je v svoj dnevnik zabeležil Casar. Vodja "stražarjev" je na Natlačenove očitke, da njihov program bojkotira Jugoslavijo, "energično odgovoril in izpodbil vse točke, predvsem je vztrajal na zahtevi, ki jo postavlja program: izhodišče slov. programa more biti samo Slovenija in slovenski narod."⁶³⁹ Da je šlo Ehrlichu predvsem za načelno stališče, od katerega ni bil pripravljen odstopiti, dokazuje tudi to, da je bila v "Slovenskem problemu" kot ena od inaic predvidena tudi možnost oblikovanja južnoslovanske zveze oz. Jugoslavija skupaj z Bolgarijo, torej podobno stališče kot v programu SLS, seveda s ključnim popravkom, da gre za konfederativno obliko, ki dopušča državnost posameznih narodov.

Do trka različnih pogledov na rešitev nacionalnega vprašanja je v katoliških vrstah prišlo šele v zadnjem obdobju razčiščevanja tega problema v začetku septembra 1941, in sicer ob Natlačenovi zavrnitvi Ehrlichovega večkratnega predloga, da bi ustanovili tajno narodno vlado ter ob sprejetju programa SLS 13. septembra 1941. Tu je potrebno opozoriti, da je Žebot v svojih spominih Ehrlichov predlog za ustanovitev tajne vlade napačno postavil v maj 1941, po njegovi vrnitvi iz Boke Kotorske.⁶⁴⁰ Čeprav je Saje v svoji knji-

⁶³⁹ Prav tam.

⁶⁴⁰ Žebot, *Neminljiva Slovenija*, str. 201–215. Zakaj je prišlo pri Žebotu do tega premika Ehrlichovih predlogov iz septembra na maj ni povsem jasno. Morda je zaradi časovne oddaljenosti nekoliko pomešal posamezne dogodke, morda pa je celo namenoma prestavil omenjen predloge na maj 1941, da bi s tem zaobšel obtožbe na račun stražarske (ne)dejavnosti v prvih mesecih okupacije. Tako naj bi Ehrlich, po izjavi Stanka Juneža, sprva zagovarjal lojalnost do italijanskih oblasti, z utemeljitvijo, da se bo že našla kakšna možnost za obstoj, saj je Italija vendar katoliška dežela.

gi⁶⁴¹ na podlagi Casarjevega dnevnika že na začetku petdesetih let pravilno časovno opredelil ta dogodek, pa je večina piscev po izidu "Neminljive Slovenije" upoštevala Žebotovo nepravilno datacijo, ki je precej razširjena v strokovni literaturi in je vnesla precej zmede v vrednote nje tedanjega dogajanja. Tudi Rudolf Smersu je v oceni Žebotove knjige opozoril, da se ne spominja, da bi tedaj ta Ehrlichov predlog obravnavali v t. i. štirinajsterici in izvršilnem odboru SLS.⁶⁴² Tudi Natlačnov sin Marko je podvomil v verodostojnost Žebotovega zapisa.⁶⁴³ Umešitev Ehrlichovega predloga za ustanovitev tajne vlade v začetku septembra 1941 se tudi povsem ujema s tedanjim dogajanjem, ki ga je zaznamovala avgusta 1941 sprožena pobuda liberalcev za obuditev Narodnega sveta in za oblikovanje skupnih narodnih ciljev. Takrat je prišlo v SLS tudi do oblikovanja načelnega stališča do državnopravne usode Slovenije. Do tedaj se Natlačen do rešitve slovenskega narodnega vprašanja, kot je znano, ni jasno in javno opredelil. Po aprilski epizodi z NS je Natlačen še v začetku maja 1941 Kramerju zatrjeval, da verjame v obnovo jugoslovanske države, kasneje pa se je bolj nagibal k samostojni slovenski državi (navodila Zakrajšku) in je bil še celo na prvem sestanku za oživitve Narodnega sveta z liberalcem Vinkom Vrhuncem avgusta 1941 proti obnovitvi Jugoslavije. Tudi Žebot v svojih spominih omenja, da naj bi se Natlačen v pogovorih z vodjo "stražarjev" celo bolj ogreval za Ehrlichova stališča do rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja.

Za ta prvi čas naj bi bila po Škerlovi oceni za stražarje značilna tudi precejšnja pasivnost (Škerl, Nasprotniki, str. 101–102). Lahko bi dejali, da se po tej oceni stražarska dejavnost v prvih mesecih okupacije ni bistveno razlikovala od drugih političnih skupin. Po drugi strani pa je Metod Mikuž (Kako so Italijani zasedli Slovenijo. Borec 1950, št. 1, str. 6) celo trdil, da naj bi bil Ehrlich pobudnik ideje, da bi slovenski veljaki poslali prošnjo Mussoliniju, da bi Italija zasedla celotno Slovenijo. Čeprav je še Škerl (Nasprotniki, str. 101) to trditev relativiziral z ugotovitvijo, da so "stražarji s to akcijo nedvomno simpatizirali, kolikor so zanje vedeli. Toda zaradi teh eventualnih simpatij ne smemo "stražarjev" imeti za italijanaše." Poudariti je potrebno, da Ehrlich zagotovo ni mogel biti pobudnik tega predloga, do katerega je zares prišlo 18. aprila 1941, preprosto zato, ker ga takrat sploh ni bilo v Sloveniji.

⁶⁴¹ Saje, Belogardizem (II), str. 131–132.

⁶⁴² Rudolf Smersu, Dr. Ciril Žebot in njegova "Neminljiva Slovenija". Vestnik 1989, št. 1, str. 24–25. Deloma na vprašljivost Žebotove datacije opozarja tudi Boris Mlakar, Upor ali kolaboracija – resnična dilema? Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 117.

⁶⁴³ Janez A. Arnež, Ciril Žebot in njegov politični nastop. Ljubljana – Washington, D.C.: Studia slovenica 2006, str. 53 (dalje Arnež, Žebot).

Na začetku septembra 1941 naj bi imel Natlačen, po izjavah prič, pred seboj dva koncepta narodnega programa, na enem je bila slovenska država, na drugem pa ne. To, da se do tedaj Natlačen, kot trenutni politični voditelj katoliškega tabora v domovini, še ni opredelil, kaže na težo tedanje dileme vodstva katoliškega gibanja glede rešitve državnopravnega okvira slovenskega nacionalnega vprašanja, v katerega je aktivno posegel tudi Ehrlich s svojim predlogom. Če odmislimo časovno postavitev (torej ne maj, temveč september 1941), pa se zdi v vsebinskem pogledu Žebotov opis pogovorov med Natlačenom in Ehrlichom, čeprav seveda ne zajema celotne kompleksnosti tedanjega dogajanja, v bistvenih značilnostih verodostojen. Pri tem je potrebno opozoriti, da sta bila sogovornika v različnih položajih. Ehrlich se namreč ni imel za politika v ožjem pomenu besede, medtem ko je bil Natlačen neposredno vpet v strankarsko in medstrankarsko dogajanje, kjer je seveda bila nacionalna problematika le eno od mnogih vprašanj, s katerimi se je moral tedaj ukvarjati. Ob upoštevanju teh okoliščin bo šele potrebno raziskati, zakaj je Natlačen tako naglo znova spremenil stališče in se ne le odločil za kontinuiteto Jugoslavije, temveč v dogovoru s Kramerjem celo pristal, da je bila na prvem mestu omenjena Jugoslavija in šele na drugem avtonomni položaj Slovenije v federativno urejeni državi. Pri tem je Natlačen v pogajanjih s Kramerjem očitno nekoliko popustil in pristal na kompromis, toda po drugi strani je sprejetje federativnega načela predstavljalo za liberalni tabor veliko prelomnico, posebej če se ozremo na njegova predvojna stališča glede nacionalnega vprašanja in državne notranje ureditve.⁶⁴⁴ Pomembnejši liberalni politiki, zbrani v Jugoslovenski nacionalni stranki, so namreč pred okupacijo vseskozi vztrajali na unitarizmu in centralizmu. Slovenski liberalci so se po okupaciji zavedli, da pot na predvojna stališča ni več mogoča. Tako je v nekem pogovoru s predstavniki SLS jeseni 1944 liberalec Marijan Zajc odločno dejal: "Svoj čas nismo priznavali samostojnosti obstoja slov. naroda v etničnem pogledu, danes

⁶⁴⁴ Jurij Perovšek, *Liberalni tabor in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan 1996.

ga priznamo. V tem pogledu ni nobenega razgovora in dvoma. Istotako smo za federativno kraljevino Jugoslavijo.”⁶⁴⁵ Okupacija je predstavljala pomembno narodno-politično prelomnico, saj poslej ni bilo pomembnejše politične skupine, ki bi načelno zagovarjala centralizem in unitarizem.

Tedanje iskanje rešitve nacionalnega vprašanja kaže, da se je za Ehrlichovo zamisel očitno navduševal dokaj širok krog ljudi, tako da je bila “stražarska” pobuda vendarle precej odmevna in je razburkala duhove v katoliških vrstah. Ugotovimo lahko, da so bili Ehrlichovi pogledi v tistem času precej odmevnejši, kot bi lahko skleпали po kasnejših stališčih vodstva SLS, ko je bilo vprašanje državnopravnega položaja Slovenije odpravljeno z dnevnega reda in je bilo odtlej stalnica v vseh programih predvojnih strank, čeprav to še ni pomenilo, da se niso tudi kasneje pojavljale različne dileme glede tega vprašanja. Vodstvo SLS je skušalo globino in razširjenost začetne dileme kasneje čimbolj prikriti z zmanjševanjem njene odmevnosti ali pa so celo sploh zanikali njen obstoj. Ehrlichu in nasploh “stražarjem” so podtikali tudi različna neresnična stališča kot npr., da se zavzemajo za obnovo habsburške monarhije (predvsem krog SLS pa tudi komunisti) oz. da gre za vatikanski načrt katoliške Srednje Evrope pod italijanskim protektoratom (s strani liberalcev in komunistov), da želijo Slovenijo priključiti Avstriji itd. Vendar pa velja poudariti, da Javornikova domneva v članku “Mož božje volje”, da so “komunisti ubili Ehrlicha, ker je življenje posvetil delu za osvoboditev vseh Slovencev in za združitev vse naše zemlje v zedinjeno in samostojno Slovenijo,”⁶⁴⁶ vendarle nima podlage v virih. Ne glede na to, da so komunisti dejansko mislili, da je načrt “katoliške Slovenije pod italijanskim protektoratom” usmerjen predvsem proti OF,⁶⁴⁷ pa v obrazložitvi Ehrlichove “justifikacije” tega vprašanja sploh niso

⁶⁴⁵ AS 1931, Šmajd, a. e. 550.

⁶⁴⁶ Mirko Javornik, *Mož božje volje* (Dr. Lambert Ehrlich). Splošna knjižnica (I. zvezek). Izdaja konzorcij Dober tisk 1952, str. 3. Opozoriti velja, da je v Javornikovih izbranih spisih (Pero in čas II. Izbor iz pisanja od 1927 do 1977. Trst - Washington - Buenos Aires: Založba Tabor 1980 (dalje Javornik, Pero in čas II)) objavljen tudi članek z gornjim naslovom, vendar je bistveno dopolnjen in spremenjen, tako da navedene trditve v ponatisu ni.

⁶⁴⁷ DLRS, knjiga II/18. Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

omenjali.⁶⁴⁸ Ob tem velja opozoriti, da tedanje zavzemanje za samostojno Slovenijo in pravico do samoodločbe slovenskega naroda ni bilo omejeno le na katoliški tabor in ni bilo le plod Ehrlichove pobude, saj so se zanj močno ogrevali tudi mnogi privrženci OF, tako da se je med OF in stražarji kmalu razvila tudi določena tekmovalnost glede tega vprašanja. Na sestanku "stražarjev" 19. junija 1942 so ugotavljali: "Narod, ki v glavnem simpatizira z OF noče več nazaj starega stanja, zato je treba predenj s programom, ki bo potegnil (Suverena Slovenija)."⁶⁴⁹ Takšne ugotovitve so bile zapisane tudi v omenjenem oktobrskem (1942) pismu "stražarjev": "Podoba je torej, da program SZ (Slovenske zaveze – op. avtorja) ne zajema vseh bistvenih teženj slovenskega naroda ob veliki uri evropske politične zgodovine, ki se približuje. V tem je tudi eden izmed razlogov, zakaj je OF v prvi dobi zmedla glavo skoro vsemu ljudstvu. Dočim namreč tradicionalne stranke razen o obnovitvi stare Jugoslavije in o federaciji niso znale nič drugega povedati o slovenskem vprašanju, je komunistična OF ljudski instinkt o potrebi popolne rešitve slovenskega vprašanja po sedajnji vojni znala sijajno propagandno-taktično izrabiti."⁶⁵⁰ Pri tem velja poudariti, da so se ti "stražarski" očitki vodstvu SLS, da jih je zaradi strankinega "nepravilnega" stališča do nacionalnega stališča prehitela OF, niso toliko pojavljali v času, ko se je to vprašanje v katoliškem taboru dejansko razčiščevalo, temveč so plod kasnejših opazanj, ko je postalo vprašanje OF sploh aktualno za strankino vodstvo in je bil to le eden izmed argumentov, s katerim so "stražarji" skušali napraviti svoja stališča za še verodostojnejša.

IV.

V vodstvu SLS so po Ehrlichovi smrti, ki je sovpadala z dokončno potrditvijo oktobrske Natlačnove odlo-

⁶⁴⁸ DLRS, knjiga II/23. Izvršni odbor OF o justifikaciji Lamberta Ehrlichja 27. maja 1942. O umoru glej Tamara Griesser Pečar, Umor profesorja Lamberta Ehrlichja. Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba 2002, str. 309–314.

⁶⁴⁹ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 221.

⁶⁵⁰ AS 1931, Šmajd, a. e. 270–271.

čitve v programu Slovenske zaveze, precej dobrohotneje ocenjevali (za razliko do prej!) njegovo dejavnost: "Mor-da je v zadnjem času s svojo skupino nekoliko preveč poudarjal srednjeevropsko orientacijo Slovencev, ne da bi bil s tem hotel jugoslovansko slabiti, poudarjal je predvsem neposredno zvezo s severnimi Slovani, češ da drugače slovenske meje ne bodo nikoli varne."⁶⁵¹ Toda pri tej pokroviteljski oceni Ehrlichovih prizadevanj so zamolčali njegovo ključno zahtevo, da rešitev slovenskega narodnega vprašanja lahko temelji le na vzpostavitvi slovenske državne suverenosti. O tem, kdaj naj bi prišel Ehrlich do tega spoznanja, obstajata dve inačici, po prvi naj bi se to zgodilo že na pariški mirovni konferenci leta 1919, kjer je osebno spoznal mehanizme delovanja svetovne diplomacije ter se je lahko prepričal, kako smo Slovenci malo poznani v svetu.⁶⁵² Čeprav je na podlagi pariških izkušenj Slovence in Slovenijo skušal čimbolj predstaviti mednarodni javnosti (izdajal je celo poseben list v francoščini) in je hkrati pošiljal Slovence na študij v tujino, predvsem Francijo (prvi je bil Alojzij Kuhar, ki je kasneje veljal za osrednjega poznavalca mednarodnih zadev v katoliških vrstah), pa se zdi verjetnejša domneva, da se je zamisel o nujnosti vzpostavitve slovenske države izoblikovala postopoma. Prvič naj bi se med politiki v katoliških vrstah zastavilo vprašanje smiselnosti obstanka v jugoslovanski državi po uvedbi šestojanuarske diktature,⁶⁵³ čeprav sta že pred tem o slovenski državi razmišljala Božo Vodušek⁶⁵⁴ in Anton Novačan.⁶⁵⁵ Svoje videnja slovenstva je Ehrlich najbolj izčrpno in poglobljeno razložil študentom v pridigi na Višarjah poleti 1933. Tega dogodka se je Mirko Javornik spominjal: "Tam, vrh mejnika naših treh sužnosti, je tedaj boječe, celo ob odporu najbolj zatiranih, vstajala misel o samostojni in združeni Sloveniji."⁶⁵⁶ Ob tem

⁶⁵¹ AS 1660, Cankar, f. 7. Situacijsko in politično poročilo z dne 13. VI. 1942.

⁶⁵² Tine Duh, Višarsko slovenstvo (Ehrlichova vizija slovenske bodočnosti). Čuješ, str. 148–149 (dalje Duh, Višarsko slovenstvo).

⁶⁵³ Jurčec, Skozi luči in sence (III), str. 289–308.

⁶⁵⁴ Boris Paternu, Voduškov poseg v jugoslovansko vprašanje. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana: Slovenska matica 2000, str. 121–126.

⁶⁵⁵ Igor Grdina, Novačanove ideje o slovenski republiki. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana: Slovenska matica 2000, str. 127–142.

⁶⁵⁶ Javornik, Pero in čas II, str. 317–318.

je seveda potrebno povedati, da je bil to čas največjega pritiska šestojanuarske diktature na katoliško gibanje v Sloveniji (razpust Prosvetne zveze in Krekove mladine, Koroščeva internacija, šenčurski proces itd.).⁶⁵⁷ Iz odpora proti tedanjim razmeram je tedaj nastalo pravo punktacijsko gibanje po vsej Jugoslaviji, ki je zahtevalo ukinitve diktature in federalizacijo države, kar se je v Sloveniji izrazilo v slovenski deklaraciji, tako da je Ehrlichova višarska pridiga v veliki meri odraz tedanjega splošnega razpoloženja.

Čeprav je Ehrlichov pogled na slovenstvo dozorel že pred vojno, to ni pomenilo, da se je v tistem času zavezal za razbitje jugoslovanske države. Leta pred okupacijo so bila zaradi mednarodnih okoliščin zelo nenaklonjena celo uresničitvi slovenske avtonomije v jugoslovanskem okviru, česar so se slovenski politiki na čelu s Koroščem in nato Kulovcem zavedali in teh pobud, čeprav se jim seveda niso odrekli, niti niso pretirano izpostavljali, zlasti še ko so bili v vladi. Zato je bil v tem pogledu Ehrlich pragmatik, kajti zavedal se je, da se taka vprašanja rešujejo le ob večjih mednarodnih prelomnicah, kar pa ni pomenilo, da tedaj ni spremljal mednarodnega dogajanja ter razvijal svojih stališč do rešitve slovenskega vprašanja. Prelomni trenutek je nastopil z okupacijo in razkosanjem, ko je jugoslovanska država de facto razpadla. Po njegovem prepričanju je tedaj nastopil primeren čas za vzpostavitev slovenske državnosti. Tako je Pavle Verbic v pismu Ivanu Casermanu 14. februarja 1962 zapisal: "Ehrlich je bil vedno realist in dokler je bila Jugoslavija, je videl smisel oz. pravilnost slovenske borbe za samoupravo. Ko je ta razpadla, je predlagal samostojno slovensko vlado za vodstvo med vojno. Za bodočnost pa je predlagal v skladu s tedanjo 'blokovsko' miselnostjo vključitev Slovenije v Intermarij, kjer bi bila možna ev. še tesnejša zveza med Slovenci, Hrvati in Srbi".⁶⁵⁸ Da je bil dejanski razpad jugoslovanske države in morda še bolj način, kako se je to zgodilo,

⁶⁵⁷ Jure Gašparič, *Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935*. Doktorska disertacija. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2006, str. 138–160.

⁶⁵⁸ Nadškofijski arhiv Ljubljana (dalje NŠAL). Zbirka dr. Lamberta Ehrlicha (dalje Ehrlich), f. 110/A.

o čemer se je Ehrlich na svoji odisejdi po Jugoslaviji lahko tudi na lastne oči prepričal, prelomnega pomena za njegovo odločitev, priča tudi "stražarsko" delovanje v času pred okupacijo. Po pričevanju Stanka Juneža so "stražarji" v celoti podpirali Koroščevo politiko in se niso v pogledu na slovensko vprašanje bistveno razlikovali od drugih katoliških skupin. Še ob dogodkih tik pred okupacijo (puč) in ob napadu na Jugoslavijo je "prišla Stražina jugoslovanska zavest do izraza." Tako so se tudi stražarji javljali med prostovoljce za obrambo ter je Straža "v opravičilo tako hitrega poraza Jugoslavije (...) navajala Francijo, ki je vendar velesila in je kljub temu tako hitro kapitulirala pred nacistično Nemčijo."⁶⁵⁹ Šele po Ehrlichovi vrnitvi v Slovenijo je bil maja 1941 v Ljubljani pri jezuitih na njegovo pobudo študijski tečaj za študente, kjer je predavanje o slovenstvu po Jurčecem spominu izzvenelo v klic "Nikdar več Jugoslavije!"⁶⁶⁰ Od tu tudi pogoste kritike na račun nagle spremembe "stražarskega" odnosa do nacionalnega vprašanja, ki so mu očitali konjunktornost in nenačelnost, čeprav geneza razvoja vendarle kaže, da je imel ta "preobrat" globlje korenine. Do oblikovanja programa septembra 1941 je Ehrlichovo stališče utrjevalo tudi dogajanje v prvih mesecih po okupaciji (vesti o razmerah na Hrvaškem in Srbiji, nacistična etnocidna politika do Slovencev).

V.

Po tej umestitvi Ehrlichove pobude je seveda potrebno predstaviti tudi njegov pogled, zajet v "Slovenskem problemu". Pri njegovi razčlembi se bom najprej osredotočil na njegov dodatek oz. zadnji del, objavljen v prilogi, ker je pomemben za razumevanje Ehrlichovega pogleda na slovensko narodno vprašanje v tistem času. V njem je postavljena zahteva po osvoboditvi vseh Slovencev izpod tuje oblasti ter združitve vseh slovenskih pokrajin v slovensko državno enoto (edinico). Kaj naj bi

⁶⁵⁹ AS 1931, Akademski klub "Straža". Referat Stanka Juneža, a. e. 324–330.

⁶⁶⁰ Ruda Jurčec, "Jugoslaviam esse mutandam..." ali: "Sloveniam esse moriendam...". Sij slovenske svobode, 31. 3. 1974, št. 4 (leto V), str. 7.

ta enota zajemala, pa Ehrlich, sicer na drugem mestu, piše: "Slovenci prebivajo na ozemlju, čigar severna črta je danes približno označena: Pontablja, Beljak, Št. Vid, Djekše, Lavamint, Lučane, Špilje, Št. Gothard. Na zahodu: Pontablja, Videm, Oglej. Na vzhodu: Raba, Varaždin, Sotlja, Kolpa, Reka, Istra, Trst."

V nadaljevanju je ponudil tri različice uresničitve. Po prvi naj bi Slovenija tvorila s Hrvaško in Srbijo zvezo južnoslovanskih držav – Jugoslavijo, v taki obliki, da se ji bo lahko priključila tudi Bolgarija. Druga možnost, ki jo je Ehrlich predlagal, je bila zveza severnih in južnih slovanskih držav. Ta konfederacija vmesne Evrope med Baltikom, Jadranom in Egejskim morjem je bila kasneje poimenovana tudi z imenom Intermarij, čeprav je Ehrlich poudarjal predvsem zveze med Slovani. Če pa se brez slovenske krivde bi ne uresničila nobena od teh konfederacij, naj bi postala po Ehrlichovih izvajanjih: "Slovenija samostojna država, prava Švica Vzhodne Evrope, kot kulturna in gospodarsko-prometna vez med zapadno, srednjo in vzhodno Evropo ter Balkanom, z mednarodno zajamčeno nevtralnostjo in nedotakljivostjo."

Če se osredotočimo na za nas osrednje vprašanje, je potrebno poudariti še Ehrlichov poseben poudarek, da gre v prvih dveh primerih za konfederativno načelo, ki jamči lastno državnost vsakemu narodu, članu te zveze. V zaključku Ehrlich poudarja še dve misli, ki jih velja povzeti v celoti. In sicer v prvi ugotavlja, da "Slovenski program izhaja iz dveh predpostavk, od katerih je odvisna sreča nove Evrope: da mora za vedno izginiti iz evropskega obličja prusovska zamisel nemškega rajha in da je treba iz vmesnega evropskega prostora odstraniti vzroke političnih, gospodarskih in kulturnih motenj, ki se je zaradi njih zrušila habsburška monarhija in versajski sistem nasledstvenih držav." K temu je dodal še drugo točko, v kateri je zapisal: "Načela o ravnopravnosti vseh narodov, vsebovano v Atlantski izjavi so jamstvo, da bo takrat tudi slovenski narod končno dobojeval svojo tisočletno narodno pravdo." Tu velja opozoriti, da gre za enako razumevanje Atlantske listine kot pri slovenskih komunistih, medtem ko so v Slovenski zavezi poudarjali, da so v bistvu pri omembi samoodločbe narodov v atlantski listini mišljene države in ne

posamezni narodi. Tako npr. so iz Ljubljane naročali v London: "Pokažite, da oceanski pakt (mišljena je Atlantska izjava – op. avtorja) nikakor ne govori o "narodih" v smislu naše terminologije, marveč zahodne, tj. narod – država."⁶⁶¹

Conditio sine qua non Ehrlichovega razmisleka o slovenskem nacionalnem vprašanju je bil, kot je že bilo rečeno, vzpostavitev slovenske državne suverenosti, medtem ko je vprašanje, v kakšnih okoliščinah in v kakšnih naddržavnih povezavah je dosegljivo, puščal odprto.

Prva od predvidenih inačic, to je južnoslovanska zveza oz. Jugoslavija skupaj z Bolgarijo, je bila podobna stališču SLS, sprejetem 13. septembra 1941, seveda s ključnim popravkom, da gre za konfederativno obliko, ki dopušča državnost posameznih narodov. Kot je bilo pred tem omenjeno, Ehrlich ni bil načelno protijugoslovansko usmerjen, priznaval je tudi pravilnost slovenske opredelitve za Jugoslavijo leta 1918. Tako ni naključje, da je tudi v drugi inačici, o kateri bo govora v nadaljevanju, to je v srednjeevropski zvezi, predvideval znotraj celotne konfederacije, ki bi segala od Baltika do Egejskega morja, možnost še tesnejših povezav med južnoslovanskimi narodi. Ker je predvideval, da bi bila ta konfederacija urejena po vzoru britanskega imperija, je v njenem okviru dopuščal "neko ožje državno-pravno sožitje (...), kakor npr. tvorijo v okviru Britanskega imperija indijske države skupno Indijo." Po drugi strani je vendarle res, da je, vsaj po navedbah nekaterih njegovih somišljenikov, imel določene zadržke do pravoslavnega sveta, toda ne toliko zaradi načelne konfesionalne razlika (v dvajsetih letih se je npr. zelo zanimal za pravoslavlje), temveč predvsem zaradi stališča srbske pravoslavne cerkve do podpisa konkordata in nasploh do katoličanov v Jugoslaviji.⁶⁶² Tako ga je dejansko najbolj oddaljevala dvajsetletna izkušnja s srbsko hegemonijo, ki

⁶⁶¹ AS 1660, Cankar, f. 7.

⁶⁶² Omeniti velja, čeprav gre za osamljeno stališče, mnenje "stražarja" Poldeta Čopa v pismu Rudolfu Čuješu 26. decembra 1966 (NSAL, Ehrlich, f. 110/B), da Ehrlichu "ni bilo prav, da živimo skupaj s pravoslavci." Tu je potrebno omeniti njegovo mnenje, da ni šlo za apriorno nasprotovanje, saj je bilo to posledica "pogrevanja konkordata in raznih bojev s Srbi in bi le rad, da bi živeli kje drugje."

jo je v "Slovenskem problemu" opisal z besedami: "Ako se je v pretekli Jugoslaviji velika zgodovinska napaka Avstro-Ogrske monarhije ponovila v obliki velesrbske hegemonije in se je vsled tega prepad med Srbi in Hrvatimi posebno poglobil do smrtnega sovraštva, je to bila v najmanjši meri krivda voditelja Slovencev in Slovenije sploh. Slovenci sami vkljub najbolj trezni in umirjeni politiki niso mogli v Jugoslaviji uresničiti svoj skromen ideal slovenske avtonomije, ki bi bila državno-pravno priznana in zajamčena."

Tako je iz "Slovenskega problema" razvidno, da je bila v ospredju Ehrlichovih razmišljanj in pozornosti, kot je zapisal, "še bolj evropska in slovenska" zveza severnih in južnih Slovanov, razširjena v veliko unijo kulturno samostojnih narodov in držav, ki bi zajemala Poljsko, zahodno Ukrajino, Češko, Slovaško, zmanjšano Madžarsko, Romunijo, Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Bolgarijo, Grčijo in Albanijo. Kasneje se je za to "vmesnoevropsko", kot jo je imenoval Ehrlich, zvezo ustalil izraz Intermarij. Bistveni namen tega predloga je bil poskus razrešitve problema ozemlja in narodov med Nemčijo in Rusijo na tak način, da bi bila zagotovljena stabilnost področja ter nemoten razvoj narodov tega področja. Čeprav je Ehrlich odklanjal možnost ruskega varuštva, je zanj ključnega pomena odstranitev nemškega vpliva, kjer ne bi bilo prostora za nemško državo. Tako bi avstrijski Nemci sicer sodili v to zvezo, vendar ne bi smeli imeti samostojne države in bi se "moralo odpovedati svoji dosedanji neupravičeni hegemoniji in se za nekaj stoletij morali zadovoljiti s skromno vlogo podreditve višjim evropskim silam in mednarodnim enotam." Ehrlich je tudi menil, da bi se Nemci iz slovenskih predelov, ki so jih v zadnjem stoletju germanizirali ali zasedli, po možnosti pogodbeno izselili. Hkrati je Ehrlich zavračal misel, da bi bil Dunaj lahko glavno mesto te zveze, ker je "obremenjen z zgodovino protislovanskega stremljenja in germanske hegemonije." Za premostitev trenj med posameznimi srednjeevropskimi narodi je Ehrlich predvideval, da bi bila konfederacija urejena po vzoru na britanski imperij (commonwealth), kjer bi ta kot nekakšna "višja upravna sila neposredno mogla varovati interese posameznih edinic."

S tako zasnovano srednjeevropsko zvezo, v kateri je Ehrlich videl rešitev vseh ključnih slovenskih narodnih problemov, se je najbolj približal svoji viziji slovenske bodočnosti, ki jo je zajemal pojem višarsko slovenstvo. Ehrlich je bil namreč prepričan, da ima vsak narod na zemlji svoje poslanstvo, tako tudi slovenski. Iz takega gledanja je izhajala tudi posebna vloga Slovenije, ki jo je izpovedal v pridigi na Višarjah poleti 1933: "Ni naključje, da smo se zbrali prav tukaj, marveč je to božja volja. Božja volja nam tukaj, na Svetih Višarjih, razodeva, kaj je naloga Slovencev na zemlji, kjer živimo. Ob temeljih te svete gore se stikajo tri poglobitna evropska plemena. Njihovi valovi, prihajajoči od juga, severa in vzhoda, bi udarili skupaj prav tu. Romani, Germani in Slovani bi prav tukaj skušali riniti drug drugemu mejnike nazaj. A naši očetje so bili modrejši od vojskovodij in politikov. Namesto mejnika so postavili na ta otok med tremi narodi cerkev. To je edini mejnik v Evropi, ki narodov ne loči, marveč jih združuje. Danes je tak mejnik vsa naša domovina. Slovenija mora biti mejnik, ki druží in veže jug s severom in vzhod z zahodom. Sama ne sme biti ne eno ne drugo ne tretje. Ostati mora mejnik, ki druží kakor Svete Višarje. To je božja volja! To nalogo bo mogla Slovenija izpolnjevati samo v svobodi, ne pod gospodarjem, ki bi sedel bodisi na jugu ali severu, na vzhodu ali na zahodu!"⁶⁶³

Tako bi bila Slovenija zavarovana s severa, od koder je slovenskemu narodu grozila največja nevarnost. Ehrlich je namreč dobesedno zapisal, da je "dejanska namera Germanov: slovenski narod mora med Nemci, Hrvati in Jadransko obalo pri Trstu popolnoma izginiti." Hkrati bi taka konfederativna zveza omogočila tudi vzpostavitev slovenske države, saj bi bili po njegovem mnenju: "v taki soluciji problemi kot n. pr. obnovitev prejšnje Poljske, prejšnje ČSR, prejšnje Jugoslavije, že rešeni." Poleg tega je predvideval tudi pomembno vlogo za Slovence v tej zvezi: "Kot Slovenci, ki opazujemo proti severu in proti jugu ves razvoj nacionalnih peripetij, in kot narod, ki smo zgodovinsko najmanj obremenjeni,

⁶⁶³ Javornik, Pero in čas II, str. 317–318. Tudi Duh, Višarsko slovenstvo, str. 146–147.

ker nismo delali nikdar nobenemu narodu nobene krivice, kot slovenski narod, ki imamo res takorekoč nedolžno število ljudi – saj šteje naš narod nekaj več kot dva milijona ljudi – mislimo, da bi bila prav Slovenija najbolj posrečen sedež take velike evropske unije, saj se na slovenskem ozemlju križajo velike prometne žile: Paris – Orient, Berlin – Balkan, Varšava – Trst.”

Poleg tega je predpostavljaj, da bo “iz vidika take unije lahko postaviti zahtevo po Trstu. Iz vidika same Jugoslavije bo to zahtevo tako iz gospodarskega kakor nacionalnega vidika težko utemeljiti.” To njegovo stališče je sicer v Sloveniji povzročilo nemalo razburjenja in celo botrovalo študijam, ki so dokazovale pomen Trsta za Jugoslavijo, a je po drugi strani tudi res, da so nekatere italijanske kroge glede Trsta skrbele prav take rešitve, kot jo je utemeljeval Ehrlich. Sicer pa iz Ehrlichovega besedila ni povsem jasno komu naj bi Trst pripadel, Sloveniji ali zgolj zvezi. Ehrlich sicer v prvi točki, kjer govori o slovenskem etničnem ozemlju, omenja tudi Trst, toda Kocbek si je septembra 1941 zapisal v dnevnik, da bi naj Ehrlich predvideval Trst kot skupno pristanišče za celotno zvezo in da naj bi bilo pod nadzorom Angležev.⁶⁶⁴

O notranji ureditvi slovenske države je bil Ehrlich v “Slovenskem problemu” dokaj skop in splošen (razvita demokracija, avtonomija pokrajin, zdrava tržna svoboda in socialna pravičnost, kulturno življenje naj temelji na slovenski tradiciji) ter je izvedbo teh načel prepuščal strokovnjakom. Čeprav so bili zelo razširjeni očitki, da naj bi imela zveza katoliški predznak, naj bi imela po Ehrlichu predvsem slovanski značaj. Ehrlichovo slovanofilstvo pa ni temeljilo na (ruskem) panslavizmu, ki ga je odklanjal, temveč na njihovem sodelovanju, tako da bi bila hrbtenica te zveze predvsem povezava med južnimi in severnimi Slovani. Če je bilo za celotno zvezo po Ehrlichu vezivo predvsem slovanstvo, pa so si “stražarji” predstavljali notranjo ureditev Slovenije v skladu s svojimi pogledi, ki jih je npr. izrazil Pavle Verbic 24. junija 1963 v pismu Ivanu Casermanu: “Slovenska država bo morala biti urejena v skladu z vero, s papeže-

⁶⁶⁴ Kocbek, Pred viharjem, str. 127.

vimi enciklikami itd. Ko govorim o tem z ljudmi, ki niso zrasli iz katoliške organizacije, se prestrašijo in mislijo, da je to klerikalizem.”⁶⁶⁵ Tako razmišljanje je izviralo iz prepričanja o popolni zraščeni katoliške vere s slovenstvom tekom stoletij. Tako je bilo v že omenjenem članku “Slovenska misel vzpluj – vrzi se do nebes” zapisano, da “ne sme versko prepričanje postati znova kriterij strankarske opredelitve (“liberalci” in “klerikalci”). Obveljati mora načelo, da je katoliška vera tako dragoce na vrednota za moralno obnovo osebnega, družinskega in družbenega življenja slovenskega naroda, da morajo biti pravice katoliške Cerkve do svobodnega izvrševanja njenega poslanstva v zakonodaji trdno zavarovane proti katerikoli poizkusom izpodkopavanja. Slovenski narod bo dal v novi Sloveniji Bogu, kar je božjega, tudi v znak posebne hvaležnosti za vse nepopisne usluge in vso pomoč, ki mu jo je v stoletjih izkazovala katoliška Cerkev, ko je bil OD VSEH ZEMSKIH SIL ZAPUŠČEN IN TEPTAN.”⁶⁶⁶

VI.

Večina pogledov, zajetih v “Slovenskem problemu”, kaže na Ehrlichovo, že predvojno izoblikovano stališče do slovenskega vprašanja. Njegovo razumevanje geopolitičnega položaja slovenskega ozemlja lahko npr. razberemo že v dokumentu Razsulo slovenskega naroda, ki ga je sestavil na pariški mirovni konferenci leta 1919. Tudi odnos do nemškega ekspanzionizma si je izoblikoval že zelo zgodaj. Zelo odmevna je bila npr. knjiga *Aus dem Wilajet Kärnten* iz leta 1913, pri kateri naj bi sodeloval tudi Ehrlich⁶⁶⁷ in na katero je nato odgovoril Martin Wutte z *Wahrheit über Kärnten* (1914). Prav tako ni bilo novo spoznanje o potrebi vzpostavitve slovenske države (Višarje). Zdi pa se, da se je Ehrlichova zamisel “Slovenskega problema” v dokončni podobi izo-

⁶⁶⁵ NŠAL, Ehrlich, f. 110/B.

⁶⁶⁶ Slovenija in Evropa, št. 4 (leto II), februar 1942.

⁶⁶⁷ Knjiga ni podpisana in je težko natančno ugotoviti, kdo je bil avtor. Med zgodovinarji prevladuje mnenje, da so bili poleg Ehrlicha sodelavci še Janko Brejc, Franc Grafenauer in Franc Smodej.

blikovala šele v času po zasedbi. Po nekaterih njegovih zelo ostro postavljenih zaključkih lahko domnevamo, da so vendarle nastali pod vtisom nacistične politike do Slovencev po zasedbi, ki je po tedanjem splošnem mnenju dokončno potrdilo prepričanje, da nacistično nasilje lahko vodi le k uničenju Slovencev kot posebne etnične enote.

V kakšni meri je Ehrlich črpal ideje za umestitev slovenskega vprašanja v širšo srednjeevropsko problematiko po že znanih zamislih, je povsem natančno težko razvozlati. Vprašanje (pre)ureditve tega prostora je znova postalo aktualno po nemških vojaško-diplomatskih uspehih (Avstrija, Češkoslovaška, Poljska) jeseni 1939, ko se je izkazalo, da je bil versajski sistem nacionalnih držav neustrezen. Ob tem velja opozoriti, da je bila tedaj tudi Sovjetska zveza še zaveznica nacistične Nemčije. To je sililo vlade v Franciji, Veliki Britaniji, Združenih državah Amerike ter v begunskih vladah (Češkoslovaška in Poljska) k ponovnem razmisleku o rešitvi vprašanja. Iz vseh načrtov je nesporno izhajalo, da lahko le tesnejše sodelovanje in povezovanje na vseh področjih dolgoročno okrepi srednjeevropske narode. Tedaj sta bili tako Francija kot tudi Velika Britanija naklonjeni močnemu srednjeevropskemu bloku, ki bi zagotavljal stabilnost v tem delu Evrope. Sicer pa so obstajale glede konkretne izvedbe precejšnje razlike, tako med francoskimi in britanskimi pogledi kot tudi med Poljaki in Čehoslovaki. Kot možna rešitev se je pojavljala tudi ideja o obnovitvi habsburške monarhije, ki jo je zlasti vneto zagovarjal Oto Habsburški. Oglašali so se tudi še drugi privrženci "ancien regime" (npr. bavarski princ Ruprecht).⁶⁶⁸ Mnogi različnih pogledov, od katerih zaradi še povsem nejasnega razvoja dogodkov nobeden še zdaleč ni pred-

⁶⁶⁸ Slovaški politik (tedaj v emigraciji v Parizu) Milan Hodža (o njem več v nadaljevanju) je svaril Seton Watsona, ki je v Britanskem kraljevem inštitutu za mednarodne odnose pripravljaj študije o teh vprašanjih, da pri tem ne gre izenačevati obnove habsburške monarhije z idejo srednjeevropske federacije ter je bil tudi proti alternativni "mali" habsburški inačici. Čeprav je bil Hodža s strani političnega tekmeca Beneša obtoževan za prohabsburško usmerjenost, pa je precej vplival na to, da sta se Seton Watson in Toynbee bolj nagibala k demokratični srednjeevropski federaciji in svarila britansko vlado pred obnovo habsburške monarhije kot rešitvijo srednjeevropskega problema (Pavol Lukáč, Sredoevropanstvo Milana Hodže. Predgovor v: Milan Hodža, Federácia v strednej Európe a iné štúdie. Bratislava: Kalligram 1997, str. 29 (dalje Lukáč, Sredoevropanstvo Milana Hodže).

stavljajl neke dokončne oz. dogovorjene podobe povojne ureditve, je seveda dopuščala možnost za nastanek najrazličnejših kombinacij glede rešitve tega vprašanja. Da je bilo tovrstnih načrtov tedaj, ko razmere še niso bile izkristalizirane, zares mnogo, priča tudi primer patra Kazimirja Zakrajška, ki je avgusta 1941 seznanil s pobudo za samostojno slovensko državo Cavendisha Cannona, v ameriški administraciji zadolženega za srednjo in jugovzhodno Evropo, slednji pa mu je odvrnil, da je to že trinajsti načrt, ki ga je State Department prejel o preureditvi Srednje Evrope po začetku druge svetovne vojne.

Ob dejstvu, da je šlo sicer za interno izmenjavo pogledov, ki pa ni ostala povsem skrita tudi širši mednarodni javnosti, je to vprašanje postalo posredno aktualno tudi za Slovence. Razumljivo je, da so se odmevi na nove razmere pojavili tudi v Sloveniji. V ta kontekst sodi že omenjeni "angleški" načrt, kjer je Korošec sicer vztrajal na Jugoslaviji kot najboljši rešitvi za Slovence, vendar je bil hkrati pozoren na razmišljanja o morebitni preureditvi Srednje Evrope, kjer morda ne bo prostora za jugoslovansko državo. Tako se je kot protiutež avstrijski vlogi v morebitni novi ureditvi Evrope pojavila ideja, po kateri bi bila Združena Slovenija samostojna država kot zaledje Trsta in bi bila pod mednarodnim nadzorom. To možnost je Ehrlich v "Slovenskem problemu" navedel kot tretjo možnost, ki naj bi se uresničila šele, če ne bi bilo možnosti za prvi dve. Kakšna je bila Ehrlichova vloga pri zasnovi tega načrta, ni znano.

V ta čas (1940) sodi tudi Kocbekov članek "Srednja Evropa" v reviji "Dejanje", v katerem sicer ne predlaga konkretnih načrtov o rešitvi tega vprašanja, temveč ugotavlja, da je ključ ureditve bodočega ravnovesja in miru prvenstveno v umiritvi, ureditvi in povezavi Srednje Evrope oz. njenih narodov ter držav.⁶⁶⁹ To kaže, da v razmišljanjih o Srednji Evropi Ehrlich v Sloveniji tedaj ni bil osamljen. Prav tako tudi ideja o potrebi enakopravnosti med srednjeevropskimi narodi seveda ni bila nova. Zamisli o potrebi ureditve srednjeevropskega pro-

⁶⁶⁹ Peter Vodopivec, O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi. Glasnik Slovenske matice 1990, št. 1–2, str. 60–62 (dalje Vodopivec, Kocbek).

stora med Nemčijo in Rusijo so namreč že precej stare in segajo vse v 19. stoletje.⁶⁷⁰

Na Dunaju se je Ehrlich sestajal tudi z Richard N. Coudenhove – Kalergijem, piscem dela Panevropa, ki smo ga pred kratkim dobili tudi v slovenskem prevodu, in je bil seznanjen tudi s tedanjimi njegovimi pogledi. Vendar tudi tega ne bi mogli šteti za neko posebnost, saj je na prvem kongresu panevropske unije sodelovala tudi slovenska delegacija na čelu s Korošcem, med udeleženci pa sta bila tudi Engelbert Besednjak in Andrej Gosar.⁶⁷¹ Tudi kasneje so se v panevropskem gibanju udeleževali različni slovenski izobraženci, tudi iz liberalnih vrst, kar kaže, da je bila sama ideja nadstrankarska.⁶⁷²

Zamisel o konfederaciji med Baltikom in Egejskim morjem je zagovarjal v času prve svetovne vojne že Tomaš G. Masaryk. Svoje poglede je češki državnik nato objavil tudi v svojih spominih "Svetovna revolucija", ki jih je v slovenščino prevedel Ferdo Kozak in so leta 1936 izšli pri Naši založbi v Ljubljani. Kot je razvidno iz glasila "Slovenija in Evropa", je bil z Masarykovim delom seznanjen tudi stražarski krog, tako lahko upravičeno sklepamo, da je Ehrlich svoje zamisli črpal tudi iz tega dela. Masarykova ideja je bila takoj po prvi svetovni vojni še precej živa. Med vojnoma je bila precej prisotna zlasti med Poljaki (npr. Josef Beck) in se je pojavljala tudi v prvih predlogih poljske begunske vlade konec leta 1939, tako da ni presenetljivo, da je bil leta 1944 v Rimu na poljsko pobudo ustanovljen mednarodni klub Intermarium in je bil za njegovega predsednika izbran Ciril Žebot.⁶⁷³

Geopolitično idejo o drugem naravnem (srednjeevropskem) evropskem koridorju od Visle do Soluna,⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Peter Vodopivec, Srednja Evropa. Enciklopedija Slovenije, 12. zvezek, str. 247–248 (dalje Vodopivec, Srednja Evropa – Enciklopedija Slovenije), in isti, Srednja Evropa je, Srednje Evrope ni. Srednja Evropa (zbornik). Ljubljana: Mladinska knjiga 1991, str. 5–6 (dalje Vodopivec, Srednja Evropa).

⁶⁷¹ Ruda Jurčec, Skozi luči in sence (I), str. 291.

⁶⁷² Tako je bil predsednik ljubljanskega odbora Panevropske unije v Kraljevini Jugoslaviji Andrej Gosar, glavni tajnik pa Ferdinand Majaron, ki je bil liberalno usmerjen (Panevropa. Statut Panevropske unije u Kraljevini Jugoslaviji. Beograd 1930 (dalje Statut panevropske unije).

⁶⁷³ Žebot, Neminljiva Slovenija, str. 333–334.

⁶⁷⁴ Gre za geopolitično zamisel, ki predpostavlja, da obstajata na evropskem konti-

ki jo zasledimo v "Slovenskem problemu", je v polemiki z nemškimi geopolitiki, zbranimi okoli Haushoferjevega časopisa *Zeitschrift für geopolitik*, razvil slovaški politik Milan Hodža leta 1931 v delu "Češkoslovaška in Srednja Evropa".⁶⁷⁵ Mednarodno znani slovaški politik, sicer podpredsednik Češkoslovaške republikanske stranke poljedelskega in malokmečkega ljudstva, je svoj pogled najceloviteje predstavil v zadnjem večjem delu "Federacija v Srednji Evropi", ki ga je napisal že v emigraciji ter velja za njegov testament.⁶⁷⁶ Izšlo je v angleščini v Londonu leta 1942. V njem je kot dober poznavalec srednjeevropske problematike, kjer se je precej naslanjal na dela izpred prve svetovne vojne (pomembna zlasti Karl Renner, *Boj avstrijskih narodov za državo* (1902), in transilvanski Romun Aurel Popovici, *Združene države Velike Avstrije* (1906)), si prizadeval tudi za nastanek federacije narodov, ležečih med Nemčijo in Rusijo po zgledu britanskega "commonwealtha".⁶⁷⁷ Kot že v navedeni razpravi iz leta 1931 je bil Hodža tu (oz. sedaj še bolj) kritičen do versajske ureditve, ki ni uspela zadovoljivo rešiti tega vprašanja, posebej še, ker tudi Mala antanta ni bila dovolj celovit odgovor na probleme tega prostora. V svojih pogledih je tudi odločno odklanjal (ruski) panslavizem, se je pa zavzemal za sodelovanje med slovanškimi narodi v Srednji Evropi. Vse to so bile ideje, ki jih zasledimo tudi v Ehrlichovem programu.

Neposrednih vesti o tem, koliko je bil Ehrlich seznanjen z Hodžinimi pogledi nimamo. Hodža se je kot tedanji češkoslovaški minister za kmetijstvo avgusta 1924 sicer udeležil prvega kongresa slovanske agrarne mladine v Ljubljani in imel predavanje z naslovom "Agrarizem in slovanstvo",⁶⁷⁸ vendar je malo verjetno, da bi tedaj navezal stike z Ehrlichom. Več možnosti, da se neposredno seznanil s Hodžinimi pogledi, je imel Ciril Žebot, ki se je po Koroščevi izbiri avgusta 1938 na povabilo češkoslo-

nentnu dva velika vzporedna koridorja s severa na jug. Prvi, zahodnoevropski koridor naj bi povezoval Severno morje s Sredozemskim (Ren - Rona).

⁶⁷⁵ Lukáč, *Stredoevrópanstvo Milana Hodže*, str. 17-18.

⁶⁷⁶ Tone Kregar, *Milan Hodža in Srednja Evropa*. Zgodovina za vse 1999, št. 1, str. 84 (dalje Kregar, Hodža).

⁶⁷⁷ Prav tam.

⁶⁷⁸ Kregar, Hodža, str. 82.

vaške vlade udeležil enomesečnega študijskega tečaja o perečih vprašanih srednje Evrope v Tatranski Lomnici na Slovaškem.⁶⁷⁹ Po idejni plati si Hodža in Ehrlich oz. "stražarji" vsekakor niso bili blizu. Tako so "stražarji" na nekem starešinskem sestanku leta 1942 npr. ugotavljali: "Če se bo namreč res ustvarjal pravičen red, potem bo imel pri tem besedo za Čeha predvsem Hacha in ne Beneš, za Slovake Tiso in ne Hodža in za Srbe Nedić in ne Simović. Ne bi bil namreč "red", če bi bili določeni za oblastnike framazoni in korupcionisti tedaj, kadar je treba uresničevati blaginjo narodov, pošteni ljudje pa tedaj, kadar je treba z narodi deliti trpljenje."⁶⁸⁰ Vendar menim, da pri teh geostrateških vprašanih pri Ehrlichu ni nujno potrebno iskati korenin pri idejno bližnjih ljudeh, kot sta npr. poskušala dokazati Saje in Škerl.⁶⁸¹ Tako se je Ehrlich npr. brez težav naslonil na omenjeno Masarykovo idejo, čeprav med njima ni bilo prav nobene idejne sorodnosti. Tudi zelo malo verjetno dejstvo, da bi se Hodža osebno srečal s "stražarji", še ne pomeni, da ne bi mogel Ehrlich svojih pogledov črpati iz njegovih razprav. Hodža je bil tedaj namreč uveljavljen politik (dopisoval si je npr. tudi s Setonom Watsonom) in je mednarodno zaslovel predvsem s svojim predlogom ekonomske ureditve Srednje Evropa, ki je sicer propadel, a se je v evropski diplomaciji ohranil prav pod njegovim imenom, tj. Hodžov načrt.⁶⁸² Po drugi strani pa je iz Kregarjeve primerjave Hodžovih in Kocbekovih pogledov razvidno, da sta imela, čeprav se nista osebno srečala, skoraj identične ideje o ureditvi Srednje Evrope.⁶⁸³ Torej so bili Hodževi pogledi na Slovenskem vendarle precej znani. Pri tem se postavlja celo vprašanje, če ni bil morda celo Kocbek nekakšen naključni, seveda povsem nenamenski posrednik med Hodžo in Ehrlichom. Kocbek naj bi se po pričevanju Rude Jurčeca srečal tudi s skupino mladih madžarskih aristokratov, ki jim je bila blizu preureditev Srednje Evrope. Baje naj bi bili celo

⁶⁷⁹ Žebot, *Neminljiva Slovenija*, str. 134–135.

⁶⁸⁰ Saje, *Belogardizem* (II), str. 132.

⁶⁸¹ Saje je iskal korenine pri Seiplu in Dolfussu, Škerl pa pri Madžaru Sarmandiju.

⁶⁸² Joachim Kühn, *Föderationspläne im Donaauraum und in Ostmitteleuropa*. München: R. Oldenbourg 1958, str. 87–89 (dalje Kühn, *Föderationspläne*).

⁶⁸³ Kregar, Hodža, str. 88.

dogovorjeni o finančni podpori Kocbekove revije "Dejanje", a kot je pokazal nadaljnji razvoj je pobuda ostala brez otiplivejših rezultatov.⁶⁸⁴

Tudi o vlogi Trsta kot srednjeevropskega okna v svet, s katero so se že v 19. stoletju ukvarjali različni načrtovalci, in njegov hkratni pomen za Slovence, sta bila tedaj dovolj široko poznana slovenski javnosti, čeprav je pri tem potrebno dodati, da so v svojih predvidevanjih mnogokrat gojili, kot opozarja Peter Vodopivec, prevelike upe o njegovem pomenu.⁶⁸⁵ Prav tako ideja o povezavi med južnimi in severnimi Slovani ni bila povsem izvirna, saj so o njej razmišljali že na pariški mirovni konferenci leta 1919. Na podlagi predloga, ki ga je postavila Francija, in je tedaj predvideval povezavo v obliki koridorja med Jugoslavijo in Češkoslovaško, je Matija Slavič celo napisal posebno študijo.⁶⁸⁶ Ehrlich, ki je kot udeležence pariške mirovne konference vse te načrte dobro poznal, je nato to zamisel le še radikaliziral in postavil zahtevo, da med južnimi in severnimi Slovani ne sme biti prostora za nemško državo.

VII.

Za Ehrlichovo opredelitev srednjeevropske zveze kot prednostnega načrta za uresničitev slovenskega vprašanja je bila pomembna njegova ocena tedanjega mednarodnega razvoja, ki je v mnogih pogledih preureditve srednje Evrope kazala, da bo šel razvoj morda v to smer. Kljub temu se postavlja vprašanje, če je bil Ehrlichov predlog tudi še v času, ko so bila vprašanja odprta in aktualna, dejansko uresničljiv v predstavljeni obliki. Ehrlichova zamisel ureditve vmesne Evrope, kot je bilo že omenjeno, med vodilnimi slovenskimi politikami v emigraciji, za razliko od tržaške t. i. angleške inačice, namreč ni doživela pomembnejšega odmeva. Tudi v

⁶⁸⁴ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 232–233.

⁶⁸⁵ Peter Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci. Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz), str. 49–62.

⁶⁸⁶ Matija Slavič, *Koridor med Jugoslavijo in Češkoslovaško*. Matija Slavič, *Naše Prekmurje (Zbrane razprave in članki)* (druga, dopolnjena izdaja). Murska Sobota: Pomurska založba 1999, str. 20–22.

razpravljanih zaveznikov o teh vprašanjih ni nikjer zaslediti omembe Ehrlichovega načrta. Zdi se, da je Ehrlichov načrt doživel podobno usodo, kot jo je kasneje spomenica njegovega zvestega učenca Cirila Žebota, ki jo je iz Rima naslovil na britansko zunanje ministrstvo. Alojzij Kuhar se je slednjega dogodka v pismu prijatelju Franu Erjavcu 15. februarja 1950 spominjal: "Na Foreign Officeu, kamor so te spomenice dobili, kakor dobijo vsak papir, natiskan kjerkoli na zemeljski obli, so mi takrat rekli, da je "sicer zanimivo zbirati razne "views" (point de vue), toda oni bi prijateljsko povedali, da jih je preveč, da bi mogli koristiti in da napravijo vtis, da ne vemo, kaj hočemo, kar je (je dejal) za narod od poldruga milijona lahko usodno."⁶⁸⁷

Vsekakor je že dejstvo, da slovenski politiki v emigraciji niso podpirali Ehrlichovih zamisli, gotovo vplivalo na omejeno možnost njene uresničitve, vendar pa velja opozoriti tudi na ugotovitev v nekem poročilu iz junija 1942, ki pravi, "da gre tendenca v smeri združevanja v velike državne komplekse, ne pa v smeri razbijanja na še manjše državne celote".⁶⁸⁸ Tak razvoj so dejansko nakazovali začetki povezovanja med Poljsko in Češkoslovaško ter Jugoslavijo in Grčijo. Tudi drugi načrti (npr. Hodžin) so večinoma predvidevali le združevanje že obstoječih držav. Tudi meje slovenske države so bile v "Slovenskem problemu" zelo ambiciozno načrtane. Slovenija naj bi se iz bivšega jugoslovanskega dela, ki je meril okoli 16.000 km² po teh predvidevanjih povečala na skoraj 39.000 km² ter bi imela približno tri milijone prebivalcev, od tega milijon in 250.000 neslovenskega rodu. Prav tako je sodil med težje uresničljive poseben pomen Slovenije v novi evropski ureditvi, ki ga je Ehrlich poudarjal.

Na koncu lahko ugotovimo, da so bile Ehrlichove predpostavke mednarodnega razvoja v določenem trenutku in v nekaterih pogledih sicer aktualne, vendar se kasneje niso uresničile. Njegova predvidevanja glede poti uresničevanja slovenskega nacionalnega vprašanja se tako niso izpolnila. V mnogih vidikih je Ehrlich izhajal iz

⁶⁸⁷ Dr. Alojzij Kuhar, Avtobiografija. Pogledi, november 2001, št. 50–51, str. 26.

⁶⁸⁸ AS 1660, Cankar. f. 7.

pogledov, ki so bili v taki ali drugačni obliki že znani (tako npr. glede splošne zasnove Srednje Evrope, ideje o zvezi med Baltikom in Egejskim morjem, povezave med severnimi in južnimi Slovani, vloge Trsta za srednjeevropski prostor in za Slovence itd.), kar pa nikakor ne pomeni, da v svojih izvajanjih ni bil hkrati tudi izviren. V svojih pogledih je slovensko problematiko skušal vpeti v širši mednarodni vidik (podobno so pred vojno sicer poskušali že tudi slovenski komunisti), kot je npr. zapisal, da "zveza S Slovanov z J Slovani ni potrebna le za varnost slov. naroda, ampak ima evropski in svetovni pomen." Ključen kakovostni premik v slovenski nacionalni misli je vsekakor pomenilo njegovo odločno zavzemanje za samostojno slovensko državo, čeprav je res, da je v prav vseh primerih predvideval tudi tako ali drugačno obliko naddržavne povezave in tudi glede same ideje samostojne slovenske države ni bil povsem prvi (Božo Vodušek, Anton Novačan) je bila njegova zamisel najbolj načrtno izoblikovana in utemeljena kot temeljno izhodišče (*conditio sine qua non*). Takega ga je umestil tudi kot samostojno vprašanje v širšo mednarodno problematiko z namenom, da ga predstavi odločujočim mednarodnim dejavnikom. Ehrlichova zamisel med drugo svetovno vojno je bila tudi edina alternativa jugoslovanski rešitvi slovenskega nacionalnega vprašanja, vse ostale nejugoslovanske inačice so bile mišljene zgolj kot zasilne, če Jugoslavije ne bi bilo več mogoče obnoviti.

Priloga:

Slovenski problem⁶⁸⁹

1) Slovenci prebivajo na ozemlju, čigar severna črta je danes približno označena: Pontablja, Beljak, Št.

⁶⁸⁹ Dokument se nahaja v AS 1931, Furlan (a. e. 6640–6642) in gre za njegovo prvo objavo v neokrnjeni izvorni obliki, kot ga je Ehrlich poslal v tujino. Različica dokumenta v NUK-u ne vsebuje drugega dela dokumenta. Tudi prva dela nista povsem identična, razlikujeta se predvsem v nekaterih jezikovnih in slogovnih niansah, deloma pa tudi vsebinsko. Tako je različica iz NUK-a daljša za dve točki. Dodatki, ki jih dokument, poslan v tujino (iz Furlanovega arhiva) ne vsebuje, so posebej označeni z *.

Vid, Djekše, Lavamint, Lučane, Špilje, Št. Gothard. Na zahodu: Pontablja, Videm, Oglej. Na vzhodu: Raba, Varaždin, Sotlja, Kolpa, Reka, Istra, Trst.

2) To ozemlje je bilo v zadnjih stoletjih večinoma pod Avstro-Ogrsko, mali del Slovencev je bil pod Italijo.

3) Po razpadu Avstro-Ogrske se je to ozemlje razkosalo, tako da sta dve tretjini bili v Jugoslaviji, Goriško-Primorska pod Italijo, Koroška pod nemško Avstrijo, del Prekmurja pa pod Madjarsko.

4) Razpad Avstro-Ogrske je bil posledica enostranske, nemške šovinistične hegemonije nad slovenskimi narodi. Ozkosrčna, nemško usmerjena politika Dunaja je kakor dinamit razgnala slovanske narode. Federalizacija v smislu narodno-avtonomnih zveznih držav bi morda bila Avstro-Ogrsko rešila.

5) Ob razpadu Avstro-Ogrske je bila za Slovence edina rešitev priključitev k Jugoslaviji in značilno je, da je prav od severne slovenske meje prišel veliki voditelj Slovencev, dr. Anton Korošec, ki je na svetovnem odru dunajskega parlamenta prebral jugoslovansko deklaracijo. V Slovencih je bila ideja jugoslovanske rešitve najbolj živa in najbolj živo občutena. Isti voditelj je prav prav vso dobo med prvo in drugo svetovno vojno jugoslovansko idejo v plemeniti obliki avtonomnega kulturnega razvoja Srbov, Hrvatov in Slovencev državno-politično najbolj iskreno in modro zastopal.

6) Ako se je v pretekli Jugoslaviji velika zgodovinska napaka Avstro-Ogrske monarhije ponovila v obliki velesrbske hegemonije in se je vsled tega prepad med Srbi in Hrvati posebno poglobil do smrtnega sovraštva, je to bila v najmanjši meri krivda voditelja Slovencev in Slovencev sploh. Slovenci sami vkljub najbolj trezni in umerjeni politiki niso mogli v Jugoslaviji uresničiti svoj skromen ideal slovenske avtonomije, ki bi bila državno-pravno priznana in zajamčena.

7) Nova svetovna vojna je prevrgla tekom desetih dni jugoslovansko državo in slovenski narod se je znašel že v prvih dneh te vojne popolnoma izoliran in zapuščen od središča države, ker so Hrvatje mesto jugoslovanske zastave dvignili prapor hrvatske države.

8) Posledica tega razsula je za Slovence trenutno popolna katastrofa. Polovico vsega slovenskega ozemlja

so Nemci z brutalno silo ne samo zasedli, ampak tudi anektirali in ga proglasili za germanska kulturna tla. Vsaka sled slovenske kulture v šoli, časopisju, upravi in celo v cerkvi je popolnoma izbrisana. Slovenska duhovščina in svetna inteligenca je pregnana in germanska brutalnost izvaja germanizacijo po receptu starih barbarskih Asircev, s silo preko noči preseljuje vas za vasjo, dolino za dolino, v živinskih vagonih na tisoče in tisoče Slovencev in jih razmetava v Srbijo, Bosno, na Sever v Šlezijo, Brandenburg in najrazličnejše nemške pokrajine. Kakor prah in smeti meče nemški Nero slovenske množice in jim pri tem oropa vse hiše, vse sramotno trga otroke od staršev, žene od mož, itd.

9) Ta doživetja so nam prikazala v popolnoma jasni luči resnične in dejanske namere Germanov. SLOVENSKI NAROD MORA MED NEMCI, HRVATI IN JADRANSKO OBALO PRI TRSTU POPOLNOMA IZGINITI.

10) Manjše zlo je usoda Slovencev v takozvani ljubljanski pokrajini, ki obsega samo petino slovenskega ozemlja in ki so jo proti mednarodnem pravu anektirali Italijani; ta aneksija je bila trenotek rešitev slovenskega jedra v "ljubljski pokrajini", je italijanska vlada pustila Slovencev slovensko kulturno življenje (gojitev jezika), čeprav je oblast kot taka v rokah italijanskih komisarjev, katerih postopanje ni vedno na višku plemenitosti. *Italijanska oblast se zaradi posamičnih nesmiselnih akcij komunistične "osvobodilne" fronte znaša nad CELOKUPNIM prebivalstvom. Postopna italijanizacija in fašizacija (uvredba GIL-a, fašistični pozdrav po uradih in šolah, opuščanje slovenščine v uradnem poslovanju itd.) kaže nadalje na to, da se italijanske oblasti ne drže avtonomnega statuta za "ljubljsko pokrajino". Vkljub vsemu je vendar italijanska okupacija neprimerno znošnejša od nemške, ki hoče z vsemi sredstvi izbrisati sleherno sled slovenstva.

11) Nadalje moramo v čast Italije poudariti, da je v "ljubljski pokrajini" odprla takorekoč azil za 30.000 beguncev, ki so pribežali iz nemške okupacije.

II.

12) Na slovensko bodočnost je treba gledati v luči dosedanje zgodovine slovenskega naroda. Mirovna konferenca v Parizu je skušala rešiti problem srednje in južno-vzhodne Evrope z ustanovitvijo nacionalnih držav. Načelo je bilo v jedru dobro, manjkala pa je glavna osnova za to rešitev: **MEDSEBOJNA OBVEZNA POVEZANOST TEH DRŽAV V SVRHO SAMOOBRAMBE**. Manjkala je mednarodna višja sila, ki bi v teh državah preprečevala **USODNA NOTRANJA TRENJA** in ki bi jih družila v skupnost proti dvema absolutističnima velesilama: proti prusovskemu nemškemu rajhu in boljševiški Rusiji.

13) Zato so se v teh nacionalnih državah pojavljale nevarne rušilne tendence. Divjala je borba med Poljaki in Ukrajinci, med Čehi in Nemci, Čehi in Slovaki, Srbi in Hrvati, med Romuni in Madjari. Vse te države so obnovile napako stare Avstro-Ogrske: Poljaki, Čehi, Srbi, Madžari, Romuni so tlačili druge narode v svojih lastnih državah.

14) Svetovno-zgodovinska napaka mirovne konference v Parizu je bila ustanovitev male nemške Avstrije, ker je omogočila prusovski Nemčiji vsidrati se s svojo propagando na Dunaju, ki je v prometnem, gospodarskem in zgodovinskem oziru središče Podonavja. Nacionalne države niso imele svoje naloge, da bi bile pritegnile Avstrijo z Dunajem v svoje interesno območje in bi tako ustvarile obrambni blok proti Nemčiji.

15) Slovenci, ki bivamo na severni črti Jugoslavije ob germanski meji, čutimo, gledamo usodni razvoj naših severnih sosedov Nemcev in vemo iz zgodovinskega instinkta, sedaj pa iz neposredne izkušnje zadnjih dni, da ima severni nemški rajh v Podonavju, dokler kot tak obstoji, ključ naše usode v svojih rokah. Vemo in čutimo, da je treba **SLOVENIJO ZAVAROVATI S SEVERA**, od juga nam nevarnost ne preti.

16) Naša življenjska teza se glasi: **MED SLOVENCMI IN MED SEVERNIMI SLOVANI NI PROSTORA ZA NEMŠKO DRŽAVO**, če hočemo varno živeti. Med nami in Severnimi Slovani mora biti živa **DRŽAVNO-PRAVNO UGOTOVLJENA VEZ**, naše območje mora segati do Bratislave, t. j. do naših bratov Slovakov in Čehov.

17) TA ZVEZA SEVERNIH SLOVANOV Z JUŽNIMI SLOVANI pa ni potrebna samo za varnost slovenskega naroda, ampak ima (evropski in s tem svetovni pomen). Dve svetovni vojni sta vsemu svetu, ne samo evropskim narodom na krvav način dokazali, da je v sredi Evrope barbarski prusovsko-germanski nestvor, ki je odvrnil od nadnarodne univerzalistične federativne koncepcije srednjeevropskega krščanskega občestva in si je postavil za nalogo pregnati zahodne Slovane z njihove grude, ali jih oklati, ali jih vsaj zaslužniti kot helote. Proti temu barbarizmu, ki se mu je vdinjala 80 milijonska nemška masa, je treba postaviti po robu trdno in močno bariero, ki bo segala od severnega in vzhodnega morja, do Jadranskega in Egejskega morja in ki bo družila Poljake, Čeha, Ukrajince, Slovake, Madžare, Slovence, Hrvate, Srbe, morda še Romune, Bolgare in Grke v veliko mednarodno državno sožitje oz. V VELIKO UNIJO KULTURNO SAMOSTOJNIH IN NARODOV IN DRŽAV. Ta vmesni evropski življenjski prostor si hočejo narodi, ki živijo na tem prostoru, sami urediti in ne rabijo zato niti nemškega, niti ruskega varuštva. Omenjeni narodi so sposobni za tako ureditev, ako se združijo v veliki nadnarodni ideji skupne krščanske omike in si ustvarijo za skupne zadeve upravno središče in upravne organe.

18) Ta velika srednjeevropska (bolje "vmesnoevropska") unija, ki bi bila organizirana analogno kot Britski imperij, bo razumela potrebo svojega nastanka in obstoja, ker so jo izkušnje dveh svetovnih vojn do temelja izučile, in ker samo v taki uniji najdejo varnost in zagotovitev obstoja slovanski narodi, ki prebivajo na tem prostoru.

19) Slovenci, ki smo prav na sredini tega razburkanega vmesnoevropskega prostora pred vratmi Trsta, čutimo, da je treba postaviti mesto osi Berlin – Rim, os Gdansk, Varšava, Praga, Dunaj, Ljubljana, Zagreb, Beograd, Solun. Samo v taki res evropski koncepciji bodo mogli najti sožitje Poljaki in Ukrajinci, Čehi in Slovaki, Srbi in Hrvatje itd., ker bo ta višja upravna sila neposredno mogla varovati interese posameznih edinic.

20) Avstrijski Nemci z Dunajem spadajo brezpogojno v to veliko unijo. Toda Nemci se bodo morali odpovedati svoji dosedanji neupravičeni hegemoniji in se za

nekaj stoletij zadovoljiti s skromno vlogo podreditve višjim evropskim silam in mednarodnim enotam. Avstrijski Nemci nikakor v tej uniji ne morejo tvoriti samostojne države, ampak se morajo prideliti deloma severnim, deloma južnim Slovanom. Iz tistih slovenskih predelov, ki so jih Nemci germanizirali ali zasedli v zadnjem stoletju, naj bi se pravi Nemci po možnosti pogodbeno izselili.

21) Dunaj v nikaki kombinaciji NE MORE BITI GLAVNO MESTO TE VELIKE UNIJE, ker je obremenjen z zgodovino protislovanskega stremjenja in germanske hegemonije.

22) Kot Slovenci, ki opazujemo proti severu in proti jugu ves razvoj nacionalnih peripetij, in kot narod, ki smo zgodovinsko najmanj obremenjeni, ker nismo delali nikdar nobenemu narodu nobene krivice, kot slovenski narod, ki imamo takorekoč nedolžno število ljudi – saj šteje naš narod nekaj več kot dva milijona ljudi – mislimo, da bi bila prav Slovenija najbolj posrečen sedež take velike evropske unije. Saj se na slovenskem ozemlju križajo velike prometne žile: Paris – Orient, Berlin – Balkan, Varšava – Trst, itd.

23) Kot federativne članice te velike unije bi mogle figurirati Poljska, zahodna Ukrajina, Češka, Slovaška, zmanjšana Madžarska, Romunija, Slovenija, Hrvaška, Srbija, Bolgarija, Grčija, Albanija.

24) V taki soluciji so problemi kot n. pr. obnovitev prejšnje Poljske, prejšnje ČSR, prejšnje Jugoslavije že rešeni. Jasno je, da je n. pr. Srbom, Hrvatom in Slovencem neko ožje državno-pravno sožitje, ako jim to kaže, v okviru unije zelo lahko možno, kakor n. pr. tvorijo v okviru Britanskega imperija indijske države skupno Indijo.

25) Iz vidika take unije bo lahko postaviti zahtevo po Trstu. Iz vidika same Jugoslavije bo to zahtevo tako iz gospodarskega kakor nacionalnega vidika težko utemeljiti.

26) Ta unija bi merila ca. 1,200,000 km² in bi štela nad 100 milijonov ljudi. Imela bi edinstven položaj. Imela bi izhod na štiri morja: Gdansk, Trst, Solun, Varna. Imela bi velike plovne reke in kanale (Donava, Visla, Odra, Sava, Vardar), imela bi vse glavne rudnike in surovine (železo, baker, premog, itd.), imela bi bogate žitne

predele (Poljska, Morava, Banat, itd.), imela bi do viška razvito industrijo z vsemi napravami in vsem potrebnim strokovno kvalificiranim osebjem (posebno češkim), imela bi najlepše turistične in letoviške predele (razširjena alpska Slovenija, Dalmacija, itd.)

27) Ta unija bi predstavljala blok transverzalne Evrope, ki bi miroljubno in prijateljsko družila zahodne demokracije z ruskim vzhodom.

28) Kako naravna in rešilna, v evropski zgodovini in sedanjem položaju utemeljena je zamisel take unije, sledi iz tega, da so n. pr. zastopniki Poljske, ČSR, Jugoslavije in Grčije na kongresu MUD v Washingtonu sklenili resolucijo, naj po sedanji vojni ti narodi tvorijo veliko federacijo od Baltika do Jadrana in Egeja. S tem so poudarili isto koncepcijo.

29) Če bi do te unije ne prišlo, bo ostalo vprašanje vmesne Evrope in njenih glavnih problemov (germanski imperializem, medsebojna trenja, itd.) nerešeno tudi po sedanji vojni. S tem pa bi bodoči mir že sam položil kali nove vojne v novo Evropo. Imejmo pred očmi: OBE SVE-TOVNI VOJNI STA IMELI NAJMOČNEJŠE VZROKE NA PROSTORU TRANSVERZALE EVROPE.

30*) Znani so napor in intrige italijanske ter avstrijske (habsburške in demokratične) emigracije preprečiti uresničenje slovenskih zahtev po primernem zaledju na Štajerskem, po Koroški in po Trstu. Ako bi do naznačene unije ne prišlo, bi se utegnilo zgoditi, da bi te intrige prodrle.

31*) Kakor je leta 1917 Slovenija z majniško JUGO-SLOVANSKO deklaracijo dvignila prapor Jugoslavije, ki je v takratnih perspektivah nove evropske ureditve bil edini rešilen, tako mora sedaj Slovenija dopolniti svojo jugoslovansko deklaracijo iz leta 1917 (in SLOVENSKO deklaracijo iz leta 1933) s širšo SLOVANSKO-SREDNJE-EVROPSKO deklaracijo.

* Leta 1918 nismo dosegli POPOLNE IN TRAJNE rešitve slovenskega problema. Danes vemo, da zato ne, ker pariški mir ni pravilno in trajno rešil SREDNJEVROPSKEGA problema. Popolna in trajna rešitev slovenskega problema je odvisna od rešitve problema: Gradec, Koroška, Trst. Ta problem pa se ne more rešiti LOČENO IN ODTRGANO od srednjeevropskega problema. Zato je

problem Jugoslavije tesno povezan s problemom srednje Evrope. Vsekakor se sedaj v tej zgodovinski periodi Slovenci ne moremo zadovoljiti s tako jugoslovansko rešitvijo našega problema, ki bi pustila nekako hrbtnico Slovenije: Beljak – Trst izven njenih meja.

24. XI. 1941.

Slovenski problem

1) Dokončno osvoboditev vseh Slovencev izpod tuje oblasti.

2) Združitev vseh slovenskih pokrajin (Goriške in Slovenskega Primorja s Trstom, Slovenske Benečije in Rezije, cele Koroške, Štajerske od Pomurja do Sotle, Prekmurja do Gornje Rabe in do Krke ter vse Kranjske) v slovensko državno edinico.

3) Slovenija naj tvori s Hrvatsko in Srbijo zvezo jugoslovanskih držav – Jugoslavijo, tako da se bo tej zvezi mogla pridružiti tudi Bolgarija.

4) Še bolj evropska in slovenska bi bila zveza severnih in južnih slov(a)enskih držav: Poljske, Češke, Slovaške, Slovenije, Hrvatske, Srbije in Bolgarije. Ta konfederacija bi vmesno Evropo med Baltikom, Jadranom in Egejem za vselej obvarovala germanske nevarnosti, bi rešila gospodarski problem Srednje Evrope in Balkana ter bi s severnih slov(a)enskih meja odrinila tisočletni germanski pritisk. Najprimernejši sedež te konfederacije bi bil v Sloveniji kot njenem najbolj centralnem in neutralnem pasu.

5) Ako bi se brez naše krivde ne uresničila nobena od zaželenih konfederacij, naj bo Slovenija samostojna država, prava Švica Vzhodne Evrope, kot kulturna in gospodarsko-prometna vez med zapadno, srednjo in vzhodno Evropo ter Balkanom, z mednarodno zajamčeno nevtralnostjo in nedotakljivostjo.

6) Notranja ureditev Slovenije mora biti v skladu z načeli novega, svobodnega sveta, rešena zablod vsakega totalitarizma, centralizma, gospodarskega izkoriščanja po zasebnem ali državnem kapitalu in kulturnega poganstva vseh vrst.

Politični red mora temeljiti na načelu razvite demo-

kracije, ki se opira na avtonomijo pokrajin (Goriške s Trstom, Koroške, Kranjske, Prekmurja in Stajerske), na samoupravo okrajev in občin ter stanov ter na naravne pravice osebe in družine.

Gospodarski red mora temeljiti na načelih zdrave tržne svobode in pravno zavarovane socialne pravičnosti. Izvedba je stvar poklicnih strokovnjakov.

Kulturno življenje mora rasti iz korenin slovenske tradicije.

a) V tretji in četrti točki je poudarek na konfederaciji, zato, ker konfederativno načelo jamči lastno državnost vsakemu narodu, ki je član konfederacije.

b) Slovenski program izhaja iz dveh predpostavk, od katerih je odvisna sreča nove Evrope: da mora za vedno izginiti iz evropskega obličja prusovska zamisel nemškega rajha in da je treba iz vmesnega evropskega prostora odstraniti vse vzroke političnih, gospodarskih in kulturnih motenj, ki se je zaradi njih zrušila habsburška monarhija in versajski sistem nasledstvenih držav.

c) Načela o ravnopravnosti vseh narodov, vsebovane v Atlantski izjavi so jamstvo, da bo tokrat tudi slovenski narod dobojeval svojo tisočletno narodno pravdo.

Prof. L. Erlih

Škof Rožman in vprašanje državnega okvira med drugo svetovno vojno

I.

Ljubljanski škof Rožman je bil kot simbol neke medvojne odločitve in osebnost, katere dejavnost je bila ambivalentno ocenjevana, vedno pod drobnogledom. Kljub dejstvu, da je vprašanje državnega okvira med drugo svetovno vojno sodilo med ključne probleme tedanje dobe, stališče Rožmana do državnega okvira ni bilo nikoli v ospredju, ne glede na zorni kot obravnave različnih piscev. Tako npr. v objavljenem delu obtožnice v brošuri "Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu" temu vprašanju ni bila posvečena nikakršna pozornost. Precej logična posledica tega je, da tudi v Rožmanovem zagovoru, ki ga je Jože Jagodic objavil v Zborniku Svobodne Slovenije 1965 o tem vprašanju ni sledu.⁶⁹⁰ Tudi pisci, ki so kasneje obravnavali medvojno Rožmanovo dejavnost, naj omenim le tiste, ki so izdali svoja besedila v knjižni obliki (Jakob Kolarič, Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar⁶⁹¹ in Ivan Jan)⁶⁹² temu vprašanju niso posvetili posebne pozornosti.

Razlogov za tako stanje je več. Najpomembnejši je ta, da je bilo načelno stališče protirevolucije do vpraša-

⁶⁹⁰ Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu.

⁶⁹¹ Rožmanov proces. Družina, Ljubljana 1996.

⁶⁹² Škof Rožman in kontinuiteta. Zahteva po škofovi rehabilitaciji – ponoven izziv resnici. Ljubljana 1998.

nja državnega okvira jasno in ni bilo pretirano sporno tudi za partizansko stran. Čeprav tega osvobodilno gibanje ni prav pogosto poudarjalo, pa primerjava stališč obeh med vojno sprtih taborov kaže, da je v odnosu do nacionalne problematike med njima v načelu vladalo soglasje in tu ni bilo bistvenih razlik. Ob soglasju med sprtima taboroma, ki je tako postalo z vidika medsebojnega obračunavanja nezanimivo, je bil druga, prav tako pomembna okoliščina, da obstaja zelo malo neposrednih virov, iz katerih bi lahko neposredno sklepali in obravnavali Rožmanovo stališče do nacionalnega vprašanja. Kljub omenjenim dejstvom, ki razkrivajo vzroke za majhno pozornosti, obstajajo tudi razlogi, ki kažejo, da je za celovito podobo Rožmanove medvojne dejavnosti potrebno opozoriti tudi na ta vidik, čeprav gotovo ni bil najpomembnejši. To pa tudi zato, ker kljub pomanjkanju neposrednih virov vendarle obstaja nekaj posrednih pričevanj, ki govorijo o tovrstnih Rožmanovih opredelitvah. Opozoriti velja, da načelno stališče protirevolucije do tega vprašanja ni bilo v vseh obdobjih tako premočrtno in usklajeno, kot bi lahko sklepali po njihovem programu (londonske točke). Bilo je tudi precej nihanj in dilem, ki jih tedaj pa tudi kasneje, niso prav pogosto razčiščevali.

II.

Po zasedbi in razkosanju slovenskega ozemlja so se Slovenci znašli v povsem novem in neznanem položaju. Razpadla je jugoslovanska država, z ustanovitvijo NDH so bili prekinjeni tudi fizični stiki z drugimi jugoslovanski narodi in Slovenci so ostali sami prepuščeni samemu sebi. Tako se je kljub izjemno težkemu položaju odpirala možnost za nov razmislek o nadaljnjem narodovem življenju in ne nazadnje tudi o bodočem državnem okviru. Nakazovala se je (vsaj teoretično) možnost, da iz vidika slovenskih nacionalnih interesov odločamo o odnosu do bodočih povezav. Hkrati pa so razmere dovoljevale, da pridejo na dan tudi morebitni dotlej iz različnih razlogov skriti in prikrivani načrti o bodoči usodi slovenskega naroda, ki bi odprli nove razvojne perspektive.

Najizraziteje so se te dileme pokazale v prvih mesecih po zasedbi in razkosanju Slovenije.

V začetni čas omahovanj sodi tudi omenjena pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države, ki jo je sprožil avgusta 1941 po prihodu v Združene države Amerike. Zakrajšek je v razgovoru s Snojem septembra 1941 trdil, da je bila pobuda za samostojno slovensko državo sprožena po navodilih, ki jih je dobil pred odhodom iz Slovenije od Marka Natlačna in ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana.

O Rožmanu nimamo neposrednih virov, kot to velja za opisano Natlačnovo dejavnost, vendar smemo sklepati, ker je Zakrajšek imenoval oba skupaj, da med škofom in Natlačenom večjih razlik v tistem času verjetno ni bilo. Sicer pa je Rožman dal Zakrajšku pred odhodom v Združene države Amerike predvsem navodila za zbiranje prispevkov za pomoč trpeči Sloveniji, o čemer obširno piše že Kolarič v Rožmanovi biografiji.⁶⁹³ Iz obdobja neposredno po okupaciji je v zvezi z vprašanjem obnove jugoslovanske države zanimiv dokument, ki sicer le posredno govori o Rožmanovem odnosu do te problematike. Gre za zapis monsinjorja Domenica Tardinija 17. maja 1941. V njem je dal škof Rožman v pogovoru z atašejem nunciature v Beogradu D. Guidom del Maestrijem ob nameri hrvaškega poglavnika Anteja Pavelića, da obiše Vatikan, največja zagotovila in najtoplejša priporočila glede njegovega katolištva in nasploh katoliškega značaja nove hrvaške države.⁶⁹⁴ Čeprav je nekoliko nenavadno, da je Rožman potrjeval katoliški značaj NDH in še posebej Pavelića, saj je bilo znano, da hrvaški poglavnik ni bil ravno goreč katoličan, pa je škofova izjava v skladu s tedanjim razmišljanjem v katoliškem taboru na čelu s Natlačenom, ki si je prizadeval za podobno rešitev, kot se je uresničila na Hrvaškem po napadu sil osi na Jugoslavijo.⁶⁹⁵ Pohvalne Rožmanove

⁶⁹³ Kolarič, Škof Rožman (III), str. 150–154.

⁶⁹⁴ Jure Krišto, Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945. Dokumenti. II. knjiga. Hrvatski institut za povijest. Zagreb: Dom i svijet 1998, dok. 19, str. 42–43. Gre za prevod dokumenta, objavljenega v Actes et documents du Saint Siege relatifs a la Seconde Guerre Mondiale. Libreria Editrice Vaticana, knjiga IV, dok. 351. Dokument povzema tudi Janko Pleterski, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 639.

⁶⁹⁵ Pleterski, Cerkev in država, str. 197.

besede o Paveliču je torej potrebno razumeti predvsem kot občudovanje slovenskih katoliških krogov zaradi, po njihovem tedanjem mnenju, ugodne ureditve položaja na Hrvaškem. Sicer pa izjave ne gre razlagati kot morebitno Rožmanovo strinjanje z ustaškimi množičnimi zločini, za katere ljubljanski škof tedaj še ni vedel.

III.

Škof Rožman se v zvezi z reševanjem bodočega državnega okvira Slovenije ponovno pojavlja jeseni 1942. Tedaj mu je namreč Miha Krek preko apostolskega delegata in preko Rima pisal iz Londona pismo, v katerem ga je spraševal za mnenje glede državnega okvira, v katerem bi Slovenci lahko najbolje rešili svoje nacionalno vprašanje, in za odobritev stališča, ki so ga pri tem zavzeli slovenski politiki v emigraciji.⁶⁹⁶ V pismu je Krek predstavil tudi idejo o možnosti ustanovitve samostojne slovenske države, ki bi bila naslonjena na Trst ter bi bila pod mednarodnim nadzorstvom. Za začetek Krekove pobude šteje prav njegovo pismo Rožmanu, na katerega se je kot prvega obrnil za mnenje ob tako pomembni odločitvi za usodo slovenskega naroda. Ni pa jasno, če je Krek hkrati o tej pobudi posebej pisal tudi Slovenski zavezi v domovini ali pa je morda predvideval, da bo pismo naslovljeno na škofa Rožmana prišlo tudi v roke njenim predstavnikom. Kakšen je bil Rožmanov odgovor, če je sploh odgovoril, ne vemo. Znan je odgovor Slovenske zaveze, v katerem je bila Krekova pobuda za samostojno slovensko državo zavrnjena z utemeljitvijo, da je cilj Slovenske zaveze obnova jugoslovanske države.

Iz odgovora Slovenske zaveze sicer ni neposredno razvidno, kakšna je bila morebitna vloga Rožmana pri oblikovanju njenega stališča do tega vprašanja, vendar lahko škofovo mnenje o dilemi med jugoslovansko ali srednjeevropsko povezavo razberemo iz drugih virov. Najbolj neposredno je Rožmanovo stališče do rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja razvidno iz pogo-

⁶⁹⁶ Janez A. Arnež, Gabrovškov dnevnik 1941–1945. Ljubljana – Washington D. C. 1997, str. 23 (dalje Gabrovškov dnevnik).

vora s kasnejšim naslovnim (virunumskim) nadškofom Jožetom B. Žabkarjem v Rimu. Do srečanja med njima naj bi prišlo, ko je bil škof Rožman predzadnjič med vojno v Rimu. Po Žabkarjevem spominu naj bi to bilo spomladi ali poleti 1942, kar pa se ne ujema z dejstvom, da je maja 1942 Rožman sicer res bil v Vatikanu, vendar šele prvič. V času tuje zasedbe je bil škof Rožman v Vatikanu trikrat in to vse v času italijanske zasedbe Ljubljanske pokrajine. Predzadnjič (drugič) je bil Rožman ponovno v Vatikanu namreč novembra 1942. Iz vsebine njunih pogovorov⁶⁹⁷ bi lahko sklepali, da je Žabkar pod predzadnjim dejansko štel zadnji Rožmanov medvojni obisk v Vatikanu, do katerega je prišlo julija 1943, in da se je pri določitvi srečanja uštel za eno leto. Pogovor z Rožmanom v Rimu je Žabkar zabeležil z besedami: "Če komunisti ne bodo zmagali, se bo vrnil kralj in stara Jugoslavija". Vprašal sem ga: "Bo-li ta Jugoslavija boljša od predvojne?" Škof: "Nič ne bo boljša. Vse napake in krivice predvojne Jugoslavije bodo ponovili. S Hrvati bodo ravno tako slabo ravnali kot preje". Jaz: "Ali je kak drug izhod?" Škof: "Nobenega drugega izhoda ni. Ali predvojna stara Jugoslavija ali komunistična Jugoslavija. Jugoslavija je edina rešitev za slovenski narod". Jaz: "Nekatere majhne skupinice govore baje o nekaki Srednjeevropski Konfederaciji ali pa o Iliriji, ki naj bi združila v eni državi vse Slovence, Furlane in koroške Nemce". Škof: "Tega nas Bog varuj! To bi bilo smrtno za Slovence. Kdor kaj takega hoče, ne pozna Koroške. Koroški Nemci so pravi Nemci, trdi, zelo trdi Nemci. V Ljubljani je menda nekaj mladih ljudi, ki mislijo, da bi se ti Nemci poslovenili, Nikoli, nikoli bi se ne poslovenili. Slovenijo bi razgnali, to bi bil rezultat."⁶⁹⁸

Na srečanju s Friedrichom Rainerjem na Bledu⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ Rožman govori o dveh možnostih, ali povrnitev stare Jugoslavije ali pa vzpostavitve komunistične Jugoslavije, vendar je ta dilema postala dejansko aktualna šele, ko so se slovenski komunisti dokončno odločili za jugoslovanski državni okvir, kar pa se je zgodilo šele po prvem zasedanju Avnoja v Bihaću konec novembra 1942.

⁶⁹⁸ Jože B. Žabkar, Pismo nekemu monsinjorju (Helsinki, 23. novembra 1971). Zali 1984, št. 1–4, str. 160–161 (odslej Žabkar, Pismo).

⁶⁹⁹ Obstajata dve inačici o času srečanja. Žabkar (Pismo, str. 161) omenja september 1943, medtem ko France Dolinar trdi, da je do srečanja prišlo 25. julija 1943 (Narodne odločitve škofa Rožmana. Slovenska katoliška akcija. Izbor eseev, razprav, člankov. Buenos Aires 1990, str. 356 (odslej Dolinar, Narodne odločitve)).

je škof Rožman zavrnil ponudbo koroškega gaulajterja, naj okliče po odhodu italijanske zasedbene vojske iz Ljubljanske pokrajine samostojno slovensko državo, ki bi bila seveda pod nemškim nadzorstvom. Po drugi strani iz pogovora tudi ni bilo jasno kaj naj bi sploh obsegala s strani nemških nacistov podprta slovenska država. To v vseh pogledih nesprejemljivo nacistično ponudbo je Rožman zavrnil s odgovorom Rainerju, ki ga je po vojni povedal Žabkarju: "Nemci so zakrivali nad Slovenci take krivice in grozodejstva, da slovenski narod – in z njim umevno tudi jaz, ljubljanski škof – nima do njih nobenega zaupanja in v njihovo besedo nobene vere."⁷⁰⁰

Po kapitulaciji Italije je bil škof Rožman ponovno vprašan za mnenje o zadevi, ki se je dotikala državno-pravnega položaja Slovenije. Hrvaški konzul v Ljubljani Salih Baljić je namreč prinesel Paveličevo poslanico, v kateri je bilo predlagano, da Slovenija okliče neodvisnost in se poveže z NDH pod pokroviteljstvom nemškega rajha. V dokumentu je bil predviden osnutek ustave, kjer bi bile skupne samo zunanje zadeve in vojska.⁷⁰¹ Načrt naj bi zasnoval Slovenec Pavle Horvat, ki je v Zagrebu deloval pri zblíževanju Slovencev in Hrvatov in je zato tudi prejemal denar iz tajnega sklada zunanje-ga ministrstva NDH.⁷⁰² Po besedah duhovnika Franceta Dolinarja je škof Rožman tudi ta predlog zavrnil.⁷⁰³

Na protikomunistični konferenci duhovščine (12. – 16. junija 1944) je dekan Matija Škerbec javno trdil, da je vsega zla kriv propad habsburške monarhije⁷⁰⁴ in se zavzemal za katoliški blok, ki bi obsegal poleg Slovenije še Avstrijo, Bavarsko, del Italije in mogoče še Madžarsko, ne pa tudi Hrvaške.⁷⁰⁵ Na konferenci je bil prisoten in je celo govoril tudi škof Rožman, a ni razvidno, da bi se v svojem nastopu kakorkoli opredelil do Škerbčevega predloga.

⁷⁰⁰ Žabkar, Pismo, str. 161.

⁷⁰¹ Načrt omenja že Mlakar, O političnih programih, str. 218–219.

⁷⁰² Bogdan Krizman, Ustaše in treći reich (II. del). Zagreb 1983, str. 47–48 in 286.

⁷⁰³ Dolinar, Narodne odločitve, str. 356–357.

⁷⁰⁴ N. M., Omnes unum? Nova pot (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS) 1955, št. 7–9, str. 255–265 in Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 313.

⁷⁰⁵ Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe, str. 259, in Mlakar, O političnih programih, str. 218.

Jeseni 1944 so znova oživila tudi načrti za vzpostavitev samostojne slovenske države, ki pa niso temeljili prvenstveno na nacionalnih razlogih, temveč so nastali v sklopu oblikovanja protikomunistične strategije ob koncu vojne. Ta je temeljila na poskusu oblikovanja vsejugoslovanske protipartizanske fronte v Sloveniji ter na prošnjah zahodnim zaveznikom, da zasedejo Slovenijo. Na podlagi poročila konzula NDH v Ljubljani o razgovorih s predstavniki SLS je srbski pisec Dušan Plenča zapisal, da naj bi Miha Krek oktobra 1944 v Rimu sestavil načrt samostojne slovenske države, ki naj bi ga podpiral tudi škof Rožman.⁷⁰⁶ Čeprav se je jeseni 1944 zares pojavila cela vrsta načrtov, tako v slovenskih krogih (npr. Vladimir Vauhnik) kot tudi v širšem mednarodnem okolju, o taki preureditvi srednje in vzhodne Evrope, kjer bi bil izločen sovjetski vpliv, je vprašanje, koliko so bile omenjene trditve dejansko verodostojne in če so bile, kakšno dejansko težo so imeli tovrstne pobude. Skoraj istočasno je namreč Narodni svet v znani "narodni" izjavi vztrajal pri jugoslovanskem državnem okviru. Tudi memorandum, ki so ga 21. aprila 1945 poslali predstavniki slovenske protirevolucije (med njimi se omenja tudi škof Rožman) Paveliču, Stepincu in Mačku glede oblikovanja vsejugoslovanske protikomunistične fronte, je izhajal iz predpostavke, da so veliki zavezniki (ZDA, Velika Britanija in SZ) enotni glede obnove jugoslovanske države, razlikujejo se le glede njene notranje družbene ureditve. Zato popolna delitev Jugoslavije in ustanovitev novih držav ne bi bila "v skladu z interesi boja, ki se vodi proti komunizmu."⁷⁰⁷

IV.

S tem so dostopni viri o Rožmanovem odnosu do nacionalnega vprašanja med drugo svetovno vojno v

⁷⁰⁶ Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*. Beograd 1962, str. 316–317.

⁷⁰⁷ Fikreta Jelić – Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb 1977, str. 306. Besedilo memoranduma je v celoviti obliki objavljeno v Sudenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, *ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*. Zagreb 1946, str. 49–52.

glavnem izčrpani. Na podlagi tako skromnega števila dokumentov seveda ne moremo oblikovati dokončnih zaključkov, čeprav se njegovo načelno stališče glede rešitve slovenskega narodnega vprašanja očitno ni bistveno razlikovalo od prevladujočega dela slovenske protirevolucije, to je Zedinjena Slovenija v federativno urejeni jugoslovanski državi. To potrjujejo tudi nekatera povojna Rožmanova stališča. Tako se je Rožman v sporu, ki je leta 1946 nastal v slovenski politični emigraciji v dilemi Jugoslavija ali samostojna Slovenija, opredelil za tedaj prevladujočo skupino, ki je zagovarjala jugoslovansko rešitev. Še tudi kasneje, npr. leta 1948, ko so v emigraciji še upali, da se bo komunistični režim, ki je bil v mednarodnih težavah zaradi kominformovskega spora, kmalu zrušil, je Rožman v razgovoru s Miho Krekom dejal, da je odločitev za kraljevino Jugoslavijo pod žezlom Petra dobra, čeprav je kralj pravoslavne vere. Krek je škofu namreč pojasnil, da mu je kralj Peter dejal, da bodo imeli katoličani v kraljevini zagotovljene vse pravice.⁷⁰⁸

Če je načelno Rožmanovo stališče o vprašanju državnega okvira moč razbrati, pa je zaradi skopih virov zelo težko ugotoviti kakšna je bil njegova dejanska vloga pri teh odločitvah (iz podatkov je npr. jasno razločno le njegovo osebno stališče v navedenem primeru predloga o povezavi z NDH). Po drugi strani, je kljub skromnemu številu virov povsem jasno razvidno, da je bil Rožman vedno, ko se je postavljalo vprašanje bodočih državnih povezav Slovenije, pritegnjen k razreševanju in to, kot se je npr. zgodilo jeseni 1942 ob Krekovem predlogu iz Londona, celo pred politiki. Sklepamo lahko, da je bilo verjetno enako tudi pri vseh drugih ključnih vprašanjih, ki so presegala ozek politični okvir. To je bila posledica vloge, ki je škofu Rožmanu pripadla po okupaciji. Po zasedbi so politične stranke izgubile precejšen del verodostojnosti med prebivalstvom, deloma zaradi hitrega zloma, ki so ga nekateri čutili tudi kot posledico neustrezne predvojne strankarske politike, deloma pa, ker je bilo strankam s prepovedjo delovanja onemogočeno običajno udejstvovanje. Poleg tega po smrti Korošca in

⁷⁰⁸ AS 1931, Rupnikov proces, 80–6 (Rožman), a. e. 3656.

nato tudi Kulovca v največji predvojni stranki ni bilo osebe, ki bi združevala dovolj politične moči in moralne avtoritete, da bi v njej lahko prepoznali vodilno osebnost, zmožno samostojno prevzeti odgovornost medvojnih odločitev. Tako se je škof Rožman v razmerah okupacije nepričakovano znašel v vlogi glavne moralne avtoritete in je tako hote ali nehote dobil tudi politično veljavo ter kot tak nedvomno pomembno sooblikoval medvojno dogajanje pri nas.⁷⁰⁹

⁷⁰⁹ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 228–229.

New York Times o načrtih za samostojno slovensko državo med drugo svetovno vojno

I.

Slovenci oziroma Slovenija se razmeroma redko pojavljamo na prvih straneh tujih časnikov in v medijih. Največkrat gre za izjemne dogodke, med katere je gotovo sodila tudi druga svetovna vojna. V tem za Slovence izjemno težkem obdobju je bilo v tujini objavljenih razmeroma dosti vesti o Slovencih v najrazličnejših časnikih, revijah, publikacijah in nekoliko manj v posebnih knjigah. Kljub relativnemu porastu vesti iz Slovenije v tujini med drugo svetovno vojno pa so bile te vendarle redke v najodmevnejšem in najvplivnejšem (torej tudi najbolj branem) tujem tisku. Bilo je pa tudi nekaj izjem. Mor-da je bila najodmevnejša in znana (tudi zaradi povojne popularizacije) reportaža, opremljena s fotografijami Johna Phillipsa, v ameriški reviji *Life* (tedanja naklada okoli osem milijonov izvodov) jeseni 1944 o partizanskem napadu na železniški most pri Litiji.⁷¹⁰ Med tovrstne omembe pa vsekakor sodi članek "Post-war borders in Europe were studied" (Povojne meje v Evropi se preučujejo), ki govori tudi o slovenskih povojnih načrtih in prvič v mednarodni javnosti omenja možnost samostojne slovenske države, objavljen 20. januarja 1943 v *New York Timesu*, v tedaj verjetno najpomembnejšem ameriškem dnevniku. Objavil ga je Cyrus Leo Sulzber-

⁷¹⁰ John Phillips, *Zgodba o Jugoslaviji 1943–1983*. Beograd – Ljubljana: Jugoslovenska knjiga in DZS 1983.

ger, eno izmed legendarnih peres in dolga leta zaščitnih znakov omenjenega časopisa, ki mu je ostal zvest (njegov stric je bil eden od lastnikov časnika) vse življenje. Njegova, prek 40 let dolga novinarska pot, v kateri je objavil okoli deset tisoč člankov, ga je povzdignila med svetovne novinarske avtoritete. Poleg tega je napisal tudi 17 knjig, od katerih imamo njegovo "Drugo svetovno vojno"⁷¹¹ in leta 1977 objavljene spomine "Seven continents & Forty years (A Concentration of Memoirs)"⁷¹² prevedene tudi v slovenščino. Pred in med vojno je veliko časa preživel v vzhodni Evropi in na Balkanu, v Sovjetski zvezi in na Bližnjem vzhodu, tako da je bil velik poznavalec tega območja. Čeprav je v tem okolju (v Grčiji) spoznal tudi svojo bodočo ženo, je v njegovih prispevkih opazna nekakšna (zahodna) zadržanost, začinjena z zvrhano mero hudomušnosti.⁷¹³ V Jugoslaviji je bil ravno v času nemškega napada pa tudi kasneje je iz Kaira poskušal priti v okupirano Jugoslavijo, vendar so mu to preprečili Britanci.⁷¹⁴ O medvojnih razmerah v Jugoslaviji je poročal pogosto. V svojih člankih se v prikazovanju spora Tito – Mihailović, kot so ga poenostavljeno največkrat dojemali zahodni opazovalci, ni nikoli povsem enostransko opredelil. Posledica tega je bilo precej ambivalentno stališče obeh strani do njegovega pisanja,⁷¹⁵ ki pa ga je vsaka poskušala s pridom izkori-

⁷¹¹ Cyrus L. Sulzberger, *Druga svetovna vojna*. Ljubljana: Mladinska knjiga 1970.

⁷¹² Cyrus L. Sulzberger, *Memoari*. 7 celin in 40 let. Izbrani memoari. Zagreb: Delo – Globus 1980 (dalje Sulzberger, *Memoari*).

⁷¹³ Sulzberger, *Memoari*, str. 23–24, kjer opisuje razmere pred drugo svetovno vojno v Jugoslaviji: "Jugoslovani, to je Južni Slovani so ošabni (naravnost megalomanski), pesniki, pogumni, zviti, velikodušni, polni življenjske moči, neznansko ponosni na svoj dolgi in krvavi seznam bitk, ki so jih večinoma izgubili. Njihova domovina je bila dežela nasilja in dolgih spominov. Ko sem prišel v to živahno deželo takoj po Münchnu, je v njej vladal regent, stric mladoletnega kralja, čigar oče je bil umorjen in čigar ded je sedel na prestol šele potem, ko so njegovi pristaši razsekali prejšnjega vladarja in vrgli njegovo truplo na smetišče. Ministrski predsednik skrajnje samozavesten diktator, velik, vljuden, brkat, ki je takrat neuspešno poskušal ustanoviti svojo lastno fašistično stranko – z zelenimi srajci, pozdravi in vsem drugim. Klical se je za voditelja, dokler ga ni na njegovo presenečenje odstranil princ Pavel."

⁷¹⁴ O tem glej podrobneje Sulzbergerjeve spomine.

⁷¹⁵ Npr. Sulzberger (str. 58) opisuje srečanje z jugoslovansko delegacijo v Moskvi aprila 1945: "Sinoči sem se udeležil sprejema pri Titu. (...) Tito me je predstavil Milovanu Djilasu, čemernemu Črnogorcu, ki si je pridobil Stalinovo naklonjenost s svojim partizanskim slovesom in sposobnostjo recitiranja pesmi. Djilas me je togo pogledal in rekel: "A, vi ste tisti Američan, ki piše, da naš Tito pobija srbske kmete z ameriškimi puškami." Pokazal mi je hrbet. Tito se je zasmejal, me lopnil po rami in rekel: "Nič se ne menite zanj."

stiti, če je bilo zanjo ugodno. Tako je kljub zameram s partizanske strani (npr. v zvezi z izginotjem britanskega oficirja Terenca Athertona spomladi 1942)⁷¹⁶ izšel ponatis štirih njegovih člankov iz decembra 1943 v posebni brošuri "Titovo jugoslovansko partizansko gibanje" z uvodno besedo Louisa Adamiča.⁷¹⁷ Ti članki v tedaj najodmevnejšem ameriškem časniku (Vladimir Dedijer ga je celo poimenoval "glavni organ ameriškega tiska")⁷¹⁸ so pomenili prelomnico v vrednotenju partizanskega gibanja v ameriškem javnem življenju,⁷¹⁹ kar pa Sulzbergerja ni motilo, da ne bi kasneje objavil tudi pogovora z Dražo Mihailovičem.⁷²⁰ Pisec uvodnih besed v slovenski izdaji Sulzbergerjevih spominov, ugledni diplomat Leo Mates, je takšno stališče pojasnil z vsakokratnim prilagajanjem pisanja New York Timesa trenutni ameriški politiki.⁷²¹ Morda ta ugotovitev ni povsem neutemeljena, vsekakor pa drži, da je za Sulzbergerja značilen profesionalno neoporečen način poročanja. Čeprav v Sloveniji tedaj ni bil, je tudi zaradi te svoje lastnosti kot dober poznavalec Jugoslavije gotovo bil seznanjen, vsaj v temeljnih potezah, tudi s slovenskimi razmerami, kar kaže tudi pričujoči članek in nenazadnje tudi Snojeva ocena v pismu Izidorju Cankarju 20. januarja 1943: "Ta današnji članek je že tretji v tej seriji ter je ta isti časnikar, tudi v prvih dveh omenjal Slovenijo in to zelo dobro in pozitivno."⁷²²

II.

Nasploh so bili različni članki o slovenskih vpra-

⁷¹⁶ Dedijer, *Dnevnik 1941–1944* (II), str. 87.

⁷¹⁷ Tito's Yugoslav Partisan Movement. By C. L. Sulzberger. By Special Permission from The New York Times, December 21.–28. 1943. New York: The United Committee of South – Slavic Americans 1944.

⁷¹⁸ Dedijer, *Dnevnik 1941–1944* (III), str. 57.

⁷¹⁹ Dedijer, *Dnevnik 1941–1944* (III), str. 57–65. Sulzberger je npr. tudi prvi objavil Churchillovo izjavo, ki jo je dal po teheranski konferenci na tiskovni konferenci v Kairu, na kateri je britanski premier dejal, da partizani v Jugoslaviji zadržujejo več nemških divizij, kot jih je na italijanski fronti, pri tem pa je izrecno opozoril naj se te besede ne pojavijo v tisku (Dedijer, *Dnevnik 1941–1944* (III), str. 31).

⁷²⁰ Dedijer, *Dnevnik 1941–1944* (III), str. 205.

⁷²¹ Sulzberger, *Memoari*. Predgovor k slovenski izdaji (Leo Mates), str. 8.

⁷²² AS 1660, Cankar, f. 6.

šanjih v tujem tisku, in bilo jih je kar nekaj, v slovenski znanstveni literaturi bolj ali manj prezrti. Izjema je morda le Boris Mlakar, ki nekatere od teh vsaj omenja, npr. polemike glede zahodne meje z italijanskimi protifašističnimi emigranti (Carlo Sforza, Gaetano Salvemini, Luigi Sturzo) v istem časniku leta 1941 in 1943, in je tudi edini, ki je opozoril na pričujoči Sulzbergerjev članek,⁷²³ vendar ni bil predmet pozornejše obdelave. Zato ga zaradi zanimivosti (prevedenega) navajam v celoti.

“POVOJNE MEJE V EVROPI SE PROUČUJEJO

Vzhodnoevropske begunske vlade kažejo na Moskvo za vodstvo v žgočih zahtevah

Dolžnost “Drang nach westen”

Ruske zahteve naj bi preprečile ekspanzijo v tradicionalnih smereh

Medtem ko dan za dnem raste ugled sovjetske Rusije z novimi zmagami nad najmočnejšimi vojskami, kar jih je doslej videla Evropa, vzhodnoevropske begunske vlade naglo spoznavajo, da bodo njihove poveljne zveze bolj usmerjene proti vzhodu, proti Moskvi kot pa pred tem, vzdolž reke Donave proti zahodu. Kot posledica tega potekajo njihove diskusije o morebitnih novih mirodobjnih mejah vedno bolj vzdolž črt načrta “Drang nach Westen”.

Rusija uradno razglša nezanimanje za sedanje sklepe o poveljnih mejah srednjeevropskih držav. Toda tukajšnji begunski zavezniški viri izražajo prepričanje, da bi Moskva, da bi se zaščitila pred prihodnjim napadom z zahoda, potegnila sledeče nove meje, kot minimum pa bi sledilo:

Finska Karelija naj bi bila nevtralizirana, sovjetska

723 Boris Mlakar, Problem zahodne meje pri Slovencih (protirevolucionarni tabor). Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper 1998, str. 313 in 315 (dalje Mlakar, Problem zahodne meje). Pripomniti velja le, da je navedeni članek izšel v New York Timesu in ne v londonskem Timesu kot je navedeno v gornjem prispevku.

Rusija naj bi zasedla Petsamo in baltske države razen okrožja Volna, ki naj bi ga zadržala Poljska.

Omenjena stara Curzonova linija

Nove meje naj bi grobo sledile stari Curzonovi črti preko Poljske do Romunije, prevzela naj bi od Romunije severno Bukovino, Besarabijo in delto Donave ter tako obdržala nadzor nad srednjeevropsko rečno arterijo; prav tako bi zasedla severno in srednjo Dobrudžo in večino bolgarske črnomske obale, vključno z Varno in morebiti z Burgasom.

Medtem ko Rusi ostro zanikajo, da bi sploh razmišljali o jasnih mejah, in vztrajajo, da bi morali o takšnih zadevah razpravljati po vojni neposredno narodi vzhodne Evrope, ne pa njihovi predstavniki v emigraciji, pa se ti isti emigranti, zaradi strahu glede bodočih mej ozirajo za kompenzacije proti zahodu.

Navkljub temu pa emigrantske vlade spoznavajo, da bo težko zavrniti morebitne zahteve Moskve po omenjenih ozemljih po premirju, saj Rdeča Armada nosi glavno breme v boju proti silam osi in Sovjetska Rusija nima predvojnih sporazumnih obveznosti glede omenjenih področij, razen Bolgarije, kjer pa razmere niso nič kaj prijateljske.

Poljska bo zahtevala nadomestila za okrožji Vilna in Lvov, ki naj bi ju Rusija bila pripravljena prepustiti, tako kot tudi vzhodno Prusijo in Gdansk, vzhodno Prusijo do Odre in velik del Šlezije vzhodno od Vroclava.

V predstavah o teh morebitnih mejah, si Poljaki tudi prizadevajo za vpliv na federacijo Srednje Evrope na podlagi samostojne državnosti. Za dosego tega cilja morajo doseči trajni sporazum s Čehi. Začasna podlaga za tak sporazum je bila že dosežena, toda nadaljnjega napredka ni bilo. Še vedno obstaja nesporazum s Čehi glede Tešina.

Čehi vztrajajo na predmünchenskih mejah kot potrebnim predpogojem in Poljaki, ki so dobili Tešin med razpadom praške vlade, bi ga radi zadržali.

Čehi dajejo prednost federaciji

Čehi se pozitivno nagibajo k misli o povojni federativni ideji, toda želijo se priključiti h kakršnemukoli bloku kot združena Čehoslovaška država in ne kot ločeni češka in slovaška država.

Dr. Edvard Beneš, ki nosi naziv predsednika v glavnem na podlagi predmünchenskih dni, mora vztrajati na priznanju in ponovni vzpostavitvi prejšnjih mej. Vendar je v primeru, da bi Sovjetska Rusija želela vključiti Podkarpatsko Rusijo (Rutenijo), mogoče, da Čehi tega ne bi nepopustljivo zavrnil.

Toda Čehi si močno prizadevajo pridobiti nazaj vse prejšnje češkoslovaško ozemlje od Madžarske, še posebno slovaška okrožja okoli Košic.

Tiste tukajšnje Madžare, ki imajo kakršnekoli zveze v diplomatskih krogih, zelo skrbijo, da bo njihova država celo bolj zmanjšana, kot je bila po Trianonu, preden bi ji bilo dovoljeno igrati vlogo v federativni shemi. Madžari niso seznanjeni samo z idejami Čehov in Jugoslovanov o ponovni pridobitvi izgubljenih ozemelj, ampak tudi sklepajo, da si bi Romunija skrajno prizadevala pridobiti vrnitev severne Transilvanije v primeru izgube njenih vzhodnih ozemelj na račun Rusije.

Nekateri Srbi bi želeli oblikovati blok s preostanki Bolgarije, da bi imeli ortodoksno cerkveno skupnost kot enoto. To bi samodejno potisnilo iz zveze rimskokatoliške Hrvate in verjetno tudi Slovence.

Tukajšnji Slovenci želijo obnovljeno Jugoslavijo, toda če bi bilo to nemogoče zaradi hrvaško-srbskega spora, se že dogovarjajo o načrtih za samostojno Slovenijo, ki bo popolnoma nevtralna in pod nadzorom velikih sil, ki bi bile nameščene v Trstu ter bi nadzorovale trgovske poti v Srednjo Evropo preko tistih, ki so južno od Hamburga.

V vsakem primeru želijo biti Slovenci ponovno popolnoma združeni pod enotno vlado ter dobiti nazaj celotni Štajersko in Kranjsko od Nemcev ter celotno Istro in tržaško pokrajino od Italijanov, kot tudi od leta 1941 ozemlja, ki so jih zasedle sile osi in so bila dodeljena Madžarski.

Položaj Hrvatov bo težak, če Jugoslavija ne bo obnovljena, toda zelo vdano upajo, da bo to storjeno, da bi olajšalo pregrupiranje v kakršnokoli federalno shemo.

*Albanci, čeravno tukaj nimajo uradnega predstavnitva, želijo pridobiti položaj v Makedoniji, kjer imajo močno manjšino, še posebno če bodo morali privoliti grškim zahtevam po severnem Epiru med Korintom in Argyrokastrom. Grki zahtevajo vrnitev njihovih traških in makedonskih ozemelj in si zelo prizadevajo pridobiti Dodekaneške otoke in Ciper.*⁷²⁴

V središču članka je seveda vprašanje, kakšna bo usoda povojne srednje in jugovzhodne Evrope in kakšno vlogo bo pri tem imela nastajajoča velesila Sovjetska zveza. Dobro obveščeni novinar Sulzberger, bil je v tudi v Sovjetski zvezi, je seveda pravilno zaslutil smer bodočega povojnega razvoja dogodkov, čeprav je bil pri tem še premalo radikalen.⁷²⁵ Problema sovjetskega vpliva v srednji Evropi so se zavedali tudi v protirevolucionarnem taboru pri nas, tako je npr. SLS v pismu o narodnopolitičnih ciljih Slovencev, ki je obsegalo petnajst točk in je bilo namenjeno slovenskim politikom v Londonu (dr. Mihi Kreku), spomladi 1943 že predvidevala vsaj v dveh točkah tudi sovjetsko soglasje kot pogoj za razrešitev določenih vprašanj.⁷²⁶ Vendar pa za pričujoči prispevek to ni osrednji problem, kajti v središču zanimanja sta vprašanji, kako in na kakšen način so v gornjem članku, zlasti v primerjavi z drugimi narodi predstavljeni Slovenci.

V članku je največ pozornosti med narodi srednje in jugovzhodne Evrope namenjene poljskemu in češko-slovaškemu vprašanju, toda po obsegu Slovenci takoj sledijo s svojimi narodnopolitičnimi zahtevami. Zanimivo in pomenljivo je, da je v članku Slovincem namenjena več prostora kot Srbom in Hrvatom, večjim in tedaj tudi mednarodno bolj uveljavljenim jugoslovanskim narodom. Seveda v članku ni najpomembnejše število vrstic, namenjeno posameznim narodom, pomembno je predvsem, kako so predstavljeni. Tako je npr. Franc

⁷²⁴ Članek se nahaja v AS 1660, Cankar, f. 6. Iz angleščine ga je prevedla dr. Petra Svoljšak.

⁷²⁵ Sulzberger, Memoari, str. 48. Tako je 15. aprila 1942 napisal: "Glede na moč Sovjetske zveze po vojni sem prepričan, da zadržno hoče dobiti nazaj baltske države, Besarabijo in del Poljske in vzpostaviti finsko mejo iz leta 1941. Prepričan sem, da si bo poskusila pridobiti in da si bo pridobila odločilen diplomatski vpliv (večjega, kot so ga imeli carji) v slovanskih državah na Balkanu."

⁷²⁶ AS 1931, Šmajd, a. e. 3294.

Snoj v pismu Izidorju Cankarju zapisal: "Vtisi iz Londona. (...) Naš slovenski položaj je precej dober. Sedaj nas že poznajo, pričenjajo se zanimati za detajle. Od Jugoslovanov samo Slovenci vedo kaj hočejo, mi je dejal neki angleški minister."⁷²⁷ Primerjalno z drugimi narodi (ne le s Srbi in Hrvati, tudi npr. z Madžari in drugimi) kažejo v članku predstavljene slovenske narodne težnje precej samozavesti in zrelosti, predvsem pa je jasno razvidno stališče, kaj Slovenci pričakujejo v poveljni Evropi v narodnopolitičnem pogledu in to kljub ostremu notranjemu spopadu, saj se narodnopolitični cilji obeh nasprotujočih taborov načelno niso bistveno razlikovali.

II.

Medtem ko so medvojne narodnopolitične zahteve Slovencev za Zedinjeno Slovenijo (v katero "naj pridejo vsi slovenski kraji") v federativno obnovljeni Jugoslaviji bolj ali manj poznane,⁷²⁸ velja nekaj več pozornosti posvetiti v članku omenjenim načrtom za samostojno Slovenijo. V Sulzbergerjevem članku je bila namreč širši mednarodni javnosti prvič predstavljena ideja o možnosti ustanovitve samostojne slovenske države, naslonjene na Trst. Podatek o tem je lahko Sulzberger dobil le iz slovenskih emigrantskih krogov. Dejansko so slovenski politiki v emigraciji to zamisel, ki ni bila nova, pa tudi ne povsem izvirna, zagovarjali kot možno rešitev slovenskega vprašanja, če ne bi prišlo do obnove jugoslovanske države, že od prihoda v emigracijo oziroma v London. V teh prvih razmišljanjih septembra 1941, ki so upoštevala, da morda ne bo mogoče obnoviti Jugoslavije, je bila ideja samostojne slovenske države v zaledju Trsta kot možnost rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja na zadnjem mestu, celo za skupno slovensko-hrvaško državo. Tako je Miha Krek v pismu z dne 8. septembra 1941 Francu Snoku v Združene države Ameriko zapisal: "Naša politika v končnih namenih izražena je torej: 1) Vsa Slovenija v Jugoslaviji, po možnosti v federativni

⁷²⁷ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷²⁸ Mlakar, O političnih programih, str. 211–221.

državi S. H. S. 2) Vsa Slovenija v federativni državi Slovencev in Hrvatov. 3) Preprečiti delitev Slovenije. 4) Preprečiti, da Slovenci pridemo pod Nemce in Italijane. 5) Zato smo raje samostojni v tržaški luki, ali kakšni drugi obliki, kakor pa da bi nas pripajali, ali delili med Nemce in Italijane. V tem cilju in namenu Slovenci zastopamo jugoslovansko tezo. Po kabinetih skušamo slikati celo Slovenijo.⁷²⁹ Čeprav je Krek v istem pismu pisal, da “od daleč postavljamo tudi že vprašanje, kaj bo z nami, če se Hrvati in Srbi razidejo,” pa je bil prepričan, da še ni primeren čas, da bi se o nejugoslovanskih in načinih javno govorilo.

V navedenem Krekovem pismu ideja o samostojni slovenski državi s Trstom tudi ni konkretno opredeljena (“smo raje samostojni v tržaški luki,” je vse kar pove) in sploh še ni jasno, če je to najprimernejša možnost (poleg Trsta omenja “ali kakšni drugi obliki”) za oblikovanje samostojne slovenske države. Nekaj več o tem, pod kakšnimi pogoji in v kakšni obliki naj bi se uredila omenjena zamisel o slovenski državi s tržaško lukjo, izvemo iz pisma Franca Snoja Izidorju Cankarju 23. oktobra 1941. V njem povzema le temeljna sporočila iz Krekovega pisma z dne 8. septembra 1941, vendar je ravno v pričujočem problemu nekoliko podrobnejši. Snojevo stališče glede možnosti izpeljave načrta samostojne slovenske države s Trstom je temeljilo na stari predpostavki, da želi biti Anglija “polica v Evropi, Trst z zaledjem – vso Slovenijo – naj bi bil angleški dominjon,” saj je “iz Ljubljane v zračni liniji do Beograda, Rima, Berna, Stuttgarta, Prage in Krakova enako daleč.”⁷³⁰

Za razmišljanje tudi o nejugoslovanskih rešitvah slovenskega narodnega vprašanja pa je bilo v tem prvem obdobju za slovenske politike pomembno zlasti nejasno britansko stališče do obnove jugoslovanske države.

⁷²⁹ AS 1660, Cankar, f. 6. Pismo omenjata in deloma tudi navajata Dragovan Šepić, Vlada Ivana Šubašića. Zagreb: Globus 1983, str. 32–33 (dalje Šepić, Vlada Ivana Šubašića), in Janko Pleterski, Predlog za ohranitev rapalske meje. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper 1998, str. 325–326.

⁷³⁰ AS 1660, Cankar, f. 7. Pismo navaja tudi Dušan Nečak, Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem (1941). Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991, str. 210.

Krek je v omenjenem pismu zapisal: "Velika neznanka je angleška namera. Oni drže vse karte v talonu. Poleg jugoslovanske še avstrijsko, madžarsko, bolgarsko, italijansko, hrvatsko, srbsko, vse v isti ceni in vrednosti. Kaj bodo igrali ne povedo, tudi intimno ne."⁷³¹ Tudi Snou nekaj mesecev kasneje britanska politika v zvezi z obnovo Jugoslavije ni bila jasna (povzema Kreka: "V Londonu o tem vprašanju ne govore ter se mu namenoma izogibajo"), na podlagi česar je očitno prišel do gornjega sklepa o Angležih kot "policajih" povojne Evrope in omenjeni predlog za samostojno slovensko državo predstavil kot "angleški načrt".⁷³² Ponovna obuditev te inačice, sicer kot rezervne možnosti rešitve slovenskega državnopravnega položaja, je nastala pod vtisom dogajanja v londonski srenji, ki je bila zatočišče najrazličnejšim političnim emigrantom in kjer se je na veliko razpravljalo o vsemogočih kombinacijah o povojni ureditvi Evrope. Prav v tem času (oktobra 1941) je prvi predlog za oblikovanje samostojne slovenske države nepričakovano in presenetljivo prišel iz britanskih gospodarskih krogov, in sicer od voditeljev družbe Charles Moering Ltd. Ta velika industrijska in finančna družba je bila pred vojno tudi lastnica podjetja Mežica Mines Ltd., ki je bilo sestavljeno iz rudnikov svinca v Rajblju, Plajberku in Mežici. Vrhovni ravnatelj družbe Kirkpatrick je želel imeti vse tri rudnike v isti državi kakor tudi pristanišče iz katerega bi rudo izvažali, in to je bil Trst. 19. oktobra 1941 je sprejel Kreka in Kuharja in jima predstavil to svojo željo in načrt, ki je bil zelo podoben omenjeni slovenski inačici. Za obisk pri predsedniku družbe Kirkpatricku je posredoval inženir Leader, predvojni ravnatelj mežiškega rudnika, ki je na lastno pobudo celo izdal atlas z zemljevidi slovenskega etničnega ozemlja.⁷³³ Kirkpatrick je bil celo prepričan, da bi se za ta njegov program dalo dobiti politično podporo pri njegovem znanцу, ministrskemu predsedniku Winstonu Churchill in je sam ponudil, da jima omogoči sestanek s Churchillom. Kreku

⁷³¹ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷³² AS 1660, Cankar, f. 7.

⁷³³ *Ethnography of the North - West frontier of Yugoslavia with Germany on the North, and Italy on the West.* London 1942.

in Kuharju se je v Londonu tako ponudila priložnost, da predstavita svoj pogled na slovenske narodnopolitične cilje najodločilnejšim britanskim dejavnikom. Na naslednjem sestanku, ki se ga je udeležil tudi še Franc Gabrovšek,⁷³⁴ pa je Krek v skladu z dotedanjo politiko, povedal, da so Slovenci za obnovo Jugoslavije, na katero računajo s 95 % verjetnostjo. Če pa ta ne bi uspela zaradi hrvatsko-srbskega spora, so za kombinacijo skupaj s Hrvati, v nobenem primeru pa nočejo pod Habsburžane. Povsem na koncu pa je še Kuhar pristavil, da če ne bi uspela nobena od omenjenih zamisli, potem naj bi Slovenija postala ozadje svobodne tržaške luke, ki naj bi bila pod britanskim nadzorom.⁷³⁵ Janez A. Arnež je pospremil stališče slovenskih predstavnikov s sledečim komentarjem: "Vsi ti predlogi žalostno izzvenijo kot da bi bili Slovenci brez politične volje in brez političnih idej. (...) To še toliko manj v družbi, v kateri so se ti trije Slovenci znašli in v kateri je tujec bil edini pobornik za slovensko državo in ni dobil njih političnega pristanka. (...) Človeku se zdi, da je že sama misel na slovensko državo prestrašila slovenske politike, da si niso upali niti preiskati in poizvedeti, kolikšne možnosti bi našli v angleški politični konstelaciji za tovrstno rešitev Zedinjene Slovenije. Tudi vabila, da jih peljejo h Churchillu, niso izkoristili."⁷³⁶

Izkazalo se je, da Krekovo septembrsko pismo ni pomenilo nikakršne bistvene spremembe v dotedanjem delovanju in je kljub vsem omenjenim pomislekom v njem zapisal tudi naslednje: "Dokler moremo, moramo torej vztrajati kljub vsem težavam v vladi radi našega principijelnega jugoslovanskega stališča in tudi radi praktične možnosti za slovensko delovanje."⁷³⁷ V tedanji emigrantski srenji je bilo tako, da so videti bili iskreno za obnovo Jugoslavije pravzaprav edino Slovenci, ki so obenem menili, da, če jo opustijo tudi oni, je jugoslovanska ideja dokončno pokopana. Po mnenju slovenskih zastopnikov v emigraciji jim je tako načelno stališče tu-

⁷³⁴ Gabrovšek omenja ta obisk v pismu 20. novembra 1941 (AS 1660, Cankar, 6).

⁷³⁵ Gabrovškov dnevnik, str. 31–32.

⁷³⁶ Gabrovškov dnevnik, str. 33–34.

⁷³⁷ Prav tam.

di dvigovalo verodostojnost v britanskih očeh. Krek je 1. junija 1942 pisal: "Mi Slovenci: smo stalno zelo jugoslovani. Nič nam in nikomur to ne škoduje. Koristi nam, ker izgledamo Angležem solidni in pametni in smo s tem Slovenci dobili svoje ugodno obeležje."⁷³⁸ Zato je Krek v naslednjih mesecih poudarjanje jugoslovanskega okvira celo stopnjeval, tudi z namenom, da bi postali Slovenci nekakšni posredniki med Hrvati in Srbi.

Kmalu pa so se tudi slovenski politiki kljub seveda stalnemu poudarjanju jugoslovanske opcije opogumili in dali nejugoslovanskim inačicam nekaj več poudarka. Medtem se je namreč pokazalo, da so slovenska pričakovanja glede posredništva med Hrvati in Srbi iluzorna, saj so se spori le še stopnjevali in zaostrovali. To spoznanje se je okrepilo še zlasti spomladi 1942, ko so bili v vrtnec balkanske nestrpnosti po zaslugi velesrbskega glasila v ZDA "Srbobran" potegnjeni tudi Slovenci. Posebno ko je tudi mladi kralj Peter II., ki naj bi v njihovih očeh simboliziral Jugoslavijo oziroma jugoslovansko idejo, pod vplivom srbskih politikov podpiral velesrbske poglede.⁷³⁹ Tako je npr. Izidor Cankar 17. avgusta 1942 pisal Kreku v London: "Snoj mi pošilja pošto za Vas, ki Vam jo pošiljam. Sam pa dostavljam nekaj izrezkov iz "Srbobrana", da boste videli, kako grede te reči pri nas. Enako kot Hrvate obravnava ta list tudi Slovence: oni so sprejeli Italijane s cvetjem, oni so sprejeli Italijane z muziko, oni se ne bore. List izrečno pobija Jugoslavijo in zahteva Srbijo. Ta kampanja bi se dala mirno prezreti, če bi ne imela posebnega ozadja. Kralj je pod vplivom svoje okolice sprejel od deputacije vezan letnik tega istega lista in ji je rekel: "Ja čitam Srbobran." Tudi to bi mogla biti samo nepotrebna ljubeznivost. Toda veleizdajniško politiko srbobransko podpira naše poslanstvo v Washingtonu, in ker nobeno poslaništvo ne more imeti svoje posebne politike, jo podpira vlada sama."⁷⁴⁰ Tedanje londonske razmere je Krek opisal v pismu 9. septembra 1942: "Tu smo v težki situaciji (...) Sedaj mi debatiramo o "politični liniji". Srbobran napada. Šuba-

⁷³⁸ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷³⁹ Gabrovškov dnevnik, str. 21–22.

⁷⁴⁰ AS 1660, Cankar, f. 6.

šić grozi z ostavko. Pribičević in Adamič z javnim nastopom. Angleži pa so čedalje bolj prepričani, da je Jugoslavija nemogoča reč.”⁷⁴¹

III.

V takšnem političnem vzdušju,⁷⁴² čeprav ostajajo konkretne okoliščine še nepojasnjene,⁷⁴³ je Krek očitno ocenil, da je nastopil čas za oživitev tudi nejugoslovanških opcij, tj. srednjeevropske variante. To kombinacijo so sicer, kot je razvidno iz predhodnega besedila, slovenski politiki v Londonu predvideli kot alternativno možnost že pred letom dni, a za odmevnost niso storili prav dosti. Krek je jeseni 1942 ukrepal predvsem v dveh smereh, in sicer je obvestil politike v domovini ter jih vprašal za mnenje, hkrati pa je podrobneje seznanil zahodne zaveznike in mednarodno javnost. Tako je Krek (najverjetneje) jeseni 1942 pisal ljubljanskemu škofu Gregoriju Rožmanu, kjer je kot alternativno možnost navedel tudi srednjeevropsko povezavo, in ga vprašal, če tako stališče odobrava.⁷⁴⁴ Podobno pismo, morda celo z isto vsebino, je 17. novembra 1942 naslovil tudi na Slovensko zavezo, ki je odgovorila: “Nerazumljivo nam je, da bi z izrazom “les gents là bas” (ljudje tam doli) mogli biti mišljeni mi Slovenci. Saj vendar program Slov. zaveze kakor program združenih slov. strank poudarja, da hočemo biti Slovenci včlanjeni v federativno urejeni Jugoslaviji. Ta program ste sprejeli tudi Vi s tem, da

⁷⁴¹ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷⁴² Podobno oceno kot Krek v pismu 9. septembra 1942 podaja tudi Šepić, Vlada Ivana Subašića, str. 85.

⁷⁴³ Dušan Biber pripisuje Krekov predlog Britancem o ustanovitvi samostojne slovenske države spomladi 1943 zaostrenim sporom zaradi Krnjevičevega memoranduma in sporom okoli Bosne (Dušan Biber, Federalna državnost Slovenije v zavezniških dokumentih do maja 1945. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. november 1994). Ljubljana: SAZU 1995, str. 261 (dalje Biber, Federalna državnost Slovenije)).

⁷⁴⁴ Gabrovškov dnevnik, str. 23. Pismo piscu teh vrstic v celoti ni znano. Arnež je zabeležil o tem sledeče: “Vsekakor je Krek pisal tudi ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu preko apostolskega delegata in preko Rima. Gabrovšek piše, da tega poročila ni bral; zato ga navaja le po smislu, po ustnem Krekovem pripovedovanju. Cilj slovenske politike v emigraciji je Svobodna Slovenija v Jugoslaviji. Če pa takšna rešitev ne bi bila izvedljiva, bi iskali mesto Slovenije v kaki srednjeevropski federaciji.”

ste ga objavili preko londonskega radia. Niti program Slov. zaveze, niti program združenih slovenskih strank se do sedaj ni izpremenil in noben partner Slov. zaveze ali sploh nobena pomembnejša skupina nima niti najmanjše želje, da bi se ta program izpremenil. Če bi kdorkoli hotel Slovence spraviti v kako Srednjo Evropo ali slično kombinacijo, računajte s tem, da bo šel slovenski narod stoodstotno v ireddento.⁷⁴⁵ Iz začetka odgovora Slovenske zaveze je razvidno začudenje nad omenjenim Krekovim predlogom, kar kaže, da slovenski zastopniki v tujini dotlej sploh še niso seznanili politikov v Sloveniji s svojimi alternativnimi zamislimi, ki so bile tedaj stare že najmanj leto dni. Čeprav piscu teh vrstic Krekovo pismo z dne 17. novembra 1942 ni znano, je iz nadaljevanja odgovora Slovenske zaveze razvidno, da so bile v njem povzete misli, ki jih je predstavil v navedenem pismu z dne 8. septembra 1941 in v nekaterih pogledih nekoliko dopolnil v pismu 1. junija 1942, kjer je zapisal: "Naj še to omenim, da so mnogi nejugoslovani tu v Londonu mnenja, da bi se Slovenija laže združila, če bi Jugoslavija ne bila tako predominantno balkanska država, da bi se torej laže združili, če bi bili sami ali samo s Hrvati skupaj."⁷⁴⁶ V odgovoru Slovenske zaveze je bila namreč obširno zavrtnjena strateško-prometna argumentacija, s katero sta Krek in Kuhar utemeljevala predlog za samostojno slovensko državo s Trstom kot svobodno luko za srednjo Evropo, in tudi morebitna povezava samo s Hrvati. Tako je bilo v njem zapisano: "Slovenija se je l. 1918 vključila v jugoslovansko gospodarsko področje, v okviru katerega je izgradila svoj gospodarski ustroj, ki je popolnoma vključen in prilagojen jugoslovanskim gospodarskim razmeram. Vsaka vključitev slovenskega gospodarskega ustroja v katerokoli novo gospodarsko območje bi pomenilo uničenje tega ustroja in za slovenski narod neprecenljivo škodo. Tudi gospodarstvo obrobnih slovenskih ozemelj, ki so spadala doslej v tuja gospodarska področja, je slič-

⁷⁴⁵ Vodušek Starič, *Dosje Mačkovšek*, str. 54, in AS 1660, Cankar, f. 8. Odgovor na pismo od 17. 11. 1942 napisan 21. 1. 1943.

⁷⁴⁶ AS 1660, Cankar, f. 6. Morda je tako stališče tudi posledica vpliva Ehrlichovega programa, svoj predlog, poslan tudi v London (dobil so ga 11. marca 1942) so med drugim utemeljevali tudi s podobnimi razlogi kot on.

no osrčnemu slovenskemu gospodarstvu pred l. 1918 in se bo dalo radi te svoje sličnosti brez gospodarskih pretresov vključiti v jugoslovansko gospodarsko območje. Kar se tiče prometa med morjem in Srednjo Evropo, je Jugoslavija že dosedaj imela v svojih rokah delne prometne proge iz Sredozemlja v Srednjo Evropo (...) Tudi če se priključi vse obmejno slovensko ozemlje Združeni Sloveniji, s tem Slovenija ne bo dobila novih prometnih zvez od Jadrana na sever, marveč bo odpadla samo nepotrebna dosedanja meja na Reki, Postojni in Podbrdu. (...) Gospodarstvo Trsta spada po svoji produkciji in konsumu samo v neposredno zaledje, ki politično pripada Jugoslaviji, po svojem prometu in trgovini pa spada k Podonavju in Jugoslaviji. V nobenem pogledu pa ne spada tržaško gospodarstvo k Apeninom. Jugoslavija bo z dogovori s svojimi severnimi prijatelji brez težav lahko skrbela za to, da tržaški promet in tržaška trgovina ne bosta trpeli, ko prideta v jugoslovansko gospodarsko območje. Trst torej sploh ne spada k Apeninom, k izvenjugoslovanskemu Podonavju pa samo delno. Zato je dejansko napačna in politično kvarna teza, da spada Trst gospodarsko le k Srednji Evropi. Obširnejša razprava, da spada Trst k Jugoslaviji, je bila dvakrat odposlana...⁷⁴⁷ Temu je sledila obširna obrazložitev, kako celotna Koroška gospodarsko in geografsko gravitira k Sloveniji in Jugoslaviji. Na koncu je bilo še pojasnilo, ki se je očitno nanašalo na možnost slovensko-hrvaške povezave: "Glede "srednjeevropske" orientacije na Hrvatskem je treba omeniti, da je del Hrvatov res močno simpatiziral z neko Srednjo Evropo in tam iskal rešitve. Toda ta del Hrvatov je po naših informacijah zapadel na manjšino tako v narodu, kot v Mačkovi stranki. Hrvatski simpatizerji Srednje Evrope so namreč v Bratislavi in Pragi sondirali teren za Srednjo Evropo, pa so bili na obeh straneh odločno odbiti. Ko so potem dobili še od Slovencev pravitako povsem negativen odgovor, so se Hrvati vrnili na idejo federativne Jugoslavije."⁷⁴⁸ Zdi se, da v tistem času možnost povezave s Hrvati, jeseni 1941 predstavljena celo pred samostojno slovensko rešitvijo,

⁷⁴⁷ Prav tam.

⁷⁴⁸ Prav tam.

ni bila več tako aktualna tudi za slovensko politično emigracijo. Skupna država, ki ji je bil najbolj naklonjen Kulovec in so si zanjo v vrstah SLS prizadevali ob dogodkih ob napadu sil na Jugoslavijo, je namreč sčasoma izgubila svoj pomen kot možna alternativa rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja zlasti zato, ker se je med slovenskimi politiki v emigraciji utrdilo prepričanje, da se zaradi slabega slovesa Hrvaške v zavezniških krogih (zaradi obstoja NDH in njenih zločinov) z njimi ni smiselno povezovati.

Po tej zavrnitvi predloga, ki je prišel iz Londona, je bilo enako stališče zabeleženo tudi v Izjavah in željah Slovenske zaveze z dne 25. aprila 1943.⁷⁴⁹ Kmalu zatem je SLS v domovini poslala v London strnjen pogled v petnajstih točkah o slovenskem vprašanju v tedanjih razmerah, kjer pa je bilo znova trdno poudarjena jugoslovanska inačica in jasno odklonjena kakršnakoli srednjeevropska kombinacija.⁷⁵⁰ Potem ko so se na Krekovo željo predstavniki SLS seznanili tudi s stališči politikov v Srbiji in na Hrvaškem in so bili načelno tudi ti za obnovo Jugoslavije, so mu poleti 1943 svetovali. "Kaj naj stori Miha? Že davno mu je bilo nasvetovano: držati se jugoslovanske misli do konca. Tudi če bi Srbi in Hrvati delali svoje vlade, naj gledajo vsi tisti Srbi in Hrvati, ki niso za te žalostne, da stvorijo nov jugoslovanski blok, dokler Jugoslavija meddržavno obstoja. Naše mesto je v tem odboru, ne pa v kakih lokalnih vladah, ki niso mednarodno priznane. Miha se je s tem stališčem že strinjal. Ali sedaj omahuje?"⁷⁵¹

Istočasno je Krek začel postopno seznanjati tudi mednarodno javnost. O temer priča omenjeni članek v New York Timesu, "da se Slovenci že dogovarjajo o načrtih za samostojno Slovenijo," ki ga je Sulzberger poslal 19. januarja 1943 iz Londona. France Snoj je v pismu Izidorju Cankarju 20. januarja 1943 članek komentiral: "Prilagam izrezek iz današnjega "Timesa", ki je zanimiv radi tega, da je prvič v javnosti postavljena možnost

⁷⁴⁹ AS 1660, Cankar, f. 8.

⁷⁵⁰ AS 1931, Šmajd, a. e. 3294.

⁷⁵¹ AS 1660, Cankar, f. 8. Od Fajfarja (Ivan Avsenek), 18. avgusta 1943.

kreiranja samostojne slovenske države.”⁷⁵² Čeprav so se javni diskusiji o samostojni Sloveniji slovenski politiki tedaj še vedno bolj ali manj izogibali, ideja po objavi v New York Timesu ni bila več “skrivnost” in je Krek to vprašanje spomladi 1943 kljub vsemu načel pri britanskih politikih. V začetku marca 1943 je Krek namreč obvestil predsednike dežel Commonwealtha, “da bi v primeru razpada Jugoslavije Slovenija morda tvorila enoto nove politično-gospodarske skupine, zasnovane na pristaniščih Trsta in Reke z neke vrste svobodno gospodarsko cono, ki bi služila gornjemu Posavju, področjem na Dravi in srednji Donavi pod neke vrste mednarodnim nadzorstvom. Shema bi vključevala vrnitev slovenskih okrožij v Italiji in na Koroškem k Sloveniji, morda tudi celotno Istro.”⁷⁵³ Vendar pa je britanski veleposlanik pri jugoslovanski kraljevski vladi George Rendell uradno svetoval Kreku, naj se s takšnimi idejami ne ukvarja, ker je uradni cilj britanske politike obnova Jugoslavije.

Tako je omenjena ideja samostojne slovenske države, ki jo je jeseni 1942 obudila slovenska politična emigracija kot alternativno možnost v primeru, če ne bi bila obnovljena Jugoslavija, bila zavržena tako s strani političnih dejavnikov v domovini kot tudi v mednarodnih zavezniških krogih. Veliko vprašanje je tudi, kako bi lahko tako predstavljeno idejo o samostojni slovenski državi, tudi če bi zanjo obstajala pripravljenost zares lahko zaživela. Utemeljena je bila bolj z dvomljivimi gospodarskimi in strateškimi razlogi,⁷⁵⁴ brez tradicionalno-historičnih argumentov in nacionalno ni bila dovolj homogena (segala bi precej čez nacionalno ozemlje in imela veliko število tujerodnega prebivalstva).⁷⁵⁵

Sicer pa se poudarjanju gospodarskih in strateških razlogov ne gre čuditi, saj je bil Krek očitno pod vtisom tedanjih razmišljanj v londonskih krogih. Že v omenje-

⁷⁵² AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷⁵³ Dušan Biber, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis, 1980, št. 4, str. 437 (dalje Biber, Britanska in ameriška politika) in isti, Federalna državnost Slovenije, str. 251.

⁷⁵⁴ Glej kritiko tega predloga s strani Slovenske zaveze z dne 21. januarja 1943 (AS 1660, Cankar, f. 8).

⁷⁵⁵ Tudi Arnež je precej skeptičen o realnosti tega načrta (glej Gabrovškov dnevnik, str. 32–33).

nem pismu z dne 8. septembra 1941 je med drugim zapisal: "Kombinacije o bodočem redu v Evropi. Delajo se razni načrti. (...) Trdijo, da odločajo gospodarsko prometni oziri."⁷⁵⁶ Pred tem je o bodoči povojni ureditvi razmišljal že Alojzij Kuhar, ki sicer tedaj še ni omenjal možnosti samostojne slovenske države, je pa verjetno na omejeno idejo precej vplival s svojim pogledi na povojni razvoj in vlogo Trsta pri tem. V pismu, ki ga je 31. julija 1941 pisal s Trinidada, je zapisal: "We feel that there are in London already all sorts of courrants about the new order. European federation, Centraleuropean federation, Balkan federation, revival of Austria and the Habsburgs, the creation a Catholic German state. All these projects imply more or less the possibility of a new carving up of our slovene territory, for, so they say, New Europe shall want Triest as the main outlet to the sea for the whole Danubian territory, and so on."⁷⁵⁷

S precej podobno argumentacijo je nastanek svobodne slovenske države, s poudarkom, da gre za zadnje Trsta in da bi obsegala še Goriško, Istro in južno Koroško in kot taka imela okoli 3 milijone prebivalcev, utemeljeval tudi polkovnik Vladimir Vauhnik v Švici jeseni 1944.⁷⁵⁸ Pri tem ni razvidno, ali je bil seznanjen z omenjenimi načrti slovenskih politikov v emigraciji, čeprav tudi Vauhnik predvideva, da je omenjena zamisel v "angleškem interesu".⁷⁵⁹ Razlika med obema načrtoma – Vauhnikovega in slovenske emigracije – je bila predvsem v tem, da je bil vzrok za Vauhnikovo pobudo ideološke narave, šlo je namreč za iskanje rešitve za Slovenijo pred prevlado komunizma.⁷⁶⁰ Ideja slovenske države, navezane na Trst je bila živa zlasti med "stražarji" še ves čas obstoja Svobodnega tržaškega ozemlja, t. j. do podpisa Memoranduma o soglasju leta 1954. V tem času se je porodila celo ideja, da bi bila ta država prestolnica bodoče zvezne Evrope.

⁷⁵⁶ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷⁵⁷ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷⁵⁸ Svobodna slovenska država. Nova revija, št. 183/184, str. 43–45. Glej tudi Biber, Federalna državnost Slovenije, str. 263, in Mlakar, Problem zahodne meje, str. 319–320.

⁷⁵⁹ Britanci so predlog zavrnili, ker so se zavzemali za obnovo Jugoslavije (Biber, Federalna državnost Slovenije, str. 263).

⁷⁶⁰ Mlakar, Problem zahodne meje, str. 319–320.

Kot že omenjeno, je krožilo v britanskem in še zlasti ameriškem tisku veliko najrazličnejših variant o povojni preureditvi srednje Evrope,⁷⁶¹ s tega vidika je bila Krekova pobuda za samostojno slovensko državo kot alternativna možnost razumljiva, nekoliko manj pa, da jo je sprožil v času, ko je bilo že znano britansko stališče, ki je zagovarjalo obnovo Jugoslavije. Glede na skromne vire, ki ne dovoljujejo dokončnih zaključkov, bi lahko sklepali, da je Krek morda dobil kakšen namig za takšno razmišljanje oziroma, da je nekoliko po svoje razumel določeno trditev.⁷⁶² Morda pa je Krek izhajal iz predpostavke, ki jo je razvijal v pismu 1. junija 1942, ko je zapisal: "Anglija priznava le Jugoslavijo za svojo zaveznico. Dokler bodo Italijani in Nemci dokazovali, da je Jugoslavija morala razpasti in dokler je vojna, bodo Angleži gotovo to držali, potem pa ne vedo kaj bodo storili. Amerika Jugoslovansko firmo tudi rabi med vojno. Za povojno dobo pa ima razne načrte, ki gredo preko in mimo vseh bivših meja. (...) Do konca vojne se bo Jugoslovanska forma gotovo držala. Potem pa je veliko vprašanje."⁷⁶³

Iz dostopnih dokumentov tudi ni razvidno, ali je sploh obstajala podrobnejša utemeljitev predloga. Zdi se namreč, da tudi Krek na to možnost pretirano (še) ni računal in je spomladi 1943 zapisal: "Če bodo poročila iz zemlje kazala, da je v Srbiji kaka pomembna politična sila za Jugoslavijo, bomo krepko nadaljevali to politiko, če ne bomo pa bolj Slovenci, da bomo pripeli našo deželo na kako drugo kombinacijo, ki bo pač mogoča. Pa na to eventualnost sedaj še ne mislim več kot toliko kolikor je treba, da ne pridem v situacijo, v kateri ne bi videl rešitve za Slovenijo."⁷⁶⁴

Nasploh pa je vprašljivo, koliko bi pod predvidenim mednarodnim nadzorom (uporablja se celo izraz "britanski dominjon") sploh ustrezalo ime "samostojna" ozi-

⁷⁶¹ Mlakar, Problem zahodne meje, str. 315.

⁷⁶² Tako npr. ni jasno, na kaj meri začetek že navedenega odgovora Slovenske zaveze (21. januarja 1943): "Nerazumljivo nam je, da bi z izrazom "les gents là bas" (ljudje tam doli) mogli biti mišljeni mi Slovenci."

⁷⁶³ AS 1660, Cankar, f. 6.

⁷⁶⁴ AS 1660, Cankar, f. 6. Krekovo pismo z dne 27. aprila 1943.

roma "svobodna" slovenska država.⁷⁶⁵ Zdi se, da je tak koncept izhajal iz premajhne nacionalne samozavesti (Krek je trdil, "da ni verjetnosti, da bi se držali sami"),⁷⁶⁶ preveliko pa je bilo zaupanje v zahodne (predvsem britanske) sile.⁷⁶⁷ Po drugi strani je bil tudi protisloven, kako bi Slovenci lahko obvladovali tako veliko ozemlje z veliko tujerodnega prebivalstva (zgolj zopet z britansko pomočjo?), posebej še ker so nekateri (npr. Izidor Cankar) opozarjali, da se nam Trst "lahko zatakne v grlu," in niso bili navdušeni niti nad priključitvijo Trsta k Jugoslaviji, kaj šele k samostojni slovenski državi.⁷⁶⁸

Čeprav je iz zahodnih dokumentov razvidno, da so zares obstajali tudi dvomi v možnost obnovitve Jugoslavije (npr. pri predsedniku ZDA Rooseveltu še leta 1944),⁷⁶⁹ doslej slovenski poznavalci (npr. Dušan Biber) niso v svojih prispevkih navedli virov, ki bi otipljivo dokazovali, da bi se britanska ali ameriška politika kdaj ogrevali za možnost, ki jo je predstavil Krek.⁷⁷⁰ Tudi iz dostopnega domačega gradiva ni razvidno, da bi slovenski politiki, ki so razvijali tezo o samostojni slovenski državi pod angleškim (oz. zahodnim) nadzorom, od uradnih britanskih predstavnikov kdaj dobili namig v tej smeri.

Na koncu lahko ugotovimo, da se je tedanja ideja o samostojni slovenski državi rodila v specifičnih okoliščinah kot izjema in izhod v sili v primeru nerazrešljivih nasprotij med Srbi in Hrvati pri obnovi Jugoslavije in tako ni bila plod morebitne protijugoslovanske politike pretežnega dela slovenske protirevolucije. Posebej velja še enkrat poudariti, da gre za nejugoslovansko in ne protijugoslovansko možnost rešitve slovenskega narodnega vprašanja.

⁷⁶⁵ Tako se npr. Arnež ob tem predlogu sprašuje: "In Kuharjev predlog naj pomeni Svobodno slovensko državo brez Trsta ali s Trstom – svobodno luko? In vse skupaj angleška kolonija?" (Gabrovškov dnevnik, str. 32).

⁷⁶⁶ AS 1660, Cankar. f. 6. Krekovo pismo z dne 1. junija 1942.

⁷⁶⁷ Tudi v Vauhnikovem predlogu je npr. moč zaslediti izraz, da slovenski narod "slepo zaupa v pravičnost vlad zahodnih sil."

⁷⁶⁸ Mlakar, Problem zahodne meje, str. 314.

⁷⁶⁹ Biber, Britanska in ameriška politika, str. 435.

⁷⁷⁰ Biber, Federalna državnost Slovenije, str. 263, sicer omenja navodilo ameriške obveščevalne službe OSS iz maja 1945, ki naroča majorju Johnu Blatniku, naj med drugim poroča o dilemi Tito ali Slovenija.

Srednjeevropski integracijski načrti med letoma 1918 in 1945 ter Slovenci

I.

Po letu 1918 je nastal v sklopu t. i. versajske ureditve v Srednji Evropi nov sistem, ki je temeljil na nacionalnih državah in deloma psevdonacionalnih državah, kot sta bili Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Jugoslavija in Češkoslovaška republika (ČSR). Mednarodna ureditev, nastala v skladu z mirovnimi pogodbami, po prvi svetovni vojni je bila v največji meri plod hotenj v vojni zmagovite Francije, ki si je z njimi želela zagotoviti prevlado na evropski celini. Ob tem je treba opozoriti, da je bilo novo ravnotežje na ozemlju med Nemčijo in Rusijo, ki predstavlja najširši okvir srednjeevropskemu prostoru, vzpostavljeno v času njune hkratne izčrpanosti. Novonastalim nacionalnim državam, ki so nadomestile nadnacionalni univerzalistični princip razpadle večnarodne habsburške monarhije, je bil vzor zahodni oz. še posebej francoski model nacionalne države, za katerega je bil značilen centralizem, unitarizem in etatizem.

Princip nacionalne države sam po sebi še ni pomenil razrešitve celotnega kompleksa vprašanj tega prostora kot tudi postavitve meja še ni zagotavljala etnične homogenosti, čeprav je bila dodana varovalka v obliki zagotovila o varovanju nacionalnih manjšin, ki naj bi blažila oz. odpravila nacionalna nasprotja. Poleg tega pravica do narodne samoodločbe ni bila izvedena povsem dosledno. Pri njeni uresničitvi so bile namreč bolj

upoštevane zahteve držav zmagovalk oz. tistih, ki so bile mednje uvrščene.

Nacionalna problematika, vsaj kar se tiče narodov bivše habsburške monarhije, je prešla na povsem novo raven. Pred letom 1918 je bilo nacionalno vprašanje predvsem notranjepolitični problem in se je v le majhni meri dotikalo meddržavnih odnosov. Sedaj pa je prešlo po doktrini nacionalnih držav težišče nacionalnih problemov v meddržavno sfero in se je internacionaliziralo. V novih okoliščinah je tako ostalo malo prostora za tradicionalne predloge (npr. federalizacija, avtonomija) iz časov, ko se je razmišljalo o preureditvi habsburške monarhije. Do uresničitve avtonomistično-federalističnega koncepta je prišlo le v ČSR po münchenskem sporazumu in deloma v Jugoslaviji s sporazumom Cvetković – Maček, in še to v veliki meri pod vplivom zunanjepolitičnega pritiska.

Ob upoštevanju s strani tedanjega ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona utemeljene pravice do narodne samoodločbe, ki je privedla do ustanovitve nacionalnih držav na ruševinah podonavske monarhije, se je pojavilo vprašanje, kako vzpostaviti regijsko stabilnost na nov način. Ravno zaradi prepričanja, da bodo nacionalne države premajhne in nestabilne, so v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike (ZDA) dolgo omahovali s pristankom na razpad habsburške monarhije, a ob nenadnem propadu imperijev ta dilema ni bila več aktualna.

Koristnosti širših povezav so se nekateri zavedali že zelo zgodaj, le da so prišle v ospredje ohlapnejše povezave, kot je konfederacija, nekaterim je bil zgled tudi commonwealth. Tako je Tomaš Garrigue Masaryk že leta 1917 v ZDA obudil idejo Poljaka Adama Czartoryskega iz 1844 o konfederaciji med Baltikom in Egejskim morjem, ki bi ločevala Nemčijo od Rusije.⁷⁷¹ Ta zamisel je bila takoj po prvi svetovni vojni še precej živa, tako je npr. romunski zunanji minister Take Ionescu na prvih pogajanjih, ki so kasneje privedla do ustanovitve Male antante, predlagal zvezo petih držav (Poljske, Če-

⁷⁷¹ Vodopivec, *Srednja Evropa*, str. 7, in isti, *Srednja Evropa – Enciklopedija Slovenije*, str. 247–248.

škoslovaške, Romunije, Jugoslavije in Grčije) od Baltika do Egejskega morja.⁷⁷² Omenjena zamisel je bila v času med svetovnima vojnama prisotna predvsem na Poljskem. Tako je Josef Beck, poljski zunanji minister v času vlade Pilsudskega, v tem smislu pripravil načrt Intermarum,⁷⁷³ podobne ideje pa so se pojavljale tudi v prvih predlogih poljske begunske vlade konec leta 1939. Tudi slovaški politik in državnik Milan Hodža se je v angleščini napisanem in v Londonu leta 1942 izdanem delu Federacija v Srednji Evropi zavzemal za povezavo med Baltikom in Egejskim morjem.⁷⁷⁴ Pa tudi v Sloveniji je ta ideja našla privrženca (Lambert Ehrlich in "stražarji").

Nasploh je bilo v celotni Evropi v drugi polovici dvajsetih let čutili željo po tesnejšem sodelovanju med državami (npr. Briandov načrt "evropske zveze" za uspešno meddržavno dogovarjanje, panevropsko gibanje grofa Richarda Coudenhove – Kalergija⁷⁷⁵ itd.). Potreba se je zlasti v Srednji Evropi pokazala za akutno po gospodarski krizi leta 1929. Tako je npr. Elemer Hantos, profesor na budimpeštanski univerzi, pripravil predlog o podonavski gospodarski konfederaciji.⁷⁷⁶ V istem času je tudi Milan Hodža v polemiki z nemškimi geopolitiki, zbranimi okoli Karla Haushoferja, razvil geopolitično idejo o drugem naravnem (srednjeevropskem) koridorju od Visle do Soluna, ki bi bil povezan po zgledu commonwealtha.⁷⁷⁷ Toda tako Hodžev predlog, ki je v Srednji Evropi poudarjal predvsem problem "mikroštatzizma", kot tudi Hantoseva študija, ki je opozarjala zlasti na nepripravljenost na sodelovanje, sta bila le epizodi brez pomembnejšega odmeva. Tudi ostali načrti iz začetka tridesetih let, npr. predlog francoskega zunanjega ministra Tardieuja kot tudi konferenca v Stresi, kjer so poskušali uveljaviti tesnejše sodelovanje med srednjee-

⁷⁷² Milan Vanku, *Mala antanta*. Titovo Užice 1969, str. 9–10.

⁷⁷³ Mitja Velikonja, *Mitologija kulturnosti, prehodnosti in fin – de – sieclovske spokojnosti (Mitologija srednje Evrope)*. Masade duha. Razpotja sodobnih mitologij. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče 1996, str. 152.

⁷⁷⁴ Kregar, Hodža, str. 84.

⁷⁷⁵ Panevropa. Ljubljana: Slovensko panevropsko gibanje 2000.

⁷⁷⁶ Vodopivec, *Srednja Evropa*, str. 7.

⁷⁷⁷ Hodža, *Federácia v strednej Európe*. Podobno razmišljanje lahko zasledimo tudi pri Ljudmilu Hauptmannu, Italija i Srednja Evropa. Split: Naklada Izvršnog odbora Jadranske straže 1928.

vropskimi državami, zlasti na gospodarskem področju, niso zaživali.⁷⁷⁸

Tudi balkanski pakt o nespremenljivosti meja med Turčijo, Grčijo, Jugoslavijo in Romunijo iz leta 1934, kot tudi nasproten blok Rimski protokoli (Italija, Madžarska in Avstrija) nista bila pretirano uspešna. Najdlje je obstajala in delovala pod pokroviteljstvom Francije ustanovljena Mala antanta, ki so jo sestavljale Jugoslavija, Češkoslovaška in Romunija. Omenjene "delne" zveze so prenehale delovati po nemškem prodoru v Srednjo Evropo. Ta se je začel v začetku tridesetih let tudi s pomočjo ideje Mitteleurope, ki so jo utemeljitelji nemške gospodarske in politične ekspanzije v nasprotju z Naumannovo izvirno zamisljo iz leta 1915 o prostoru strpnosti in sodelovanja razumeli kot nemški življenjski prostor, ki daje nemštvu posebno poslanstvo v Srednji Evropi in s tem seveda tudi vodilno vlogo.⁷⁷⁹ Ob enostranskem uresničevanju teh zamisli v nemški politiki od srede tridesetih let naprej so bile ostale srednjeevropske zamisli, temelječe na enakopravnem sodelovanju, za nekaj časa postavljene na stranski tir in trenutno postale povsem neaktualne.⁷⁸⁰

Ugotovimo lahko, da so bili v času med obema vojnama zagovorniki nacionalnih držav in tradicionalnih naddržavnih povezav v Srednji Evropi v konfliktu pa tudi pozivi na tesnejše regionalno sodelovanje so ostajali bolj ali manj na besedni ravni. Nove nacionalne elite so se namreč morale bolj ukvarjati z izgradnjo lastnih držav, kot pa razmišljati o širših srednjeevropskih povezavah, če jim že niso odkrito nasprotovale, ker so v njih videle tudi določen strah pred obnovo predvojnih razmer. Nepripravljenost na integracije je bila povezana tudi z določeno nesamozavestjo mladih držav, ki jo je krepila bojazen pred dominacijo zaradi slabše gospodarske razvitosti in tudi nacionalne nehomogenosti zaradi obstoja številnih nacionalnih manjšin.⁷⁸¹ Pri tem je treba pripo-

⁷⁷⁸ Kūhl, Föderationspläne, str. 31–74.

⁷⁷⁹ Janez Cvirn, Jure Gašparič, Odmevi na Naumannov koncept Mitteleurope v habsburški monarhiji. Časopis za zgodovino in narodopisje 2004, št. 2–3, str. 365–374.

⁷⁸⁰ Vodopivec, Srednja Evropa, str. 7–8.

⁷⁸¹ Jan Křen, Das Integrationsproblem in Ostmitteleuropa zwischen den beiden

mniti, da je bila med obema vojnama zaščita manjšin, ki naj bi se izvajala prek Društva narodov in Kongresa evropskih narodnosti, kjer so imeli pomembno vlogo tudi Slovenci (Engelbert Besednjak in Josip Vilfan⁷⁸²), v principu mišljena predvsem za manjšine v novonastalih nacionalnih državah, medtem ko naj bi bile zahodnoevropske države "sposobne" asimilirati svoje manjšine.⁷⁸³ Tak način razmišljanja oblikovalcev povojne Evrope smo lahko na svoji koži občutili tudi Slovenci, saj številna slovenska in hrvaška manjšina v Italiji ni bila deležna nikakršne formalne manjšinske zaščite, medtem ko je imela maloštevilna italijanska manjšina v Jugoslaviji posebne pravice. Poleg diskriminatornega pristopa se je izkazalo, da tudi formalno vzpostavljen princip zaščite manjšin ni uspel razrešiti tega vprašanja. Tudi zato številne nacionalne manjšine v Srednji Evropi niso postale most za povezovanje, temveč se je zgodilo celo nasprotno, v precejšnji meri so postale orodje v rokah matičnih držav. Najznačilnejši primer je bila vloga najpomembnejše manjšine v tem prostoru, tj. nemške, ki se je v tridesetih letih dejavno vključila v nemško osvajalno politiko v Podonavju. Enako je veljalo tudi za nemško manjšino v Sloveniji in nasploh v Jugoslaviji.⁷⁸⁴

Tedanji ideal je večina srednjeevropskih voditeljev videla v korektnih odnosih s sosedi. Največ, kar pa so si predstavljali kot povezovanje, so bile delne alianse po vzoru Male antante. V času med vojnama tako razmišljanje ni bilo preseženo. Razvoj in usoda najdlje delujoče zveze, tj. Male antante, sta tudi najbolj značilen primer dometa srednjeevropskih povezav med svetovnima vojnama. V svojem bistvu je bila Mala antanta primer "negativne" zveze, ustanovljene proti revizionizmu in spremembi meja (uperjena predvsem proti Madžarski),

Weltkriegen. Mitteleuropa – Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Dunaj: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1995, str. 153–164.

⁷⁸² Egon Pelikan, Josip Vilfan v parlamentu. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček 1997, str. 61–89, in isti, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Cedermac. Ljubljana: Nova revija 2002, str. 413–444.

⁷⁸³ Mark Mazower, Temna celina, str. 64–65.

⁷⁸⁴ Biber, Nacizem.

deloma pa tudi proti Sovjetski zvezi kot "cordon sanitaire". Po gospodarski krizi se sodelovanje znotraj nje ni poglobilo, temveč je po nemškem gospodarskem in tudi političnem prodoru v Podonavje enostavno prenehala delovati.⁷⁸⁵ Pri povezovanju ni bila ključna sorodnost v odnosu do demokracije (npr. ČSR in Jugoslavija), temveč je bilo bistveno načelo delitve na zmagovalce in poražence oz. revizioniste (Italija). V tridesetih letih je bil pomen razmerja med zmagovalci in poraženci iz prve svetovne vojne v precejšnji meri že presežen, predvsem z nastopom nacizma v Nemčiji in deloma tudi z vključitvijo SZ v evropsko politiko. Kljub tem eksistencialnim problemom so srednjeevropske države še vedno prisegale na nadaljevanje predhodne politike in iskale vsaka zase lastne partikularne rešitve.

Čeprav se je o integracijah v tem času sicer veliko govorilo, tako na vseevropski kot tudi na srednjeevropski ravni, in pri tem ni šlo le za nekakšne diletantske fantastične načrte, je kljub vsemu, gledano z današnjimi očmi, najzanimivejše, da so bile te zamisli tedaj na političnem obrobju. Nekoliko drugače je bilo na gospodarskem področju, kjer so še vedno prevladovali še iz časov pred prvo svetovno vojno ustaljeni finančni tokovi, ki so vplivali tudi na oblike medsebojnega gospodarskega sodelovanja.⁷⁸⁶ Nasploh je imelo gospodarsko sodelovanje v srednjeevropskem prostoru specifično pot, ki se je razlikovala od političnega razvoja.⁷⁸⁷

Tudi meddržavne zveze, ki so predstavljale višek tedanjih političnih povezav, so bile le delni bloki in nikakršen poskus resničnega kakovostnega premika v razmišljanju o potrebi medsebojnega sodelovanja. Ideja, da le povezave med državami zmanjšujejo možnosti meddržavnih sporov, tedaj ni imela, čeprav velikokrat

⁷⁸⁵ Zanimivo, da je tudi v sklopu nacističnega "novega reda" v času druge svetovne vojne prišlo do poskusa oblikovanja podobne zveze, ki naj bi bila uperjena predvsem proti Horthijevi Madžarski. Sestavljale naj bi jo Romunija, Slovaška in Neodvisna država Hrvatska. Do uresničitve te zamisli ni prišlo predvsem zaradi nasprotovanja fašistične Italije.

⁷⁸⁶ Žarko Lazarevič, Srednjeevropski gospodarski prostor do druge svetovne vojne. Prispevki za novejšo zgodovino 2003, št. 2, str. 33–42.

⁷⁸⁷ Žarko Lazarevič, Gospodarsko sodelovanje Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918–1941. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 1, str. 47–56, in Jože Princič, Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 1, str. 57–68.

izražena, nobenih otipljivih pozitivnih učinkov.⁷⁸⁸ Zato današnjim integracijam seveda ne morejo biti za zgled. Iz vidika evropskega in še zlasti srednjeevropskega političnega povezovanja je bil čas do začetka druge svetovne vojne zgolj zgodovinsko zgrešen poskus, katerega pomen je edino njegova negativna izkušnja.

II.

Ob izbruhu druge svetovne vojne se je v zahodnem svetu kmalu izkristaliziralo spoznanje, da v njej ne gre le za običajen vojaški spopad dveh bolj ali manj enakovrednih taborov za prevlado v svetu kot npr. v prvi svetovni vojni, temveč tudi za tekmovanje družbenih sistemov. Zato se je bilo treba na ruševinah in napakah dokončno preživete versajske ureditve zoperstaviti nacističnim zamislim (deloma pa tudi komunističnim – gre za čas pakta Hitler – Stalin) tudi z novim alternativnim vrednostnim sistemom, ki bo podlaga povojni ureditvi Evrope.

Tako so bili na zahodu pod nacističnim pritiskom prisiljeni, da sami začrtajo svoj novi red. Obširna razprava, ki je sledila, je sprožila številne zamisli in vrednote, ki so kasneje postale temelj novega povojnega sveta.

Za razliko od prve svetovne vojne, ko so se lotili načrtovanja povsem na koncu vojne (npr. še poleti 1918 uničenje habsburške monarhije ni bilo v ospredju), je bilo tokrat drugače. Do začetkov načrtovanja povojne ureditve je prišlo v že zelo zgodnji fazi vojne, ko je bila Velika Britanija še v globoki defenzivi in je bilo mnogo parametrov še nejasnih.

V sklopu načrtovanja povojne ureditve Evrope se je kazala želja po omejitvi nacionalne suverenosti. V vojni, ki so jo pripisovali rakavemu razraščanju tekmovanja med državami, se je zdela privlačnejša zamisel, da bi lažje dosegli mednarodno skladnost s pomočjo federacije, kateri bi države predale nekaj svoje oblasti in s tem

⁷⁸⁸ Peter Vodopivec, Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost? Prispevki za novejšo zgodovino 2003, št. 2, str. 12.

del suverenosti. Priljubljenost federalizma je dosegla stanje vročice v prvi polovici leta 1940 s pravim izbruhom najrazličnejših federalističnih blokovskih načrtov.

Kljub mnogim ugibanjem o načinu razdelitve evropske celine je federativno načelo le počasi izgubljalo svoj mik ter je ostalo značilnost uradnega in neuradnega načrtovanja o prihodnosti Evrope. Pri tem se je kot ključni problem postavljalo vprašanje, kako dolgoročno zastaviti Nemčijo in hkrati ozdraviti "bolno srce" sodobne Evrope, kot je Hugh Seton Watson naslovil svojo knjigo o problemu Srednje Evrope.⁷⁸⁹

Pri razreševanju tega vprašanja je dolgoročno načrtovanje v Veliki Britaniji in ZDA privedlo do pretežne prevlade revizionističnih pogledov na habsburško monarhijo in vlogo nacionalizma v bodočnosti Podonavja. Po daljših pripravah je bil oktobra 1941 britanskemu zunanjemu ministrstvu predstavljen Toynbeejev dokument o Srednji Evropi, kjer je bilo največ prostora posvečenega reviziji gledanja na nacionalne države po letu 1918. Ugledni britanski specialist za srednjo in vzhodno Evropo Arnold Toynbee je menil, da se je v Podonavju nacionalni princip izkazal za neuspešnega, ker so ljudje preveč etnično in versko prepleteni. Ocenil je, da je bila 1919 storjena napaka, ker se je zahodna nacionalna ideja uresničevala v popolnoma drugačnih okoliščinah. Liga narodov kot meddržavna organizacija je bila neprimerna za reševanja, pričakovano sodelovanje med državami na ekonomski in politični podlagi se ni uresničilo. Ekonomsko zблиževanje bi bilo lahko izhodišče za izboljšanje razmer v regiji, vendar so meddržavni spori privedli do tega, nadaljuje dokument, da je v tridesetih letih Nemčija prodrla v Srednjo Evropo najprej gospodarsko, nato pa politično in vojaško. Na podlagi historičnega revizionizma so v dokumentu prišli do sklepa, da predstavljajo ustavne strukture izpred 1918 najprimernejšo obliko, vendar tokrat brez habsburške dinastije. V študiji predlagano podonavsko federacijo bi ekonomsko in diplomatsko podprle zahodne sile. Federalne ustanove bi kombinirali z lokalno in s kulturno avtonomijo in bi

⁷⁸⁹ Hugh Seton Watson, *The "Sick Heart" of Modern Europe. The Problem of the Danubian Lands*. Seattle 1975.

sestavljale široko, tolerantno državo. Ta tvorba bi bila sposobna ekonomskega preživetja in bi se lahko uspešno upirala ponovni nemški agresiji.⁷⁹⁰

Vrednotenje Avstro-Ogrske s strani ljudi, ki so jo leta 1918 pomagali rušiti, je bilo torej sedaj pozitivnejše. Ta sprememba, razširjena tudi med delom poznavalcev, ki so izhajali iz tega prostora, je deloma nastala tudi pod čustvenim vtisom nemške agresije. V dokumentu je bilo npr. zabeleženo: "Potrebovali smo kataklizmo te vojne, da so se evropski javnosti odprle oči in privedle do mnenja, da je potrebna podonavska enotnost."

Ta čustvena obarvanost, sprva je bila v igri celo obnove habsburške monarhije,⁷⁹¹ je bila posledica tedanjega razočaranja nad lahkotnostjo nemškega prodora v Srednjo Evropo, manj pa je upoštevala odgovornost zahodnih sil (münchenski sporazum!), ki so se nacistični ekspanziji odločneje uprle šele po razkosanju Češko-Slovaške in po napadu na Poljsko. Dokument pravitko ne vsebuje možnih špekulacij o vlogi SZ, ker se je ta tedaj borila za preživetje, hkrati pa kaže, da je večina zamisli nastajala še v času pakta Hitler – Stalin, saj naj bi se tvorba upirala tudi sovjetskim pritiskom. Tudi tekmovanje z nacistično Novo Evropo (izraz Evropska gospodarska skupnost je prvi uporabil nemški minister Walter Funk) po napadu na SZ ni bilo več v ospredju, ker se je nacistična propaganda usmerila v prikazovanje vojne kot križarskega pohoda proti boljševizmu.

Kljub temu sta omenjeno zamisel tedaj podprla tudi Churchill in britansko zunanje ministrstvo, tako da so načrte začeli postopoma dopolnjevati. Poleti 1943 je zunanje ministrstvo vojnemu kabinetu priporočilo multinacionalni podonavski koncept kot najbolj primerno rešitev problemov te regije. Vojni kabinet je federalni koncept posvojil kot cilj in ga vključil v vladno politiko, vendar sprva še neformalno. Bilo je namreč vse preveč

⁷⁹⁰ Robert H. Keyserlingk, *Austria in World War II. An Anglo – American Dilemma*. Kingston in Montreal: McGill – Queen's University Press 1988, str. 98 (dalje Keyserlingk, *Austria in World War II*).

⁷⁹¹ Šele na odločno nasprotovanje češkoslovaških in poljskih politikov v emigraciji so se Britanci odpovedali zamislim o obnovitvi habsburške monarhije.

neznank, zato naj podrobnosti še ne bi obdelovali. Ni bilo namreč še znano, ali se bodo z njim strinjali Poljaki, ČSR in SZ.⁷⁹²

Dejansko se je izkazalo, da so do tega projekta Sovjeti zelo zadržani oz. da mu celo nasprotujejo, pri čemer je bilo zlasti pomembno, da so se leta 1942 v prijateljskih pogodbah zahodni zavezniki obvezali, da ne bodo podpirali nobenih povezav brez pristanka SZ. S sovjetsko zasedbo Srednje Evrope, razen Avstrije, je bilo po vojni to vprašanje tako ali tako "rešeno". To pa ni bil edini razlog za opustitev teh načrtov.

Ugovarjali so namreč tudi predstavniki zainteresiranih držav, ker je federalizem počasi izgubljal svojo privlačnost znotraj njihovih vlad. Posledica nacističnega hegemonističnega koncepta je bila tudi izrazito antiintegralističen odziv, ki ni bil naklonjen blokovskim in federalističnim konceptom, čeprav se je med evropskimi odporničskimi gibanji pojavila množica različnih (kon)federalističnih konceptov.⁷⁹³ Vojna je namreč močno okrepila nacionalizem in po njej se je pojavila velika želja po nacionalni državnosti. Pa tudi srednjeevropske države, ki so med dotlej najstrašnejšo vojno v vsej človeški zgodovini stale na nasprotnih straneh, vsekakor niso mogle kazati prevelike želje po povezovanju.

Povzamemo lahko, da je vojna sicer vzpodbudila federalizem, toda dejansko okrepila nacionalizem. Po Marku Mazowerju je šele po drugi svetovni vojni z izgonom etničnih manjšin (Nemci, deloma tudi Madžari), ki so ga podprli tudi Britanci, prišlo v Srednji Evropi do nastanka pravih nacionalnih držav v zahodnoevropskem smislu. Te naj bi po zamrtju konfederalne ideje postale temelj stabilnosti.⁷⁹⁴

Posledica takega razvoja je bila, da ni bilo po drugi svetovni vojni v nasprotju s prvo svetovno vojno, ko se je Evropa v državnem pogledu oblikovala povsem na novo, nikakršnih sprememb, še meje so bile spremenjene le v povezavi s sovjetsko razširitvijo. Pri tem velja

⁷⁹² Keyserlingk, *Austria in World War II*, str. 157.

⁷⁹³ Walter Lipgens, *Europa – Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945*. München: R. Oldenbourg Verlag 1968.

⁷⁹⁴ Mazower, *Temna celina*, str. 227–233.

omeniti, da je bila praktično edina izjema sprememba jugoslovansko-italijanske meje.

Razvoj dogodkov po drugi svetovni vojni je šel v vseh pogledih ravno v nasprotni smeri od prvotnih namer zahodnih zaveznikov v srednjeevropskem prostoru. Začasní zaton ideje o srednjeevropskem povezovanju torej ni bil le rezultat sovjetske nadvlade v tem prostoru, temveč tudi posledica splošnega pomanjkanja interesa za tovrstne povezave med samimi narodi Srednje Evrope.

III.

Slovenci so bili po prvi svetovni vojni, ko je bilo narodno ozemlje razkosano med štiri države, sicer nezadovoljni z versajsko ureditvijo, vendar se v veliki večini niso zavzemali za njeno radikalno preureditev, temveč le za priključitev delov narodnega ozemlja k matici. Ideal velike večine slovenskih političnih subjektov med obema svetovnima vojnama je bila Zedinjena Slovenija v okviru jugoslovanske države. Na podlagi takih izhodišč so prihajali v poštev zgolj integracijski načrti, ki so temeljili na povezovanju obstoječih držav in so zajemali Jugoslavijo kot celoto. Po drugi strani pa tudi slovenski vpliv na jugoslovansko zunanjo politiko ni bil tolikšen, da bi lahko bistveno vplivali na odločitve jugoslovanske države, to je bilo bolj ali manj pridržano kraljevemu dvoru. Zato so se v času med obema vojnama slovenski politiki ukvarjali predvsem s položajem Slovenije v jugoslovanski državi ter s slovenskimi manjšinami v sosednjih državah.

Za predvojni čas lahko morda podčrtamo le, da je na prvem kongresu panevropske unije na Dunaju sodelovala tudi slovenska delegacija na čelu z Antonom Korošcem, med udeleženci pa sta bila tudi Engelbert Besednjak in Andrej Gosar. V okviru društva Panevropska unija v Kraljevini Jugoslaviji je deloval tudi ljubljanski odbor, katerega predsednik je bil Gosar, glavni tajnik pa liberalec Ferdinand Majaron.⁷⁹⁵ To kaže, da je bila panevropska ideja razširjena tudi v Sloveniji in to na

⁷⁹⁵ Statut Panevropske unije.

nadstrankarski ravni. Pozabiti pa ne gre tudi na zamisel komunista Dragotina Gustinčiča iz dvajsetih let o Podonavsko–balkanski federaciji, na kratko imenovani Sudoba (Sudeti, Donava, Balkan), in njegovo nekaj kasnejše ogrevanje za centralnoevropsko federacijo v sklopu bodočih socialističnih federacij, ki ga je podkrepil z retoričnim vprašanjem, “zakaj bi morali biti rajši v skupni državi s Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno Goro, Makedonijo, Bolgarijo, Grčijo in Romunijo, kakor pa z Avstrijo, Ogrsko, Češko, Moravsko.”⁷⁹⁶

Omeniti velja še načrt slovenskega filologa Frana Ilesiča iz začetka tridesetih let dvajsetega stoletja o skupnosti devetih držav med Baltikom, Črnim morjem in Jadranom, ki ga je napisal v poljščini. Po Ilesičevem predlogu bi imela v novi skupnosti osrednje mesto Poljska, sicer pa je načrt zajemal ideje Hantosa in Hodže ter se zoperstavljal nemškimi predlogom rešitve prostora med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Ilesičev predlog je doživel podobno usodo kot drugi tedanji načrti, ostal je neuresničen.⁷⁹⁷

Ob začetku druge svetovne vojne so se Slovenci znašli v zelo neugodnem položaju. Na mednarodnem področju zaradi osvajalnih teženj po slovenskem ozemlju s strani sosedov in tudi v notranji politiki so bili po sporazumu Cvetković – Maček potisnjeni na obrobje. Vodilnim slovenskim politikom, predvsem Korošču, ni ostajalo dosti manevrskega prostora pri opredelitvi svoje politike. Zato so po izbruhu druge svetovne vojne še vedno vztrajali pri jugoslovanskem državnem okviru kot najboljši rešitvi za Slovence. V mednarodnem pogledu je bil glavni cilj Jugoslavijo čim dlje obdržati zunaj vojaškega spopada. Po zasedbi in razkosanju sta se, kljub temu da sta se med seboj spopadala dva nasprotna tabora, med njima sčasoma izoblikovala precej podobna nacionalna programa. Ta je bila Zedinjena Slovenija v federativno urejeni in razširjeni jugoslovanski državi.

Velja, da se možnosti za korenitejšo spreminjanje

⁷⁹⁶ Jurij Perovšek, Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana: SAZU 1995, str. 131–132.

⁷⁹⁷ Zdravka Zlodi, Ideja Frana Ilesiča o uređenju srednjo-istočne Evrope iz 1930-ih godine. Časopis za suvremenu povijest 2004, št. 3, str. 981–995.

meja in državnih okvirov največkrat ponujajo le ob večjih mednarodnih prelomnicah. Po anšlusu in nato po začetku druge svetovne vojne se je ponovno odprlo vprašanje preureditve evropskega in še posebej srednjeevropskega prostora. V tem času so se pojavili najrazličnejši politajni načrti o povojni preureditvi Evrope in v nekaterih obstoj jugoslovanske države ni bil več predviden. V ta nemirni čas sodi tudi Kocbekov članek "Srednja Evropa" v reviji "Dejanje", v katerem sicer ne predlaga konkretnih načrtov o rešitvi tega vprašanja, temveč ugotavlja, da je ključ ureditve bodočega ravnovesja in miru prvenstveno v umiritvi, ureditvi in povezavi Srednje Evrope oziroma njenih narodov ter držav.⁷⁹⁸

Ob teh Kocbekovih načelnih ugotovitvah sta se postavljali temeljni vprašanji, v kakšni obliki in na kakšen način najti primerno rešitev za Slovence v primeru ureditve teh predlogov. Na podlagi kroženja tovrstnih vesti v mednarodni javnosti se je v tistem času v Sloveniji ustvaril vtis, kot se je izrazil Korošec, "da bomo morali nazaj v Avstrijo." Zato se je kot protiutež avstrijski vlogi v morebitni novi ureditvi Evrope pojavila ideja, po kateri bi nastala v zaledju Trsta samostojna državna tvorba, ki bi poleg celotnega slovenskega etničnega ozemlja zajemala tudi celotno Istro ter Reko in segala tudi na Koroško. Predstavljala naj bi gospodarsko-prometno in kulturno vez med zahodno, srednjo, vzhodno Evropo in Balkanom. Bila naj bi pod mednarodnim nadzorom z zajamčeno nevtralnostjo. V praksi naj bi to pomenilo britanski nadzor, saj se je pričakovalo, da bo po koncu vojne Britanija najmočnejša evropska sila.

Po vojni so se v času reševanja tržaškega vprašanja tega načrta oprijeli tudi v Akcijskem odboru za zedinjeno in suvereno slovensko državo, ki so ga vodili "stražarji". Načrt so prilagodili novim razmeram. Čeprav bi bili v tej državi Slovenci v večini, bi bilo zajetih tudi precej Nemcev, Italijanov ter Hrvatov. Ti zaradi svoje številčnosti ne bi imeli položaja nacionalne manjšine, zato naj bi bila država organizirana po konfederalno-kantonalnem švicarskem zgledu. Zaradi njene lege naj bi bil poudarjen predvsem njen gospodarsko-prometni pomen ter zaradi

⁷⁹⁸ Vodopivec, Kocbek, str. 60–62.

večnarodne sestave multikulturni značaj. Odločili so se, da jo poimenujejo Ilirija⁷⁹⁹ po zgledu na Ilirske province. Toda tega niso storili zato, ker bi obsegala isto ozemlje, temveč ker so trdili, da so bili z Napoleonovo kratkotrajno tvorbo zadovoljni vsi narodi, ki so v njej živeli, to je Slovenci, Hrvati, Nemci in Italijani.⁸⁰⁰ V vrstah SLS, ki so tudi po vojni vztrajali pri jugoslovanskem državnem okviru, so za te predloge menili, da bolj škodijo kot koristijo slovenskim zahtevam.⁸⁰¹

Drugi slovenski srednjeevropski predlog je pripravil Lambert Ehrlich. Zajet je bil v posebni študiji "Slovenski problem", ki jo je novembra 1941 po tajnih kanalih poslal v London, da se predstavi merodajnim dejavnikom. Osrednjo vlogo v tej študiji je imel njegov predlog o zvezi severno – in južnoslovanskih držav Poljske, Češke, Slovaške, Slovenije, Hrvaške, Srbije in Bolgarije, kjer bi imela vsaka enota zajamčeno lastno državnost. Kasneje se je te zamisli oprijel naziv Intermarij, čeprav je Ehrlich uporabljal izraz "vmesnoevropska" unija. Ta konfederacija naj bi vmesno Evropo med Baltikom, Jadranom in Egejskim morjem za vselej obvarovala germanske nevarnosti in rešila gospodarski problem Srednje Evrope. Ehrlich je še predlagal, da bi bil najprimernejši sedež te konfederacije v Sloveniji.

Srednjeevropska predloga se razlikujeta v več vidikih. Tako je bil načrt, zasnovan v vodstvu SLS, vedno mišljen zgolj kot zasilna različica v primeru, če ne bi prišlo do obnovitve Jugoslavije, ki je za SLS ostajala glavni narodnopolitični cilj. Ehrlich pa je razumel Intermarij kot najustreznejšo rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja. Obenem je bila Ehrlichova zamisel velikopoteznejša, saj je zajemala celotno srednjeevropsko problematiko, medtem ko je bila rezervna inačica SLS v tem pogledu skromnejša in omejena zgolj na slovenski vidik. Po drugi strani pa je bila mednarodna javnost

⁷⁹⁹ V emigraciji je v začetku sedemdesetih let 20. stoletja zagovarjal ustanovitev Ilirije v Venezueli živeči bivši urednik časnika Slovenec Lojze Ilija, pri čemer pa ni bil seznanjen z gornjim načrtom in je predvidel pod tem imenom ustanovitev skupne slovensko-hrvaške države (Lojze Ilija, Ilirija oživljena. Slovenska država, november – december 1972, št. 11–12, str. 4).

⁸⁰⁰ AS 1931, fond Rupnikov proces, f. 80–6/V Miha Krek, The Future of the Littoral, a.e. 4579–4593.

⁸⁰¹ Arnež, Žebot, str. 78–80.

z načrtom SLS seznanjena na različne načine, kar mu je dajalo določeno težo tudi v diplomatskih odnosih,⁸⁰² medtem ko je Ehrlichov predlog ostal v “predalu”, čeprav je bil razposlan različnim ustanovam v ZDA in Veliki Britaniji.

Glede na to, da je bil načrt SLS, ne le pomembnejši, temveč tudi bolj prilagojen tedanjemu zahodnoevropskemu razmišljanju o srednjeevropski tematiki, se bom v analizi osredotočil predvsem nanj.

Kljub naštetim razlikam lahko v obeh srednjeevropskih zamislih razpoznamo skupne značilnosti, ki jih je mogoče strniti v temeljni problem slovenskega srednjeevropskega odnosa v tistem času, to je v soodvisnem trikotniku, ki ga opredeljujejo pojmi Slovenija – Avstrija – Trst.

Prepletenost teh ključnih elementov je razpoznavna že v razmišljanjih, ki so predstavljala izhodišče za oblikovanje srednjeevropskega načrta v vrstah SLS. Pri njegovi zasnovi so se oprli na predloge, ki so se oblikovali že pred razpadom habsburške monarhije, in sicer ga je kot možno rešitev omenjal britanski zgodovinar Arnold Toynbee leta 1915 v delu “Nationality & The War”. Zato so omenjeno zamisel v SLS večkrat imenovali kar “angleški načrt”, čeprav naj bi že Giuseppe Mazzini predvidel, da bi ozemlje v zaledju Trsta postalo nova Švica.⁸⁰³ Morda so se pod vplivom tudi v ZDA znanega Toynbeeja v ameriški administraciji po prvi svetovni vojni v času priprav na mirovno konferenco pojavile zamisli o samostojni Sloveniji s Trstom kot možni rešitvi tržaškega zapleta. Med drugo svetovno je tudi (tedaj že bivši) ameriški predsednik Herbert Hoover (skupaj z E. Gibsonom) v knjigi “The problem of the Lasting Peace” predvidel, da bodo Slovenci zahtevali ustanovitev samostojne države. Kljub temu pa je Toynbee ugotavljal, da neodvisna slovenska država ne bi bila najbolj zaželena, ker so majhne države, ki ležijo na pomembnih gospodarskih in strateških točkah, preveč ranljive in težko branijo svojo neodvisnost.

⁸⁰² Antonio Giulio M. De Robertis, *La frontiera orientale italiana nella diplomazia della seconda guerra mondiale*. Napoli 1981, str. 65–70.

⁸⁰³ France Kremžar, *Jugoslavija v preteklosti in prihodnosti*. Zbornik svobodne Slovenije 1955, str. 81–82.

Podobno so ugotavljali tudi v ZDA, kjer je bilo večinsko mnenje pred razpadom habsburške monarhije takim predlogom nenaklonjeno. Prevladujoče je bilo stališče, ki ga je avstrijski cesar Karel I. izrazil v pogovoru z zastopniki Nemcev iz slovenskih dežel 25. maja 1918, ko je "poudaril nerazdeljivost kronovin in zagotovil, da bo pot do Jadranskega morja zagotovljena, tako da se slovenske dežele ne bodo priključile jugoslovanski državi, in obljubil je, da bo vlada ostro nastopila proti agitaciji za odcepitev slovenskega ozemlja".⁸⁰⁴ Toda tako mnenje ni bilo prisotno le v avstrijsko-nemških krogih. Tako se je že pred prvo svetovno vojno v dopisovanju med Robertom Williamom Seton Watsonom, ki je veljal za največjega britanskega poznavalca habsburške monarhije, in hrvaškim politikom Josipom Smodlako izpostavilo stališče, da bi lahko "povsem avtonomno srbsko-hrvaško državo", ki bi bila le v personalno-dinastični uniji z drugimi habsburškimi deželami, brez večjih težav ustanovili le, če bi Slovenci in zahodna Istra s Trstom ostali zunaj njenih meja zaradi strateških in zemljepisnih razlogov. Tržaško pristanišče in puljsko bi morala še naprej pripadati Avstriji, Slovenci pa naj bi v zahodni avstrijski polovici, omejeni na habsburške dedne in češke dežele in preoblikovani po švicarskem vzoru, dobili narodno avtonomijo.⁸⁰⁵ Tako stališče je nato Seton Watson zagovarjal tudi v leta 1911 izdani knjigi *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, ki je zelo odmevala v srednjeevropskem prostoru in je bila prevedena leta 1913 (izšla v Berlinu) tudi v nemščino.

Bistvo oživitve Toynbeejeve zamisli z dodelavo, prilagojeno novim razmeram, ki je predvidevala samostojno državo v zaledju Trsta, je bilo v ločitvi slovenskega ozemlja od državne povezave z Avstrijo, če jugoslovanska država ne bi bila obnovljena, oz. onemogočanje, da bi deli slovenskega ozemlja (Primorska s Trstom) prišli v okvir avstrijske države. Prav v odnosu do Avstrije se je kazala temeljna razlika med zahodnoevropskimi in

⁸⁰⁴ Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana: Slovenska matica 1971, str. 177.

⁸⁰⁵ Vodopivec, *Od Habsburžanov h Karadjordjevićem*, str. 3–4.

slovenskimi pričakovanji glede srednjeevropskih povezav. V očeh SLS in nasploh slovenske protirevolucije je Avstrija tedaj predstavljala zgolj predstražo nemške ekspanzije v Podonavje. Za tako razmišljanje je značilno poročilo Slovenske zaveze s konca aprila 1943, kjer je bilo zapisano, da so mozne sicer različne rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, "le pod Nemčijo ali Italijo nihče ne bi hotel in tudi Avstrije nihče ne mara," ker so "Avstrijci eksponenti najbolj divjega nemštva in so bili Avstrijci, ki so najhuje morili in še more naš slovenski živelj. Tudi mala Avstrija nam je bila prav tako krivična kot monarhija."⁸⁰⁶ Tako je Miha Krek v svojih govorih pogosto dajal protihabsburške izjave. Ob novici, da je Oton Habsburški poskušal ustanoviti Avstrijski bataljon iz pripadnikov narodov bivše habsburške monarhije, živčih v ZDA,⁸⁰⁷ je protestiral Louis Adamič celo pri ameriškem predsedniku Franklinu Rooseveltu. Nasploh se je po letu 1918 pogled na habsburško monarhijo med Slovenci radikalno spremenil in poslej ni bilo več političnega dejavnika, ki bi podpiral načrte za njeno obnovitev.⁸⁰⁸ Čeprav so v Slovenski zavezi ocenjevali, da nevarnost habsburške restavracije ni realna, je v anglosaksonskem svetu prevladovalo prepričanje, da je prav podonavska federacija, kjer bi imela Avstrija vodilno vlogo, jez proti nemškemu prodoru v Srednjo Evropo. Tako stališče zahoda se je zrcalilo tudi v medvojnem obravnavanju avstrijskega vprašanja. Jasno je bilo, da anšlus ne sme obveljati, toda skoraj nihče ni verjel, da lahko Avstrija preživi kot neodvisna država in je niso nameravali obnoviti v taki obliki. Zavezniški

⁸⁰⁶ AS 1660, Cankar, f. 8. Zanimivo, da je slovensko komunistično vodstvo gledalo nekoliko drugače na avstrijsko vprašanje. Edvard Kardelj je po moskovski konferenci oktobra 1943 obnovev avstrijske države ocenil kot pozitivno, četudi bo ta kapitalistična. Menil je, da je bistveno z Avstrijo vzpostaviti take odnose, da je ne bo mogoče izrabiti za velikonemške cilje in kot odskočno desko proti Sloveniji oz. Jugoslaviji (Janko Pleterški, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člen 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja 2000, str. 19–20.

⁸⁰⁷ Oton Habsburški je kasneje sicer trdil, da to ni bila njegova, temveč ameriška ideja (Stephan Baier – Eva Demmerle, Otto von Habsburg. Die autorisierte Biographie. Dunaj: Amalthea 2002, str. 160–164).

⁸⁰⁸ Janez Cvirn, Jure Gašparič, "Neizbežnost" razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled. Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije (Mlinaričev zbornik) 2005, št. 1–2–3, str. 443–455.

načrti z Avstrijo so bili vseskozi ločeni od nemškega problema in povezani z bodočnostjo Podonavja. Avstrijo so razumeli kot ključ tega prostora in tudi še po moskovski deklaraciji niso preklicali predhodnih načrtov z našo severno sosedo. Šele zaradi spleta okoliščin proti koncu vojne in tudi še po njej se je med zahodnimi zavezniki, ker je Avstrija dobila vlogo tampona, utrdilo prepričanje o potrebi vzpostavitve neodvisne avstrijske države.⁸⁰⁹ Zavedajoč se te zahodne naklonjenosti do Avstrije, so v skladu z narodnopolitičnim ciljem (Zedinjena Slovenija) poskušali v SLS poudariti pomembnost slovenskega ozemlja v povezavi s Trstom, ki naj bi znova postal srednjeevropsko okno v svet. Srednjeevropsko vlogo Trsta, ki je bila v britanskih očeh v času načrtovanja Podonavske federacije zelo pomembna, so nekateri razumeli celo na tak način, da bomo Slovenci lažje prišli do Trsta v srednjeevropski kombinaciji kot pa v Jugoslaviji.

Načrt SLS, ki je bil vezan na celoten kompleks anglosaksonskih načrtov o srednjeevropskih povezavah, razumljivo tudi ni mogel imeti drugačne usode, odrinjen je bil na rob in prepuščen pozabi.

Pri tem poskusu umestitve slovenskega vprašanja v tedanja razmišljanja o povojni evropski in še posebej srednjeevropski ureditvi lahko ugotovimo, da so bili snovalci načrta dovolj dobro poučeni o temeljnih premisah predvidenega povojnega reda, ki so se oblikovale v kabinetih zahodnih ustanov. Hiter odziv na zahodne zamisli po eni strani kaže na razumevanje problemov tega prostora, po drugi pa lahko razberemo težnjo po prilagoditvi slovenske problematike splošnim evropskim trendom, tako da so temeljni nacionalni interes, ki je slejkoprej bil Zedinjena Slovenija, poskuša ohraniti nedotaknjen.

Vprašanje reševanja bodočega državnopravnega okvira Slovenije, ki se je postavljalo med drugo svetovno vojno v sklopu celotnega dogajanja, v pretežni meri ni predstavljalo osrednjega problema tedanje dobe. Zasenčila so ga, seveda poleg najosnovnejšega cilja, to je zmage protihitlerjevske koalicije in z njo povezane osvoboditve izpod okupatorske oblasti, predvsem prizadevanja za

⁸⁰⁹ Keyserlingk, *Austria in World war II*, str. 8–9.

spremembo zahodne in severne meje. Kljub temu lahko ugotovimo, da je v nekaterih obdobjih vendarle obstajala določena negotovost v zvezi z obnovo Jugoslavije, ki je na površje naplavila tudi alternativne srednjeevropske načrte za ureditev državno-pravnega okvira Slovenije. V tedanjem kontekstu so bile te zamisli dejansko precej aktualnejše kot se morda zdi iz današnje perspektive. Za uravnoteženo umestitev v tedanje dogajanje kljub temu ne gre spregledati dejstva, da je bil srednjeevropski načrt vedno mišljen le kot alternativa in je jugoslovanski državni okvir ostajal temeljna usmeritev v slovenski politiki. Njegov tedanji pomen zamegljuje predvsem dejstvo, da je šel kasnejši razvoj dogodkov v povsem drugo smer, pa naj si bo to glede usode zahodnih načrtov o Srednji Evropi kot tudi dejstva, da so nosilci tovrstnih slovenskih predlogov izgubili možnost zastopati slovenske interese pred mednarodno javnostjo.

To vlogo je namreč prevzelo slovensko oz. jugoslovansko partizansko gibanje, ki pa je takšne načrte seveda odločno odklanjalo, čeprav so se, ko še ni bilo mednarodno priznано, pojavljale nekatere nejasnosti v zvezi s stališčem KPS do državno-pravnega položaja Slovenije, ker se do tega vprašanja do prvega zasedanja Avnoja v Bihaću konec novembra 1942 še ni dokončno opredelila. Decembra 1942 pa je bilo na seji centralnega komiteja KPS sprejeto jasno stališče, da “KP ni za nekakšno ‘srednjeevropsko republiko’, ampak za bratstvo in slogu jugoslovanskih narodov, za novo, na osnovi samoodločbe zgrajeno Jugoslavijo.”⁸¹⁰ S tako odločitvijo so zavrnilo govorce, ki so se v tem času med nasprotniki partizanskega gibanja pogosto pojavljale, da je “KP za srednjeevropsko republiko z Nemci in Italijani, v kateri se bo slovenski narod utopil.” Tudi Črtomir Nagode je jeseni 1941 trdil, da so slovenski komunisti bolj usmerjeni v Srednjo Evropo in “dokler se ni Rusija postavila povsem na slovansko in jugoslovansko stališče in niso dobili take direktive iz Moskve, ni bilo dosti z njimi za razpravljati.”⁸¹¹ S tem v zvezi je zanimivo razmišljanje

⁸¹⁰ Jesen 1942, dok. 207. Poročilo Edvarda Kardelja z dne 14. decembra 1942 Josipu Brozu Titu.

⁸¹¹ Vodušek Starič, *Dosje Mačkovšek*, str. 36.

zgodovinarja Frana Zwittera z začetka leta 1942 v razpravi "Zunanjepolitična orientacija Slovencev": "A tudi v primeru, da bo prišlo do radikalne revolucije, moramo zlasti v Nemčiji računati s poskusom nacionalistične reakcije ali vsaj prikritega usvajanja nacionalističnih tendenc. Pri nas tega problema pač ne bo več in bi nas utegnile ogroziti le nacionalistične tendence naših sosedov. Zato bi se morali tudi v socialistični Evropi izogibati srednjeevropskim in podonavskim koncepcijam in bi slovansko-vzhodnoevropska enota tudi v njej ne izgubila svoje aktualnosti."⁸¹² V kolikšni meri so bile take srednjeevropske pobude, ki so bile povezane s pričakovanjem izbruha revolucije v Nemčiji, med slovenskimi komunisti v času do dokončne odločitve za jugoslovanski državni okvir zares aktualne, je zaradi skromnega števila neposrednih virov težko natančno presoditi.

Omeniti velja sicer bolj kot zanimivost kot pa realno pobudo zamisel primorskega komuniste Josipa Sreberniča, ki se je zavzemal za ustanovitev slovensko-furlanske države. Po njegovem mnenju bi bilo z njeno ustanovitvijo najlažje rešiti narodnostno in mejno problematiko na Primorskem. Ta Sreberničeva ideja pa je ostala osamljena, saj je bila zavrnjena tako s strani slovenskih kot tudi italijanskih komunistov.⁸¹³

V celoti gledano med Slovenci v času druge svetovne vojne ne moremo govoriti o posebej razviti potrebi za povojno povezovanje v srednjeevropskem prostoru. Na podlagi predhodnih zgodovinskih izkušenj ter dejstva, da so prav iz tega prostora prihajali napadalci, to v tistem času niti ni bilo tako nenavadno in je pojem Srednje Evrope zlasti v pomenu Mitteleurope v določenem kontekstu lahko imel celo negativen prizvok.

⁸¹² Fran Zwitter, Zunanjepolitična orientacija Slovencev. Slovenski zbornik 1942. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1945, str. 30.

⁸¹³ Jože Srebernič. Narodni heroj (1884–1944). Koper 1986, str. 21–23 in 95–96.

Povzetek

Po kratki aprilski vojni, ko je bila Kraljevina Jugoslavija napadena s strani sil osi, je 17. aprila 1941 jugoslovanska kraljeva vojska podpisala kapitulacijo. Posledica aprilske katastrofe je bila zasedba in razkosanje njenega ozemlja. Večino ozemlja so si prilastile sosednje države napadalke (Nemčija, Italija, Madžarska in Bolgarija), v osrednjem delu je nastala t. i. Neodvisna država Hrvatska (NDH), Srbija v mejah izpred 1912, povečana za Banat in Kosovsko Mitrovico, pa je bila pod neposredno nemško vojaško upravo ter je imela pod Milanom Ačimovićem in Milanom Nedićem omejeno avtonomijo. Jugoslovanska država dejansko (de facto) tako ni več obstajala, saj je bila za osne sile in za zagovornike “novega reda” le versajska tvorba, tako da so npr. ob razdelitvi njenega državnega premoženja govorili le še o “bivšem jugoslovanskem prostoru”. Zanje je njen vojaški poraz hkrati pomenil tudi debelacijo Jugoslavije. Takega stanja (to je okupacije in razkosa) pa niso sprejele zavezniške sile (sprva le zahodne, saj je Sovjetska zveza, zaradi pakta z nacistično Nemčijo maja 1941 izgnala jugoslovanskega veleposlanika in šele septembra 1941 obnovila stike, takrat že z begunsko kraljevo vlado) in so podobno kot tudi druge vlade v begunstvu (npr. poljska, češkoslovaška itd.) tudi jugoslovansko kraljevo v Londonu še naprej priznavale kot legitimnega in legalnega jugoslovanskega zastopnika, tako da je v mednarodnem zavezniškem svetu formalno-pravno (de iure) vseskozi obstajala kontinuiteta jugoslovanske države.

Z aprilsko vojno je posebno težak postal položaj slovenskega naroda, ki ni bil le okupiran, temveč tudi razkosan. Nemški okupator je zasedel Štajersko in Gorenjsko, Italijani so na ozemlju Dolenjske in Notranjske ustanovili Ljubljansko pokrajino, Prekmurje so zasedli Madžari, najmanjši del (pet vasi v okolici Bregane) pa je po razmejitvi med nacistično Nemčijo in Neodvisno državo Hrvaško pripadel slednji. Če upoštevamo že predvojni položaj Slovencev, ki so živeli v štirih državah (poleg matične Jugoslavije, še v Italiji, v Nemčiji (Avstriji) in na Madžarskem), je bilo po okupaciji slovensko narodnostno ozemlje razdeljeno na 11 upravnih enot, od katerih je imela le Ljubljanska pokrajina središče na ozemlju današnje Republike Slovenije. Kakšna prihodnost je bila namenjena slovenskemu narodu v načrtih osnih sil, je bilo razvidno ne le iz raznarodovalnih ukrepov okupatorjev, temveč tudi npr. iz pogodbe o nasledstvu, kjer Slovenija oziroma Slovenci za razliko od Hrvaške in Srbije sploh niso bili omenjeni, kar je še dodatno potrjevalo mnenje, da za Slovence kot etnično enoto ni prostora v "novem" evropskem redu.

V takem težavnemu položaju je okupacija predstavljala za Slovence povsem nov položaj, ki pa dolgoročno ni imel samo slabih posledic. Vsi so se namreč zavedali, da je s kraljevsko Jugoslavijo, ki se je zrušila, kot je napovedal že dr. Anton Korošec, "wie ein Kartenhaus", konec tudi predvojnega političnega in nasploh vrednostnega sistema, kar pa seveda še ni samodejno in pri vseh pomenilo tudi želje po spremembi predvojnega razmerja političnih moči. Z okupacijo ni razpadla le Jugoslavija, temveč so bili z ustanovitvijo NDH prekinjeni tudi fizični stiki z drugimi jugoslovanskimi narodi in Slovenci so ostali sami in prepuščeni samim sebi. Po drugi strani se je tako odpirala tudi možnost za nov razmislek o prihodnjem narodovem življenju in nenazadnje tudi o bodočem državnem okviru. Nakazovala se je (vsaj teoretično) možnost, da iz vidika naših nacionalnih interesov odločamo o odnosu do bodočih morebitnih povezav. Hkrati pa so tedanje razmere dovoljevale, da pridejo na dan tudi morebitni do tedaj iz različnih razlogov skriti in prikrivani načrti o bodoči usodi slovenskega naroda, ki bi odprli nove perspektive njegovemu nadaljnjemu razvoju.

Medvojno dogajanje na Slovenskem lahko označimo kot prepletanje marsikdaj protislovnih procesov, zajetih v pojmi okupacija, osvobodilni boj, revolucija, državljanska vojna in kolaboracija. V teh kompleksnih razmerah sta se izoblikovala dva, med seboj sovražna tabora, na eni strani osvobodilno gibanje pod vodstvom slovenskih komunistov in na drugi strani protirevolucionarni tabor. Kljub medsebojni sovražnosti se je v obeh taborih izoblikoval podoben narodnopolitični program, in sicer Zedinjena Slovenije v federativno oblikovani, obnovljeni in razširjeni jugoslovanski državi. Samoumevno je, da je tak program predvideval zmago protifašistične koalicije. Ključna razlika pa je bila, da se je osvobodilno gibanje zaradi revolucionarnih razlogov zavzemalo za republikansko ureditev, medtem ko je protirevolucija zaradi legalističnega principa večino časa vztrajala na monarhistični ureditvi. Legalizem je protirevoluciji ustrezal preteženi del vojne, a so se mu v zaključnem obdobju zaradi sporazuma med voditeljem osvobodilnega gibanja Josipom Brozom Titom in predsednikom kraljeve begunske vlade Ivanom Šubašičem odrekli. Sicer pa osvobodilno gibanje vprašanja monarhije zaradi mednarodno političnih razlogov med vojno taktično ni posebej izpostavljalo. Osvobodilnemu gibanju je uspelo na specifičen način legitimirati svoj položaj pred zavezniki v protihitlerjevski koaliciji. S stališča mednarodne zavezniške skupnosti prevzem oblasti zaradi sporazumov med Titom in Šubašičem ni bil izpeljan na revolucionaren način (na mesto predsednika začasne vlade je Tita marca 1945 imenovalo kraljevo namestništvo), to pa seveda ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju ni začela uvajati sprememb, ki so pretrgale kontinuiteto s predvojno družbeno ureditvijo. Po drugi strani tudi drži, da so bili dosledno privrženi monarhiji predvsem slovenski liberalci, medtem ko bi se bili v katoliškem taboru v končni konsekvenci pripravljeni prilagoditi tudi republikanski ureditvi. Poleg tega je Osvobodilna fronta bistveno bolj poudarjala pravico do samoodločbe in attribute državnosti, ki naj bi jih Slovenija pridobila kot federativna enota v novi jugoslovanski skupnosti, kot pa nasprotna stran, ki je na avtonomni položaj Slovenije gledala

z izrazito pragmatičnega vidika, brez večjih ambicij na državnopravnem področju. Hkrati velja omeniti, da je trialistična inačica notranje federativne državne ureditve monarhije (srbska dinastija Karadjordjevičev), ki jo je zagovarjala protirevolucionarna stran, že v izhodišču v veliko večji meri predstavljala nevarnost pred srbsko prevlado tudi v novi državi, kot pa je to veljalo za federalistični koncept (pet ali šest federalnih enot) osvobodilnega gibanja. Močno se je razlikoval tudi vpliv, ki so ga imeli Slovenci pri oblikovanju novih notranjih razmerij v Jugoslaviji. V osvobodilnem gibanju je Edvard Kardelj, ki je imel zelo pomembno vlogo v KPJ, odločilno oblikoval nacionalno politiko na jugoslovanski ravni in je bil teoretični utemeljitelj avnojskih odlokov, medtem ko na protirevolucionarni strani po Koroščevi smrti med slovenskimi politikami ni bilo osebe, ki bi lahko krojila jugoslovansko politiko.

Poleg javno deklariranega narodnopolitičnega programa, skupnega vsem ključnim političnim dejavnikom, se je med vojno pojavilo kar nekaj pomembnih in zanimivih izjem pa tudi geneza nastanka programa in v nekaterih pogledih tudi njegovo razumevanje (zlasti glede stopnje federativnosti), je bilo pri obeh taborih nekoliko različno. Predvsem pa se je pojavljala cela vrsta dilem in vprašanj, povezanih z narodnopolitičnimi cilji skozi celotno dobo okupacije.

Osvobodilno fronto slovenskega naroda, konec aprila 1941 ustanovljeno kot protiimperialistično fronto, so sestavljale temeljne skupine (KPS, katoliška skupina, slovensko usmerjen del Sokola in kulturni delavci) in plenumske skupine, ki jih je bilo okoli 10. V izvršnem odboru Osvobodilne fronte so imeli zastopnike le predstavniki temeljnih skupin, kar kaže, da so te imele pomembnejšo vlogo kot plenumske skupine in so predstavljale jedro organizacije. Do dolomitske izjave je imela Osvobodilna fronta nekaj koalicijskih značilnosti, ni pa nikoli bila koalicija enakovrednih partnerjev. KPS je imela dejansko vodilno vlogo od samega začetka organiziranja odpora in si je zagotovila monopolni položaj v partizanski vojski, propagandi in varnostnoobveščevalni službi. Iz tega sledi, da je bilo tudi glede slovenskega nacionalnega vprašanja v Osvobodilni fronti odločilno

stališče KPS. Slovenski komunisti so vseskozi vztrajali na načelni pravici do samoodločbe narodov in na programu Zedinjene Slovenije.

Slovenski komunisti kot tudi mnogi drugi slovenski politiki ob začetku okupacije niso verjeli v možnost obnovitve Jugoslavije, posebej še ker so v skladu s predvojnimi teoretičnimi predpostavkami pričakovali, da druga svetovna vojna predstavlja tudi izhodišče za bodočo svetovno revolucijo (izbruhnila naj bi v nacistični Nemčiji), v predvideni sovjetski ureditvi Evrope pa ni bilo prostora za Jugoslavijo, ki je po njihovem prepričanju predstavljala umetno versajsko tvorbo. V takem gledanju je slovenske komuniste utrjeval tudi izgon jugoslovanskega veleposlanika iz Moskve maja 1941, torej v času veljavnosti pakta Hitler–Stalin, in s tem v bistvu de facto sovjetskega priznanja razkosanja Jugoslavije. Na tretjem zasedanju vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte 16. septembra 1941 je bil ustanovljen SNOO, ki “za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod” v sklopu priprav na narodno revolucijo, a dejansko ni imel pomembnejše vloge ter se je po četrtem zasedanju 1. novembra 1941, ko so bile sprejete temeljne točke Osvobodilne fronte ponovno sestal šele v Kočevju oktobra 1943. Ob konstituiranju SNOO so sprejeli tudi štiri odloke, ki pa zaradi ohlapne opredelitve, povezane s tedanjo relativno šibkostjo osvobodilnega gibanja, sprva niso prinesli večjega pretresa v tedanjo slovensko družbo, so pa v določeni meri že nakazovali smer razvoja dogodkov v Sloveniji. Do poskusa celovite uveljavitve odlokov SNOO je dejansko prišlo šele po objavi vesti o spopadu med partizani in četniki v Srbiji, ki je v tem pogledu z januarskimi (1942) pismi centralnega komiteja KPJ pomenila usodno prelomnico v zaostrovanju odnosov.

Tudi v temeljnih točkah Osvobodilne fronte, ki veljajo za njen program, je odnos do jugoslovanske države dvoumen. V začetku 1942 pa so v Osvobodilni fronti na Kardeljevo pobudo (tedaj je bil v Bosni) znova začeli odločnejše govoriti o samoodločbi in pri tem izrecno poudarjati pravico slovenskega naroda do odcepitve brez omembe Jugoslavije. Pri tem so slovenski komunisti zagovarjali stališče, da mora slovenski narod na temelju

pravice do samoodločbe najprej doseči suverenost, šele na teh osnovah pa bodo razpravljali o njegovih morebitnih povezavah. Tiste, ki so zagovarjali jugoslovansko rešitev, so označevali za podpornike velikosrbskega hegemonizma in unitarizma. Nasprotno pa je protirevolucionarna stran obtoževala OF, da je proti Jugoslaviji in da podpira ustanovitev zveze srednjeevropskih sovjetskih republik in s tem (domnevno) razprodaja slovensko zemljo Italijanom in Nemcem.

Za jugoslovanski državni okvir se je KPS dokončno odločila po bihaškem zasedanju Avnoja konec leta 1942. To sicer ni pomenilo, da ga je dotlej vseskozi izrecno odklanjala, temveč le, da se glede tega vprašanja še ni dokončno izjasnila. Znano je, da se je KPJ od srede dvajsetih let pa do srede tridesetih let dvajsetega stoletja zavzemala za razbitje Jugoslavije, nato je v času ljudskofrontne politike v drugi polovici tridesetih let sicer to stališče spremenila, vendar še ni dokončno opustila svoje prvotne ideje. Slovenski (pa tudi jugoslovanski) komunisti so odnos do Jugoslavije obravnavali skozi prizmo njihovega strateškega in primarnega cilja – ta je bil osvojitve oblasti in izgradnja boljševiskega sistema. Jeseni 1942 je, po opozorilu Kominterne, dokončno dozorelo spoznanje, da v času vojne, to je do zloma osnih sil, ni pričakovati razraščanja vojaškega spopada v revolucionarno vojno v Evropi in s tem povezanega razpada protihitlerjevske koalicije. To spoznanje predstavlja eno ključnih prelomnic v oblikovanju strategije, ki je osvobodilnemu gibanju v pogojih splošnoevropskega protiokupatorskega in protihitlerjskega boja omogočilo prevzem oblasti, to je istočasno izvedbo revolucije. S tem so dokončno padli v vodo tudi komunistični načrti o sovjetski ureditvi Evrope. Med povojnimi cilji protihitlerjevske koalicije je bila tudi obnova jugoslovanske države. To spremembo je Kardelj v pismu J. B. Titu sredi decembra 1942 komentiral, “da je sedaj že očitno, da se lahko bomo mednarodno najlažje utrdili prav čez Jugoslavijo.”

V vodstvu KPJ je jeseni 1942 vse bolj naraščala težnja po centralizaciji osvobodilnih gibanj iz posameznih jugoslovanskih pokrajin. Ta so se dotlej v različnih pokrajinskih razmerah razvijala precej samostojno in

specifično v skladu s splošnimi smernicami osrednjega jugoslovanskega vodstva. Naenkrat pa ni bilo več prostora za raznolikosti in samosvoje značilnosti. To se je prvič jasno pokazalo ob prihodu načelnika vrhovnega štaba NOPOJ Arse Jovanovića, ki je začel po prihodu v Slovenijo že konec leta 1942 prenašati bosanske vzorce v slovensko okolje in s tem kršiti slovensko suverenost, ki jo je zastopal izvršni odbor Osvobodilne fronte. Najizraziteje so se težnje po poenotenju pokazale s prihodom Iva Lole Ribarja iz vrhovnega štaba NOPOJ v Slovenijo, kjer je ostal od januarja do aprila 1943. Na podlagi njegovih pripomb se je vodstvo slovenskih komunistov odločilo, da prisili zaveznike v Osvobodilni fronti k podpisu dolomitske izjave (1. marec 1943). S tem aktom je bila KPS v Osvobodilni fronti tudi formalno zagotovljena vodilna vloga (dejansko jo je imela tudi že pred tem), krščanski socialisti in Sokoli pa so se odpovedali nadaljnjemu snovanju lastne organizacije. Osvobodilna fronta je tako postala monolitna organizacija, ki je bila skladna z načinom delovanja komunistov v ostalih jugoslovanskih pokrajinah. Ukinitev slovenske specifičnosti je bil tudi bistveni razlog za sprejetje dolomitske izjave. Ker so razlogi za ta akt krnili slovensko suverenost, na katero so bili nekomunistični zavezniki v Osvobodilni fronti zelo občutljivi, so slovenski komunisti prave vzroke za njen podpis prikrili in odgovornost prevalili na pleča krščanskih socialistov.

Z dokončno odločitvijo komunistov za jugoslovanski državni okvir je bilo takoj jasno, da bo nova država zgrajena na drugačnih temeljih od predvojne kraljevine. Ostajalo pa je odprto vprašanje formalno-pravne rešitve jugoslovanskega nacionalnega vprašanja, s katero bi jasno podčrtali razliko od predvojne države. Na bihaškem zasedanju Avnoja, kjer ni bilo slovenskih in makedonskih predstavnikov, tem vprašanjem niso posvetili večje pozornosti. Nasprotno pa se je Kardelj, ki je bil v času bihaškega zasedanja Avnoja v Sloveniji, zavedal izjemnega pomena teh vprašanj ter je posebej poudarjal, da je potrebno vstop jugoslovanskih narodov v novo državno skupnost izpeljati formalnopravno po načelu samoodločbe narodov. Kardelj je menil, da je ravno vprašanje samoodločbe narodov najmočnejše orožje proti

velikosrbskemu hegemonizmu, ki ga je imel za največjo nevarnost osvobodilnemu gibanju. Na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu je bil na podlagi pravice do samoodločbe narodov sprejet odlok o federativni ureditvi nove države, kar je pomenilo prevlado Kardeljevega koncepta. Tako lahko štejemo Kardelja za idejno-teoretičnega utemeljitelja druge Jugoslavije. V tem kontekstu je imel kočevski zbor na začetku oktobra 1943 zgolj manifestativno vlogo, potrdil je slovensko odločitev za življenje v skupni jugoslovanski državi. Ni pa bilo na kočevskem zboru Slovencem danih nobenih vnaprejšnjih zagotovil o njihovem položaju v novi državni skupnosti, to je bilo prepuščeno bodočemu razvoju dogodkov.

Pri oblikovanju temeljev bodoče državne skupnosti je šlo za vprašanja, ki so bila le navidez zgolj formalno-pravne narave. Dejansko so že ob njenem oblikovanju obstajali različni pogledi na povojno notranjo ureditev. Avnojski odloki v Jajcu iz jeseni 1943 so bili tako le kompromis, ki ni bistveno spremenil že od jeseni 1942 potekajoče centralizacije in poenotenja posameznih gibanj. Ta proces se je nato proti koncu vojne ter v prvih povojnih letih le še stopnjeval. Monistična narava povojnega režima, ki je temeljil na komunistični partiji in vojski kot veznem tkivu, je sicer pomenila, da je bila federativnost v precejšnji meri navidezna, a so imeli formalnopravno zagotovljeni atributi državnosti vendarle tudi svojo težo pri oblikovanju odnosov v državi.

Posebnost v delovanju slovenskih komunistov predstavlja njihovo udejstvovanje na Primorskem, ki je bilo razpeto med nacionalizmom in internacionalizmom. Na predvojnem Primorskem, tedaj delu Kraljevine Italije, je na obrobju slovenskega etničnega ozemlja (Trst, Gorica) živelo tudi avtohtono italijansko prebivalstvo. Kljub načelnemu internacionalističnemu zavzemanju za sodelovanje med Slovenci in Italijani pa je do tega prišlo le v redkih primerih (npr. med delavci v Trstu, vojaško sodelovanje). Zato so se morali tudi slovenski komunisti, skladno z večinskim prepričanjem slovenskega prebivalstva na Primorskem, ki temu ni bilo naklonjeno, temu prilagajati in zavzeti odločno nacionalno stališče tudi v odnosu do italijanskih komunistov. Prav tako so morali slovenski komunisti prvoten povsem negativen

odnos do predvojnega nacionalnega protifašističnega gibanja na Primorskem prilagoditi do te mere, da so nekatere njegove vidike sprejeli kot pozitivne, seveda na tak način, da vodilna vloga komunistov v osvobodilnem boju ni bila ogrožena.

Slovenska protirevolucija je skupna oznaka za vse tiste politične skupine, ki jih je družilo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in partizanstva. Sicer pa je kazala pisano podobo tako po raznolikosti skupin kot tudi po mnogoplastni dejavnosti. Najpomembnejše so bile predvojne tradicionalne stranke, zlasti katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) in pa skupine, ki so tvorile liberalni blok. Za nasprotnike partizanstva je bila značilna organizacijska kot tudi geografska neenotnost, saj je enega od dejavnikov predstavljala tudi politična emigracija v Veliki Britaniji in Ameriki, ki je odšla iz domovine ob okupaciji. Pomemben dodatni vidik neenotnosti in razpršenosti protirevolucionarnega tabora je bil ta, da je del zaradi nasprotovanja komunistični revoluciji javno kolaboriral z okupatorji, kar je seveda pogojevalo razlike v javnem opredeljevanju do narodnopolitičnih ciljev. V drugačnem položaju je bil ilegalni del protirevolucije in tisti v tujini, ki pri oblikovanju narodnopolitičnih ciljev nista imela tovrstnih težav razen seveda, da jih je moral prvi objavljati tajno.

Slovenski liberalci so ves čas okupacije vztrajali na legalističnem principu obnove federativno urejene jugoslovanske monarhije, zato je bila pozornost raziskovanja nacionalne problematike v protirevolucionarnem taboru osredotočena predvsem na stališča katoliške strani.

Vodstvo SLS je 30. marca 1941 določilo strategijo za prihajajoče vojne razmere in med drugim sklenilo, da njeno vodstvo in njeni organi ne bodo sodelovali z oblastmi sovražnih držav. V nasprotju s to odločitvijo sta voditelja SLS Fran Kulovec in Miha Krek skušala 5. aprila 1941, torej dan pred napadom na Jugoslavijo, preko slovaškega posredništva v Beogradu pri nemških oblasteh doseči, da bi bila ustanovljena skupna slovensko-hrvaška država ali pa samostojna slovenska država pod nemško zaščito. Najverjetnejši razlog za tako korenito spremembo stališča je bilo razkritje nemških načrtov v zvezi z Jugoslavijo, ki so bili izrazito neugo-

dni za Slovence. Pri Kulovcu pa je bil prisoten tudi močan dvom, da bo Jugoslavijo še kdaj mogoče obnoviti. V novih razmerah se je najboljši položaj obetal Hrvatom (predvidena ustanovitev samostojne države), zato se je celotno pobuda usmerila k podobni rešitvi tudi za Slovence, tako da je za tedanji vrh katoliške politike hrvaški primer predstavljal vzor. V skladu s to usmeritvijo je skušal v Ljubljani ban Dravske banovine Marko Natlačen prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito, a je bil v svojih poskusih neuspešen, ker na nemški strani ni bilo nikakršnega posluha za to pobudo. Kasnejše Natlačnovo delovanje (naslonitev na Italijane in poskus združitve slovenskega ozemlja pod Italijo, ustanovitev konzulte in njen obisk v Rimu pri papežu in Mussoliniju, ponoven poskus navezave stikov s Hitlerjem) je pomenilo nadaljevanje s strani Kulovca in Kreka začete pobude, ki je izvirala iz prepričanja o dolgotrajnosti prevlade sil osi ter prepričanja, da v takih razmerah obnovitev Jugoslavije ni verjetna. S poskusi pridobiti si podporo na osni strani je Natlačen prenehel šele po obisku v Rimu junija 1941 in še to ne zato, ker bi menil, da je ta politika zgrešena, temveč, ker na drugi strani ni bilo nobenega pozitivnega odgovora. Usoda Slovenije je bila zapečatenata že pred napadom na Jugoslavijo, ko je Hitler v pripravah na njeno okupacijo posebej poudaril, da Slovenci (in Srbi) nikoli niso bili nemški prijatelji, tako da je bilo Kulovčevo in Natlačnovo delovanje že vnaprej obsojeno na neuspeh. Njuno problematično delovanje zato odpira celo vrsto (moralno-etičnih, formalno-pravnih itd.) vprašanj.

Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo je postalo prepričanje v zmago zavezniških sil vsesplošno. Kljub temu zaupanje v obnovo Jugoslavije v katoliškem taboru tudi zaradi obstoja NDH in obračunavanja ustaškega režima s Srbi še vedno ni prevladalo. Temeljna dilema v katoliškem taboru poleti 1941 je bila, ali se povezovati kot samostojna država v Srednjo Evropo ali pa znotraj obnovljene jugoslovanske države na Balkan. Značilen odsev tedanjega razpoloženja v katoliškem taboru je pobuda patra Kazimirja Zakrajška, ki se je v Združenih državah Amerike, kamor je odšel po navodilih bivšega bana Natlačna in ljubljanskega škofa Rož-

mana, pri ameriških oblasteh zavzemal za samostojno slovensko državo. Tedanja vodilna osebnost katoliškega tabora Natlačen se je tako sprva celo bolj nagibal k samostojni slovenski državi, a se ni povsem jasno opredelil do septembra 1941, ko se je odločil za Jugoslavijo, katere federalni del naj bo Zedinjena Slovenija. Takrat je prišlo do pogovorov in do oblikovanja narodnopolitičnega programa v dogovoru med Natlačnom, vodjem SLS v domovini, in Kramerjem, voditeljem slovenskih liberalcev, ki je predvideval: "1) Obnovljeno in razširjeno Kraljevino Jugoslavijo 2) Samostojen in ravnopraven sestavni del Jugoslavije bodi svobodna Slovenija z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarskim in prometno zaokroženim ozemljem 3) Notranja ureditev obnovljene Jugoslavije se mora izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti na federativni podlagi." Pri Natlačnu je šlo glede poudarjanja federativnega načela za nadaljevanje predvojne politike, čeprav je Kramerju popustil v toliko, da je bila na prvem mestu omenjena Jugoslavija, medtem ko je sprejetje federativnega načela za liberalce predstavljalo veliko prelomnico, posebej če se ozremo na njihova predvojna stališča glede nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve (unitarizem in centralizem). S takim kompromisom mnogi v katoliškem taboru niso bili zadovoljni in je do soglasja prišlo šele po posegu emigrantskih politikov spomladi 1942 in smrti Lamberta Ehrlicha. Sicer pa je postal narodnopolitični program slovenske protirevolucije odslej stalnica in ga zasledimo v vseh nadaljnjih političnih izjavah. Tako je ta program 23. novembra 1941 na londonskem radiu (od tu poimenovanje "londonske točke") predstavil Alojzij Kuhar. Enako stališče je razvidno spomladi 1942 v programu Slovenske zaveze in nato v narodni izjavi iz jeseni 1944, ki jo je izdal Narodni odbor za Slovenijo. Končno pa se pojavlja še v zadnjem domačem ilegalnem dejanju slovenske protirevolucije, to je na "zgodovinski seji prvega slovenskega parlamenta" na Taboru 3. maja 1945.

Kljub tem ponavljajočim se načelnim izjavam lahko še vedno sledimo tudi mnogim perečim vprašanjem, ki so se v zvezi z narodnopolitičnim programom poja-

vljale v katoliškem taboru, le da se je težišče dilem prestavilo iz domovine v emigracijo. Kakor se je zaupanje v obnovo jugoslovanske države v domovini postopoma krepilo, pa se je v emigraciji ob začetnih odločnih besedah že kmalu pojavil tudi dvom, ali bo jugoslovanska državo sploh še mogoče obnoviti. Najpomembnejši je bil srbsko-hrvaški spor med emigranti, ki je bil ozemeljskega značaja (vprašanje razmejitve) in ustavnega značaja (vprašanje notranje ureditve) in se je še posebej zaostril po novicah iz domovine, ki so govorile o ustasških pokolih srbskega prečanskega prebivalstva. Skrbi slovenskih politikov so se v londonskem okolju, ki je bilo tudi zatočišče najrazličnejšim političnim emigrantom in kjer se je na veliko govorilo o vsemogočih kombinacijah o povojni ureditvi Evrope, še okrepile, tako da so ti začeli razmišljati tudi o nejugoslovanskih rešitvah (samostojna slovenska država v zaledju Trsta in skupna slovensko-hrvaška država). Teh opcij sprva sicer niso javno razglašali, toda jeseni 1942 se je Miha Krek odločil za seznanitev mednarodne javnosti tudi z nejugoslovanskimi rešitvami. Tako je bilo januarja 1943 v New York Timesu v članku izpod peresa uglednega novinarja Cyrusa Lea Sulzbergerja objavljeno stališče, da so Slovenci, če ne uspe obnova Jugoslavije, za samostojno slovensko državo s Trstom in z mednarodnimi garancijami. Zamisel ni bila nova, temveč je šlo le za oživitev Koroščevih razmišljanj iz spomladi 1940, ko so se pojavili načrti o bodoči ureditvi Evrope, ki so predvidevali ustanovitev podonavske federacije. Kot protitež avstrijski vlogi v novi federaciji so obudili zamisel Arnolda Toynbeeja iz leta 1915 o samostojni slovenski državi v zaledju Trsta in jo zaradi tega poimenovali "angleški načrt". Že pred tem je s to opcijo Krek seznanil tudi škofa Rožmana in vodstvo Slovenske zaveze ter jo predstavil kot možno rešitev, ki je v mednarodnih okvirih aktualna. Spomladi 1943 je s to idejo Krek seznanil Britance, ki pa so mu odgovorili, naj se z njo ne ukvarja, ker je uradni cilj britanske politike obnova Jugoslavije. Tudi slovenski politiki, zbrani v Slovenski zavezi, se z omenjeno pobudo slovenske države niso strinjali ter so v obširni utemeljitvi vztrajali na jugoslovanski rešitvi slovenskega nacionalnega vprašanja.

Med zasedbo so se v protirevolucionarnem taboru pojavljale tudi takšne rešitve slovenskega narodnega vprašanja, ki že v temelju niso predvidevale vključitve Slovenije v Jugoslavijo. Zagovorniki teh rešitev so bili v glavnem iz politično manj pomembnih skupin ali zgolj posamezniki. Razlogi in ideje so bili zelo različni. Izrazito ideološko (protikomunistično) je bila pogojena pobuda obveščevalca, polkovnika Vladimirja Vauhnikarja po umiku v Švico poleti 1944, ko je v iskanju rešitve Slovenije pred prevlado komunizma prišel na dan z idejo o svobodni Sloveniji s poudarkom, da gre za zaledje Trsta in s tem namenom predložil poseben memorandum ameriškemu predstavniku v Švici Allanu Dullesu.

Kot konkurenčni načrt in alternativo narodnopolitičnemu programu SLS pa velja poudariti predvsem načrt voditelja "stražarjev" Lamberta Ehrlicha "Slovenski problem", ki so ga poslali po skrivni poteh slovenskim predstavnikom v London, da ga predložijo merodajnim zavezniškim predstavnikom. "Stražarji" so se s slovenskim nacionalnim vprašanjem precej ukvarjali v različnih brošurah in programskih besedilih. Med okupacijo so ilegalno izdajali revijo "Slovenija in Evropa", kar naj bi simbolično odražalo željo "stražarjev", da naj se slovensko nacionalno vprašanje načeloma ne obravnava že vnaprej v okviru Jugoslavije, temveč Evrope. "Stražarji" so stali na načelnem stališču, da mora slovenski narod najprej doseči suverenost in šele nato se bo odločalo o njegovih morebitnih povezavah. Torej identično stališče kot so ga zagovarjali slovenski komunisti. Pri svojih razmišljanjih so izhajali iz predpostavke, da je za trajno rešitev slovenskega narodnega vprašanja potrebno izriniti nemški vpliv iz srednje Evrope, kjer naj bi se ozemeljsko povezali s Severnimi Slovani, s katerimi naj bi prevladovali v tem delu Evrope. V primeru uresničitve te srednjeevropske pobude, katera skupna lastnost naj bi bila tudi katolištvo, pa niso izključevali tudi možnosti povezave z južnoslovanskimi narodi, čeprav ji niso bili pretirano naklonjeni zaradi ogrožene prevlade katolištva. Iz te pobude se je razvila ideja Intermarija, tj. federalne povezave narodov od Baltika do Egejskega morja, ki naj bi ščitila male srednjeevropske narode tako pred nemško kot pred sovjetsko nevarnostjo. Pri zavezniški

diplomaciji Ehrlichovi predlogi, ki jih ni podpiralo niti vodstvo SLS, niso naleteli na pozitiven odmev.

V celoti gledano med Slovenci v času druge svetovne vojne ne moremo govoriti o posebej razviti potrebi za povojno povezovanje v srednjeevropskem prostoru. Na podlagi predhodnih zgodovinskih izkušenj ter dejstva, da so prav iz tega prostora prihajali napadalci, to v tistem času niti ni bilo tako nenavadno in je pojem Srednje Evrope zlasti v pomenu Mitteleurope v določenem kontekstu lahko imel celo negativen prizvok. V iskanju rešitev glede državnopravnega položaja Slovenije je v obeh taborih sčasoma kot najbolj realna (tako zaradi mednarodnih kot notranjepolitičnih razlogov) prevladala jugoslovanska opcija. Položaj Slovenije v novi jugoslovanski skupnosti je bil sicer ugodnejši od položaja v prvi Jugoslaviji, vendar tudi ta ni izpolnil vseh pričakovanj.

Summary

On April 17, 1941, only a few days after the Kingdom of Yugoslavia had been attacked by the Axis Powers, the Yugoslav Royal Army signed the unconditional capitulation. As a result of this April catastrophe, Yugoslavia was occupied and parcelled out. Most of its territory was appropriated by the neighbouring aggressor states: Germany, Italy, Hungary and Bulgaria. At its centre, the Independent State of Croatia was founded. Serbia, whose pre-1912 borders had been enlarged with the inclusion of Banat and Kosovska Mitrovica, was placed under direct German military command, enjoying a limited autonomy under Milan Ačimović in Milan Nedić. Thus the Yugoslav state, which was only a Versailles creation in the eyes of the Axis Powers and the promoters of the New Order, *de facto* ceased to exist. During the distribution of its state assets, they only referred to it as the “former Yugoslav territory”. For them, Yugoslavia’s military defeat also meant its debellation. From the outset, this situation of occupation and parcelling out was opposed by the Allies, with the exception of the Soviet Union which, due to its pact with Germany, expelled the Yugoslav ambassador in May 1941. It only re-established diplomatic links with the by then exiled Yugoslav royal government in September 1941. Like other exiled governments (such as the Polish and Czechoslovak) the Allies continued to acknowledge the royal Yugoslav government in London as a legitimate and lawful representative of its nation. In this respect,

the formal (*de iure*) continuity of the Yugoslav state was preserved in the international Allied community.

After the April war the Slovenes found themselves in a particularly difficult situation, with their territory not only occupied but also distributed between several occupiers. Germans occupied Styria (Štajerska) and Upper Carniola (Gorenjska). Italians established the Province of Ljubljana on the territory of Lower (Dolenjska) and Inner Carniola (Notranjska). Prekmurje was occupied by Hungary. The smallest portion (five villages around Bregana) was allotted to the Independent State of Croatia in the wake of the frontier demarcation between it and Nazi Germany. After the occupation, the ethnic territory of the Slovenes who, before the Second World War, had lived in four states – Italy, Germany (Austria) and Hungary – as well as in their wider, Yugoslav motherland, was divided into eleven administrative units. Out of these, only the Province of Ljubljana had its centre located on the territory of the present Republic of Slovenia. The future the Axis Powers had in mind for the Slovene people was evident not only from the occupiers' assimilation measures, but also from the succession treaty in which Slovenia, unlike Croatia and Serbia, was not even mentioned, thus additionally strengthening the opinion that there was no room for Slovenes as an ethnic unit in the "new" European order.

In this difficult situation of the occupation, Slovenes found themselves in a completely new position, the long-term consequences of which, however, were not only negative. Whilst all were aware that the demise of the Kingdom of Yugoslavia which, as predicted by Dr Anton Korošec, collapsed like "a house made of cards", also meant the end of the pre-war political and general value systems, not everyone necessarily desired the change in the balance of political power. Not only did Yugoslavia disintegrate as a result of the occupation, but the establishment of the Independent State of Croatia also interrupted any physical contacts between Slovenes and other Yugoslav peoples, leaving them isolated and abandoned to their own devices. This, on the other hand, also prompted the reflections over the na-

tion's future and statehood. Under the circumstances, a remote possibility emerged that the Slovenes could decide on possible future associations on the basis of their national interests. At the same time, plans for the future fate of the Slovene nation, that had been kept secret and concealed for various reasons, came to light, opening new perspectives for its development.

The wartime events in Slovenia can be described as a combination of often contradictory processes, contained in the terms, such as occupation, liberation struggle, revolution, civil war and collaboration. In these complex circumstances, two mutually hostile camps developed: the Communist led National Liberation Movement (hereafter the NLM) on one side, and the counter-revolutionary camp, on the other. In spite of their differences, the two camps developed similar political programmes, envisaging a unified Slovenia in a restored, extended and federal Yugoslav state. It goes without saying that such programmes also envisaged the victory of the anti-Fascist coalition. The key difference was that the NLM, for revolutionary reasons, strove for a republic arrangement, while the counter-revolutionary movement, given its legalist principle, most of the time insisted on a monarchy. Although legalism suited counter-revolutionaries for the best part of the war, they renounced it in its final stages, after an agreement between Josip Broz-Tito, the NLM leader, and Ivan Šubašić, the Prime Minister of the exiled royal government, was reached. During the war, the NLM, for tactical reasons, avoided addressing the question of monarchy. In a specific manner, the NLM succeeded in legitimising its status in front of the Allies, as part of the anti-Hitler coalition. Due to the agreements between Šubašić and Tito, who had been appointed prime minister of the provisional Yugoslav government by the royal regency in March 1945, the international Allied community did not consider that, in Yugoslavia, power had been usurped by means of a revolution. This, of course, did not mean that the new regime refrained from introducing changes in domestic politics which broke with the pre-war social order. On the other hand, it is also true that the most fervent supporters of the monarchy were Slovene Lib-

erals, while those from the Catholic camp were, at the end of the day, even prepared to adapt to a republic. Besides, the Liberation Front (hereafter LF) gave much more emphasis to the right of self-determination and the statehood attributes Slovenia was supposed to gain as a federal unit in the new Yugoslav community than the opposite side which looked at Slovenia's autonomy from a very pragmatic viewpoint, without major ambitions regarding statehood symbols. It should also be mentioned that, in the new state, the trialist federal arrangement by the Yugoslav monarchy (the Serbian dynasty of Karadjordjević), defended from the outset by the counter-revolutionary side, would present a much greater danger of Serbian hegemony in a new state than the federalist concept of five or six units proposed by the NLM. The influence exerted by the Slovenes on the shaping of new relations within Yugoslavia was also very different. Edvard Kardelj, who played a very important role in the Communist Party of Yugoslavia (hereafter the CPY), had a decisive influence on the policy making at the Yugoslav level, being also the theoretical founder of the AVNOJ declarations. The opposite camp, however, after the death of Korošec had no Slovene politician capable of shaping the Yugoslav politics.

Apart from the publicly declared political programme, common to all key political protagonists, some significant and interesting exceptions emerged during the war. The development and, in some aspects, the concept of the programme, especially with regards to the degree of federalism, was somewhat different in the two camps. Above all, throughout the occupation, a series of dilemmas and questions arose with regards to the national political objectives.

The Liberation Front of the Slovene People, founded at the end of April 1941 as an anti-imperialist front, was composed of basic groups, such as the CPS, Catholic groups, the Slovene orientated Sokol (Falcon) members and cultural workers, and plenary groups which numbered around ten. In the Executive Committee of the LF there were only representatives of the basic groups, which shows that these represented the nucleus of the organisation and played a more important role than the

plenary groups. Although, prior to the Dolomiti Declaration, the LF bore certain coalition traits, this was never a coalition of equal partners. The CPS indeed played the leading role from the very beginning of organised resistance, ensuring for itself the monopoly in the partisan army, propaganda and in the security intelligence service. As a result, its position regarding the Slovene national question eventually prevailed in the LF. Throughout, the Slovene Communists insisted on a nation's right to self-determination and on the Unified Slovenia programme.

At the beginning of the occupation, the Slovene Communists, along with many other Slovene politicians, did not believe in the possibility of Yugoslavia's restoration. They based their doubts on the pre-war hypothesis that the Second World War would trigger a worldwide revolution which would start in Nazi Germany, and also on the Soviet plans for the arrangement of Europe, which held no room for Yugoslavia, considered as an artificial creation of the Versailles Treaty. The Slovene Communists were further strengthened in such conviction by the expulsion of the Yugoslav ambassador from Moscow in May 1941, when the Hitler-Stalin pact was still in force, by which the Soviets were *de facto* endorsing the parcelling out of Yugoslavia. At the third session of the LF Supreme Plenary on September 16, 1941, the Slovene National Liberation Committee (hereafter the SNLC) was founded as "the Slovene people's only representative, organiser and leader during the liberation struggle" in order to prepare for a national revolution. In fact, it played no significant role and, after its Fourth Session on November 1, 1941, when the fundamental points of the Liberation Front were accepted, it only reconvened again in October 1943. At the founding of the SNLC, four resolutions were also adopted which, due to loose definition by the then relatively weak NLM, failed to make any major impact on Slovene society although, to some extent, they indicated the future flow of events. An attempt to implement fully the SNLC resolutions was made only after the news of the engagements between the partisans and chetniks in Serbia. This, together with the letters by the CPY Central Committee

of January 1942, proved fatal in the already strained relations.

The attitude towards the Yugoslav state is ambiguous also in the fundamental points of the LF, which were relevant to its programme. In early 1942, at the initiative of Edvard Kardelj, who was in Bosnia at the time, the LF again started speaking more adamantly about self-determination, with an explicit emphasis on the right of the Slovene nation to secede, without mention of Yugoslavia. In doing so, the Slovene Communists defended the view that the Slovene nation should first gain sovereignty and only then discuss any associations. Those advocating the Yugoslav solution were branded as supporters of the Great Serbian hegemony and unitarianism. On the other hand, the counter-revolutionary side accused the LF of opposing the Yugoslav idea and supporting, in its stead, an alliance of the Central European, Soviet republics and, thereby (supposedly) selling out the Slovene soil to Italians and Germans.

After the AVNOJ session in Bihač at the end of 1942, the CPS finally opted for the Yugoslav state framework. This did not mean that it had ever opposed it, but, rather, that it had never made itself clear on this issue. It is known that, between the mid 1920's and the mid 1930's, the CPY strove for the break up of Yugoslavia. In the second half of the 1930's, during the "people's front policy" period, it gradually changed its attitude, however without completely abandoning its original idea. The Slovene and also Yugoslav Communists viewed their attitude towards Yugoslavia through the prism of the primary strategic goal – the seizure of power and the establishment of the Bolshevik system. In Autumn 1942, following a warning by the Comintern, they finally realised that, before the end of the war and the crushing of the Axis powers, the military conflict would not turn into a revolutionary war in Europe, and that, consequently, the anti-Hitler coalition would not disintegrate. This realisation was one of the key turning points in the shaping of the strategy of the NLM, which allowed it, in the context of a general European struggle against the occupiers and Hitler, to seize power in Yugoslavia and,

at the same time, execute the revolution. With this, all Communist plans for the Soviet arrangement of Europe fell through. One of the post-war aims of the anti-Hitler coalition was also the restoration of the Yugoslav state. In mid December 1942, Kardelj's made the comment to this change in his letter to Tito that "it is now obvious that the easiest way for us to become internationally established will be through Yugoslavia".

In Autumn 1942, the tendency towards the centralisation of the liberation movements in individual Yugoslav regions grew increasingly among the CPY leadership. Until then, these regional movements developed quite independently and specifically, in compliance with the general orientations of the central Yugoslav leadership. Suddenly, there was no more room for diversity and particularities. This first became clear after the arrival in Slovenia of Arso Jovanović, Head of the Supreme Command of the Yugoslav partisan forces, who by the end of 1942 started applying Bosnian models to the Slovene environment, thereby violating its sovereignty represented by the Executive Committee of the LF. The tendencies for uniformity were most strongly shown with the arrival of Ivo Lola Ribar from the Supreme Command of the Yugoslav partisan forces to Slovenia, where he remained from January to April 1943. On the basis of his remarks, the Slovene Communist leaders decided to oblige their allies in the LF to sign the Dolomiti Declaration on March 1, 1943. This act formally secured the CPS a leading role in the Liberation Front (which, in practice, it had held even before), while the Christian Socialists and the Sokol members renounced the plans for their own organisation. In this way, the Liberation Front became a monolithic organisation, which operated in concert with the Communists in other Yugoslav regions. The abolition of the Slovene particularity was also the main reason for passing the Dolomiti Declaration. As the causes for this act violated Slovene sovereignty, about which the non-Communist allies in the LF were very sensitive, the Slovene Communists concealed the true reasons for its signature, casting the responsibility on the Christian Socialists.

After the Communists had irrevocably opted for a

Yugoslav state framework, it became immediately clear that the new state would be built on different foundations than the pre-war kingdom. Nevertheless, the juridical and formal solution of the Yugoslav national question remained open. At the AVNOJ session in Bihač, in the absence of the delegates from Slovenia and Macedonia, these issues did not receive much attention. However, Edvard Kardelj, who was in Slovenia during the Bihač session and was fully aware of the exceptional importance of these issues, went out of his way to stress that the entry of the Yugoslav peoples into a new community should be formally and juridically executed in accordance with the principle of national self-determination. In his view, the very issue of national self-determination was the strongest weapon against the Greater Serbian hegemony in which he saw the greatest danger for the NLM. At the second AVNOJ session in Jajce, the decree on the federal arrangement of the new state was passed, on the basis of the right to self-determination, which meant that Kardelj's concept prevailed. He can, therefore, be considered the ideological and theoretical founder of the second Yugoslavia. In this context, the Kočevje assembly at the beginning of October 1943 was only a manifestation confirming the Slovene decision to live in a common Yugoslav state. At the Kočevje assembly, the Slovenes were given no advance assurance about their position in the new state, leaving it to the future turn of events.

The issues concerning the foundations of the future state were more than just formal and juridical. Already at the time of their shaping, various views existed on the post-war internal arrangement. The AVNOJ resolutions in Jajce, in Autumn 1943, were thus only a compromise which brought no significant change to the processes of centralisation and uniformity of individual movements, ongoing since Autumn 1942. These processes only gained strength towards the end of the war and in the first years after it. The monistic nature of the post-war regime, based on the Communist Party and the army as the bonding tissue, meant that, to a significant degree, federalism existed only as an appearance. Nevertheless, the formal and juridical attributes

of statehood had their weight in the shaping of the relations in the country.

A peculiar feature of the Slovene Communists was their activity in Primorska, caught between nationalism and internationalism. In Primorska, which belonged to the Kingdom of Italy before the war, the autochthonous Italian population lived on the edge of the Slovene ethnic territory (Triest, Gorizia). Despite attempts, at least in principle, at international cooperation between the Slovenes and Italians, this rarely materialised. In Trieste, however, there was some cooperation between the Italian and Slovene workers and also partisans. The Slovene Communists were obliged to adapt to this situation and, influenced by the general anti-Italian feeling among the Slovene population in Primorska, take a clear nationalist stand towards the Italian Communists. Furthermore, the Slovene Communists had to alter their totally negative attitude to the pre-war anti-Fascist movement in Primorska, to the point of accepting some of its aspects as positive. This, however, was done in such a way as to not jeopardise their leading role in the NLM.

The term "Slovene counter-revolution" designates all those political groups whose common characteristic was the opposition of the Liberation Front and the partisans. It displayed a variegated image, both in terms of its groups and activities. The most important were the pre-war traditional parties, especially the Catholic oriented Slovene People's Party (hereafter the SPP) and the groups which constituted the Liberal bloc. The opponents of the partisan movement were characterised by organisational disunity and geographic dispersion. Among them were also the political emigrants in Great Britain and the United States who had left their homeland after the occupation. Another important aspect of the counter-revolutionary camp, apart from disunity and dispersion, was that some of its members, in their opposition to the Communist revolution, publicly collaborated with the occupiers. This, naturally, provoked differences in the public attitude towards the national political objectives. The clandestine members of the counter-revolution and those abroad were in a different

position, in that they had no such difficulties with the shaping of the national political objectives, except for the fact that they had to do it clandestinely.

Throughout the occupation, the Slovene Liberals insisted on the legalistic principle, according to which the Yugoslav kingdom would be restored as a federation. Hence, the research on the national question in the counter-revolutionary camp focused mainly on the views by the Catholic side.

On March 30, 1941, the SPP leadership defined the strategy for the imminent wartime circumstances, which included the decision for its bodies not to cooperate with the authorities of hostile countries. In spite of this decision, on April 5, 1941, a day before Yugoslavia was attacked, Fran Kulovec and Miha Krek, the SPP leaders, through the Slovak delegate in Belgrade, sought to secure from the German authorities there the establishment of a joint Slovene-Croat state or an independent Slovene state under German protection. The most plausible reason for such a radical change in position was the discovery of the German plans regarding Yugoslavia, which were extremely unfavourable for Slovenia. Besides, Kulovec strongly doubted that Yugoslavia could ever be restored. Given that the new circumstances were the most promising for the Croats (envisaging an independent state), the initiative was directed towards a similar solution for the Slovenes. For the Catholic leaders at the time, the Croat example represented a model to be followed. In Ljubljana, in accordance with this initiative, Marko Natlačen, Civil Governor of Dravska banovina, attempted to realise the idea of an independent Slovene state under German protection. These attempts were unsuccessful as the Germans showed no interest. Later on, Natlačen turned to the Italians in an attempt to unify the Slovene ethnic territory under Italy. He formed a *consulta* which visited the Pope and Mussolini, and made another attempt to contact Hitler. Thereby he continued the initiative by Kulovec and Krek, which was based on the conviction of the long-term dominance of the Axis Powers and that the restoration of Yugoslavia under such circumstances was unlikely. Natlačen only gave up his attempts to gain

the support of the Axis after his visit to Rome in June 1941, not so much because he considered his policy a failure but because there was no positive answer from the other side. Slovenia's fate was sealed even before Yugoslavia was attacked, when Hitler, during his preparations for the occupation, pointed out that the Slovenes (and Serbs) were never the friends of Germany. The attempts by Kulovec and Natlačen were therefore doomed in advance. Their problematic activity, therefore, opens a series of moral, ethic, formal and juridical issues.

After Germany attacked the Soviet Union, the certainty about the Allied victory became widespread. Nevertheless, the Catholic camp was still unconvinced about the restoration of Yugoslavia, also due to the existence of the Independent State of Croatia and the violence exercised by the Ustaša regime against the Serbs. The main dilemma in the Catholic camp in Summer 1941 was, therefore, whether Slovenia as an independent country should associate with the Central European countries, or, as a part of the restored Yugoslav state, with the Balkan states. A typical illustration of the then mood in the Catholic camp is the initiative of Father Kazimir Zakrajšek who went to the United States of America, at the request of the former ban Natlačen and Ljubljana bishop Rožman, to advocate for an independent Slovene state with the American authorities. Natlačen, the leading figure in the Catholic camp, had been more inclined towards an independent Slovene state until September 1941 when he opted for a Yugoslavia, one of whose federal units would be Unified Slovenia. At that time discussions began for the shaping of the national programme between Natlačen, the SPP leader, and Kramer, the head of the Slovene Liberals, who foresaw: 1) A restored and extended Kingdom of Yugoslavia 2) A free Slovenia as an autonomous an equal constituent of Yugoslavia, with all the pertaining economic and transportation territory, based on the ethnic principle 3) The internal arrangement of the restored Yugoslavia to be executed with the consent of all its constituent members on the basis of equal rights and responsibilities in the federation." In emphasising the federal principle, Natlačen continued the pre-war

politics, although he yielded to Kramer to the extent of mentioning Yugoslavia in the first place. For the Liberals, however, the acceptance of the federalist principle meant a great turning point, especially with regards to their pre-war standpoints on the national question and internal state organisation (unitarianism and centralism). Such a compromise displeased many in the Catholic camp, so that a consensus was only reached in Spring 1942, after an intervention by some emigrant politicians and the death of Lambert Ehrlich. In any case, the national political programme of the Slovene counter-revolution became a constant thereafter and can be detected in all subsequent political statements. On November 23, 1941, the programme was presented on a London radio station by Alojzij Kuhar (hence the title "the London points"). The same position was evident in Spring 1942, in the programme of the Slovene Alliance and, then again, in the national statement issued by the National Committee for Slovenia in Autumn 1944. Finally, it appears in the last subversive act of the Slovene counter-revolution, at the "historical session of the first Slovene parliament" at Tabor, on May 3, 1945.

Notwithstanding these repetitive statements, one can still detect many burning questions, concerning the national political programme, which kept emerging in the Catholic camp, although the weight of the dilemmas shifted from the homeland to emigration. While trust in the restoration of the Yugoslav state gradually grew at home, a doubt soon occurred among the emigrants abroad as to whether the Yugoslav state could be restored at all. The most significant was the quarrel between the Serb and Croat emigrants over the border demarcation and the constitutional character (the question of internal arrangement), which further escalated after the news from the homeland about the Ustaša massacres of the Serbian population. The concerns of the Slovene politicians strengthened further in the London environment, which also provided asylum for various political emigrants and where all possible combinations on the post-war arrangement of Europe were much discussed. They even began considering non-Yugoslav solutions, such as an independent Slo-

vene state in the Trieste hinterland or a joint Slovene-Croat state. These options were not publicly divulged until Autumn 1942, when Miha Krek decided to inform the international public also about non-Yugoslav solutions. In January 1943, the New York Times published an article by Cyrus Leo Sulzberger, a prominent journalist, expressing the view that, should the restoration of Yugoslavia fail, the Slovenes were prepared to found an independent Slovene state with Trieste and international guarantees. The idea was not new. It revived the thoughts of Korošec in Spring 1940, when the plans for the future arrangement of Europe envisaging the establishment of a Danube federation emerged. As a counterbalance to the Austrian role in the new federation, the idea by Arnold Toynbee from 1915 on an independent Slovene state in the Trieste hinterland was reawakened. Even before that, Krek presented this option to Bishop Rožman and the leadership of the Slovene Alliance, as a possible solution, topical in the international milieu. In Autumn 1943, Krek introduced this idea to the British who, however, discouraged him from contemplating it, as the British official political objective was the restoration of Yugoslavia. The politicians in the Slovene Alliance also disagreed with the said initiative and, with extensive argumentation, insisted on the Yugoslav solution of the Slovene national question.

During the occupation, solutions to the Slovene national question emerged which at no point envisaged the inclusion of Slovenia in Yugoslavia. Those proposing such solutions were mainly individuals or those from politically less important groups. The reasons and ideas were very different. There was also a highly ideological (anti-Communist) idea of a free Slovenia in the Trieste hinterland proposed by the informant Colonel Vladimir Vauhnik. After his withdrawal to Switzerland in Summer 1944, he submitted the idea in a special memorandum to Allan Dulles, the American representative in Switzerland.

Noteworthy as a rival alternative to the national political programme of the SPP, was the plan by Lambert Ehrlich, the leader of the so-called Guards, entitled the "Slovene issue" which was clandestinely sent to London,

to Slovene representatives who were then supposed to submit it to the relevant Allied representatives. The Guards gave much consideration to the Slovene national question in various brochures and programme texts. During the occupation, they clandestinely published the journal "Slovenia and Europe" which was supposed to reflect their position that the Slovene national question should not be considered *a priori* in the framework of Yugoslavia, but by the Slovenes in Europe. The Guards defended the principle that the Slovene people should first achieve sovereignty and only then decide on possible associations. Their view was, therefore, identical with that defended by the Slovene Communists. They based their reasoning on the supposition that, for a lasting solution to the Slovene question, German influence should be pushed out from Central Europe. A territorial link with the northern Slavs could then be established and together they would dominate this part of Europe. Should this initiative regarding Central Europe, in which Catholicism was the common trait, materialise, they did not exclude association with the southern Slavic people, although this was not greatly favoured, given that it could jeopardise the prevalence of Catholicism. From this initiative, the idea of Intermarium was born, i.e. a federation of the nations between the Baltic and Aegean Seas, which was supposed to protect small Central European nations from German and Soviet danger. Erlich's proposals, unsupported by the SPP leadership, were not welcomed in Allied diplomatic circles either.

On the whole, during the Second World War there was no particular interest among the Slovenes for the post-war associations within the Central European area. This was not unusual, given their historical experience of being attacked from this very region, and the concept of Central Europe, especially in the sense of *Mitteleurope*, could even carry a negative connotation. In the search for the statehood status of Slovenia, the Yugoslav option eventually prevailed in both camps as the most realistic (for both international reasons and those of internal politics). While Slovenia's position in the new Yugoslav community was more favourable than that in the first Yugoslavia, it did not fulfil all expectations.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv republike Slovenije

- 1487 fond Centralni komite KPS 1941–1945
- 1589 fond Centralni komite ZKS 1945–1990
- 1638 fond Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje
- 1643 fond Predsedstvo SNOS
- 1660 osebna zbirka Izidorja Cankarja
- 1670 fond Izvršni odbor OF
- 1748 osebna zbirka Ivana Regenta
- 1931 Nagodetov dnevnik
- 1931 Nagodetov proces – Boris Furlan
- 1931 osebna zbirka Albina Šmajda
- 1931 Akademski klub “Straža”
- 1931 Rupnikov proces – Miha Krek
- 1931 Rupnikov proces – Gregorij Rožman

Nadškofijski arhiv Ljubljana

Zbirka dr. Lamberta Ehrlicha

Narodna in univerzitetna knjižnica

Rokopisni oddelek, B II, 2093

Objavljeni viri

- Actes et documents du Saint Siege relatifs a la Seconde Guerre Mondiale. Libreria editrice Vaticana.
- Akten zur deutschen auswärtigen politik 1918–1945. Die Kriegsjahre. 5. Tom (prvi poltom-Februar-April 1941). Göttingen 1969.
- Avramovski Živko, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941 (III. knjiga). Beograd 1996.
- Dedijer Vladimir, Novi prilozi za biografiju J. B. Tita (II. knjiga). Rijeka 1981.
- Delavska enotnost. Ponatis prvih letnikov, ki so izhajali v letih osvobodilne vojne in ljudske revolucije. Ponatis priredil Tone Fajfar. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije 1954.
- Delo, glasilo centralnega komiteja KPS. Ponatis ilegalnih izdaj Dela iz let 1941 in 1942. Ljubljana: Cankarjeva založba 1947.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji.
- Dokumenti ljudske vstaje v Sloveniji 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1–2.
- Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji.
- Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 1.
- Ferenc Tone, Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942. Maribor: Založba Obzorja 1987.
- Friš Darko, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1907–1928). Viri 6. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1993.
- Friš Darko, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928–1958). Viri 8. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1995.
- Grenville J.A.S., Wasserstein Bernard, The Major International Treaties of the Twentieth Century. A History and Guide with Texts. (I. knjiga). London-New York: Routledge 2001.
- Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ (19.–23. oktober 1940).
- Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945).

- Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja 1963.
- Kardelj Edvard, Problemi naše socialistične izgradnje (II. knjiga). Državna in gospodarska graditev. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1956.
- Kardelj Edvard, Zbrana dela (tipkopis).
- Kidrič Boris, Zbrano delo. Govori, članki in razprave 1944–1946. Ljubljana: Cankarjeva založba 1978.
- Kocbek Edvard, Tovaršija. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Izbrano delo (II. knjiga). Ljubljana: Mladinska knjiga 1972.
- Kocbek Edvard, Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943. Ljubljana: Slovenska matica 1967.
- Kocbek Edvard, Osvobodilni spisi (I. knjiga). Ljubljana: Društvo 2000 1991.
- Kocbek Edvard, Osvobodilni spisi (II. knjiga). Ljubljana: Društvo 2000 1993.
- Kocbek Edvard, Zbrano delo (VI. Knjiga). Ljubljana: Državna založba Slovenije 1996.
- Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa. Sedmi kongres komunističke internacionale.
- Konstantinović Mihailo, Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945. Novi Sad 1998.
- Korespondenca med Dušanom Kermavnerjem in Lojzutom Udetom. Nova revija, št. 48/49, 50/51, 52/53 in 54/55/56.
- Krišto Jure, Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945. Dokumenti. Zagreb: Hrvatski inštitut za povijest 1998.
- Nasprotniki NOB (tipkopis).
- Pirjevec Jože, Sklep sekretariata Izvršnega komiteja Komunistične internacionale št. 688, z dne 15. septembra 1940. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 2.
- Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1946.
- Ribar Ivo Lolo, Ratna pisma. Zagreb-Beograd 1978.

- Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima. Zagreb 1946.
- Šnuderl Makso, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949.
- Šnuderl Makso, Dnevnik 1941–1945 (I. knjiga). V okupirani Ljubljani. Maribor: Založba Obzorja 1993.
- Šnuderl Makso, Dnevnik 1941–1945 (II. knjiga). V partizanih. Maribor: Založba Obzorja 1994.
- Tajni arhiv grofa Ciana. Zagreb 1952.
- Tito Josip Broz, Zbrana dela.
- Ude Lojze, Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944. Uredil Boris Mlakar. Ljubljana: Slovenska matica 1994.
- Vodušek Starič Jera, "Dosje" Mačkovšek. Viri 7. Ljubljana 1994.
- Zapisnici sa sednica ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945. Beograd 2004.
- Zaupni dnevnik grofa Ciana. Maribor 1960.
- Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI/ I. knjiga (Borbe v Sloveniji 1941).
20. juli 1944 (zbornik) (VI. izdaja). Berlin 1969.

Časopisje

Naša vez (Glasilo stražarjev), Toronto, Ontario, Kanada
 Jutro
 Slovenec
 Slovenija in Evropa
 Slovenski dom
 Slovenski poročevalec

Literatura

- Ahčin Ivan, Spomini na začetek naše tragedije. Koledar Svobodne Slovenije 1951.
- Anton Korošec v spominih Mateja Poštovana. Mladika 1991, št. 4.
- Arnež Janez A., Gabrovškov dnevnik 1941–1945. Ljub-

- ljana-Washington, D.C. 1997.
- Arnež Janez A., Slovenska ljudska stranka 1941–1945. Ljubljana-Washington, D.C.: Studia slovenica 2002.
- Arnež Janez A., Ciril Žebot in njegov politični nastop. Ljubljana-Washington, D.C.: Studia slovenica 2006.
- Atanacković Žarko, Donlagić Ahmet, Plenča Dušan, La Yougoslavie dans la Seconde Guerre mondiale. Beograd 1967.
- Babić Branko, Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta. Koper-Trst: Založba Lipa-ZTT 1982.
- Baier Stephan, Demmerle Eva, Otto von Habsburg. Die autorisierte Biographie. Dunaj: Amalthea 2002.
- Bajt Aleksander, Bermanov dosje. Ljubljana: Mladinska knjiga 1999.
- Biber Dušan, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljana: Cankarjeva založba 1966.
- Biber Dušan, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis 1980, št. 4.
- Biber Dušan, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1983, št. 1–2.
- Biber Dušan, Trst, Triest ali Trieste. Geneza in dileme o tržaški krizi. Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ljubljana: Založba Borec 1986.
- Biber Dušan, Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošču. Prispevki za novejšo zgodovino 1991, št. 1 (Življenje in delo dr. Antona Korošca).
- Biber Dušan, Okupacija in razkosanje Slovenije – londonski odmevi 1941–42. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991.
- Biber Dušan, Federalna državnost Slovenije v zavezniških dokumentih do maja 1945. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. november 1994). Ljubljana: SAZU 1995.
- Bjelajac Mile, Trifunović Predrag, Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942). Beograd: INIS-Narodni muzej Kruševac 1997.

- Boban Ljubo, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 (II. knjiga). Zagreb 1974.
- Borko Božidar, Srećanja. Ljubljana 1971.
- Breccia Alfredo, Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità. Milano 1978.
- Broucek Peter, Ein General im Zwielficht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau (II. del). Wien-Köln-Graz 1983.
- Buk Peter, Tragedija Češkoslovaške. Ljubljana: Naša založba 1939.
- Cencić Vjenceslav, Enigma Kopinič. Beograd 1983.
- Courtois Stéphane, Werth Nicolas, Panné Jean-Louis, Paczkowski Andrzej, Bartosek Karel, Margolin Jean-Louis, Črna knjiga komunizma. Zločini, teror in zatiranje. Ljubljana: Mladinska knjiga 1999.
- Cuzzi Marco, L'occupazione italiana della Slovenia (1941–1943). Rim 1998.
- Cvirn Janez, Gašparič Jure, Odmevi na Naumannov koncept Mitteleurope v habsburški monarhiji. Časopis za zgodovino in narodopisje 2004, št. 2–3.
- Cvirn Janez, Gašparič Jure, "Neizbežnost" razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled. Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije 2005, št. 1–2–3.
- Čulinović Ferdo, Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd 1970.
- De Robertis Antonio Giulio M., La frontiera orientale italiana nella diplomazia della seconda guerra mondiale. Napoli 1981.
- Deželak Barič Vida, Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. Prispevki za novejšo zgodovino 1995, št. 1–2.
- Deželak Barič Vida, Odnos komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 1.
- Deželak Barič Vida, Poročilo s konference Metodija Šatorov-Šarlo i negovoto vreme (1897–1944). Prispevki za novejšo zgodovino 2005, št. 2.
- Djilas Milovan, Revolucionarni rat. Beograd: Književne novine 1990.
- Dimitroff Georgi, Der Krieg und die Arbeiterklasse der

- kapitalistischen Länder. Die Kommunistische Internationale 1939 (november) – reprint. Milano: Feltrinelli 1967.
- Dolenc Ervin, Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov? Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana: SAZU-ZZDS 2005.
- Dolinar France, Ali je Korošec leta 1937 res obžaloval svojo politiko v letu 1917? Glas Slovenske kulturne akcije, avgust 1964.
- Dolinar France, Narodne odločitve škofa Rožmana. Slovenska katoliška akcija. Izbor esejev, razprav, člankov. Buenos Aires 1990.
- Dr. Alojzij Kuhar, Avtobiografija. Pogledi 2001, št. 50–51.
- Ethnography of the North – West frontier of Yugoslavia with Germany on the North, and Italy on the West. London 1942.
- Fajfar Tone, Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: Založba Borec 1981.
- Ferenc Tone, Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis 1975, št. 3–4.
- Ferenc Tone, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945 (I. knjiga). Država v državi. Ljubljana: Založba Borec-Partizanska knjiga 1987.
- Ferenc Tone, Problem zahodne meje pri Slovencih. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper 1998.
- Filipič France, Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja. Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana: SAZU-ZZDS 2005.
- Fotich Constantin, The War We Lost. Yugoslavia's tragedy and the failure of the West. New York: The Viking Press 1948.
- Furet François, Minule iluzije. Esej o komunistični ideji 20. stoletja. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998.

- Gašparič Jure, Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935. Doktorska disertacija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 2006.
- Godeša Bojan, Z narodno spravo-konec državljanske vojne v Sloveniji? (anketa). Borec 1990, št. 5–6–7.
- Godeša Bojan, Odbori Delavske enotnosti v Trstu. Annales 1993, št. 3.
- Godeša Bojan, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana: Cankarjeva založba 1995.
- Godeša Bojan, O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti papežu Piju XII. aprila 1943. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996.
- Godeša Bojan, Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. Prispevki za novejšo zgodovino 1998, št. 1–2.
- Godeša Bojan, Dolenc Ervin, Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana: Nova revija 1999.
- Godeša Bojan, Slovenci in jugoslovanska skupnost v letih 1941 do 1945. Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana-Skopje 1999.
- Godeša Bojan, Furlan in Osvobodilna fronta. Usoda demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana: Slovenska matica 2001.
- Godeša Bojan, Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu. Jugoslavija v hladni vojni. Ljubljana-Toronto 2004.
- Godeša Bojan, Polemika med Dušanom Kermavnerjem in Lojzetom Udetom v letih 1939–1941. Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana: SAZU-ZZDS 2005.
- Godeša Bojan, Kocbekov in Fajfarjev pogled na vlogo krščanskih socialistov v Osvobodilni fronti. Krogi navznoter, krogi navzven. Kocbekov zbornik. Nova revija, št. 269/270.
- Godina Ferdo, Prekmurje 1941–1945. Murska Sobota: Pomurska založba 1980.

- Golouh Rudolf, Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda. Ljubljana 1966.
- Grdina Igor, Novačanove ideje o slovenski republiki. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana: Slovenska matica 2000.
- Gregorič Danilo, Samomor Jugoslavije. Ljubljana: Založba Luč 1945.
- Griesser-Pečar Tamara, Dolinar France Martin, Rožmanov proces. Ljubljana: Družina 1996.
- Griesser-Pečar Tamara, Umor profesorja Lamberta Ehrlicha. Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba 2002.
- Griesser-Pečar Tamara, Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana: Mladinska knjiga 2004.
- Hauptmann Ljudmil, Italija i Srednja Evropa. Split: Naklada Izvršnog odbora Jadranske straže 1928.
- Hodža Milan, Federácia v strednej Európe a iné štúdie. Bratislava: Kalligram 1997.
- Hoover Herbert, Gibson Edward, The problem of the Lasting Peace. 1943.
- Hoptner Jacob B., Jugoslavija u krizi 1934–1941. Rijeka 1972.
- Hribar Spomenka, Dolomitska izjava. Pokoritev krščanskih socialistov. Nova revija, št. 85/86.
- Hribernik Rudolf-Svarun, Dolomiti v NOB. Ljubljana: Partizanska knjiga 1974.
- Ilija Lojze, Ilirija oživljena. Slovenska država 1972, št. 1–2.
- Jagodic Jože, Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Zbornik Svobodne Slovenije 1965.
- Jan Ivan, Škof Rožman in kontinuiteta. Zahteva po škofovi rehabilitaciji – ponoven izziv resnici. Ljubljana 1998.
- Javornik Mirko, Mož božje volje (Dr. Lambert Ehrlich). Konzorcij Dober tisk 1952.
- Javornik Mirko, Pero in čas II. Izbor iz pisanja od 1927 do 1977. Trst-Washington-Buenos Aires: Založba Tabor 1980.
- Javoršek Jože, Spomini na Slovence (III. knjiga). Ljubljana: ADIT 1990.

- Jelić-Butić Fikreta, Ustaše i Nezavisna država Hrvatska. Zagreb 1977.
- Jenšterle Marko, Skeptična levica. Maribor: Založba Obzorja 1985.
- Jože Srebernič. Narodni heroj (1884–1944). Koper 1986.
- Jurčec Ruda, Dr. Ivana Ahčina spomini. Glas Slovenske kulturne akcije 1960, št. 5.
- Jurčec Ruda, Skozi luči in sence 1914–1958 (III. knjiga – 1935–1941). Buenos Aires 1969.
- Jurčec Ruda, “Jugoslaviam esse mutandam...” ali “Sloveniam esse moriendam...”. Sij slovenske svobode 1974, št. 4.
- Kacin Wohinz Milica, Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo. Slovenski upor 1941. Osvoobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991.
- Kacin Wohinz Milica, Pirjevec Jože, Zgodovina Slovencev v Italiji 1868–2000. Ljubljana: Nova revija 2000.
- Keyserlingk Robert H., Austria in World War II. An Anglo-American Dilemma. Kingston-Montreal: McGill-Queen’s University Press 1988 .
- Kidrič Boris, Kratak obris razvoja Osvoobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 1.
- Klemenčič Matjaž, Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna razpostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Maribor: Založba Obzorja 1987.
- Klemenčič Matjaž, Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992. Časopis za zgodovino in narodopisje 1994, št. 1.
- Klemenčič Matjaž, Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno. Prispjevki za novejšo zgodovino 1997, št. 1.
- Klemenčič Matjaž, Slovenska izseljenska zgodovina kot del nacionalne zgodovine. Zgodovinski časopis 1998, št. 2.

- Koblar France, Moj obračun. Ljubljana: Slovenska matica 1976.
- Kocbek Edvard, Pred viharjem. Ljubljana: Slovenska matica 1980.
- Kolarič Jakob, Skof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa (III. knjiga). Celovec: Družba Sv. Mohorja 1977.
- Koroščeva zadnja božja pot. Sij slovenske svobode 1969, št. 16.
- Kranjc Marijan F., Zakaj je bil Arsa Jovanović poslan med slovenske partizane? Rast 2005, št. 3–4.
- Kranjc Marijan F., Slobodan Kljakić, Plava garda. Zaupno poročilo četniškega vojvode in generalštabnega polkovnika Karla I. Novaka, poveljnika slovenskih četnikov. Ljubljana-Beograd 2006.
- Kregar Tone, Slovaško literarno časopisje o Slovencih med 1918–1938. Diplomaska naloga na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1997.
- Kregar Tone, Milan Hodža in Srednja Evropa. Zgodovina za vse 1999, št. 1.
- Kremžar France, Jugoslavija v preteklosti in prihodnosti. Zbornik Svobodne Slovenije 1955.
- Křen Jan, Das Integrationsproblem in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen. Mitteleuropa – Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Dunaj: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1995.
- Krizman Bogdan, Pavelić između Hitlera i Mussolinija. Zagreb 1980.
- Krizman Bogdan, Ustaše i treći reich (II. knjiga). Zagreb 1983.
- Križnar Ivan, Boris Kidrič o vodilni vlogi KPS v NOB. Borec 1984, št. 3–4.
- Krošelj Joško, Dr. Korošec in Hrvati. Zbornik Svobodne Slovenije 1961.
- Kuhar Alojzij, Beg iz Beograda aprila 1941. Ljubljana-Washington, D. C.: Studia slovenica 1998.
- Kuhar Alojzij, Avtobiografija. Pogledi 2001, št. 46–47.
- Kühl Joachim, Föderationspläne im Donaauraum und in Ostmitteleuropa. München: R. Oldenbourg 1958.
- LaFarge John, Martyrdom of Slovenia. New York: The America Press.

- Lambert Ehrlich. Stražar naših svetinj. Gradivo za življenjepis. S pomočjo številnih sodelavcev zbral in uredil Rudolf Čuješ. Antigonish, New Scotia, Canada: Research Centre for Slovenian Culture.
- Lavov Josip Edgar Leopold, Kartuzija Pleterje in partizani 1941–1945. Spomini. Ljubljana: Knjižnica Slovenskega poročevalca 1953.
- Lazarevič Žarko, Gospodarsko sodelovanje Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918–1941. Prispевki za novejšo zgodovino 1997, št. 1.
- Lazarevič Žarko, Srednjeevropski gospodarski prostor do druge svetovne vojne. Prispевki za novejšo zgodovino 2003, št. 2.
- Lipgens Walter, Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegung 1940–1945. München: R. Oldenbourg Verlag 1968.
- Lipušček Uroš, Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920. Ljubljana 2003.
- Maček Ivan, Spomini. Zagreb: Globus 1981.
- Maček Vladko, In the Struggle for Freedom. New York 1957.
- Maček Vladko, Memoari. Zagreb 1992.
- Majcen Franček, Tudi beseda je bila orožje. Aktivistovi zapiski. Ljubljana 1968.
- Martinc Janez (Debeljak Tine), Zgodovinske osnove narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Koledar Svobodne Slovenije 1951.
- Martinc Janez (Debeljak Tine), Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji. Koledar Svobodne Slovenije 1952.
- Masaryk Tomáš G., Svetovna revolucija. Ljubljana: Naša založba 1936.
- Massola Umberto, Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale. Critica marxista 1970, št. 5.
- Massola Umberto, Memorie 1939–1941. Rim 1972.
- Matović Ivan, Vojskovođa s oreolom mučenika. Povest o generalu Arsu R. Jovanoviću načelniku vrhovnog štaba NOVJ i njegovoj tragičnoj sudbini. Beograd 2001.
- Mazower Mark, Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi. Ljubljana: Mladinska knjiga 2002.

- Melaher Jože, Ob narodnem prazniku. Zbornik Svobodne Slovenije 1971–72.
- Mikuž Metod, Kako so Italijani zasedli Slovenijo. Borec 1950, št. 1.
- Mikuž Metod, Pregled razvoja NOB u Sloveniji. Beograd 1956.
- Mikuž Metod, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje. Zgodovinski časopis 1958/1959.
- Mikuž Metod, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (I. knjiga). Ljubljana: Cankarjeva založba 1960.
- Mikuž Metod, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (IV. knjiga). Ljubljana: Cankarjeva založba 1973.
- Mlakar Boris, O političnih programih slovenske kontrarevolucije. Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja 1982, št. 1–2.
- Mlakar Boris, Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991.
- Mlakar Boris, Goriška sredina. Prispjevki za novejšo zgodovino 1997, št. 1.
- Mlakar Boris, Problem zahodne meje (protirevolucionarni tabor). Prispjevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper 1998.
- Mlakar Boris, Upor ali kolaboracija – resnična dilema? Prispjevki za novejšo zgodovino 2001, št. 2 (Slovinci in leto 1941).
- Mlakar Boris, Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941–1945. Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije 2005.
- Namorš Veljko, Tradicija NOB in enakopravnost jezikov v JLA. Nova revija, št. 57.
- Naši obmejni problemi. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda 1936.
- Nečak Dušan, Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem (1941). Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred

- pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991.
- Nedog Alenka, Tone Tomšič. Oris življenja in revolucionarnega delovanja (9. 6. 1910 – 21. 5. 1942). Ljubljana: Založba Borec 1969.
- Nedog Alenka, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana: Založba Borec 1978.
- N.M., Omnes unum? Nova pot. Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS 1955, št. 7–9.
- Novak Bogdan, Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana: SAZU 1995.
- Novak Bogdan, Adamic and Yugoslavia during World War II: the Slovene catholic response. Dve domovini/Two Homelands 1994, št. 5.
- Osolnik Bogdan, Z ljubeznijo skozi surovi čas. Novo mesto-Ljubljana 1989.
- Pahor Boris, Rebula Alojz, Edvard Kocbek, pričevalec našega časa. Trst 1975.
- Pallante Pierluigi, Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia 1941–1945. Videm 1980.
- Panevropa. Statut Panevropske unije u Kraljevini Jugoslaviji. Beograd 1930.
- Panevropa. Ljubljana: Slovensko panevropsko gibanje 2000.
- Paternu Boris, Voduškov poseg v jugoslovansko vprašanje. Slovenska zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana: Slovenska matica 2000.
- Pelikan Egon, Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918–1945. Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Ljubljana 1997.
- Pelikan Egon, Josip Vilfan v parlamentu. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček 1997.
- Pelikan Egon, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana: Nova revija 2002.
- Perović Latinka, Jugoslavija je poražena od znotraj. Teorija in praksa 1993, št. 5–6.
- Perovšek Jurij, Slovenska državna volja v prvem desetle-

- tju jugoslovanske krize. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana: SAZU 1995.
- Perovšek Jurij, Liberalni tabor in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana: Modrijan 1996.
- Perovšek Jurij, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta. Ljubljana: Slovenska matica 1997.
- Petranović Branko, Dautović Savo, Jugoslovanska revolucija i SSSR (1941–1945). Beograd: Narodna knjiga-Naučna knjiga 1988.
- Petričević Jozo, Ivo Lola Ribar. Zagreb 1964.
- Phillips John, Zgodba o Jugoslaviji 1943–1983. Beograd-Ljubljana: Jugoslovanska knjiga – Državna založba Slovenije 1983.
- Pirjavec Jože, Trst v slovenski politični misli: 1848–1947. Revija 2000, št. 127–128 (150 let programa Zedinjene Slovenije).
- Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku 31. 12. 1944. Goriški letnik 1976, št. 3.
- Plenča Dušan, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata. Beograd 1962.
- Pleterski Janko, Delo dr. Frana Zwittera za rešitev mejnih vprašanj. Zgodovinski časopis 1965/1966 (Zwitterjev zbornik).
- Pleterski Janko, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, št. 1–2.
- Pleterski Janko, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana: Slovenska matica 1971.
- Pleterski Janko, Temelji jugoslovanske federacije. Osvoboditev Slovenije. Ljubljana: Založba Borec 1977.
- Pleterski Janko, Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana: SAZU 1991.
- Pleterski Janko, Senca ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993.
- Pleterski Janko, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945. Grafenauerjev zbornik. Ljub-

- ljana 1996.
- Pleterski Janko, Predlog za ohranitev rapalske meje. Prispevki za mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper 1998.
- Pleterski Janko, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člen 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja 2000.
- Pleterski Janko, Odpor – nujnost ali ne? Odpor 1941. Zbornik s posveta ob 60. letnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana 2001.
- Pleterski Janko, Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945. Država in cerkev. Izbrani zgodovinski in pravni vidiki. Ljubljana: SAZU 2002.
- Popović Nikola B., Jugoslovansko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941–1945). Beograd 1988.
- Pozorište u zatvoru (intervju Bora Krivokapića z Jožetom Javorškom). Ideje 1982, št. 5.
- Prinčič Jože, Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 1.
- Proces s dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašla, obhajcu Ernesta Žabkayha. Bratislava: Tatrapress 1990.
- Prunk Janko, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana: Cankarjeva založba 1977.
- Rahten Andrej, Zavezništva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918. Ljubljana: Nova revija 2005.
- Rant Pavle, Ing. France “Fanouš” Emmer. Vestnik 1981, št. 4.
- Regent Ivan, Trst in Jugoslavija. Poglavja iz boja za socializem (I. knjiga). Ljubljana: Cankarjeva založba-Ljudska pravica 1958
- Repe Božo, Društvo prijateljev Sovjetske zveze. Borec 1989, št. 9.

- Saje Franček, Belogardizem. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1951.
- Saje Franček, Belogardizem (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1952.
- Seton Watson Hugh, The "Sick Heart" of Modern Europe. The Problem of the Danubian Lands. Seattle 1975.
- Sirc Ljubo, Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1992.
- Slavič Matija, Koridor med Jugoslavija in Češkoslovaško. Matija Slavič, Naše Prekmurje (Zbrane razprave in članki) (druga, dopolnjena izdaja). Murska Sobotna: Pomurska založba 1999.
- Slovaška zgodovina. Ljubljana: Slovenska matica 2005.
- Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino – Mladinska knjiga 2005.
- Slovenski duhovniki in politiki o Osvobodilni fronti in veri. 1944.
- Smersu Rudolf, Dr. Ciril Žebot in njegova "Neminljiva Slovenija". Vestnik 1989, št. 1.
- Smith-Pavelić Ante, Jugoslavija i trojni pakt. Hrvatska revija, Buenos Aires 1956.
- Smole Jože, Pripoved komunista novinarja (1945–1980). Ljubljana: Enotnost 1994.
- Snoj Franc, Spomini člana emigrantske vlade. Delo, april-maj 1998.
- Stari politiki in javni delavci o Osvobodilni fronti, o jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu. Razgovori z dr. Brecljem, ing. Dušanom Sernecom, Engelbertom Ganglom in dr. Nikom Zupaničem. Zapisal Viktor Smolej. Izdalo uredništvo Slovenskega poročevalca.
- Sulzberger Cyrus Leo, Tito's Yugoslav Partisan Movement. New York: The United Committee of South-Slavic Americans 1944.
- Sulzberger Cyrus Leo, Druga svetovna vojna. Ljubljana: Mladinska knjiga 1970.
- Sulzberger Cyrus Leo, Memoari. 7 celin in 40 let. Izbrani memoari. Zagreb: Delo-Globus 1980.

- Svobodna slovenska država. Nova revija, št. 183/184. Šepić Dragovan, Vlada Ivana Šubašiča. Zagreb: Globus 1983.
- Škafar Vinko, Jaroslav Kikelj. Pričevalec vere in veselja. Maribor 2001.
- Škerl France, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. Zgodovinski časopis 1951.
- Škerl France, Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941–1943). Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, št. 1–2.
- Škerl France, Prispjevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. Zgodovinski časopis 1967.
- Šnuderl Makso, Zgodovina ljudske oblasti. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1950.
- Šturm Lovro, Pogledi na vsebinsko pravno pravilnost dveh aktov SNOO z dne 16. septembra 1941. Podjetje in delo 1998, št. 6–7.
- Švent Rozina, Po sledih Kardeljevih pisem. Borec, št. 577–578.
- Toynbee Arnold, Nationality & The War. London 1915.
- Troha Nevenka, Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe. Ljubljana 1998.
- Vanku Milan, Mala antanta. Titovo Užice 1969.
- Velikonja Mitja, Mitologija kulturnosti, prehodnosti in fin-de-sieclovske spokojnosti (Mitologija srednje Evrope). Masade duha. Razpotja sodobnih mitologij. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče 1996.
- Vidmar Josip, Iz spominov na Otona Župančiča. Sodobnost 1978, št. 1.
- Vidmar Josip, Obrazi. Ljubljana: Državna založba Slovenije-Založba Borec 1985.
- Vode Angela, Skriti spomin. Ljubljana: Nova revija 2004.
- Vodopivec Peter, O svetlobi in barvi tridesetih let. Naši razgledi, 20. april 1990.
- Vodopivec Peter, O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi. Glasnik Slovenske matice 1990,

št. 1–2.

- Vodopivec Peter, Srednja Evropa je, Srednje Evrope ni. Srednja Evropa (zbornik). Ljubljana: Mladinska knjiga 1991.
- Vodopivec Peter, Srednja Evropa. Enciklopedija Slovenije, 12. zvezek.
- Vodopivec Peter, Prostožidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940). Kronika. Časopis za krajevno zgodovino 1992, št. 2.
- Vodopivec Peter, Od Habsburžanov h Karadjordjevićem. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana: Slovenska matica 2000.
- Vodopivec Peter, Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci. Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 1.
- Vodopivec Peter, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 2 (zbornik Slovenci in leto 1941).
- Vodopivec Peter, Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost? Prispevki za novejšo zgodovino 2003, št. 2.
- Vodušek Starič Jera, Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana: Cankarjeva založba 1992.
- Vodušek Starič Jerca, Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942. Ljubljana: samozaložba 2002.
- Vodušek Starič Jera, Vprašanje sredine med drugo svetovno vojno. Slovenska kultura v vojnem času. Ljubljana: Slovenska matica 2005.
- Zakrajšek Kazimir, Ko smo šli v morje bridkosti. Washington, D.C. 1942.
- Zakrajšek Kazimir, Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 1–2.
- Zlodi Zdravka, Ideja Frana Ilešiča o uređenju srednjoistočne Evrope iz 1930-ih godina. Časopis za suvremenu povijest 2004, št. 3.
- Zver Milan, Odnos socialistov do enotne fronte proletariata in ljudske fronte v tridesetih letih na Slovenskem. Borec 1989, št. 8–9.
- Zwitter Fran, Zunanjepolitična orientacija Slovencev. Slovenski zbornik 1942. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1945.
- Zwitter Fran, Naš znanstveni inštitut. Slovenski zbornik 1945. Ljubljana 1945.
- Zwitter Fran, Priprave Znanstvenega inštituta za reše-

vanje mejnih vprašanj po vojni. Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana: Založba Borec 1977.

Žabkar Jože B., Pismo nekemu monsinjorju (Helsinki, 23. novembra 1971). Zaliv 1984, št. 1–4.

Žebot Ciril, Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. Ljubljana: Magellan 1990.

Osebno kazalo

A

- Ačimović Milan 355, 369
Adamič Louis 256, 257, 317, 327, 351
Adlešič Jure 206
Ahčin Ivan 205–207, 210, 211, 217, 232, 260, 270
Ambrožič Bernard 260
Arko Ludvik 270
Arnež Janez A. 203, 204, 263, 277, 309, 325, 327,
331, 334, 348
Atanacković Žarko 202
Atherton Terence 317
Avramovski Živko 225, 226, 231, 232, 238
Avsenek Ivan 210, 270, 330
Avšič Jaka 57, 82

B

- Babič Branko 161
Baier Stephan 351
Bajič Stojan 35, 186
Bajt Aleksander 33
Baljić Salih 311
Bartosek Karel 42
Baš Franjo 167
Bebler Aleš 20, 192, 194
Beck Josef 292, 337
Belopavlovič Niko 84
Beneš Eduard 290, 294, 320
Besednjak Engelbert 191, 193, 196, 235, 292, 339, 345
Bešter Leonard 257
Bevk France 140
Bianchi Vincenzo 162, 163
Biber Dušan 33, 180, 202, 216, 223, 225, 232, 234,
250, 327, 331, 332, 334, 339
Bičanić Rudolf 220, 223, 224, 234

Bjelajac Mile 205
Blatnik John 334
Boban Ljubo 212–215, 218, 221, 223, 226–232, 234,
240
Borko Božidar 236, 240
Bradeško Jože 78, 81, 96
Brajnik Edvard 142
Breccia Alfredo 212, 225
Brecelj Anton 244, 267
Brecelj Marijan 39, 76, 125, 136
Brejc Janko 289
Brejc Jože 69, 70, 75, 76,
Broucek Peter 212
Broz Josip Tito 11, 19, 21, 24, 26, 36, 37, 40, 41, 51,
60, 72, 73, 76, 78–83, 85, 86, 94–96, 98, 100,
102, 103, 105, 110–115, 118, 119, 129, 131, 132,
134–137, 139, 142–144, 147–149, 151, 155, 172,
178, 183, 186, 316, 317, 334, 353, 357, 360, 371
Bruck Karl Ludwig 295
Buk Peter 221
Burja (polkovnik) 257

C

Campbell Ronald J. 225, 231
Cankar Ivan 122, 127
Cankar Izidor 18, 54, 203, 204, 217, 220, 221, 252,
261, 264–266, 270, 271, 281, 285, 317, 321–328,
330–334, 351
Cannon Cawendish W. 252, 261, 291
Casar Franc 270, 273, 274, 276, 277
Caserman Ivan 282
Cenčić Vjenceslav 78
Churchill Winston 116, 148, 317, 324, 325
Ciano Galeazzo 208, 233, 234, 238
Cippico Eduardo Pietro 142–144
Clark C. S. 231
Coudenhove–Kalergi Richard N. 292, 337
Courtois Stéphane 42
Curzon George Nathaniel 319
Cuzzi Marco 202
Cvetković Dragiša 225–229, 336, 346
Cvirn Janez 338, 351

Czartoryski Adam 336

Č

Čermelj Lavo 167, 196

Černej Darko 62

Černetič Avgust 139

Čok Ivan 193, 256

Čop Polde 285

Čosić Dobrica 11, 137

Čuješ Rudolf 269, 281, 285

Čukić 143

Čulinović Ferdo 211, 212

D

Dautović Savo 104

Debeljak Tine 20, 202, 204, 237

Dedijer Vladimir 70, 128, 317

De Gaulle Charles 147

Del Maestri Guido D. 308

Demmerle Eva 351

De Robertis Antonio Giulio M. 349

De Vitt Pool 260

Dew A. R. 226

Deželak Barič Vida 21, 29, 195

Dimitrov Georgij 23, 27, 101, 180

Djilas Milovan 19, 94, 116, 126, 127, 132, 134, 181,
316

Djordjević Vojislav 220, 221

Dolenc Ervin 12, 26, 260

Dolenc Jože 39

Dolfuss Engelbert 294

Dolinar France 244, 310, 311

Dolinar France Martin 58, 148, 306

Đonlagić Ahmet 202

Duh Tine 281, 287

Dugonjić Rato 79, 84–86,

Dulles Allan 367, 381

Durčanski Ferdinand 221

E

Ehrlich Lambert 50, 62, 208, 209, 246, 249, 268–297,
305, 328, 337, 348, 349, 365, 367, 368, 380, 381

Emmer France 58
Erjavec Fran 296

F

Fajfar Tone 34, 39, 67, 70, 71, 74–76, 125
Ferenc Tone 47, 58, 65, 75, 79, 80, 167, 208, 230, 238
Ferfolja Josip 196
Filipič France 26
Finžgar Fran Saleški 265
Fotič Konstantin 252, 254
Freundt Alfred 216
Friš Darko 245, 250
Funk Walter 343
Furet François 22, 30
Furlan Boris 274, 297

G

Gabrič Aleš 12
Gabrovšek Franc 210, 211, 309, 325–327, 331
Gangl Engelbert 135, 136
Gašpar Tido J. 237
Gašparič Jure 282, 338, 351
Gavrilović Milan 21
Gibson Edward 349
Godeša Bojan 13, 18, 29, 30, 44, 49, 51, 61, 75, 140,
154, 164, 182, 188, 195, 196, 240, 241, 260, 274,
280, 311, 314
Godina Ferdo 20
Golia Modest 140
Golouh Rudolf 36, 193
Gosar Andrej 35, 38, 48, 50, 185, 186, 189, 190, 206,
292, 345
Grafenauer Bogο 168, 170, 308
Grafenauer Franc 289
Granda Stane 12
Grazioli Emilio 238, 264
Grdina Igor 208, 281
Grdina Jože 256, 261, 262
Gregorič Danilo 208
Grenville J.A.S. 28
Griesser–Pečar Tamara 47, 148, 280, 306
Gustinčič Dragotin 172, 178, 346

H

- Habsburg Karel I. 350
Habsburg Oton 257, 261, 290, 351
Hacha Emil 294
Hacin Lovro 59, 220, 306
Hackenburg F. L. 251
Halifax Edward 236
Hantos Elemer 337, 346
Hassel Ulrich 226
Hauptmann Ljudmil 337
Haushofer Karl 293, 337
Hebrang Andrija 136
Heeren Viktor 226, 230, 234
Hitler Adolf 18, 28, 31, 33, 41–43, 60, 208, 234, 237,
238, 240, 241, 250, 341, 343, 359, 364, 373–375,
378, 379
Hladnik Janez 261
Hlinka Andrej 221
Hodža Milan 290, 293, 294, 296, 337, 346
Hoover Herbert 349
Hoptner Jacob B. 208
Horstenau Edmund Glaise 212
Horthy Miklos 340
Horvat Pavle 311
Hribar Spomenka 75
Hribernik Rudolf 70
Hull Cordell 248

I

- Ilc Andrej 139, 140
Ilešič Fran 346
Ilešič Svetozar 167–169
Ilija Lojze 348
Ionesco Take 336

J

- Jagodici Jože 306
Jan Ivan 306
Janko Sepp 234
Javornik Mirko 279, 281, 287
Javoršek Jože (glej Brejc Jože)
Jeglič Anton Bonaventura 244
Jelenc Celestin 36, 265

Jelić–Butić Fikreta 312
Jenšterle Marko 26
Jeršič Miro 39
Jovanović Arso 70, 73, 74, 78–84, 93, 95–97, 100,
114, 117–120, 127, 132, 361, 375
Junež Stanko 276, 283
Jurčec Ruda 216, 217, 222, 229, 230, 239, 243, 244,
281, 283, 294
Juvančič Ivo 192

K

Kacin Wohinz Milica 194, 217, 235
Kalan Andrej 256
Karadjordjević Aleksander 231, 282
Karadjordjević Pavle 226, 228, 231, 316
Karadjordjević Peter II. 231, 313, 326
Kardelj Edvard 19, 32–36, 42, 47, 48, 50, 51, 58,
60, 61, 64, 67–70, 72–74, 76–80, 82–84, 86–88,
90–92, 95–100, 107–113, 117–120, 125, 126, 129,
130, 132–136, 138–142, 149, 151, 153, 156, 163,
172–181, 183, 189, 190, 192, 353, 359–362, 372,
374–376
Kermavner Dušan 18, 26, 30, 49
Keyserlingk Robert H. 343, 344, 352
Kidrič Boris 19, 20, 23, 29, 35, 36, 38, 39, 42, 45–47,
49, 51, 54, 57, 60, 67, 71, 79, 81, 82, 86, 93, 99,
111, 117, 125, 126, 128, 130, 131, 135, 140, 153,
154, 156, 171, 177, 185–187, 189,
Kidrič Zdenka 39, 188
Kikelj Jaroslav 62
Kirkpatrick (predsednik družbe) 324
Klanjšček Zdravko 70
Klemenčič Matjaž 246, 251, 257, 260
Kljakić Slobodan 57
Koblar France 48, 52
Kocbek Edvard 35, 38, 39, 48, 52, 65, 67, 70–76, 79,
85, 86, 92, 93, 119, 125, 127, 128, 131, 138, 139,
142–151, 153–157, 168–170, 240, 241, 291, 294,
347
Kojić Dragutin 250
Kolarič Jakob 148, 251, 306, 308
Konstantinović Mihailo 216, 224–231, 233, 240

Kopinič Josip 25, 77–80, 95, 183
Korošec Anton 31, 137, 202, 215, 216, 219–235, 238–
244, 247, 257, 260, 263, 265, 282, 283, 291–293,
298, 313, 345, 347, 356, 370, 372, 381
Koršič Mirko 141
Kos Albert 26
Kos Franc 142, 143
Kos Milko 167
Kosanović Sava 257
Košutić August 213
Kovač Stane 68
Kozak Ferdo 194, 292
Kozak Vlado 70
Kraigher Boris 79, 84–87, 97, 115
Krajačić Ivan 77–79, 188
Kramer Albert 38, 50, 260, 264, 270, 273, 275, 278,
365, 379, 380
Kranjc Marijan F. 57
Kranjec Miško 20
Kregar Tone 221, 222, 293, 294, 337
Krek Janez Evangelist 217, 245, 282
Krek Miha 17, 203, 209, 211, 212, 215–217, 220, 228,
233, 238, 250, 252, 255, 256, 260, 262, 264, 266,
269, 272, 274, 306, 308, 312, 313, 321–328, 330,
331, 333, 334, 348, 351, 363, 364, 366, 378, 381
Kremžar France 349
Křen Jan 338
Krišto Jure 308
Krivec 248
Krivic Vladimir 177
Krivokapić Boro 75
Krizman Bogdan 238, 311
Križnar Ivan 93
Kreža Miroslav 26
Krnjević Juraj 327
Krošelj Joško 216
Kuhar Alojzij 203, 210, 211, 224, 225, 247, 248, 273,
274, 281, 296, 324, 325, 332, 334, 365, 380
Kühl Joachim 338
Kulovec Franc 209, 210–213, 215–217, 219, 231,
232, 235, 238, 262, 266, 282, 314, 330, 363,
364, 378, 379

Kvaternik Slavko 218

L

LaFarge John 249–251
Lampredi Guido 162
Lavov Josip Edgar Leopold 140
Lazarević Žarko 12, 340
Leader (inženir) 324
Leskošek Franc 125
Lenin Vladimir Iljič 173
Levar Ivan 140
Lipgens Walter 344
Lipušček Uroš 243
Lisak Erih 312
Lubej Franjo 125
Lukač Pavol 290, 293
Lukman Franc Ksaver 222

M

Maček Ivan 79, 84–87, 92, 97
Maček Vladko 208, 211–216, 218, 219, 221, 223–229,
232, 233, 240, 242, 312, 328, 336, 346
Mačkovšek Janko 20, 56, 167, 169, 170, 260, 263,
264, 272, 328, 353
Magovac Božidar 141
Maglione Luigi 146
Majaron Ferdinand 292, 345
Majcen Franček 189
Malletke Walter 212, 214
Mally Jakob 254
Mandić Nikola 141
Margolin Jean-Louis 42
Marinko Miha 42
Martini Rigoletto 181
Marušič Drago 57, 141
Masaryk Tomáš G. 292, 294, 336
Massola Umberto 173–176, 181, 182
Mates Leo 317
Matović Ivan 80–82
Mazower Mark 51, 339, 344
Mazzini Giuseppe 349
Megušar Borut 70

Meilly J. 247, 248
Melaher Jože 269, 274
Melik Anton 168, 169, 173
Mihailović Draža 57–61, 63, 64, 102–105, 167, 187,
316, 317
Milec Ivan 212
Milojević 143
Milutinović Ivan 19
Miklavčič Maks 168
Mikuž Metod 47, 139–141, 151, 181, 201, 204, 209,
277, 311
Mlakar Boris 39, 59, 60, 62, 191, 192, 203, 218, 277,
311, 318, 322, 332–334
Modic Lev 26
Moering Charles 324
Molotov Vjačeslav 22, 23, 27
Moskatelo (Moscattello) Nikola 143
Muri Lambert 270
Mussolini Benito 206, 238, 240, 241, 248, 250, 262,
264, 364, 378

N

Nagode Črtomir 20, 60, 166–170, 274, 353
Namorš Veljko 80
Natlačen Marko 38, 46, 50, 56, 187, 201–209, 215,
218, 219, 250, 252, 254, 255, 260, 262–266, 270,
272–278, 308, 364, 365, 378, 379
Natlačen Marko (sin) 277
Napoleon Bonaparte 348
Naumann Friedrich 338
Nećak Dušan 323
Nedić Milan 294, 355, 369
Nedog Alenka 21, 31
Novačan Anton 267, 281, 297
Novak Bogdan 246, 249, 253, 256, 266
Novak Karel 57

O

Osolnik Bogdan 84

P

Paczkowski Andrzej 42

Pahor Boris 65
Pallante Pierluigi 163
Pandurović Dragiša 204, 206, 219
Panné Jean-Louis 42
Paternu Boris 281
Pavelić Ante 201, 219, 238, 263, 308, 309, 311, 312
Pelikan Egon 192
Perović Latinka 135
Perovšek Jurij 12, 232, 278, 346
Petejan Josip 36, 241
Petranović Branko 104
Petričević Jozo 84
Petrović Nikola 40
Phillips John 315
Pij XII. (papež) 140, 141, 150, 250
Pilsudski Jozef 337
Pirjevec Dušan 11, 137
Pirjevec Jože 40, 172, 173, 217
Pitako Vilko 39
Plenča Dušan 202, 312
Pleterski Janko 47, 130, 168, 171, 212, 308, 323,
350, 351
Polič Zoran 66, 76
Popovici Aurel 293
Popović Nikola B. 104
Poštovan Matej 244
Potokar Ivo 186
Požar Anton 191
Praprotnik Avgust 62
Premrl Janko 195
Prešeren Anton 250
Prežihov Voranc (Lovro Kuhar) 48, 168–170, 172, 177
Pribičević Svetozar 327
Prinčič Jože 12, 340
Prunk Janko 32
Pucelj Ivan 46, 50, 206

R

Radić Stjepan 213
Rahten Andrej 216
Rainer Friedrich 310, 311
Rant Pavle 58

Rapp Thomas C. 213, 216, 232
Rašl Anton 222
Rebula Alojz 65
Regent Ivan 172, 174
Rechnitzer M. 142
Rendell George 250, 331
Renner Karl 293
Repe Božo 31
Režek Mateja 12
Reynaud Paul 242
Ribar Ivan 106
Ribar Ivo Lola 77, 79, 84–88, 90–97, 108–110, 112,
114, 115, 117, 118, 127, 133, 361, 375
Ribbentrop Joachim 233
Rittig Svetožar 140
Romero Federico 205
Rösener Erwin 220, 306
Roosevelt Eleanor 257, 261
Roosevelt Franklin 257, 334, 351
Rožman Gregorij 55, 58, 62, 140, 148, 220, 251, 255,
262, 267, 306–314, 327, 364–366, 379, 381
Rupnik Leon 59, 220, 306, 313, 348
Ruprecht (bavarski princ) 290
Rus Josip 19, 34, 66, 72, 76, 79, 85, 86, 93, 119,
125, 127, 131, 156
Rybar Vladimir 252, 253

S

Sachs–Grički Niels 142
Saje Franček 70, 201, 204, 206, 219, 269, 270, 273,
275–277, 294
Salvemini Gaetano 318
Salvini Luigi 240
Sardelić 142
Sarmandi 294
Seipl Ignaz 294
Sernec Dušan 136, 140
Seton Watson Hugh 342
Seton Watson Robert William 242, 243, 290, 294, 350
Sforza Carlo 318
Sigismondi Pietro 146
Simović Dušan 57, 103, 209, 214, 294

Sirc Ljubo 60, 167
Slavič Matija 295
Smersu Rudolf 53, 57, 277
Smith–Pavelić Ante 233, 234
Smodej Franc 289
Smodlaka Josip 141, 242, 243, 350
Smole Jože 135
Smolej Viktor 136, 143
Snoj Franc 203, 252–256, 266, 267, 317, 321–324,
326, 330
Srebernič Jože 354
Stalin Josif 18, 25, 30, 31, 33, 42, 43, 61, 62, 173,
176, 341, 343, 359, 373
Stanovnik Aleš 39, 58, 62
Stare Miloš 18, 209, 210
Stepinac Alojzij 231, 233, 312
Stojadinović Milan 216, 229
Stopar Viktor 93
Sturzo Luigi 318
Sulzberger Cyrus Leo 315–318, 321, 322, 330, 366,
381
Svetek France 36
Svetina Mira 71, 117
Svoljšak Petra 321

Š

Šalić 312
Šaranović Milovan 96
Šatorov Metodija 21, 23
Šček Virgilij 191, 192, 196, 235, 339
Šega Drago 26
Šentjurc Lidija 93, 161, 162
Šepić Dragovan 323, 327
Škafar Vinko 62
Škerbec Matija 311
Škerl France 47, 53, 56, 186, 201, 210, 219, 273,
277, 294
Šmajd Albin 263, 265, 269, 279, 280, 321, 330
Šmon Franc 139
Šnuderl Makso 37, 46, 47, 60, 150, 241
Šolar Jakob 48, 50, 186, 190, 263
Šturm Lovro 46

Šubašič Ivan 139, 147, 323, 326–327, 357, 371
Šuklje Vladimir 263
Šušteršič Ivan 217
Švent Rozina 194

T

Talbot 250
Tardieu André 337
Tardini Domenico 142, 146, 308
Tavčar Marko 192
Tischler Joško 239, 241, 243, 244
Tiso Jozef 201, 219, 221–223, 237, 238, 294
Togliatti Palmiro 27
Toman Tone 68
Tomšič Tone 21, 58, 110
Toynbee Arnold 243, 290, 342, 349, 366, 381
Trifunović Dušan 205
Trifunović Predrag 205
Troha Nevenka 164, 192
Trošt Ruda 257
Trunk Jurij 262
Tuka Vojteh 221
Tumpej 229

U

Ude Lojze 18, 30, 39, 49, 62
Uršič Andrej 186

V

Vanku Milan 337
Vauhnik Vladimir 212, 312, 332, 334, 367, 381
Veessenmeyer Edmund 238
Velikonja Mitja 337
Velušček Anton 162
Verbic Pavle 282
Vidmar Josip 31, 66, 128, 207
Vilfan Josip 193, 339
Vilfan Jože 173, 174, 178
Vilfan Marija 140
Vizjak Milko 220
Vode Angela 62, 172, 173, 274
Vodnik Valentin 224

Vodopivec Peter 12, 18, 31, 224, 243, 291, 292, 295,
336–338, 341, 347, 350
Vodopivec Vlado 26
Vodušek Božo 267, 281, 297
Vodušek Starič Jera 12, 20, 31, 48, 56, 135, 167,
170, 172, 187, 260, 263, 264, 272, 328, 353
Vratuša Anton 162, 163, 167
Vrčon Branko 186
Vukmanović Svetozar 183
Vrhunec Vinko 167, 277

W

Wasserstein Bernard 28
Welles Sumner 242
Werth Nicolas 42
Wilson Woodrow 243, 336
Wutte Martin 289

Z

Zajc Marijan 206, 207, 278
Zakrajšek Kazimir 211, 225, 242, 244–267, 277, 291,
308, 364, 379
Zakrajšek Leo 247–249
Zalar Drago 143
Zemljak Jože 35, 39
Ziherl Boris 111, 112, 194
Zlodi Zdravka 346
Zupanič Niko 135, 136
Zver Milan 35
Zwitter Fran 167–170, 173, 354

Ž

Žabkayho Ernest 222
Žabkar Jože B. 310, 311
Žabkar Lojze 140
Žebot Ciril 209, 218, 249, 269, 273, 274, 276, 278,
292, 293, 296, 348
Župančič Oton 207
Župec Franc 62